

Grenser for makt

Konflikter og konfliktløsning
mellom lokalsamfunn og øvrighet
ca. 1300 - 1540

Magne Njåstad

Nr. 42 i Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag
Akademisk avhandling

Institutt for historie og klassiske fag
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Trondheim 2003

Arnal. 948. 102

Magne Njåstad: Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300 - 1540 .

Nr. 42 i Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag, NTNU

© forfatteren og Institutt for historie og klassiske fag 2003

ISSN 0805-0589

ISBN 82-7765-045-0

Det må ikke kopieres fra denne bok ut over det som er tillatt etter bestemmelser i "Lov om opphavsrett til åndsverk", "Lov om rett til fotografi" og "Avtale mellom staten og rettighetshavernes organisasjoner om kopiering av opphavsrettslig beskyttet verk i undervisningsvirksomhet."

Trykk: NTNU-trykk, Dragvoll NTNU

Papir: 100 g Natur Bond klorfritt, Hunsfoss fabrikker

Institutt for historie og klassiske fag
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
N-7491 Trondheim

Omslagsbilde: Befaling fra Kong Magnus Eiriksson til sysselmann og lagmann i Jemtland, datert 17. juli 1326. Sysselemannen og lagmannen skal undersøke påstander om at allmuen i Ragunda har ødelagt erkebiskop Olofs lakseverk i Inndalselva. Originalen befinner seg i Riksarkivet i Stockholm. Trykt i JHD I: 29/DN IV: 168. Foto: Riksarkivet, Stockholm.

Forord

Denne avhandlingen er et resultat av syv års arbeid, fire av dem på heltid som stipendiat ved Historisk Institutt ved NTNU. Ved veis ende føler jeg behov for å takke en rekke institusjoner og personer som på forskjellig vis har bidratt til at jeg har kommet i mål med arbeidet. Først og fremst en stor takk til min veileder, Steinar Imsen. Han har vært en inspirerende person å jobbe sammen med – alltid med åpen dør, klar med et oppmuntrende innspill eller en kritisk kommentar. Han har fulgt prosjektet tett når det har vært nødvendig, og holdt den nødvendige avstanden når det har vært riktig. Takk for samarbeidet, og takk for tålmodigheten! Jeg vil også rette en stor takk til Jørn Sandnes, som har vært en god samtalepartner under hele avhandlingsløpet, og som leste og kommenterte hele manuskriptet i slutfasen av arbeidet. Også takk til Espen Andresen, Tor Einar Fagerland, Harald A. Nissen og Randi Wærdahl for fortløpende faglige diskusjoner. En takk også til Erik Opsahl, god venn og faglig sparringpartner på telefon og e-post. Roger Aasegg skal ha takk for hjelp med kartene.

Historisk institutt ved NTNU har vært en god arbeidsplass, med mange hyggelige og interesserte kolleger. Det har spesielt vært trygt, godt og morsomt å være en del av stipendiat- og oppdragsforskermiljøet ved instituttet. En stor takk til alle – ingen nevnt, ingen glemt! – for godt arbeidsmiljø, gode seminarer og mange trivelige kaffepauser. Jeg vil også gi en takk til Sonja Wallman og Tord Theland, venner og stipendiatkolleger i Östersund. Likeså en takk til landsarkivar Kjell Hoffman ved landsarkivet i Östersund for den interessen han har vist for dette arbeidet, og for jemtlandsforskningen i Trondheimsmiljøet generelt. Jeg vil også takke min nåværende arbeidsgiver, Stord kommune, som har vist stor forståelse for problemene forbundet med å avslutte et prosjekt mens man begynner på et annet.

I en lengre periode under avhandlingsarbeidet bodde vi i Tromsø. Jeg vil gjerne takke Institutt for Historie ved Universitetet i Tromsø for å tatt godt i mot meg og lagt forholdene til rette for at jeg kunne være en del av både fagmiljøet og det sosiale miljøet ved instituttet. Spesielt takk til Bjørn-Petter Finstad og Teemu Ryymin for godt faglig og sportslig samvær.

Avhandlingsarbeidet har også krevd opphold i biblioteker og arkiver utenlands. Jeg hadde et lengre opphold ved Historisches Institut ved universitetet i Bern våren 1998, og deltok i tillegg i det årlige doktorandkollokviet ved instituttet i 1998 og 1999. Jeg vil gjerne takke spesielt Peter Blicke og Andreas Würzler for at disse oppholdene ble både lærerike og opplevelsesrike. Høsten 2000 tilbrakte jeg ved Max Planck-Institut für Geschichte i Göttingen. Mange takk for en fin og utbytterik tid i biblioteket der. Våren 2000 tilbrakte jeg et par uker i Vatikanarkivet. Tusen takk til Det norske institutt i Roma for et hyggelig opphold. Også mange takk til Archivio Segreto

Vaticano for all hjelp med et vanskelig kildemateriale, og en stor takk til Penetenzieria Apostolica, som ga meg tillatelse til å jobbe med supplikkregistrene.

Jeg vil gjerne få takke en rekke legater og fond for økonomiske bidrag underveis: B.C.P. Johnsen og dr. philos. Arne Odd Johnsens legat for norsk og nordisk middelalderhistorie, Landsprosten Erik Anderssons minnesfond, Lise og Arnfinn Hejes fond, Nansenfondet og de dermed forbundne fond, Torstein Erbos gavefond og Tysk-norsk stipendprogram for historie (Ruhrgas-stipend). Disse bidragene har lettet mulighetene for opphold utenlands, og ikke minst har de vært velkomne og nødvendige i perioder jeg ikke har hatt annen finansiering til arbeidet med avhandlingen.

Den største takken går til Monika og Hauk. Til Monika, fordi hun har båret over med en samboer som i perioder har vært tapt for denne verden til fordel for smør-
lauper, kuhuder og opprørske bønder langt borte for lenge siden, og til Hauk som kom til verden for to år siden og lærer pappa at det finnes viktigere ting enn fortiden.

Trondheim mars 2003

Innhold

Del 1: Problemer og perspektiver

Kapittel 1: Siktemål	3
Kapittel 2: Forskningsfeltet	7
2.1: Øvrighet og statsvekst	7
2.2: Herredømme og makt	12
2.3: Klassekamp og sosiale grupper	16
2.4: Konflikt og motstand	22
2.5: Lokalsamfunn og kommunalisme	25
2.6: Interaksjon	33
Kapittel 3: Sveits: Bondemotstand og statsbygging nedenfra	36
3.1: Bern Oberland	36
3.2: St. Gallen	38
3.3: Graubünden	41
3.4: Statsbygging nedenfra	43
Kapittel 4: Kildematerialet	45
4.1: Diplomer	45
4.2: Lover og kongebrev	46
4.3: Supplikker	47
4.4: Fiskalt materiale	49
4.5: Missiver, korrespondanse	52
4.6: Annaler	52
4.7: Akershusregisteret	53

Del 2: En kontinental del av Norge?

Kapittel 5: Borgarsysla	59
5.1: Området	59
5.2: Sosiale strukturer	61
5.3: Historiografi	61
Kapittel 6: Konflikter med kirken ca. 1300-1495	63
6.1: Innledning	63
6.2: Fiskerettigheter	63
6.3: Tvister om jord og jordavgifter	71
6.4: Vold	94

6.5: Sammenfatning	95
Kapittel 7: Konflikter med kongen ca. 1300-1490	97
7.1: Innledning	97
7.2: Leidang og landskyld 1300-1420	97
7.3: Oppstand på 1420-tallet	101
7.4: Opprør i 1436-37	105
7.5: Konflikter 1440-1490	119
7.6: Sammenfatning	120
Kapittel 8: Turbulente tider 1490-1540	122
8.1: Bakgrunn	122
8.2: Borgarsysla i storpolitikken	126
8.3: Andre konflikter	138
8.4: Sammenfatning	140
Kapittel 9: Konklusjon	141
9.1: Et kronologisk tilbakeblikk	141
9.2: Lovlig konfliktløsning	143
9.3: Ulovlige aksjoner	144
9.4: Rettslig avmakt og sosiale forskjeller	145

Del 3: Periferi eller autonomi?

Kapittel 10: Jemtland	149
10.1: Historiografi	149
10.2: Jemtland og Norge frem mot ca. 1300	151
10.3: Det jemtske samfunnet	154
Kapittel 11: 1290-1410 – Statlig og kirkelig integrering	159
11.1: Konflikter med kirken i Ragunda	159
11.2: Niklas Petersson djakn	161
11.3: Andre konflikter	171
11.4: Jemtland i nordisk politikk på 1360- og 70-tallet	173
11.5: Pantelen under erketet i Uppsala	175
11.6: Sammenfatning	177
Kapittel 12: 1410-1515 – Konflikter om ressursene	179
12.1: Konflikter med fogdene	180
12.2: Konflikter med kirken	184
12.3: Retten til ressursene	186
12.4: Sammenfatning	195

Kapittel 13: 1515-1540 - Reformasjon og unionskrise	197
13.1: Jemtland i storpolitikken	197
13.2: Jemtene i storpolitikken	202
13.3: Andre konflikter	204
13.4: Sammenfatning	206
Kapittel 14: Konklusjon	207
14.1: Skattland	207
14.2: Konflikter med kongen	209
14.3: Konflikter med kirken	211
14.4: Sosial basis for motstanden	211
14.5: Motstanden – et provinskommunalt anliggende	212
14.6: Rettsliggjøring av konfliktene	213
Del 4: Konføderasjon eller konglomeratstat?	
Kapittel 15. Jemtland og Borgarsysla: Likheter og ulikheter	219
15.1: Innledning	219
15.2: Likheter	219
15.3: Forskjeller	224
Kapittel 16: Strukturelle ulikheter	226
16.1: Rettslige strukturer	226
16.2: Sosiale strukturer	230
16.3: Øvrighetsnærvær og herredømme	232
16.4: Øvrighetens økonomiske interesser	240
16.5: Sammenfatning	243
Kapittel 17: Konføderasjon eller konglomeratstat	244
17.1: Norge og Sveits: Fellestrekk	244
17.2: Norge og Sveits: Forskjeller	246
17.3: Kongedømme og herredømme	248
17.4: Konføderasjon eller konglomeratstat	249
Appendiks	
Appendiks a: Forkortelser	254
Appendiks b: Innbyrdes prisforhold for vareslag	255
Appendiks c: Litteratur	256
Appendiks d: Kilder	267
Appendiks e: Kart	269

Del 1:

Problemer og perspektiver

KAPITTEL 1: SIKTEMÅL

Temaet for denne avhandlingen er forholdet mellom lokalsamfunn og øvrighet, nærmere bestemt fyrstemakt og kirke, i senmiddelalderen. Siktemålet er å belyse lokalsamfunnenes muligheter til å fremme sine interesser ovenfor stat og kirke i senmiddelalderen. Dette vil bli gjort gjennom å analysere hvordan konflikter mellom allmue og øvrighet forløp, hva som utløste dem, og om de hadde noen innvirkning på øvrighetens politikk.

Tradisjonelt har bondeopprør, oppstander og mer spektakulære konfliktforløp vært viet stor interesse både av leg og lærd. De senere årene har tematikken i økende grad blitt satt i sammenheng med statsutvikling i Europa i tidlig nytid. Spesielt ble kompleksiteten i utviklingen av den tidligmoderne staten tematisert i det store prosjektet «The Origins of the Moderns State in Europe, 13th-18th Centuries», finansiert av «The European Science Foundation». Syv arbeidsgrupper sammensatt av forskere fra hele Europa arbeidet sammen for å belyse ulike aspekter ved statsmodernisering, noe som resulterte i syv separate rapporter som belyste temaene krig, økonomi og statsfinanser, utvikling av rettslige strukturer, bondemotstand og representasjon, individets rolle i politisk teori, eliter, og propaganda.¹ Av spesiell interesse for dette avhandlingsarbeidet er bindet «Resistance, Representation and Community». Her er temaene bondemotstand, representative organer og kommunale fellesskap undersøkt med henblikk på hvordan disse påvirket øvrighet og statsutvikling. Også lokalsamfunnenes normer og verdier, eller «politiske kultur» om en vil, ble undersøkt. Og ikke minst ble likhetstrekk og forskjeller mellom landsbyfellesskap, bykommuner og skandinaviske rettsfellesskap påpekt. Konklusjonene kan oppsummeres i tre punkter:

1: «Resistance was the reaction to grievances which were not redressed, and in so far as the complaints originated from within the communes, these became the or-

¹ P. Blickle (red.), *Resistance, Representation and Community*, Oxford 1997, R. Bonney (red.), *Economic Systems and State Finance*, Oxford 1995, J. Coleman (red.), *The Individual in Political Theory and Practice*, Oxford 1996, P. Contamine (red.), *War and Competition between States*, Oxford 2000, A. Ellenius (red.), *Iconography, Propaganda, and Legitimation*, Oxford 1998, A. Padoa-Schioppa (red.), *Legislation and Justice*, Oxford 1997, W. Reinhard (red.), *Power Elites and State Building*, Oxford 1996.

ganizational centres of the resistance. As a rule, no levies or taxes were refused, no lawsuit was begun, and no violence was used without the consent of the commune».

2: «Political representation, judicial process, and armed resistance overlapped in the history of Europe. These were the different forms of expression used by the subjects; they could be -and were- used in different combinations. [...] All of these measures created a kind of climate of public opinion which greatly influenced the political decisions of the state.»

3: «Political representation, judicial process, and violent resistance were all related to the grievance, the *gravamen*, the 'supplication', which as a rule, was first articulated by the commune. The right to voice a grievance and to receive an answer belonged to the juridical culture of Old Europe and gave the subjects a political power which should not be underestimated. This right was never contested in theory, and in practice it was enforced again and again in the face of opposition and obstacles». ²

Redaktør for denne delrapporten, og leder for arbeidsgruppen bak, var professor Peter Blickle. Han kunne trekke veksler på en solid forskningstradisjon fra det tysk-språklige området da han introduserte dette perspektivet. Gjennom de siste par tiårene har tyske og sveitsiske forskere fokusert på bondesamfunnets påvirkningsmuligheter overfor øvrighet og «Herrschaft» ved opprørs- og representasjonsstrategier. Gjennom disse studiene har man utviklet begreper og analyseredskaper som fanger opp bondesamfunnene og bysamfunnene som kollektive aktører ovenfor øvrigheten, og også som selvforvaltende økonomiske/arbeidsmessige enheter. I en større politisk sammenheng har man pekt på at denne sterke lokalsamfunnsorganiseringen kunne føre til større politiske enheter organisert nedenfra. Konføderasjoner av selvstyrte by- eller landkommuner var i senmiddelalderen reelle alternativer til fyrstestaten. Det sveitsiske edsforbundet og de politiske strømningene i det tyske riket rundt bondekrigen i 1525 er de fremste eksemplene på dette.

Stikkordet for denne forskningstradisjonen er "kommunalisme". Dette kommunistiske perspektivet ønsker jeg å prøve på norske forhold, for å se om det kan gi bedre innsikt i forholdet mellom øvrighet og allmue i senmiddelalderens Norge. Praktisk vil jeg undersøke forholdet mellom lokalsamfunn og øvrighet i to norske områder i perioden ca. 1300-1540. Dette vil jeg gjøre gjennom å analysere konflikter og motstandsstrategier fra lokalsamfunnens side, og jeg håper gjennom dette å kunne belyse forholdet på tre nivå: Et regionalt nivå, et riksnivå og endelig et europeisk eller kontinentalt nivå.

Avhandlingen inneholder to regionale undersøkelser: Borgarsysla og Jemtland. Områdene er valgt ut både fordi de representerer to forskjellige typer regioner med hensyn

² P. Blickle, «Conclusions», i P. Blickle 1997: 334-335.

til sosiale strukturer, næringsmessige strukturer og nærhet til sentral øvrighet. Jemtland har tradisjonelt vært sett på som et relativt perifert, egalitært og økonomisk svakt område, mens Borgarsysla på sin side må regnes som sentralt, økonomisk differensiert og med relativt store sosiale forskjeller og spenninger. Begge områdene er i tillegg godt kildebelagt gjennom hele senmiddelalderen. En analyse av konflikter med hensyn på bakgrunn, forløp og resultat burde gjøre det mulig å blottlegge de lokale forhold som har bidratt til å forme den enkelte konflikt. Jeg er videre interessert i å vurdere hvilke motstandsformer som var vellykkede, og hvilke muligheter lokalsamfunnene hadde til å velge motstandsform eller strategi. Gjennom disse analysene håper jeg å vise hvordan det vi kan kalle «lokal politisk kultur» var med på å forme forholdet mellom øvrighet og allmue. Med "politisk kultur" vil vi forstå et kollektivt sett av normer og verdier, og jeg er i særlig grad interessert i å finne ut -eller i det minste sannsynliggjøre- hvem i lokalsamfunnet som formulerte og omsatte disse i praksis.³

På et høyere nivå kan vi sammenligne resultatene fra disse to områdene og se hvilke forskjeller vi eventuelt finner. Dersom vi finner at lokale særtrekk og strukturer påvirket øvrighetens handlingsmønstre, sier dette noe om grunnleggende trekk ved fyrstemakt og kirke i middelalderens Norge. At «Norge blir en stat» i høymiddelalderen slik Knut Helle hevder har absolutt noe for seg, men det dekker også over de grensene som fantes for utøvelse av makt. Hvor uniformt var egentlig styringssystemet? I hvor stor grad la lokalsamfunnene premissene for de sentrale institusjoners politikk? Hvordan endret dette forholdet seg i løpet av senmiddelalderen? Ved å legge hele perioden fra Håkons 5s kongedømme til reformasjonen under lupen burde det være mulig både å diskutere utgangspunktet -hvorvidt Norge ble en stat før 1319- og hvordan lokalsamfunnene eventuelt påvirket den politiske utviklingen.

Forholdet mellom kirke og lokalsamfunn i middelalderen har ikke vært like påaktet som forholdet mellom lokalsamfunn og verdslig øvrighet. Imidlertid var kirken en maktfaktor med egen jurisdiksjon, skattleggingsrett, et sterkt lokalt nærvær og til dels militære maktmidler. I lange perioder var forholdet mellom disse to øvrighetssystemene tett og forholdsvis harmonisk. Det vil derfor være naturlig å også inkludere kirken i de to lokale undersøkelsene.

Var forholdet mellom øvrighet og lokalsamfunn i Norge annerledes enn i andre deler av Europa? Her vender vi tilbake til Blickle og andres spørsmål og synspunkter på motstand, representasjon og konføderasjoner. Finnes det paralleller mellom «den norske politiske kulturen» og den kontinentale? Hvor skiller de eventuelt lag, og hvorfor? Tradisjonelt har en i norsk historieforskning understreket bøndernes sterke stilling overfor kongemakten. Spesielt har en for senmiddelalderens del ment å kunne observere styrking av lokalsamfunnene på bekostning av kongemakten. En har til en viss grad skissert en norsk "Sonderweg", hvor de norske bønderne skulle være mer fri og generelt ha et større politisk handlingsrom enn sine standsfeller på kontinentet.

³ H. Neveux og E. Österberg, "Norms and values of the peasantry in the period of state formation: A comparative interpretation", i Blickle 1997: 155-184.

Det kommunalistiske perspektivet har grundig revidert bildet av den politisk avmek-
tige bonden i Europa, og gir et nytt grunnlag for å diskutere Norge som et særtilfelle
av bondefrihet. I stedet for å fokusere på den norske bondefriheten som noe unikt, kan
det være like naturlig å drøfte om de norske lokalsamfunnene hadde andre måter og
strategier for å oppnå politisk innflytelse enn standsbrødrene lenger sør.

KAPITTEL 2: FORSKNINGSFELTET

Jeg vil i dette kapitlet oppsummere forskningsstatus gjennom å diskutere en del sentrale problemstillinger og perspektiv når det gjelder forholdet mellom lokalsamfunn og øvrighet. Jeg vil i hovedsak konsentrere meg om den norske og den tyskspråklige forskningen, men med enkelte sideblikk til andre nordeuropeiske områder.

2.1: Øvrighet og statsvekst

Et godt utgangspunkt for å gå inn på øvrighet og statsvekst er å ta utgangspunkt i den definisjonen Peter Blickle har gitt av øvrighet:

«Herrschaft und Obrigkeit üben *Hoheit* aus. Sie kann sachbezogen sein und sich in bestimmten Einzelberechtigungen ausdrücken und tritt als solche als *Militärhoheit*, *Gerichtshoheit* oder *Steuerhoheit* in Erscheinung, sie kann raumbezogen sein und nennt sich dann Landeshoheit. Auf dem Weg zur Neuzeit wurden die einzelnen Hoheitsrechte immer stärker an den geschlossenen Raum gebunden, so daß sich die Landeshoheit in der Militär-, Gerichts- und Steuerhoheit geradezu ausspricht.»⁴

Øvrighet er altså knyttet til retten til militær, rettslig og skattemessig overhøyhet. Vi kan imidlertid se at dette er en avgrensning av øvrighetsfunksjoner som beskriver *to* øvrighetssystem - verdslig og kirkelig øvrighet. Begge hadde monopol på rettsutøvelse i forskjellige, men også til dels overlappende sfærer av samfunnslivet (verdslig rett og kristenrett), begge hadde rett til innkreving av avgifter (skatt og tiende), og begge hadde -riktig nok i større eller mindre grad - militære ressurser til rådighet. Der de to systemene skiller lag, er i hvilke forpliktelser de hadde ovenfor menigmann. Mens statens plikt var «Schutz und Schirm», var kirkens oppgaver å sørge for troens opprettholdelse og utbredelse.

Å drøfte konflikter mellom lokalsamfunn og øvrighet med et "ovenfraperspektiv" betyr at man ønsker å forstå hvordan øvrighetens politikk eller styringsstrukturer endrer seg i forbindelse med disse konfliktene. Poenget blir da ikke å undersøke lo-

⁴ P. Blickle, *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform. Band 1: Oberdeutschland*, München 2000: 134-135.

kalsamfunn eller sosiale grupper som politiske aktører i seg selv, men å undersøke hvordan disse virket inn på øvrighetens politikk.

Vi kan bruke et av de sentrale historiske problem i norsk senmiddelalderhistorie som eksempel: Det selvstendige norske kongedømmets undergang og forbindelsen mellom det gammelnorske riket og det moderne Norge. Også forholdet mellom lokalsamfunn og sentralmakt har vært farget av dette problemkomplekset. Den som først behandlet bondemotstand i et slikt perspektiv, var Johan Ernst Sars.

Sars har behandlet konflikter mellom øvrighet og allmue flere steder, både i *Udsigt over den norske Historie* og i avhandlingen «Norge under Foreningen med Danmark 1537-1814», men har ikke gitt noen samlet fremstilling eller vurdering av temaet. Vi må derfor gå omveien om Sars' overordnede syn på den politiske historien i senmiddelalderen for å se hvordan han forklarer motsetningsforhold mellom bønder og øvrighet.

To elementer står sentralt i Sars' syn på historiske prosesser. For det første stamme- eller folkeprinsippet, som ikke var særpreget for Sars, men grunnleggende for det meste av den historiske forskningen i tiden.⁵ Derimot ble nasjonsbegrepet tolket forskjellig, og Sars kom etter hvert til å identifisere nasjonen med «folket» og «den kollektive personlighet», i motsetning til andre som ville peke på nasjonal kontinuitet i rettslige og politiske strukturer, og dermed hos den eliten som oppebar disse strukturene.⁶

Særpreget for Sars var også en forestilling om at alle funksjonelle institusjoner i et samfunn var dømt til å overleve sin funksjonalitet, og slå over i det destruktive:

«De store Idéer virker under mange Former, og den Form som til én Tid er kraftig og god, vil i en følgende Tid vise sig ubrugelig og skadelig.»⁷

Det var i de innbyrdes forholdene mellom elementene aristokrati, konge og kirke disse forholdene fikk sine utslag. Aristokratiet i Norge var i utgangspunktet bundet til lokalsamfunn i stedet for en sentral kongemakt, og viste seg derfor «ubrugelig og skadelig» i sitt møte med den voksende kongemakt i middelalderen. Fordi man ikke hadde et aristokrati som var i stand til å hevde seg som en selvstendig samfunnsmakt eller sosial gruppe ved siden av kongemakten, fikk man i stedet en sterk kongemakt med stor legitimitet i befolkningen, basert på arverett. Den folkelige legitimiteten kunne forklares med at bøndernes stilling var mer fri og uavhengig enn den ville ha vært med et sterkt aristokrati, og kongen ble sett som garantist for at dette forholdet skulle fortsette.

⁵ O. Dahl, *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*, Oslo 1990: 43-84.

⁶ Om Sars og nasjonsbegrepet, se N. Fulsås, *Historie og nasjon. Ernst Sars og striden om norsk kultur*, Oslo 1999, spesielt kap. 5 og 7.

⁷ J.E. Sars, «R. Keyser: Den norske Kirkes Historie under Katholicismen», i *Samlede Værker III*, Kristiania/København 1912: 565.

Sars' sentrale faktorer for å forklare den politiske utviklingen fra Håkon 5. s styringstid til 1537 er at dette forholdet ikke lenger var funksjonelt. I forhold til de politiske begivenheter på 1300- og 1400-tallet ble kongedømmets styrke til en nasjonal svakhet. Det som hadde vært landets styrke - et sterkt arvekongedømme usvekket av rivaliserende stormannsgrupper - ble nå et destruktivt element. Aristokratiet var redusert til en «aandelig og fysisk henvisnende Kreds af Storætter», og fordi man ikke hadde et sterkt aristokrati som kunne fungere som korrektiv i unionsprosessen, gjorde arveelementet Norge til en tilfeldig kasteball i den politiske utviklingen. I stedet ble det bøndene som til en viss grad ble det nødvendige korrektiv og uttrykk for det nasjonale demokratiske kongedømmes verdier. De opprør og konflikter som fant sted, blir etter Sars' syn naturlig nok å regne som folkelige opprør mot et unasjonalt kongedømme.⁸ Hermann Molteke ble jaget fordi hans fremferd som fogd kolliderte med norsk rettsoppfatning, Amund Sigurdssons oppstand var en ren allmueoppstand som stormannsklassen stilte seg likegyldig eller fiendtlig til. På den annen side skildrer Sars Knut Alvsson som en aristokrat som handlet uten forbindelser med folket. I det hele tatt er det en ambivalent holdning hos Sars til allmuens rolle under de politiske urolighetene som fant sted mellom 1319 og 1537. Det ser ut til at det viktigste for ham er den prinsipielle motsetningen mellom «det nasjonale» og «det fremmede». Det fremmede representeres greit av danske konger og utenlandsk adel, mens det nasjonale er en mer uklar størrelse som delvis representeres av allmuen, og altså delvis av stormenn.

Denne ambivalensen blir avklart når man kommer så langt frem som til tiden etter reformasjonen. Sars erkjenner at det er den norske bondestanden som er bærere av det demokratiske kongedømmets verdier, at odelsretten er et av de fremste våpen for å verne om disse verdiene, og at de oppløp, klager mot fogder og «voldsom Tagensig-selv tilrette fra Almuens side» (som forøvrig «gjør et alt andet en tiltalende Indtryk») også er et uttrykk for en kamp om disse verdiene.⁹

Mens "Norges nedgang" har vært et dominerende "ovenfraperspektivet" i norsk historiografi, har den i tyskspråklige forskningen tatt sitt utgangspunkt i politiske prosesser og interessekonflikter mellom territorialfyrster med ambisjoner om økt makt på den ene siden, og bønder på den andre siden. Det sentrale poenget her har vært vektlegging på statsvekst, og bøndernes motstand mot dette. Det sentrale navnet her er Günter Franz. I sin bok fra 1933 om den tyske bondekrigen analyserte Franz konsekvent opprørernes politiske argumentasjon uten å sette den i forbindelse med det samfunnet den sprang ut av, men kun som en motreaksjon til offensive territorialfyrster.¹⁰ Han delte denne argumentasjonen i to, «alte Recht» og «Göttliche Recht». I forhold til begrepet «alte Recht» inntok Franz en «germansk» tolkning:

⁸ J.E. Sars, «Udsigt over Norges Historie» i *Samlede Værker* II, Kristiania/København 1912: 36, 117-124.

⁹ J.E. Sars, «Udsigt over Norges Historie» i *Samlede Værker* III, Kristiania/København 1912: 337.

¹⁰ G. Franz, *Der deutsche Bauernkrieg*, i denne avhandling sitert etter 12. opplag, Darmstadt 1984.

«Für den Germanen aber war das Recht ein Stück der Weltordnung, von Gott oder Göttern geschaffen, und darum letztlich unerschütterlich».¹¹

Retten var noe opphavelig og perfekt, og enhver endring av lov og rett måtte begrunnes i at det dreide seg om forbedringer som tok sikte på å nærme seg denne opphavelige rettstilstand. Denne opphavelige retten var hevet over kongenes retts- og maktutøvelse. Dette betydde at det lå et potensial for å kunne overprøve fyrstenes makt med henvisninger til denne opphavelige rett, og det var nettopp det som skjedde i økende grad fra 1200-tallet av, ifølge Franz. Han sporet røttene til denne politiske argumentasjonstradisjonen til Sveits, og mente at sveitsernes «frihetskamp» på 1200-tallet var den konflikten som formet dette argumentet. I konflikten med habsburgerne utviklet de tre «urkantonene» en argumentasjon som blant annet gikk ut på at visse sider ved herredømme («Herrschaft») og livegenskap var i strid med gammel rett, og derfor måtte avskaffes. Fra Sveits bredte denne argumentasjonen seg til områder i Oberdeutschland; Franz går spesielt inn på Kempten i det vestlige Bayern som et eksempel der opprørske bønder på 1400-tallet hentet sin argumentasjon direkte fra Sveits. Han viser også til andre eksempler fra Württemberg og Østerrike fra samme periode. Alt denne uroen var vel og merke forløpere for den store bondekrigen i 1525.

Frantz peker på at «Göttliche Recht»-begrepet var et mer grenseoverskridende begrepe enn «alte Recht» på den måten at det kunne legitimere mer omfattende uro. Mens gammel rett var en argumentasjon som gjerne ble brukt i forbindelse med konkrete klagemål og misforhold mellom allmuen og deres fyrste, var Guds rett et begrep som kunne begrunne en allmenn reising mot *all* øvrighet med eksempelvis det mål å innføre Gudsriket på jord. Røttene til denne argumentasjonen mener Franz å finne i antijødiske opptøyer og pogromer tidlig på 1400-tallet. Her ble en argumentasjon mot kapitaleiere og ågerkarler utviklet i tospann med en religiøs retorikk. Dette utviklet seg til en mer omfattende milleniarisme, hvor oppslutningen om «fløytespilleren i Nicklashausen» på 1470-tallet var et tidlig høydepunkt.¹² Her så man at en karismatisk religiøs lederskikkelse var i stand til å utløse et større bondeopprør i et tilsynelatende velstående område. Omtrent samtidig finner vi de første «Bundschuh»-bevegelsene. Det dreide seg om større oppstands- og opprørsbevegelser som samlet seg under merket av jomfru Maria og en tresko med bånd.¹³ Disse bevegelsene hadde en sterk religiøs retorikk i «Göttliche Recht»-tradisjonen, og tiltok i hyppighet på begynnelsen av 1500-tallet. En ideolog bak flere av disse oppstandene var Joß Fritz fra bispedømmet Speyer.

Franz analyserer så selve bondekrigen i 1525-26 i lys av disse «ideologiene». Hans tese er at oppstanden ble utløst av ekspansive territorialfyrster. Adelens delvise

¹¹ Ibid: 1.

¹² Se ellers N. Cohn, *Jakten på tusenårsriket. Revolusjonære milleniarister og mystiske anarkister i middelalderen*, Oslo 1999 for en oversikt over disse bevegelsene.

¹³ Symbolikken er uklar, men ser ut til å ha stammet fra Kärnten og ha vært en del av hyllingssermonien ovenfor fyrsten der på 1200-tallet. Et sagn fra området fortalte at Jerusalem var blitt erobret av korsfarerne under tresko-symbolet. Franz 1984: 53.

deltagelse på bøndernes side forklares også med denne bakgrunnen; territorialfyrstene forsøkte å innskrenke både adelens og bøndernes friheter, og disse hadde dermed et interessefellesskap i å hindre makteksponasjon på sin egen bekostning. «Alte Recht» og «Göttliche Recht» var altså to forskjellige strategier bønder -og tildels adel- hadde for å verne sine interesser ovenfor ekspanderende fyrstemakt.

En annen innfallsvinkel når det gjelder øvrighet og statsvekst, er det såkalte «Verrechtligungs»-konseptet. Jeg velger å oversette dette til «rettsliggjøring». Hovedpoenget her er at sentralmyndighetene, dvs. keiseren i Wien, og lokalsamfunnene hadde felles interesse av at konflikter ble løst innenfor rettslige rammer. Vi er over i en analyse som i første rekke omhandler Habsburgerriket på 16- og 1700-tallet.¹⁴ Vi skal likevel gå litt nærmere inn på det, fordi konseptet også har relevans for motsetningsforholdet mellom øvrighet og allmue i Norge, men da også på 1500-tallet.

Det sentrale forskernavnet her er Winfried Schulze. Schulzes utgangspunkt er å analysere forholdet mellom tre sentrale aktører: grunnherrene, bøndene og fyrstene. Interessemotsetningene dem imellom gikk langs flere akser: Grunnherrene hadde interesse av å opprettholde eller øke avgiftsnivået ovenfor sine bønder. Omleggingen til en mer avgiftsbasert i stedet for arbeidsbasert overhøyhet over bøndene forsterket dette. Bøndene på sin side hadde all interesse av å bevare eller utvide sine individuelle rettigheter og å minimalisere avgiftspresset mest mulig. Fyrstenes interesse lå i en økonomisk sunn befolkning som hadde størst mulig grad av skattemessig og annen lojalitet til fyrsten. Utbygging av voldsmonopol og stående hærer var en forutsetning for å utvikle denne «idealstaten», både i forhold til revolterende adelsfraksjoner og opprørske bønder. Politiske konflikter bestod altså av spenninger mellom disse tre gruppene, og tok form av konflikter mellom adel og fyrstemakt gjennom stenderforsamlinger eller i form av adelsopprør («frond»), delvis i form av bondemotstand rettet enten mot grunnherrene eller fyrste. Bondemotstanden kunne sorteres etter tre typer: Latent motstand, manifest motstand og voldelig motstand. I begrepet «latent motstand» legger Schulze obstruksjon, arbeidsvegving og avgiftsvegving. Begrepet «manifest motstand» er mer interessant. I dette begrepet legges også konflikter som ble løst ved supplikker, at saker ble brakt inn for de forskjellige rettsinstanser spesielt i Habsburgerriket, eller ved undersøkende kommisjoner. Voldelig motstand er altså oppstand og opprør. Schulze peker på at det i tidlig nytid foregikk en utvikling som innebar at mengden og intensiteten i bondeopprørene og bondemotstanden ble mindre. Han peker også på at dette er mer markant innenfor større politiske enheter enn i mindre fyrsteterritorier og forklarer dette med at utviklingen av den moderne staten krever mer ressurser. Jo færre innbyggere dette ressursuttaket skal fordeles på, jo større blir avgiftspresset, og dermed konfliktpotensialet. Men Schulze antyder også en annen forklaring: Det traumatet bondekrigen i 1525 hadde betydd for både bønder og fyrstemakt, førte til at terskelen for å gripe til denne typen aktivisme ble mye høyere for bøndene, og redselen for å bli utsatt for denne typen aktivisme ble større hos øv-

¹⁴ W. Schulze (red.), *Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit*, Frankfurt a.M. 1982.

righeten. Konkret betydde det at mulighetene for å klage og supplikkere ble betydelig bedret, likeledes at bruken av undersøkende kommisjoner ble mer utbredt.¹⁵ Disse perspektivene ble eksemplifisert og utdypet i en artikkelsamling fra 1982, som Schulze redigerte.¹⁶

Rettsliggjøringsperspektivet kan med hell også overføres til norske forhold. I min egen hovedoppgave (1994) har jeg forsøkt å analysere konflikter i et større område over en lengre tidsperiode.¹⁷ Jeg la til grunn et utvidet motstandsbegrep som inkluderte både lovlig og ulovlig motstand, men begrenset det til å gjelde kollektive aksjoner. Kollektive aksjoner ble også definert forholdsvis vidt, slik at opphopninger av konflikter mellom øvrighet og enkelte bønder ble inkludert. Gjennom dette utvidete motstandsbegrepet kunne jeg analysere både en større oppstand i nedre Gauldalen og Orkdalen i 1573 og lengre perioder av uro og obstruksjonssaker mellom øvrighet og lokalbefolkningen i f. eks. Namdalen, Fosen og Hitra. Jeg analyserte dessuten en rekke konflikter som ble løst rettslig mellom lensherrer og fogder på den ene siden og enkeltbønder på den andre på Herredagene i 1578, 1580 og 1597. Jeg trakk her konklusjonen at det var et samsvar mellom lokalbefolkningens og de sentrale myndighetenes interesse av å rydde opp i en til dels korrump og uryddig lokaladministrasjon. Utviklingen av institusjoner som herredagen og rettsreformene på 1590-tallet ga et mer finmasket nett for å kunne kontrollere lensherrer og fogder. Effektiviseringen av lokalforvaltningen la imidlertid også grunnen for en mer effektiv skatte- og avgiftsinnkreving. Større forutsigbarhet og lovmessighet i forvaltningen ble betalt med et høyere finansielt press. En kan her se at «Verrechtligungs»-perspektivet har relevans også i nordisk sammenheng.

2.2: Herredømme og makt

Herredømme, eller «Herrschaft» er et helt sentralt begrep for forståelsen av konflikter mellom allmue og øvrighet i europeisk middelalder. Som vi så ovenfor sidestiller Peter Blickle «Herrschaft» og «Obrigkeit». Det er likevel grunn til å skille mellom de to fenomenene. Mens vi har definert «øvrighet» som de styringsinstitusjoner som springer ut av kongens og kirkens maktdomene, må vi definere «herredømme» som rettigheter knyttet til land og jord. I europeisk sammenheng kunne dette være et bredt spekter av rettigheter, fra landleie, monopoler (på f. eks. maling av korn o.l.) til rettsutøvelse og forskjellige aspekter av livegenskap.¹⁸

¹⁵ W. Schulze, *Bäuerliche Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit*, Stuttgart/Bad Cannstadt 1980, spesielt s. 86-144, W. Schulze, «Die veränderte Bedeutung sozialer Konflikte im 16. und 17. Jahrhundert», i Schulze 1982: 276-308.

¹⁶ W. Schulze (red.), *Aufbruch, Revolten, Prozesse. Beiträge zu bäuerlichen Widerstandsbewegungen im frühneuzeitlichen Europa*, Stuttgart 1983.

¹⁷ M. Njåstad, *Bondemotstand i Trøndelag ca. 1550-1600*, Hovedoppgave Trondheim 1994.

¹⁸ WzG: Herrschaft, Grundherrschaft.

Bakgrunnen for utviklingen av «Herrschaft» er omdiskutert. Det grunnleggende arbeidet omkring begrepet er Otto Brunners «Land und Herrschaft».¹⁹ I følge Brunner må opprinnelsen til Herrschaft søkes i de eldre germanske samfunns frie menn og deres underordnede hushold.²⁰ Enkelte av disse husholdene akkumulerte makt over tid, spesielt i vakuumet etter Romerrikets sammenbrudd. En kan se en utvikling fra «Hausvater» til «Hausherr» etter hvert som enkeltbønder og hele landsbyer søkte beskyttelse innenfor et av disse «husholdene». Forholdet mellom disse husherrer og undergivne var preget av gjensidige forpliktelser: underordning mot fred og beskyttelse. Utviklingen mot «Grundherrschaft» var dermed begynt. Over tid ble koblingen mellom et definert geografisk område («Land»), befolkningen («Volk»), en herre («Grundherr»), og en rettssfære («Landesrecht») fastere. I høy- og senmiddelalderen finner vi dermed et kompleks av rettigheter som kunne innbefatte domsrett, livegenskap, arverett, økonomiske monopoler og så videre som var definert i forhold til et område og en herre, enten denne herren nå var en person eller en institusjon. Grovt sett kan vi si at med land fulgte et herredømme som var tillagt rettigheter mot å utføre plikter. Et rekk ved utviklingen av "Herrschaft" i senmiddelalderen var kommersialisering av herredømmerettigheter, dvs. at retter kunne kjøpes og selges.²¹ Dette betydde på den ene siden at samling av større territorier skjøt fart, men også at rettigheter kunne kjøpes av undersåttene selv. Utviklingen av større og samlede territorier hvor herredømmerettigheter var samlet på én hånd, var en forutsetning for den fremvoksende "moderne" fyrstestaten.

I norsk sammenheng er «herredømme» (i denne forståelsen av begrepet) som ikke ble utøvd av kongen stort sett begrenset til jordleie, det vil si landskyld, bygsel, åbotsfall og lignende. I prinsippet kan man imidlertid si at det dreier seg om det samme: Rettighetene er knyttet til jord og eiendom, og springer ikke ut fra kongedømmet eller kirken som institusjon. Opphavet til landskyld- og leilendingssystemet har vært et av de sentrale diskusjonstema innenfor norsk middelalderhistorie de siste årene, og temaet "herredømme" har vært berørt her.²² Utgangspunktet har vært å diskutere hvilke

¹⁹ Først utgitt 1939. I denne avhandlingen brukes den engelske oversettelsen *Land and Lordship. Structures of Governance in Medieval Austria*, Philadelphia 1992.

²⁰ Brunners teori ble utformet i mellomkrigstiden, og bærer preg av hans fra østerriksk ståsted aktive og positive forhold til nazismen og «Anschluss». Brunner reviderte verket flere ganger etter krigen og beveget seg bort fra en del av sine synspunkter på begreper som «Volk» (som i utgangspunktet beskrev et relativt smalt segment av befolkningen), og en mindre vektlegging på de påståtte germanske røttene til «Herrschaft». Om Brunner og nazismen, se H. Kaminskys og J. van Horn Meltons forord til den engelske oversettelsen, Brunner 1992: xiii-lxi.

²¹ E. Schubert, *Fürstliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter*. *Enzyklopädie Deutscher Geschichte* bd. 35, München 1996: 19-26.

²² T. Iversen, "Fremveksten av det norske leilendingsvesenet i middelalderen - en forklaringskisse", i *Heimen* 1995: 169-180, K. Dørum, "Leilendingsvesenet i Norge i eldre tid", i *Heimen* 1995: 269-272, K. Lunden, "Før leilendingssystemet", i *Heimen* 1995: 273-279, T. Iversen, "Jordleie, patroner og klienter før høymiddelalderens leilendingsvesen i Norge", i *Heimen* 1996: 147-156, K. Dørum, "Leilendingsforhold, føydalisme og statsutvikling" i *Heimen* 1999: 45-60, D. Skre, "Eiendom og hierarki i det før- og tidligstatlige norske samfunnet" i *Heimen* 1999: 123-137, T. Iversen, "Til diskusjonen om det tidlige

makt- og avhengighetsrelasjoner som eksisterte før fremveksten av et formalisert og upersonlig jordleiesystem på 1100-tallet. Grovt sett har uenigheten vært konsentrert om det fantes en stor grad av bondefrihet i denne "førstatlige" perioden (Dørum) eller om det fantes forskjellige grader av uformelle og personavhengige avhengighetsbånd (Iversen, Skre). I en forlengelse av Iversens og Skres synspunkter har det vært pekt på mulige godsdannelser og godspolitikk i det "førstatlige" samfunnet.²³ Implisitt i denne typen gods, avhengighet og patron/klientforhold ligger mye av de samme herredømmestrukturene Brunner mente å påvise i det germanske området. Forskjellen er at mens det i Tyskland utviklet seg et komplisert system av herredømmerettigheter, ble de i Norge redusert til rett til motytelser for bruksrett til jord, mens forskjellige næringsmonopol og ikke minst privat jurisdiksjon aldri utviklet seg, eller forsvant. Og ikke minst har man i Norge fenomener som allmenning og allemannsrett, fenomener som har utgangspunkt i at ikke all jord eller "Land" nødvendigvis er knyttet til et herredømme. Når det gjelder allmenning og allmenningsretten har imidlertid Jon Solem i sin hovedoppgave antydning at kongemakten kan ha vært pådriveren for allmenningsretten på 1100-tallet, og at den ikke nødvendigvis reflekterer en eldre samfunnsordning av frie, jevnstilte bønder med felles retter i en felles allmenning.²⁴ De gammel-norske begrepene "herradómr"/"herradóemi" og "vald" ser derimot i stor grad ut til å være knyttet til personlig maktutøvelse av eller på vegne av kongen, ikke som en abstrakt rett knyttet til eiendomsretten til land.²⁵ I stedet er utøvelse av legitim makt knyttet til de to institusjonene kongedømme og kirke. Utøvelse av makt er så å si uten unntak utøvelse på vegne av disse to institusjonene.

Hva mener vi med makt i denne sammenhengen? Vi kan ta utgangspunkt i en artikkel av Harald Gustafsson, hvor han diskuterer stat og maktutøvelse i middelalder og tidlig nytid.²⁶ Denne artikkelen kan være et godt utgangspunkt for å diskutere verdslig øvrighet og maktutøvelse, fordi Gustafsson tar utgangspunkt i en rekke perspektiv på staten som behandlet av en rekke historikers arbeid som dekket emnet fra 1200-tall til 1800-tall.²⁷ Gjennom en diskusjon av disse forskjellige innfallsvinklene og forståelsene av hva «staten» var, tar Gustafsson tak i forholdet mellom «stat» og «samfunn». Han mener man tentativt kan avgrense staten til «en apparat som auktorativt fördelat vär-

leilendingsvesenet. Svar til Dørum" i *Heimen* 1999: 138-140, F.-A. Stylegar, "Et "opprinnelig" stormannssamfunn? Sørlandske synspunkter" i *Heimen* 1999: 197-210, K. Dørum, "Modeller, empiri, kildekritikk og det før- og tidligstatlige samfunnet" i *Heimen* 1999: 289-302.

²³ Stylegar 1999, F. Iversen, *Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane*, Bergen 1999, F. Iversen, "Kongsgården Seim og jordegodset. Et nytt forsøk på arkeologisk og historisk rekonstruksjon", *Heimen* 2002: 175-212.

²⁴ J. Solem, "Sem verit hafa fyr at fornu fari"? *Norsk allmenningslovgiving i høymiddelalderen*, Hovedoppgave Trondheim 2002.

²⁵ Se NGL 1. Række, bd. 5: Glossarium.

²⁶ H. Gustafsson, «Vad var staten? Den tidigmoderna svenska staten: sex synspunkter och en modell», i (Svensk) *Historisk Tidskrift* 1994: 203-227.

²⁷ Bakgrunnen var et seminar hvor seks forskjellige historikere presenterte sitt syn på staten. De seks var Erik Lönnroth, Eva Österberg, Jan Lindegren, Per-Arne Karlsson, Peter Aronsson og Torkel Jansson.

den och strävat efter att upprätthålla denna fördelning inom ett alltmer avgränsat territorium med ett tiltagande våldsmonopol».²⁸ Mer konkret mener Gustafsson at man kan se på tre prinsipper for samfunnsorganisasjon: «Den store makten», «den lille makten» og «det som ikke er makt». «Den store makten» handler om prestisje, rikdom og militær makt over større områder. Dette betyr at det også dreier som om kampen om et maktmonopol innenfor dette området. Spesielt gjelder dette i eldre tid. «Den lille makten» er et begrep Gustafsson reserverer for maktforhold på et «tettere» plan; forholdet mellom jordeier og jordleier, mellom prest og menighet og lignende. «Den lille makten» er ikke løsrevet fra «den store makten», men kunne fungere temmelig frittstående i forhold til denne. «Det som ikke er makt» betegner organisasjonsnivå og relasjoner som ikke er hierarkisk - her peker Gustafsson på forhold som organisering av hverdagslivet på så lavt nivå som grender eller andre lokale enheter av bondehushold. Gustafsson mer enn tangerer Blickles kommunalisme-sfære her, og poenget understrekes også av at Gustafsson understreker at disse organisasjonsprinsippene eksisterer i blandede former. Sockenstämman kunne for eksempel ha sterkere eller svakere grad av øvrighetsdominans kontra å være et selvregulerende organ for fellesskapet. Det viktigste poenget hos Gustafsson er kanskje å definere hva som er statens grunnleggende funksjon. Han avgrenser dette til tre gjensidige sett av krav og ytelser:

1: «Den store makten» (maktkamp på toppnivå) fører til krav til samfunnet: Materielle ressurser overføres til staten og omsettes i for eksempel militære midler.

2: «Den lille makten» stiller krav til staten om opprettholdelse av de sosio-økonomiske mønstrene. Et rettsvesen må opprettholdes for å berettigg uttaket av ressurser fra befolkningen til elitene, her går ytelsene den andre veien.

3: Lokalsamfunnene stiller krav til staten: Man vil ha en garanti for at lov og orden opprettholdes og at visse eiendomsrettigheter som er i flertallets interesse blir respektert. Man krever også beskyttelse mot ytre fiender. Dette er det mer klassiske «Schutz und Schirm»-konseptet.

Statlig maktutøvelse blir da i denne sammenhengen å forstå som den eller de «organisasjonene» som krever inn skatt, står for opprettholdelsen av rettsforvaltning og militær beskyttelse.

Dette er et maktbegrep som til dels står i gjeld til Charles Tilly. Tilly har i en rekke arbeider analysert drivkreftene i statsutviklingen i tidlig nytid.²⁹ De faktorene han avgrenser som viktige drivkrefter er kapital og tvang. Kapitaldannelsen i en svært vid forståelse av begrepet fører til bydannelse, tvang fører til statsdannelse. I spennet mellom disse fire elementene ser Tilly fremveksten av forskjellige typer stater, fra tette bystater til løse storriker i perioden fra ca. 1000 til 1500. Et viktig element var en tilta-

²⁸ Ibid: 211.

²⁹ C. Tilly, *Coercion, Capital and European States AD 990-1990*, Cambridge, Massachusetts 1990.

gende monopolisering av tvang og vold.³⁰ En annen viktig faktor for hvordan disse statene har utviklet seg i ulike retninger finner man i de forskjellige økonomiske og sosiale strukturene staten måtte forholde seg til når den utøvte tvang.³¹

2.3: Klassekamp og sosiale grupper

Mens en historisk fagtradisjon har hatt statsvekst, øvrighet og herredømme i fokus, har en annen hatt sitt utgangspunkt i å analysere sosiale grupper, klassesammensetning og klassekonflikter. Denne fagtradisjonen har sitt utspring i den marxistiske historiefilosofi, og når det gjelder konflikter i senmiddelalderen er Friedrich Engels' arbeid om bondekrigen (1525) utgangspunktet for den videre forskningen.³²

Engels så bondekrigen i 1525 som et mislykket forløp for 17-1800-tallets borgerlige revolusjoner. 1500-tallets tyske samfunn analyseres konsekvent som et klasse-samfunn, hvor motsetningene sto mellom geistlighet og bønder. Engels beskriver også byborgerskapet med samtidens terminologi og innhold - patrisiere og «den borgerlige opposisjon» som forløper for 1840-årenes liberale borgerskap. I tillegg hadde man «den plebeiske opposisjon» - håndverkere, daglønnsarbeidere og filleproletariatet.³³ Denne forvirrende mengden av sosiale grupper med kryssende lojaliteter og interesser er ifølge Engels noe av bakgrunnen til å forstå hvorfor revolusjonen i 1525 - og 1848 - slo feil. Den ideologien som kunne ha samlet en revolusjonær bevegelse, var den kristne reformbevegelse. Denne ble imidlertid forrådt av dens ledere, først og fremst Martin Luther. Et unntak utgjorde Thomas Müntzer, som Engels så på som en filosofisk forløper for Hegel og leder for et ennå ikke utviklet proletariat som prediket en tidlig kommunisme.

Engels var forløperen for en marxistisk tradisjon, hvor sosiale opprør og motsetninger er blitt analysert innenfor et klassekampperspektiv. Mye av forskningen har vært konsentrert om å analysere økonomiske interessekonflikter på dette makronivået. Denne fagtradisjonen fikk en særlig tyngde i DDR, hvor det meste av forskningen omkring bondemotstand ble tolket innenfor rammene av Engels' syn på bondekrigen som en «tidligborgerlig revolusjon».³⁴

³⁰ Her peker Tilly på et av Max Webers grunnleggende statskriterier: Monopol på utøvelse av fysisk vold. For en grundigere drøfting og eksemplifisering av denne prosessen, se også J.C. Thomson, *Mercenaries, Pirates & Sovereigns*, Princeton 1994.

³¹ Dette poenget henter Tilly fra Robert Brenner, som påpekte disse faktorenes betydning for utviklingen av tidlig kapitalisme i Vest-Europa. R. Brenner, "Agrarian Class-structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", i T.H. Ashton og C.H.E. Philpin (red.), *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge 1990: 10-63.

³² Norsk utgave: F. Engels, *Den tyske bondekrig*, Oslo 1934.

³³ Filleproletariatet var en gruppe som allierte seg med alle de stridende parter i bondekrigen, noe som viste deres ustadighet, selv om de «dengang ennå hadde en betydelig kjernesund bondenatur og ennå ikke på langt nær hadde utviklet den bestikkelighet og forkommenhet som kjennetegner det civiliserte filleproletariat i våre dager». Engels 1934: 25.

³⁴ Günter Vogler sammenfattet i 1983 den øst-tyske Engelstradisjonen med at den på den ene siden hadde operert med et så vidt klassekampkonsept at det fanget all økonomisk aktivitet og slik sett var meningsløst. På den andre siden fremholdt han at forskningstradisjonen hadde frembrakt en rekke

I Norge er det først og fremst Halvdan Koht som introduserte dette perspektivet. Han arbeidet i perioden ca. 1908 til 1926 med tilsvarende problemer - hvordan forklare bøndernes rolle i norsk historie frem mot 1800-tallet. Han tok avstand fra vektleggingen av «det nasjonale» og demokratiske som et element i norske bønders politiske fremferd. I *Norsk bondereising* (1926) la han i stedet et marxistisk analyseskjema til grunn:

«Det var ein klassestrid i den rette og fulle historiske meininga. Det var ikkje åndsmakter som bar han fram. Det var ikkje store politiske prinsipp som skapte bondepolitikken, - ikkje nasjonale sjølvstendetankar som reiste bønderne imot ei dansk-dana yverklasse. Tvert imot: bondepolitikken skapte prinsipp-krava og laga seg smått um senn um til ei nasjonal reising. Demokratiske og nasjonale tankar var ikkje årsaker til bondestriden, men følger av han. Det som var grunnkrava i han, det var krave på makt, - makt yver samfunde og yver rikdomane i det. Det voks fram klasse-kjensle og klasse-vilje i bønderne. Dei ville ikkje lenger la seg nytte ut til bate for andre klasser; dei vilde sjølve både eige og rå for lande.»³⁵

Dette var imidlertid et syn Koht var kommet til gjennom en lengre glideflukt fra Sars' synspunkter. Koht hadde startet sin karriere som historiker i «Sars-skolen», men orienterte seg gradvis mot en klassekamp-basert tolkning av historien. Spesielt gjaldt dette forholdet mellom bondesamfunn og øvrighet, hvor han kom til å skifte vekt fra forestillinger om den gamle samfunnsordning og de nye krav, til klare begreper om klassemotsetninger.³⁶ Og Koht er da heller ikke i *Norsk bondereising* helt konsekvent i sin avvisning av ideelle begreper som «det nasjonale» og lignende. Spesielt i behandlingen av uroen på 1430-tallet tillegger Koht aristokratiet en «nasjonal» dagsorden, i tilsynelatende motsetning til bondeklassens konkrete motstand mot økt utbytting av utenlandske fogder.³⁷ Det er i og for seg logisk innenfor sammenhengen. Koht ser historien fra vikingtid frem mot sin egen tid som en kontinuerlig rikssamlingsprosess, rikssamling i den forstand at stadig større deler av befolkningen tilkjempet seg en plass i fellesskapet. Middelalderen var slik sett en rikssamlingsperiode for aristokratiet, og det er ikke unaturlig slik sett å forstå en nasjonal retorikk og interessekamp fra aristokratiet sin side.³⁸

verdifulle lokale og regionale studier. G. Vogler, "Bäuerlicher Klassenkampf als Konzept der Forschung" i Schulze 1983: 23-40.

³⁵ H. Koht, *Norsk bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*, Oslo 1926: 3.

³⁶ Om utviklingen av Kohts historiesyn, se O. Dahl, *Historisk materialisme*, Oslo 1974.

³⁷ Koht 1926: 31-32. Edv. Bull påpekte i sin anmeldelse av boken svakheter i middelalderdelen, og forklarte dem med forfatteren har «liten lyst [til] å dikte på frihånd». E. Bull, "Halvdan Koht: Norsk bondereising", i E. Bull *Historie og politikk*, Oslo 1933: 22-25.

³⁸ På den annen side hevdet Koht i flere sammenhenger at aristokratiet i senmiddelalderen var en gruppe uten nasjonale lojaliteter, men standsinteresser på tvers av statsgrensene. Se f. eks. H. Koht, «Det nye i nordisk historie kringom år 1300» (1931) og «Statsunionar i sein-midalderen (1933/38)», i H.

Klasseperspektivet har blitt kritisert over lengre tid for å være for snevert. Et sentralt navn er Guy Fourquin som har analysert lederskap og rekruttering i bondeopprørsituasjoner.³⁹ Han forkastet på mange måter den tradisjonelle klasse- og standmodellen for å analysere førindustrielle samfunn, og mente at man i stedet må snakke om en tredeling av samfunnet etter aksene elite-vanlig befolkning-marginale. Eliten og den vanlige befolkningen kunne rekrutteres fra de etablerte samfunnsgruppene; presteskap, adel, bønder og bybefolkningen. De marginale var de som falt utenfor de etablerte rammene: omvandrende arbeidskraft, yngre adelssønner, omreisende predikanter og lignende. Fourquin mener å se at opprør i hovedsak var fenomener som ble initiert av eliten og rekrutterte fra de marginale. Viktig hos Fourquin er det at elitebetegnelsen ikke ensidig er knyttet til økonomiske ressurser, men også andre former for sosial og kulturell kapital. Dette smidige elitebegrepet gjør at Fourquin også kan peke på sosial mobilitet, eller ønsket om sosial mobilitet, som en bakgrunnsfaktor for oppstander og opprør, spesielt i by-sammenheng.

I den engelskspråklige forskningen har klassekampmotivert vært under diskusjon når det gjelder forholdene mellom lokalsamfunn og sentralmakt, men her har fokus vært mer rettet mot overgangen fra en før-kapitalistisk til en kapitalistisk økonomi. Imidlertid har bondemotstand og bondeopprørens rolle i denne overgangen vært et mer eller mindre sentralt tema. Temaene har blant annet vært sentrale i tidsskriftet *Past & Present*. Her ble også den såkalte Brenner-debatten ført på slutten av 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet.⁴⁰ Hovedpoenget i denne debatten var å forklare forskjellen i overgangen til en industrielt basert økonomi i visse deler av Europa på 1700-tallet, og hvorfor denne utviklingen skjedde tidligere og fortere i visse deler av Europa enn andre. Blant de forklaringsfaktorer som ble fremmet, var den politiske styrken de lokale landsbyfelleskapene hadde stilt overfor forskjellige typer sentralmakt. Denne debatten var interessant ikke bare fordi den i stor grad var et forsøk på å analysere store samfunnsforandringer i et nedenfra-perspektiv, men også fordi det var en debatt på tvers av landegrensene, hvor empirisk materiale fra hele Europa ble prøvd ut mot de lanserte hypotesene.

Også i Norden har klassekampperspektivet vært under kritikk. På 1980-tallet ble for eksempel en viss kritikk av Kohts temmelig rigide modell og tolkning av kildene fremført fra flere hold.⁴¹ Bakgrunnen for denne kritikken kan vi finne i en artikkel av Eva Österberg fra 1979, hvor hun tok til orde for å utprøve materiale omkring sosial

Koht, *På leit etter liner i historia*, Oslo 1953: 84-104 eller H. Koht, *Kriseår i norsk historie. Dronning Margareta og Kalmar-unionen*, Oslo 1956.

³⁹ G. Fourquin, *The Anatomy of Popular Rebellion in the Middle Ages*, Amsterdam/New York/Oxford 1978.

⁴⁰ Samlet i Aston & Philpin 1985. Gjengivelse av hovedpoeng finnes i H. A. Nissen og M. Njåstad, «Brenner-debatten og syntesebruk i historieforskningen», *Dragen* 4/1992-1/1993: 101-114.

⁴¹ R. Fladby, *Samfunn i vekst under fremmed styre 1536-1660*, Bergen/Oslo/Stavanger/Troms. 1986: 205-212, J. Sandnes, «Norsk bondemotstand i hundreåret etter reformasjonen», i *Heimen* 1989: 84-92.

uro i senmiddelalderen mot mer omfattende teorier om fenomenet.⁴² Österbergs hovedanliggende var å peke på emner for komparative undersøkelser i det nordiske området i en forlengelse av det nordiske ødegårdsprosjektet. Her mente hun at bondeuroligheter pekte seg naturlig ut. Ødegårdsprosjektets resultater omkring økonomisk utvikling i senmiddelalderen burde kunne gi en mer solid bakgrunn for å undersøke koblingene mellom opprør og bøndenes økonomiske situasjon. De overgripende økonomiske tolkningene av bondemotstand og bondeopprør kunne derved også testes mot det nordiske materialet. Tre overgripende tolkninger ble fremholdt: den Tocquevillske, den marxistiske og en retning inspirert av James C. Davis.

Disse tre tolkningene har forskjellig oppfatning av hva som utløste motstand fra bøndene. Alex de Toquevilles poeng var at bøndenes motstandstrang ble utløst i perioder av økonomisk fremgang, mens det marxistiske perspektivet er motsatt: Det var utarming som var drivkraften bak bøndenes politiske aktivisme. James C. Davis inntar en mellomposisjon: han mente å kunne se et mønster av at bønder gikk til aksjon når en lengre periode av økonomisk fremgang ble avløst av tilbakegang. Österberg viste hvordan flere av arbeidene omkring bondemotstand i Skandinavia lot seg plassere innenfor disse rammene, blant annet med Halvdan Koht som et opplagt tilfelle. Österberg kritiserer Koht for ureflektert begrepsbruk. Klassebegrepet er unyansert, og gir ikke rom for intern differensiering i bondesamfunnet. Utsugning av bondeklassen synes å ha karakter som postulat, og innbefatter alle slags konflikter av økonomisk karakter. Staten som redskap for de herskende klasser problematiseres ikke, likeledes diskuterer ikke Koht mulig forbedring av bøndenes situasjon etter 1350.

Österberg behandler også en rekke sentrale svenske historikers arbeid hvor bondemotstand spiller -eller burde spille- en rolle, og posisjonerer dem i forhold til de tre teoretiske hovedretningene hun skisserer, samt en fjerde forklaring: Bondemotstand var et resultat av tilfeldige finansielle kriser. Med ødegårdsprosjektets resultater vil hun så prøve ut gyldigheten av disse fire forklaringsmodellene.

Det er først og fremst eiendomsforholdene og skattetrykket som settes opp mot urofrekvens. Österberg finner ingen korrelasjon mellom disse faktorene og uro, og mener dermed at ingen av de fire forklaringsfaktorene synes å være allmenngyldige for nordisk senmiddelalder. Konklusjonen ble naturlig nok at temaet måtte undersøkes nærmere, og at man trengte flere grundige analyser av enkelte uroområder og enkelttoppstander.

Tråden fra denne artikkelen ble tatt opp av Jørn Sandnes. Hans bidrag til den fornyede forskningen rundt bondemotstand var todelt: For det første gjorde han et oppryddingsarbeid i begrepsbruken for forskningsfeltet, og for det andre pekte han på en del mønster i konfliktene i Norge som pekte mot visse forklaringer.

Når det gjelder begrepsbruken, var det først og fremst klassifikasjoner og distinksjoner som var i fokus i noen av Sandnes' arbeid med kriminalitet i tidlig ny-

⁴² E. Österberg, «Agrarekonomisk utveckling, ägostrukturer och social oroligheter: de nordiska länderna ca: 1350-1600», i *Scandia* 1979: 171-204.

tid.⁴³ Sandnes tar utgangspunkt i Boris Porschnews kategorisering av motstand i tre grupper: delmotstand, flukt og oppstand.⁴⁴ Det er delmotstanden; det som i samtiden ble oppfattet som kriminell obstruksjon av lover og påbud, som var Sandnes' hovedanliggende.

Gjennom dette utvidete motstandsbegrepet kunne Sandnes peke på en rekke mindre konflikter og motsetninger som i liten grad var blitt undersøkt systematisk. Han mente å kunne peke på enkelte mønstre. Konflikter ble først og fremst fremkalt av konkrete saker; skattepålegg eller upopulære fogder og lensherrer. Han åpnet også for at «latent motstand» av typen skattenekt, skyssnekt og munnbruk var noe vanligere i perifere bygdelag. På et mer overordnet plan mener Sandnes at man ikke kan snakke om dyptgripende klassemotsetninger av det slaget Koht hevdet var bakgrunnen for konflikter. Derimot mener han at man kan snakke om forskjeller i politisk kultur og mentalitet, hvor det viktigste for de norske bøndene ikke var å protestere mot overgrep av økonomisk eller annen art, men å tilse at alle nye krav og pålegg var hjemlet i norsk lov eller sedvane: «Bondemotstand blir like mye et spørsmål om mentalitet som om økonomi».⁴⁵ Det grunnleggende for lokalsamfunnene var ikke å kjempe for forandring, men for å bevare eller vende tilbake til til det gamle, konkretisert som «gammel lov», «fra arilds tid» osv.

En beslektet innfallsvinkel finner vi i Bergit Telnes' hovedoppgave fra 1991 om opprøret i Telemark i 1539-40, som fokuserer på forholdet mellom lokalbefolkning og den nye bergverksdriften i området.⁴⁶ Hennes hovedhypotese er at dette opprøret var en konflikt mellom de tyske bergverksarbeiderne og bygdefolket med klare religiøse undertoner. Utløsende årsaker var konfiskering av gårder for innkvartering, betaling av varer i mynt i stedet for sølv eller korn, og innføring av markedsdag på lørdager. Ikke minst det siste var i strid med eldre religiøs skikk. Telnes peker også på at de tyske bergarbeiderne var fra Erzgebirge i Sachsen og Joachimstal i Böhmen, områder som tidlig og sterkt ble berørt av reformatoriske idéstrømninger. Disse skal også ha vært spesielt utbredt nettopp blant bergarbeiderne. Innføringen av bergverksdrift og innføringen av reformasjonen skjedde samtidig, og motstand mot reformasjonen kan ha smeltet sammen med motstand mot de økonomiske belastningene ved bergverksdriften. Telnes peker selv på at disse funnene og hypotesene passer godt med Jørn Sandnes' hypotese om bondemotstand som et periferifenomen.

⁴³ Først og fremst Sandnes 1989, J. Sandnes, *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*, Oslo 1991, og «Bondeopposisjon i Norden ved utgangen av middelalderen og i tidlig nytid», i K. Tønnesson (red.), *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet. Det 22. nordiske historikermøte Rapport II*, Oslo 1994: 45-61.

⁴⁴ B. Porschnew, *Formen und Wege des bäuerlichen Kampfes gegen die feudale Ausbeutung*, Berlin 1952. Her gjengitt etter Sandnes 1990.

⁴⁵ Sandnes 1989: 91.

⁴⁶ B. Telnes, *Bergverksdrift og bondeopprør. Vest-Telemark 1538-1549*, Hovedoppgave Oslo 1991.

En oppfølging av Österbergs etterlysning av mer empiri finner vi en komparativ artikkelssamling om nordiske bondeopprør fra 1988, *Til kamp for friheten*. Redaktørene peker i sin innledningsartikkel på at

«Den umiddelbare fascinering af bondeoprør som dramatiske begivenheter afløses af en interesse for at se oprørene som åbne brudflader, der kaster lys over, hvorledes tingene fungerede, når der ikke var oprør.»⁴⁷

I en oversiktsartikkel over forskningsfeltet peker Anders Bøgh på noe av de samme problemene som Österberg med manglende empiri for å kunne bekrefte eller avkrefte økonomiske forklaringsmodeller.⁴⁸ Men i tillegg mener Bøgh at man ved å utelukke de fokusere på økonomiske faktorer står i fare for å ende opp med relativt banale slutninger om at endrede økonomiske forhold kan, men ikke må, føre til opprør. I stedet peker han på de gjensidige forpliktelser i forholdet mellom bønder og øvrighet: For å yte økonomisk til øvrigheten forlanger bøndene å få noe igjen (beskyttelse osv.), og ikke minst at de lovregulerte forholdene i denne byttehandelen respekteres. Dette forklarer også den tilsynelatende konservative holdningen til lov, rett og alders hevd man ofte finner som en del av bondesamfunnets argumentasjon i konfliktsituasjoner. De empiriske undersøkelsene i boka er for øvrig i stor grad hentet fra Danmark, Slesvig og Sør-Sverige, og gir derfor et noe tynt grunnlag for komparasjon innen Norden.⁴⁹

Et annet perspektiv på bønder som politiske aktører ble introdusert av Peter Reinholdsson i hans doktoravhandling fra 1998.⁵⁰ Reinholdsson undersøker opprørene på 1400-tallet, og avviser at det dreier seg om bondeopprør i tradisjonell forstand. Han mener at 14- og 1500-tallets politikk i for stor grad er blitt analysert av historikere med utgangspunkt i moderne rasjonell fremferd, og prøver å kartlegge rådende politisk rasjonalitet i perioden. Utgangspunktet blir da å se samfunnsorganiseringen ikke som et klart definert system av kommandolinjer ovenfra og ned, men et nett av gjensidige forpliktelser og rettigheter. Ble denne balansen forstyrret, kunne det føre til ny politisk adferd og nye allianser. Det er nettopp her Reinholdsson ser bondeopprørens rolle på 1400- og 1500-tallet. Han peker på at kongemakten gjennom Margretes og Eiriks intensive politikk de første tiårene på 1400-tallet hadde mistet mye av sin legitimitet som garantist for at samfunnsordenes ble opprettholdt. Denne legitimiteten måtte erstattes med noe annet, og Reinholdsson mener at «riket» i denne perioden blir det legi-

⁴⁷ A. Bøgh, J. Würtz Sørensen, L. Tvede-Jensen (red.), *Til kamp for friheten. Sociale opprør i nordisk middelalder*, Ålborg 1988: 6.

⁴⁸ A. Bøgh, «Om Bondeopprør: Analyseskjemaer, hypoteser og teorier», *Ibid*: 10-30.

⁴⁹ Det er imidlertid for tiden et NOS-H-finansiert prosjekt under arbeid hvor en mer gjennomført nordisk komparasjon på bondemotstand og sosiale konflikter blir presentert. Prosjektets engelskspråklige rapport, K. Katajala (red.), *Northern Revolts. Peasant Unrest and Political Culture in the Nordic Countries from the Middle Ages to the Birth of the Modern Era*, vil forhåpentligvis foreligge i 2003.

⁵⁰ P. Reinholdsson, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998.

time prinsippet for maktutøving og ressursinnkreving. For å sikre den nye makteliten -Rikets råd- legitimitet måtte også andre samfunnsgrupper dras inn i politikken på et mer aktivt vis enn tidligere. Med andre ord: For at riksrådet skulle utøve den makt som kongen tidligere hadde utøvd, måtte også allmuen i større grad delta i eller ha påvirkningsmuligheter ovenfor denne maktutøvelsen. Reinholdsson mener at utviklingen av en egen riksideologi og en proto-nasjonalisme må sees i lys av dette legitimeringsbehovet. En del av dette var den utbredelsen St. Erikskulten fikk fra 1430-årene av. Reinholdsson mener også at opprørene fra 1430-årene til omtrent 1530 nettopp *ikke* var opprør, men en mobilisering av allmuen i forståelse med deler av adelen/stormannsgrupperinger for å oppnå mål *innenfor* denne nye politiske forståelsesrammen. Opprørene er derfor å betrakte som feider, ikke som opprør. Disse feidene hadde som mål å gjenopprette fred, noe som normalt var rettens oppgave.⁵¹ At disse «bondeopprørene» tok slutt etter midten av 1500-tallet, betydde egentlig at styrkeforholdene endret seg, bøndene var ikke lenger nødvendige støttespillere for makteliten. De *virkelige* bondeopprørene som fulgte, spesielt Dackefeiden på 1540-tallet og Klubbekrigen på 1590-tallet ble derfor raskt slått ned og ble resultatløse for bøndenes del.

2.4: Konflikt og motstand

Med motstand mener vi de lovlige og ulovlige fremgangsmåter bondeallmuen kollektivt brukte for å ivareta sine interesser når disse kom i konflikt med sentralmyndighetens interesser.⁵² Den mer eller mindre åpenbare mangelen på en sammenhengende tradisjon av voldelig bondemotstand i Norge har gjort diskusjonen omkring ikke-voldelige og lovlige motstandsformer fruktbar. Jørn Sandnes tok i sine arbeider om kriminalitet i tidlig nytid opp dette, og pekte på en typologisering av motstanden i tråd med Boris Porschnews og Werner Röseners.⁵³ Han mente en kunne se dette som et tredelt fenomen: Delmotstand, flukt og oppstand. Det er delmotstanden som er Sandnes' hovedanliggende i disse arbeidene. Når det gjelder termen «delmotstand» finner jeg den noe uklar. Begrepet «hverdagsmotstand» synes å fange karakteren av denne motstanden bedre, og er derfor mer presis. Jeg vil i det følgende derfor benytte meg av dette begrepet. Denne motstanden deler Sandnes opp i fem kategorier:

-Brudd på dommer og motstand mot generelle samfunnsplikter (ikke overholde dom, ikke følge stevning, unnlate å møte på tinget etc.).

⁵¹ Reinholdsson er her på linje med Yves-Marie Bercé, som har foretatt analyser av voldens rolle i europeisk bondekultur. Han peker blant annet på en rekke felles trekk i bøndenes «politiske ideologi». Tilbakevendende tema er forestillinger om en tapt «gullalder» og den rettferdige konge som ble holdt i uvitenhet av sine onde rådgivere. En siste myte han peker på er forestillinger om Gudsriket eller Tusenårsriket. Bercés hovedtese er imidlertid at vold var oppfattet som en legitim del av bøndenes politiske kultur, så lenge fyrstemakten ikke var i stand til å overholde de forpliktelsene den tidligere hadde garantert for, nemlig bevaring av fred og opprettholdelse av lov og rett. Kongen mistet legitimitet når han forlangte skatter uten å gi tilstrekkelig beskyttelse og fred tilbake. Y.-M. Bercé, *Revolt and Revolution in early modern Europe. An essay on the history of political violence*, Manchester 1987.

⁵² Njåstad 1994: 33-35.

⁵³ Sandnes 1989, Sandnes 1990, W. Rösener, *Bauern im Mittelalter*, München 1987.

-Skatte- og avgiftsvegning (nekte, være for sen, jukse etc.).

-Skyss- og arbeidsnekt.

-Uro, sammenrotting, oppløp.

-Økonomiske lovbrudd (ulovlig handel og næringsvirksomhet, ulovlig jakt, fangst, hogst etc.).

Sandnes peker på at overgangene mellom de forskjellige gruppene kunne være glidende, spesielt de første tre. For egen regning vil jeg legge til at overgangen mellom underkategorien «Uro, sammenrotting, oppløp» og hovedkategorien «oppstand» vel også kan være glidende.

Sandnes mener også at kategorien «flukt» er mest aktuell i samfunn med stavnsbånd. Dette er også en sannhet med modifikasjoner. Spesielt når vi kommer til tidlig nytid er flukt en reell motstandsstrategi, også i Skandinavia, for å unngå soldatutskrivninger. Nils Erik Villstrand har for eksempel analysert de finske bøndenes måter å forholde seg til soldatutskrivninger i stormaktstiden⁵⁴. Han peker på to måter for lokalsamfunnene å handle politisk på i disse situasjonene: tilpassning eller protest. Den vanligste protestformen var rømming, en flukt fra de ytre kyststrøkene som var relativt godt integrert i den svenske staten til indre skogsstrøk der øvrighetsnærværet var langt svakere. En måte å tilpasse seg var å leie en stedfortreder, en leieknekt, til å ta sin plass som soldat. Villstrand viser forøvrig hvordan man delvis beveget seg bort fra et overveiende selvforsyningsjordbruk mot en økende tjæreproduksjon for markedet for å skaffe midler til å betale disse leieknektene. Runar Mathisens hovedoppgave om militærutskrivningene i Rogaland på 1600-tallet er det grundigste studiet i norsk sammenheng når det gjelder militærutskrivninger. Også han påpeker på rømming/flukt som en strategi fra bøndenes side mot soldatutskrivning.⁵⁵ Men også i senmiddelalderen finner vi eksempel på at trusselen om flukt brukes som politisk pressmiddel av bøndene. Dette gjelder for eksempel i Rakkestad i 1424, et tilfelle som vil bli behandlet grundig senere (kapittel 7.3).

Vi kan altså si om dette skjemaet at det på den ene siden er beheftet med visse problemer fordi overgangene mellom «hverdagsmotstand» og «oppstand» er glidende. På den annen side er kategoriene like anvendbare på skandinaviske som på tyske forhold. Sandnes' skjema for de ulike kategorier «hverdagsmotstand» er også noe problematiske når det gjelder overganger mellom motstandsformer. Vi skal imidlertid ikke drive denne kritikken for langt - vi snakker her nettopp om «skjema» som hjelpemiddel for å lettere kunne kategorisere og analysere fenomener, ikke som absolutter.

Hovedproblemet med dette skjemaet er at det har liten åpning for å undersøke det vi kan kalle «lovlig motstand». Som vi har sett (kap. 1) har Peter Blickle hevdet at

⁵⁴ N.E. Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620-1679*, Åbo 1992.

⁵⁵ R. Mathisen, *Bøndene og militæret. Reaksjoner og problemer rundt militærutskrivningene i Stavanger len 1640-1660. En analyse med hovedvekt på krigene i perioden 1657-1660*. Hovedoppgave Oslo 1998: 73-81.

bondemotstand og bønders politikk i parlamentariske sammenhenger må forstås som to sider av samme sak (eller snarere at bondemotstand er en fortsettelse av bondepolitikken med andre midler, for å parafasere Clausewitz). Også Winfried Schulze peker på den økende graden av «lovlig motstand» i tidlig nytid, dvs. at konflikter ble løst i rettslige fora. I skandinavisk sammenheng har vi sett at de etablerte kanalene for kommunikasjon mellom undersått og øvrighet var såpass godt utbygde at det virket dempende på den ulovlige motstanden. Spørsmålet som melder seg er om begrepet «motstand» i det hele tatt er et fruktbart eller dekkende begrep for å fange opp en konfliktløsningskultur som var etablert og anerkjent av begge parter. Vi kan kanskje i like stor grad snakke om politiske strategier - interessekonflikter kunne løses ad lovlige eller ulovlige veier, alt ettersom hva man fant formålstjenlig.

I den historiografiske "avspenningen" som skjedde når det gjaldt forskning på bondemotstand i Tyskland etter 1975 ble det åpnet for en fruktbar nyorientering. Blant annet ønsket man å undersøke konflikter og konfliktforløp for å se om man kunne finne strukturelle fellestrekk. Peter Bierbrauer påpekte i en oversiktsartikkel syv fellestrekk ved bondemotstand og bondeoppør som burde undersøkes nærmere.⁵⁶ Disse var årsakene til oppstander, oppstandenes ledelse, deres mål, hvordan de ble legitimert, hvordan de forløp, hvordan øvrigheten grep inn ovenfor dem og hvilke følger de fikk. Når det gjaldt årsakene pekte Bierbrauer på uenigheten mellom den Franz'ske vektleggingen på statsvekst og den marxistiske fokuseringen på de økonomiske endringsprosessene i senmiddelalderen. Som ledere i bondeoppstander fant man som regel velhavende bønder i offentlige ombud. Bøndenes mål var delte: de gikk på både å skaffe seg kontroll over rettslige prosesser og dermed skape et autonomt spillerom, og på å hindre skatte- og avgiftsvekst. Dessuten var sikring av personlige retter og friheter viktig, altså å hindre utviklingen eller utvidelsen av livegenskap. Legitimeringen av oppstandene fulgte det Franz'ske skjema gammel rett og Guds lov. Også i oppstandenes forløp peker Bierbrauer på fellestrekk: En langvarig eskalering av skatte- eller avgiftskrav møtt av klager, bøndene nektet å hylle herren, noe som undergravde hans myndighet og legitimerte avgiftsvegring og obstruksjon fra bøndene.⁵⁷ Dette førte som regel til forhandlinger, dersom disse brøt sammen kunne det komme til vold. På dette stadiet grep som regel øvrigheten -den lokale eller den sentrale- inn med motvold og slo ned oppstanden. Alternativt kunne konflikten bringes inn for konge eller keiser for å bli dømt.

⁵⁶ P. Bierbrauer, „Bäuerliche Revolten im Alten Reich. Ein Forschungsbericht“, i P. Blickle et. al., *Aufbruch und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im alten Reich*, München 1980: 1-68.

⁵⁷ Se også A. Holenstein, *Die Huldigung der Untertanen. Rechtskultur und Herrschaftsordnung (800-1800)*, Stuttgart/New York 1991: 385-432. Holenstein peker på to kontekster for hyllingsnekt. Som en type saker ser han konkrete konflikter om definerte brudd på lov og rett fra øvrighetens side, hvor bøndene siktet mot å rette opp i disse konkrete misforhold. En annen type konflikter hadde utspring i generell øvrighets- og maktkritikk, og hadde mer vidtgående mål om omfattende politiske reformer. Edsinstituttet kunne også brukes innad i bondesamfunnet - man sverget edsforbund om å stå felles ansvarlig i forbindelse med ulovlige aksjoner.

Etter 1525 endret bildet seg noe i følge Bierbrauer. Bakgrunnen for oppstander var ofte å finne i motreformatoriske fremstøt eller i press fra grunneiere. Målene for oppstand og motstand ble også mer defensiv eller konservativ på den måten at man først og fremst ønsket å beskytte eksisterende retter, ikke utvide dem. Følgelig ble også argumentet om «gammel rett» eneste legitimasjonsgrunn for oppstandene. Forløpet for motstanden endret seg også, i retning av mer passiv motstand og en mer utstrakt bruk av rettsvesenet for å løse konflikter. Dette betydde at keiseren ble mer aktiv som konfliktløser, noe vi også har sett i "Verrechtligungs"-perspektivet.

Jørgen Würtz Sørensen mener å kunne påvise et mønster i nordisk sammenheng. Han peker på en eskalering hvor uroen utløses av brudd på sedvanen, som førte til konfrontasjoner på tinget. Dersom en konfrontasjon med øvrigheten på tinget ikke førte frem, ble «opprørsbudskapet» kommunisert etter fast mønster, f. eks. ved budstikke eller hærpil. Denne kommunikasjonen førte så til at en større forsamling av bønder og eventuelt potensielle allierte samlet seg, man forhandlet og bestemte seg eventuelt for å gå til opprør. Dette betydde militære og/eller andre voldelige konfrontasjoner, som i sin tur som regel ble slått ned. Deretter fulgte et rettslig etterspill, hvor allmuen ble straffet kollektivt og lederne spesielt. Würtz Sørensen peker her på viktige fellestrekk, samtidig som hans analyse er noe snever. Lovlig respons på det som ble betraktet som sedvanebrudd faller utenfor hans konfliktbegrep. Likeledes er det empiriske grunnlaget for skjemaet i all hovedsak hentet fra Danmark, hvor konfliktmønstrene i senmiddelalderen i større grad en Sverige og Norge fulgte et kontinentalt mønster med et høyere innslag av vold. En viktig observasjon er likevel at tinget er det viktigste forum for politisk handling, også når man velger å gå til ulovlig aksjon.⁵⁸

2.5: Lokalsamfunn og kommunalisme

Vi har ovenfor diskutert øvrighet, klasser og sosiale grupper, og motstand. Vi skal nå se nærmere på de lokalsamfunn øvrigheten forholdt seg til. Det er fristende å avgrense lokalsamfunn til å være forvaltningsdistrikter: fogderi, skipreide, sogn etc. Fullt så enkelt er det imidlertid ikke. Dette er i stor grad øvrighetsdefinerte enheter, og det er enheter som er definert for spesifikke funksjoner enten innen oppebørsel eller militærutrusting. Det betyr at vi ikke snakker om alle personer som bodde innenfor et avgrenset område, men en gruppe skatteobjekter, soldatrepper eller lignende. Det nærmeste vi kommer en enhet som inkludere *alle* innefor et område, er kirkesognet. Problemet her er imidlertid at sognet eller sogneforsamlingen som sådan ikke var tillagt noen myndighet eller hadde kollektive organer ut over det å forsamles i kirken. I den grad vi finner sognet som en «kommunal» arena og forum for interaksjon med øvrigheten, er det i det etterreformatoriske Sverige.

Dersom vi skal legge det kommunalistiske perspektivet til grunn, må vi se på det organet som i størst grad fungerte som en arena for interaksjon mellom et definert

⁵⁸ J. Würz-Sørensen, «Bøndernes oprørspraksis i nordisk middelalder», i Bøgh, Würtz Sørensen og Tvede-Jensen 1988: 31-45.

lokalsamfunn og øvrigheten. Det er altså tinglaget og tingforsamlingen som må være utgangspunktet for vår forståelse av «lokalsamfunn.» Hvem bestod tingforsamlingen og tinglaget av? Generelt kan man kanskje tro at alltingsprinsippet var mer utbredt der folketall og geografiske avstander tillot det, mens representasjonsting var mer utbredt når geografiske avstander eller stort befolkningsgrunnlag vanskeliggjorde dette.⁵⁹ Men også når tinget fungerte som allting, må vi gå ut fra at visse uformelle "utsilingsmekanismer" har ligget til grunn for hvem som møtte og brukte tinget aktivt. Det kan være fruktbart i denne sammenhengen å ha in mente Peter Blickles påpeking av husholdet som den minste enheten i et lokalsamfunn.⁶⁰ Lokaloffentligheten var i stor grad knyttet til løsning av tvister omkring eiendom, arv og lignende, og det er naturlig at dette har fremmet husholdet/gården som «byggesteinen» i lokalsamfunnet. Blickle har imidlertid også diskutert begrepet «gemeine Mann», spesielt i sammenheng med bondekrigen i 1525. Blickle ser «Gemeinde» og «gemeine Mann» som motsatser til fyrstemakt, adel og «Herrschaft» generelt. Begrepet dekker i stor grad det samme som «allmue»; en gruppe som stands/klassemessig er avgrenset oppad mot grupper med formelle privilegier som skiller dem fra allmuen.⁶¹ Problemet, både med «gemeine Mann» og «allmue» er at det er et begrep som har uklare grenser nedover.⁶² Det kan være viktig også å peke på begrepet «þegn» som klarere definerer personer som kongens frie undersått.⁶³

Dette betyr at en relativt stor del av befolkningen kan ha vært noe marginal i forhold til lokaloffentligheten. Det gjelder tjenestefolk, kvinner (i den grad de ikke eide og drev jord selv, noe som ikke var uvanlig), barn og folk uten fast eiendoms- eller brukertilknypning til jord. I Jemtland utgjorde den samiske befolkningen et viktig element innenfor den siste gruppen. Vi vet at samer var skatteobjekter i det nordlige Jemtland senest fra 1500-tallet av, men finner ellers få eller ingen spor av dem i diplommateriale. Vi kan altså forsøksvis prøve å avgrense lokalsamfunn til tingfelleskapet, men samtidig være oppmerksom på at en del grupper faller utenfor dette, eller har diffus tilknytning

Det kommunalistiske perspektivet er blitt utviklet på bakgrunn av Peter Blickle med utgangspunkt i Sør-Tyskland. Han mener at lokalsamfunnene hadde en så høy grad av selvforvaltning på det økonomiske og rettslige området, og så effektive politiske virkemidler til rådighet ovenfor territorialfyrster, at søkelyset for hele perioden 1300-1800 bør rettes nettopp mot lokalsamfunnene. Det er de lokale fellesskapenes sterke

⁵⁹ P. S. Andersen, "Ting", KLNMBd. 18, Oslo 1980: Sp. 346-359.

⁶⁰ Blickle, 2000a: 76-86.

⁶¹ O. Bø, "Almuge", KLNMBd. 1, Oslo 1980: sp. 106.

⁶² Robert Büchner har for eksempel analysert «Gemeine Mann»-begrepet, og mener å kunne vise at begrepet omfatter alle mennesker i et område, og ikke er et rettslig-politisk uttrykk. R. Büchner, *Der «gemeine Mann». Untersuchungen zu einem problematischen Begriff*. Habilitationsschrift, Gewissenschaftlicher Fakultät Universität Innsbruck 1986.

⁶³ L. Hamre, "þegn", KLNMBd. 20, Oslo 1980: Sp. 373-375.

posisjon ovenfor sentralmakt og deres muligheter til å påvirke utviklingen av sentrale institusjoner Blicke sammenfatter i begrepet «kommunalisme».

Kommunalismebegrepet ble utviklet i et samspill mellom grundige empiriske undersøkelser, og en rekke kortere arbeider av teoretisk art. En sammenfatning av hele prosjektet forelå så i to bind i 2000. Vi skal gå nærmere inn på en del av disse arbeidene, først og fremst de teoretiske.

Sammen med Peter Bierbrauer, Claudia Ulbrich og Renate Blicke ga Peter Blicke i 1980 ut en artikkelsamling, *Aufruhr und Empörung*, hvor de analyserte konfliktforhold mellom allmue og øvrighet i tre forskjellige regioner.⁶⁴ Analysene ble gjort ut fra et felles sett spørsmålsstillinger: Man skulle kartlegge årsaker, lederskap, målsettinger, legitimering, forløp og følger av bondemotstand.⁶⁵ De tre områdene som ble undersøkt var Rottenbuch i Bayern, Triberg i Schwarzwald og St. Gallen i Sveits.⁶⁶ I en oppsummerende artikkel peker Blicke på en rekke fellestrekk med hensyn til hvordan bondemotstand artet seg i disse tre områdene. Alle konflikter var utløst av økonomisk press, først og fremst i form av økte avgifter. I tillegg kom det man kan kalle politiske årsaker; konflikter mellom krav fra fremvoksende territorialstater og kommunale rettigheter i den statsbyggingsprosessen som foregikk. Et tredje aspekt var religiøse motsetninger, spesielt i perioden fra slutten av 1400-tallet til 1525. I tillegg kom konflikter som ikke hadde sin rot i lokalsamfunnet, men hvor lokalsamfunn kunne bli involvert.

Motstandens mål var tredelt. De umiddelbare målsettinger var av økonomisk art. Det gjaldt å hindre vekst i grunnherrens avgifter, og det gjaldt å forsvare allmeningsrettighetene for allmuen. I neste omgang prøvde man å tilkjempe seg et større politisk handlingsrom. Dette gjorde man delvis gjennom å kjempe for representasjon i stenderforsamlinger eller landdager, delvis ved å kjempe for større kommunal autonomi. Man kjempet også for større allmuemedvirkning i rettsforvaltningen. Et siste mål var å bedre personlige og individuelle rettigheter, det vil si at man angrep grunnleggende trekk ved livegenskapet.

Når det gjaldt legitimering av motstand mot øvrigheten, peker alle forfatterne på de to konseptene «alte Recht» og «Göttliche Recht», dvs. gammel lov og Guds lov.

Lederskap i motstanden viser også fellestrekk. Det var den lokale eliten som ledet motstanden. Den lokale eliten bestod av personer som hadde ombud som dommere eller borgermestere, eller spesielle yrker som baker og smed. Den økonomiske situasjonen til denne eliten blir derimot ikke diskutert. De som deltok i motstanden

⁶⁴ Blicke et. al. 1980.

⁶⁵ P. Bierbrauer 1980. Innsnevringen av problemfeltene ble også diskutert i P. Blicke, „Bäuerliche Erhebungen im spätmittelalterlichen deutschen Reich“, i *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* vol. 27 (1979): 208-231.

⁶⁶ R. Blicke, „Spenn und Irrung« im «Eigen» Rottenbuch. Die Auseinandersetzungen zwischen Bauernschaft und Herrschaft des Augustiner-Chorherrenstift“ s. 69-145, C. Ulbrich, „Bäuerliche Widerstand in Triberg“ s. 146-214 og P. Blicke, „Bäuerliche Rebellionen im Fürstenstift St Gallen“, s. 215-295. St. Gallen er i seg selv et område velegnet for komparasjon mellom de tre områdene Appenzell, Alte Landschaft og Toggenburg.

sjonen til denne eliten blir derimot ikke diskutert. De som deltok i motstanden var menn, nærmere bestemt husfedrene, dvs. husholdenes overhoder.⁶⁷

Når det gjaldt motstandens forløp og følger, finner forfatterne færre fellestrekk. Forløpene eskalerte gjerne etter avgiftsøkninger fra klager via nekting av å hylle grunnherren til avgiftsnekting, noe som førte til at overordnede rettsinstanser og gjerne militær makt ble koblet inn. Men avvikene fra disse forløpene var mange.

Den lille boken *Deutsche Untertanen* fra 1981 var et forsøk på å systematisere observasjonene og ta et videre utsyn for å forklare forholdet mellom lokalsamfunn og øvrighet i Tyskland.⁶⁸ Blickle tar her utgangspunkt i begrepene «Untertanen» og «Obrigkeit». Bak begrepet «Untertan» skjuler begrepet «Gemeine Mann» seg, og med dette utgangspunktet analyserer Blickle utviklingen av «Gemeinde», eller landsbyfelleskapene, fra 12-1300-tallet av. Denne utviklingen mot sterkere kollektive enheter foregikk på fire plan: Bosetningsmessig, arbeidsmessig, sosialt og politisk. Bosetningsmessig var det snakk om en overgang fra spredt bosetning mot landsbyer, og dermed også en utvikling mot større arbeidsfelleskap. Når det gjelder de sosiale endringene, peker Blickle på utviklingen mot arverett til leilendingjord for leilendingene, noe som løsnet på leilendingens avhengighetsforhold til jordherren ut over de rent økonomiske forpliktelser. Jordherrenes «tilbaketrekning» førte også til at en rekke oppgaver innen rettsforvaltning etter hvert gikk over til landsbyfelleskapene. Alt i alt betydde dette at landsbyene utgjorde nye, kollektive enheter som tildels utførte statlige oppgaver som rettsutøvelse og fredsbevaring. Disse fellesskapene utgjorde kollektiver basert på likhet, i motsetning til den føydale orden som var basert på ulikhet. De sterkere kollektivene førte i sin tur til sterkere representasjon i landdager og lignende «parlamentariske» forsamlinger, og ga grunnlaget for en sterkere politisk posisjon. Denne ville man bruke til å kunne påvirke lovgiving. Blickle mener også at bondeoppør var en alternativ strategi:

«Die Revolte im Reich ist die Antwort auf ein Defizit an Integrationsfähigkeit und Integrationswilligkeit der Landherrschaft».⁶⁹

Blickles oppsummering var at perioden mellom 1300 og 1800 best kunne forstås og analyseres dersom man la dette kollektive nedenfra-perspektivet til grunn - den røde tråd i tysk historie i denne perioden er utviklingen av forholdet mellom tette og kollektive lokalsamfunn på den ene siden og landherrer og fyrstemakt på den andre side.

⁶⁷ En grundigere analyse av uro og oppstand i Basel på begynnelsen av 1700-tallet modifiserer dette bildet. Her viser det seg at kvinner og ugifte, unge menn ofte deltok i oppstander, og gjerne stod i fremste rekke når det gjaldt ulovlige handlinger. Grunnen til dette var at de ikke ble straffeforfulgt i samme grad som husfedrene, både fordi det var lite å hente på det økonomisk, og fordi de var underlagt husfarens og ikke grunnherrens tukt. De kunne dermed fungere som «stråmenn» (eller kvinner) for de strafferettslig ansvarlige husfedre. A. Suter, «Die Träger bäuerlicher Widerstandsaktionen beim Bauernaufstand im Fürstbistum Basel 1726-1740. Dorfgemeinde - Dorffrauen - Knabenschaften», i Schulze 1983: 89-111.

⁶⁸ P. Blickle, *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*, München 1981.

⁶⁹ Ibid: 92.

Blickle utviklet denne tilnæringsmåten videre gjennom en rekke avgrensede studier. Jeg skal ikke gå nærmere inn på disse her.⁷⁰ I stedet skal jeg presentere grundigere sammenfatningen av kommunalisme-forskningen, som kom i et tobindsverk i år 2000, ett bind viet Oberdeutschland og ett viet Europa generelt.⁷¹ Begrepet ble utviklet med bakgrunn i undersøkelser fra Oberdeutschland, og første bind har preg av en rekonstruksjon av begrepets tilblivelse via et mangfold av empiriske eksempler. Gjennom analyser av tre lokalsamfunn (Buxheim, Ottobeuren og Ochsenhausen) og deres forhold til øvrigheten sirkler Blickle inn de viktige kommunale institusjonene som var felles for disse tre (og andre) lokalsamfunn i Oberdeutschland. Disse var fellesforsamlinger («Gemeinde») som ga mandat til et mer eksklusivt råd og rådsutvalg (gjerne bestående av 4, 6 eller 8 personer). Disse institusjonene var først og fremst opptatt av å regulere landsbyenes indre liv. Mer konkret var de oppgavene det mindre rådsutvalget skulle ta seg av; ting som å overvåke fellesareal, inspisere ildsteder, sjekke at hygieneforskrifter ble fulgt, eller at vinen på vertshuset ikke ble vannet ut, og andre politifunksjoner. Dette kunne løses mer eller mindre aktivt; som et eksempel på et aktiv overvåking av fellesskapet viser Blickle til et eksempel hvor all tobakksrøyking i en landsby av brannsikkerhetsmessige årsaker skulle foregå i landsbysmia.⁷² Den fremste oppgaven for den interne landsbymyndigheten var imidlertid å sørge for at freden ble bevart.

Når det gjaldt utøvelsen av juridisk myndighet, var dette emne for kompetansestrid mellom allmue og øvrighet: Hvem skulle utnevne dommere («Richter»)? Hva konstituerte et rettsfellesskap? Blickle viser at utnevnesretten til dommere på sikt gled over til landsbyfellesskapet/allmøtet, og at domsrett dermed også ble et kommunalt anliggende. Et hovedpoeng er altså at kommunale ordninger kunne fungere innenfor føydale strukturer, men var ikke avhengig av dem.

Hva var et lokalsamfunn? «Gemeine Mann» var et begrep som kunne avgrenses nedad. Den minste byggeklossen i lokalsamfunnet er for Blickle husholdet, under myndighet av en husfar. Husholdet inkluderte husfarens familie og tjenestefolk. Dette var den minste rettslige og økonomiske enheten som lokalsamfunnet var bygd opp av.

Dette samfunnet var basert på felles verdier og normer. De viktigste av disse var felles nytte («Gemeine Nutz»), rett til nødtørftig livsopphold («Hausnotdurft»), fred og rettferdighet. Arbeidet for å verne om og fremme disse grunnleggende verdiene var lokalsamfunnets fremste politiske oppgave i forholdt til øvrigheten.

«Gemeine Nutz», fellesnytte, er et begrep som kan være vanskelig å fange, ikke minst fordi det utvikles over tid og kan ha noe forskjellig innhold fra sted til sted. Gjennom eksempler fra Basel, St. Gallen og Tyrol viser Blickle at det kan være en

⁷⁰ De viktigste artiklene er samlet i P. Blickle, *Studien zur geschichtlichen Bedeutung des deutschen Bauernstandes*, Stuttgart/New York 1989. Blickle har dessuten gjort en rekke studier og analyser av bondekriegen, senest oppsummert i P. Blickle, *Der Bauernkrieg. Die Revolution des Gemeinen Mannes*, München 1998.

⁷¹ P. Blickle, *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform. Band 1: Oberdeutschland/Band 2: Europa*. München 2000.

⁷² Blickle 2000a: 54.

kamp om å definere innholdet - det kan variere fra en legitimering av allemannsrett (St. Gallen) til grunneiers/jordherres retter (Basel). I fredsbevaring og «gute Polizei» ligger en videreføring av begrepet som peker frem mot øvrighetsmonopol på forvaltning, og i siste instans sosialstaten.

«Hausnotdurft» eller rett til det nødtørftige utviklet seg som et motargument mot krav om visse typer avgifter eller pliktarbeid. Argumentasjonen om at alle hushold hadde rett til å dekke sine nødtørftige behov kunne brukes mot krav som allmuen mente understøttet luksus, overflod og åger. Det kunne også brukes som argument for rett til bruk av skog og vann; ressurser en grunnherre kunne hevde eksklusiv rett til.⁷³

Fred var kanskje det mest sentrale begrepet i lokalsamfunnenes selvforståelse og selvhevdelse. Den vekten som ble lagt på fredsbevaring må sees på bakgrunn av feider som konfliktløsningsmiddel. Privat konfliktløsning gjennom vold var relativt vanlig i perioder eller områder med svak statsmakt.⁷⁴ Et gjennomgående tema i tysk høy-middelalder var forsøk på å begrense denne typen selvjustis, først og fremst gjennom lovregulering og ved å gjøre feide til et privilegium for adelen. Initiativ til å begrense feider kom imidlertid også fra lokalsamfunn som ble berørt av denne volden, blant annet gjennom fredsslutninger og edsforbund.⁷⁵

Rettferdighet var et konsept som ble utviklet fra fredsbehovet. Etersom vold ikke ga fred, måtte konflikter i stedet løses på ikke-voldelig vis, altså gjennom retten. Her lå det viktige ideologiske føringer. Dersom konflikter skulle løses gjennom rettslige prosesser, var alle som kunne involveres i rettslige konflikter også potensielle rettslige subjekter. Dette kom imidlertid i konflikt med grunnleggende trekk ved livegenskap og «Herrschaft». Et rettssubjekt måtte være et fritt individ dersom retten skulle ha legitimitet. Rettferdighet og frihet ble derfor to sider av samme sak. En konkret følge av dette ble en kompetansestrid mellom lokale rettsorganer og grunnherrens rettsutøvelse. Rettferdighet ble dermed koblet til domsrett.⁷⁶ Vi kan her se berøringspunkter med «Verrechtlichung-prinsippet»: Bønder og territorialfyrster hadde felles interesse av at grunnherrenes rettsutøvelse ble begrenset eller eliminert.

Disse tre første elementene fører til det siste, og de står alle i motstrid til øvrighetens interesser. Fellesnytte strider med grunnherrens behov, rett til det nødtørftige står i motstrid til luksusforbruk, lokalsamfunnets krav om fred er i konflikt med ade-

⁷³ En grundig diskusjon omkring «Hausnotdurft»-begrepet finnes hos R. Blickle, «Hausnotdurft. Ein Fundamentalrecht in der altständischen Ordnung Bayerns», i G. Birtsch (red.), *Grund- und Freiheitsrechte von der ständischen zur spätmittelalterlichen Gesellschaft*, Göttingen 1987: 42-64.

⁷⁴ WzG: *Fehde*.

⁷⁵ Blickle har forklart fremvesten av det sveitsiske edsforbundet på 1200-tallet som en «nedenfra»-reaksjon på feider utenfor kontroll. P. Blickle, «Friede und Verfassung. Voraussetzungen und Folgen der Eidgenossenschaft von 1291», i H. Achermann, J. Brülisauer og P. Hoppe (red.), *Innerschweiz und frühe Eidgenossenschaft. Jubiläumsschrift 700 Jahre Eidgenossenschaft bd. 1*, Olten 1990: 15-202.

⁷⁶ I forlengelsen av dette mener Blickle at den klassiske påstanden «Byluft gjør fri» i stor grad er en 1800-tallskonstruksjon. Større «bystater» som for eksempel Bern eller Zürich hadde frie undersåtter, uansett om de fysisk bodde i byen eller i de omkringliggende landområdene. Blickle bruker her begrepet «borgerlige bønder».

lens rett til feide. Og endelig: Krav om rettferdighet og frihet står i motstrid til grunnherrens fundamentale krav på retts- og straffeutøvelse.

Blickle går så videre til å analysere hvordan forholdet mellom øvrighet og lokalsamfunn artet seg med bakgrunn i disse konfliktene i grunnleggende verdier og interesser. Dette gjør han gjennom tre innfallsvinkler: Lokalsamfunn og øvrighet, lokalsamfunn *mot* øvrighet og lokalsamfunn *som* øvrighet.

Lokalsamfunn og øvrighet er så og si normal- eller idealtilstanden: Et avklart og regulert forhold mellom lokalsamfunn og øvrighet hvor plikter og retter er vel balansert.⁷⁷ Til øvrighet ligger en del eksklusive retter («Hoheit»), hvor militærmonopol, rettsutøvelse og skatteinnkrevingsretter er de viktigste. Øvrighetens plikter er beskyttelse («Schutz und Schirm»). Blickle peker på at etter hvert som øvrighetens krav og maktsfære økte i tidlig nytid, ble dette balansert ved økt representasjon for lokalsamfunnene i landdager eller andre former for «parlamentariske» forsamlinger.

Konflikter forekom selvfølgelig innenfor dette systemet, altså lokalsamfunn *mot* øvrighet. Blickle peker på at det fant sted ca. 200 byrevolter i det tysk-romerske riket i senmiddelalderen, ytterligere ca. 200 i reformasjonsperioden og om lag 30 på 1600-tallet. Et lignende tall gjelder bondeoppstander. I likhet med Günter Franz mener Blickle at konfliktene i stor grad var konflikter mellom fremvoksende territorialstaters krav og nedarvede kommunale rettigheter. Men i motsetning til Franz mener Blickle det er lokalsamfunnene som er på offensiven. Konfliktene endte ofte i forlik og forhandlinger, som ofte var fokusert på bøndenes personlige rettsstatus, eiendomsrett, arverett, rett til fritt giftermål og lignende. Over tid tenderte disse konfliktene mot å foregå i lovlige og rettslige former (se også ovenfor kap. 2.1 om rettsliggjøring av konflikter). Oppstand og motstand kunne også i det lange løp føre til bonderepresentasjon i landskapsforsamlinger eller landdager. Blickle mener også at det er en underliggende republikansk tendens i bøndenes verdisett, som av og til kan slå ut i full blomst. Et eksempel her er Graubünden.

Graubünden er kanskje ett av de beste eksemplene på lokalsamfunn *som* øvrighet. Et annet er områdene rundt Bodensjøen, spesielt St. Gallen og Appenzell. Eksemplene viser at langvarige konflikter mellom lokalsamfunn og øvrighet skjerper de kommunale strukturene og kan i siste instans føre til reell frigjøring fra overhøyhet fra grunnherren. Et viktig element i dette var også edsforbund av flere lokalsamfunn, som «Bund ob dem See» i Bodensjøområdet og Zehnrichtbund i Graubünden. Dette skal vi behandle nærmere i kap. 3.

Blickles oppsummering av disse tre punktene er at kommunalisme og føydalisme er komplementære begreper. Kommunalisme fungerer godt under «Herrschaft», men tenderer likevel mot republikanisme.⁷⁸ Han peker også på at det er refor-

⁷⁷ Her er det viktig å merke seg distinksjonen mellom «Obrigkeit» og «Herrschaft». «Øvrighet» er å forstå som en samling av funksjoner som man i moderne forstand forbinder med staten, mens Herrschaft er et begrep som er tidsspesifikt og som alltid peker mot en adelig eller kirkelig grunnherre.

⁷⁸ Dette er et punkt Blickle etter min mening kan forsvare når det gjelder edsforbundenes kjerneområder, stort sett innenfor det nåværende Sveits. Å overføre denne republikanske tendensen til andre europeiske områder, som han implisitt gjør i bd. 2, er langt mer problematisk. En kan riktignok finne

masjonstiden som er den viktigste perioden for utviklingen av en kommunalisme som «ideologi» med en kristelig overbygning.

Den tyske kommunalisme-forskningen vitaliserte også den skandinaviske forskningen på forholdet mellom statsmakt og lokalsamfunn i middelalder og tidlig nytid.⁷⁹ Steinar Imsen og Eva Österberg introduserte kommunalismebegrepet mot slutten av 80-tallet.⁸⁰

Imsens utgangspunkt for å implementere kommunalisme-begrepet og -perspektivet til norsk historie lå i at

««Nedgangens» urokkede posisjon som overordnet *problem og tolkningsramme* for middelalderens siste århundrer, innebærer at vi fortsatt lar oss dirigere av sentrale motiver i det 19. århundres politiske og intellektuelle liv, og at våre forfedres *tolkning* av fortiden er blitt opphøyet til et nærmest udiskutabelt faktum. «Nedgangen» er blitt en *nasjonal selvføståelseskategori*.»⁸¹

Dette paradigmet gikk i følge Imsen i tospann med Kohts og Bulls klassemotsetningsforklaring på nedgangen, understøttet av en noe ensidig fokusering på samfunnets materielle grunnlag representert ved den agrarhistoriske middelalderforskningen. Til sammen førte dette forskning på politisk historie i senmiddelalderen inn i en bakevje. Det var her Imsen mente at kommunalismeperspektivet kunne tilføre analysene av politisk historie noe nytt, ved fokusering på de kommunale fellesskapene og deres interaksjon med statsmakten. Imsen hevder at det finnes klare paralleller mellom Blickles funn fra det tyske området og Norge, og videre at dette elementet av kommunal offentlighet og bondeselvstyre representerte kontinuiteten i norsk historie mellom 1200-tallet og 1600-tallet.

mange gode eksempler, ikke minst i de italienske bystatene eller i Nederlandene, men å lete etter den samme tendensen i Spania eller Skandinavia blir langt vanskeligere.

⁷⁹ Det kan være på sin plass å nevne at lokalhistoriske studier som utgangspunkt for å forklare mer omfattende fenomen har en lang tradisjon. F. eks. drøfter Oscar Albert Johnsen bondemotstand i sitt arbeide *Norges bønder. Utsyn over den norske bondestands historie* (1919). I verket er bondesamfunnet og bondekulturen et studieobjekt i seg selv, og bondemotstanden behandles på linje med redskapskultur, politisk kultur og lignende – om enn med sterke nasjonale overtoner. Edv. Bull tok på sin side til orde for systematisk komparasjon mellom bondesamfunn i Norge og andre europeiske regioner i sitt arbeidsprogram for Institutt for sammenlignende kulturforskning. E. Bull, *Sammenlignende studier over bondesamfundets kulturforhold. Et studieprogram*, Oslo 1928 (også utgitt på tysk). Den norske kommunalistiske dreiningen er dermed i mindre grad et brudd med foregående oppfatninger og synsvinkler enn i Tyskland.

⁸⁰ S. Imsen, «Bygdesamvirket som rikspolitisk utsiktspunkt. Kommunalt liv i Noregsveldet mot slutten av gammelnorsk tid», i *Heimen* 1988: 129-141, og S. Imsen, «Over bekken etter vann, eller historien om den tyske bondekommunalismen som hjelp til selvhjelp», i *Historisk Tidsskrift* 68 (1989): 166-183. E. Österberg, «Svenska lokalsamhällen i förändring ca. 1550-1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen», i (Svensk) *Historisk Tidsskrift* 1987: 321-340, E. Österberg, «Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt - kompromiss - politisk kultur», i *Scandia* 1989: 73-95.

⁸¹ Imsen 1989: 166.

Denne presentasjonen av kommunalismebegrepet og kommunalismeforskningen hadde i to artikler fra 1988 og 1989 form av et «forskningsprogram», og ble fulgt opp av en større undersøkelse av forholdet mellom lokalsamfunn og statsmakt i høy- og senmiddelalder.⁸² I dette arbeidet peker Imsen på bygda som et fellesskap med offentlige funksjoner, først og fremst bevaring av samfunnsfreden. Konkret betyr dette at det er tingfellesskapet som konstituerte lokalsamfunnet, og at lokalsamfunnet i mindre grad enn ellers i Europa var et arbeidsfellesskap. Unntak fantes; offentlige oppgaver som veihold og lignende falt på lokalsamfunnet, og dognadsinstitusjonen peker også på bygda som arbeidsfellesskap. Dette rettsfellesskapet var vel og merke et fellesskap som var tillagt sine oppgaver av kongemakten. I utgangspunktet hadde kongemakten muligheter til å kontrollere dette laveste leddet av forvaltningen gjennom båndene som ble knyttet til den lokale eliten gjennom hirden. I løpet av senmiddelalderen ble disse båndene svekket. De lokale tingene hadde et bredt kompetanseområde. Tvister mellom allmue og øvrighet falt også inn under dets virkeområde, dette medførte at økonomiske tvister mellom bønder på den ene side og kirke eller adel på den andre siden ble løst i lokalsamfunnet. Rettsfellesskapet, konstituert ved tinget, var dermed den primære møteplassen mellom allmue og øvrighet, og det var også her protester mot øvrighet ble formulert og fremsatt.

Eva Österberg presenterte kommunalismebegrepet i et par artikler i 1987 og 1989, og pekte på det potensialet for interaksjonsanalyse som lå i dette perspektivet.⁸³ Hun mente at Blickles perspektiv kunne virke til å utdype Habermas' offentlighetsprinsipp ved å fange opp «offentligheter» også i pre-1800-tallssamfunnet. Dette forutsetter imidlertid en viss autonomi for de organer som fungerte som bøndenes «offentlighet».⁸⁴ Österberg analyserer så de arenaer som fantes for interaksjon, og i hvilken grad kronen aksepterte disse som et forum for kommunikasjon, eller anså dem som redskap for subordinasjon. Det er først og fremst sockenstämnet og tinget det blir pekt på som interessante studieobjekter i denne sammenhengen. På grunnlag av en gjennomgang av egen og andres forskning trakk hun fire slutninger: 1) I hele perioden fra midten av 1500-tallet til ca. 1800 hadde bøndene hatt kanaler for å kommunisere med kronen. 2) I hele denne perioden lå en del beslutningsmyndighet i viktige økonomiske spørsmål på lokalt nivå. 3) Bøndene hadde gode muligheter til å vinne frem med protester mot økonomiske fordringer fra staten. 4) «Offentligheten» bestod først og fremst av husholdsoverhoder, dvs. skatteobjekter. Når det gjelder konflikter og motstand tar Österberg i likhet med Jørn Sandnes utgangspunkt i Porschnews skema, men vil i tillegg skjelne mellom *lovlige* og *ulovlige* motstandsstrategier. Med dette mente hun at det ville være mulig å fange opp et bredere spekter av motstand, og dermed forklare den tilsynelatende forskjellen mellom Sverige og det kontinentale Europa når det gjelder frekvensen av oppstander og opprør. Til sammen mener

⁸² S. Imsen, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus lagabøte til Kristian Kvart. Del 1: Middelalderen/Del 2: Lydriketiden*, Trondheim 1990/1994.

⁸³ Österberg 1987, 1989.

⁸⁴ Peter Aronsson har utdypet dette perspektivet i sin doktoravhandling, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssockner 1650-1850*, Lund 1992.

gjelder frekvensen av oppstander og opprør. Til sammen mener Österberg at disse faktorene bidrar til å skape en selvforsterkende politisk kultur.

2.6: Interaksjon

Det vi legger merke til, både i Imsens og Österbergs tidlige kommunalisme-arbeider, er at konflikthold mellom øvrighet og lokalsamfunn spiller en forholdsvis mindre rolle enn hos Peter Blickle. Bakgrunnen for dette er selvfølgelig at konflikter av den art og det omfang man finner i de tyske områdene ikke fant sted i samme grad i Norge eller Sverige. Det er naturlig at en analyse av forholdet mellom lokalsamfunn og øvrighet i et kommunalistiske perspektiv i nordisk sammenheng vil fokusere mer på interaksjon og kommunikasjon, og mindre på brudd og voldelige konflikter. Det ligger imidlertid en fare i dette, ved at man kan harmonisere forholdet mellom lokalsamfunn og øvrighet i for stor grad fordi man benytter seg av et konfliktbegrep som ikke har relevans. Både Österberg og Imsen har unngått dette problemet. Som vi så ovenfor pekte Österberg mot en omdefinering og utvidelse av motstandsbegrepet som en mulighet for å undersøke konflikter. Imsen har på sin side pekt på et sammenfall mellom midlertidige svekkelser i kommunikasjonsmulighetene mellom øvrighet og lokalsamfunn og voldelig motstand. Ut fra dette trekker han konklusjonen at motstand i form av opptøyer, tumulter og opprør også i norsk sammenheng har vært et ris bak speilet i tider hvor øvrighetene har prøvd å endre premissene for forholdet til lokalsamfunnene.⁸⁵ Men han peker også på et utvidet konfliktbegrep; på ikkevoldelige og tildels lovlige former. Spesielt i en artikkel hvor Skandinavia sammenlignes med Tyskland blir denne kontrasten i konfliktforløp og konfliktformer påpekt.⁸⁶ Bakgrunnen for dette er det tette avhengighetsforholdet mellom lokalsamfunn og øvrighet. Den norske og svenske sentralmaktens tettere samband med og avhengighet av lokalsamfunnene gjorde den av nødvendighet mer lydhør ovenfor dem, og så sin interesse i å opprettholde gode linjer for kommunikasjon.

Et interessant sosialt skikt i denne sammenhengen er de gruppene som tilhørte gråsonene mellom lokalsamfunn og øvrighet. Vi har sett at noe av det grunnleggende ved «den kommunalistiske orden» i Norge var samspillet mellom øvrighet og lokalsamfunn. Bindeleddet mellom øvrighet og lokalsamfunn ble dermed en gruppe personer som hadde dobbel tilhørighet - både som lokalsamfunnets elite og øvrighetens ombudsmenn. Denne gruppen var skiftende gjennom undersøkelsesperioden.

Høy middelalderens bindeledd mellom kongemakt og lokale eliter må sies å være hirden. Hirden var en adelskorporasjon som gjennom en gjensidig forpliktende

⁸⁵ S. Imsen, «Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700», i *Heimen* 1990: 79-95, S. Imsen, «Oslofjordbygdene som politisk og sosialt stormsentrum under Eirik av Pommern» i *Vestfoldminne* 1997: 60-74, S. Imsen, «...attj wthi act oc mening hade i hiel slagett alle ffogter oc lensmen oc siden reise menig man oc gaa al werden offuer...». Unionsregimente og bondemotstand under Eirik av Pommern, i K. Arstad (red.), *Konge, adel og opprør. Kalmarunionen 600 år*, Oslo 1998: 91-108.

⁸⁶ S. Imsen og G. Vogler, «Communal autonomy and peasant resistance in Northern and Central Europe», i Blickle 1997: 5-43.

avtale med kongen hadde visse plikter og retter når det gjaldt utøvelsen av makt i riket. Hirden utgjorde kongens styringsapparat, men hirdmennene befant seg ikke nødvendigvis i kongens nærhet. De ikke bordfaste menn nøt hirdens privilegier, men var bosatt i sine hjemområder. Her hadde de visse økonomiske privilegier, mot at de hadde visse militære plikter. Blant annet hadde de plikt til å holde tungt og kostbart militært utstyr, og å stille med et visst antall menn.⁸⁷ Disse lokale hirdmennene ser spesielt i løpet av 1300-tallet ut til å ha bygd opp sine egne lokale klientsystemer av edsvorne sveiner.⁸⁸

Like interessante som disse klientsystemene er den rollen lensmannen etter hvert kom til å spille i en mellomstilling mellom lokalsamfunn og sysselmann.⁸⁹ Lensmannen var primært en ombudsmann for sysselmannen, med oppgaver innen oppebørsel og med visse politifunksjoner. Men allerede fra slutten av 1200-tallet av ble det fra kongens side krevd at lensmannen skulle velges fra de beste og klokeste bønder i lokalsamfunnet, som kjente lokal skikk og sed.⁹⁰ Mens utnevnelseretten til dette ombudet sannsynligvis lå hos sysselmenn i utgangspunktet, ser det ut til at de i økende grad ble valgt av lokalsamfunnet i senmiddelalderen og tidlig nytid.

Interaksjonsperspektivet har vært brukt i flere hovedoppgaver for å analysere konfliktforhold mellom lokalsamfunn og allmue i Norge i tidlig nytid. Jeg har tidligere nevnt min egen hovedoppgave om konflikter mellom allmue og øvrighet i Trøndelag i andre halvdel av 1500-tallet, hvor ting og herredag som møteplass mellom partene står i sentrum.⁹¹ Utviklingen av organer for å behandle klager fra allmuen og dermed få bedre kontroll over lokalforvaltningen står også i fokus i Harald A. Nissens hovedoppgave fra 1996.⁹² Her er kommisjonsvesenet, representert ved Bjelkekommisjonen, tema for undersøkelsen. Nissen peker på at man tradisjonelt har sett på de kongelige kommisjoner som styringsredskaper for en fremvoksende maktstat. Han mener at man i like stor grad kan se kommisjonene som en reaksjon på en lokal politisk kultur som i økende grad var i stand til å formulere og kommunisere sin misnøye i forhold til statsmakten. Gjennom analyser av supplikk materialet til Bjelkekommisjonen i Trondheims len (Romsdal, Trøndelag og Jemtland) viser Nissen både hva som ble oppfattet som problematisk for allmuen i området, og hvordan disse klagemålene gjennom kommisjonens etterarbeid fikk direkte innvirkning på kongelig lovgiving, spesielt gjennom «Store Recess» fra 1643.

⁸⁷ L. Hamre, "Hird", KLNMBd. 6, Oslo 1980: sp. 568-577, S. Imsen, «Innledning» i S. Imsen (utg.), *Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn*, Oslo 2000: 9-56.

⁸⁸ E. Opsahl, *Framveksten av herresvein-institusjonen og dens betydning for militærvæsen, maktforhold og sosial eliteutvikling i Norge ca. 1270-1390*. Hovedoppgave Oslo 1991.

⁸⁹ S. Bæra, *Lensmanns-institusjonen i Norge ca. 1270-1570*, Hovedoppgave Oslo 1967, S. Imsen, «The Norwegian Lensmann», i H.R. Schmidt, A. Holenstein og A. Würgler (red.), *Gemeinde, Reformation und Widerstand. Festschrift für Peter Blickle zum 60. Geburtstag*, Tübingen 1998: 103-114.

⁹⁰ NGL første Række III, 21.

⁹¹ Njåstad 1994.

⁹² H.A. Nissen, *Bondemotstand og statsmodernisering. Bjelkekommisjonen i Trondheim len 1632*. Hovedoppgave, Trondheim 1996.

En annen hovedoppgave som fokuserer på samspillet mellom konflikt, kommunikasjon og interaksjon, er Espen Andresens oppgave om Jemtland under Christian 4.⁹³ Utgangspunktet for denne undersøkelsen var å analysere allmuen i Jemtlands reaksjoner på den intensive integrasjonspolitikken som ble ført av Christian 4 etter Kalmarkrigen. Bakgrunnen for denne politikken var jemtene «fracfall» under den svenske okkupasjonen 1611-12. Straffetiltaket etter krigen var konfiskasjon av odelsgodset til alle som hadde sverget svenskekongen troskap, og tilbakekalling av landskapets privilegier når det gjaldt skatt, eget segl og annet. Dette ga sentralmakten et kraftig styringsredskap og forhandlingsgrunnlag i forhold til jemtene i tiårene som fulgte. Andresen viser hvordan jemtene forsøkte å gjenvinne sine gamle rettigheter og privilegier gjennom klager og obstruksjon. Kongemakten brukte på sin side anledningen til å delvis gjenopprette disse privilegiene, men da på nye premisser. Resultatet var at området ble integrert i oldenborgerstaten på en langt mer «vellykket» måte enn hva tilfellet var før Kalmarkrigen. Ved avståelsen av Jemtland i 1645 var området å sammenligne med de fleste andre norske områder i så måte.

⁹³ E. Andresen, *Landskap og maktstat. Jemtland 1613-1645*, Hovedoppgave Trondheim 1997, publ. Östersund 2000. Alle henvisninger i denne avhandlingen er til den publiserte utgaven.

KAPITTEL 3: SVEITS: BONDEMOTSTAND OG STATS- BYGGING NEDENFRA

Et av avhandlingens siktemål er å sammenligne de norske undersøkelsesområdene med områder fra det føydaliserte Europa for å diskutere eventuelle likheter og ulikheter. Vi skal i det følgende se nærmere på tre områder i dagens Sveits. Felles for dem er at de er godt undersøkt, og at de er analysert med hovedvekt på lokalsamfunnene som kollektive aktører. Grunnlaget for å diskutere likheter og forskjeller mellom disse områdene og observasjonene vi vil gjøre for de norske områdene burde derfor være gode. Fellestrekk og forskjeller vil bli drøftet i kapittel 17.

Vi skal med utgangspunkt i disse tre områdene også se på hvilke politiske følger konflikter og bondemotstand kunne få i en større politisk sammenheng.

3.1: Bern Oberland⁹⁴

Bern Oberland betegner de høyereliggende landskapene eller dalførene som munner ut i de to sjøene Thuner See og Brienz See sør for byen Bern. I løpet av 1300-tallet skaffet byen seg grunnherrerrettigheter i dette området ved krig og kjøp fra en rekke adelige familier. I løpet av 1300-tallet ble området derfor preget av en blanding av herredømme utøvet av Bern, av lokal småadel og av klosteret i Interlaken, samt et segment av «frie bønder», dvs. selveiere som ikke forholdt seg til noen grunnherre.

Forholdet mellom lokalsamfunn og øvrighet i Bern Oberland var naturligvis ikke konfliktfritt, og konfliktene var også i perioder av voldelig karakter. Vi skal imidlertid ikke fokusere på disse konfliktene, men se nærmere på hvordan interessekonflikter mellom allmuen og den lokale øvrigheten kunne bli løst innenfor rammer akseptert av begge parter.

Bakgrunnen for å forstå disse konfliktene ligger i områdets blandede grunnherrestruktur og i innslaget av frie bønder. Den store interessekonflikten mellom bønder og øvrighet kom til å dreie seg nettopp om frihet kontra herredømme. Med frihet må vi i denne sammenhengen forstå korporative friheter eller privilegier. Fokus for konflikter ble da i hvor stor grad bøndenes korporasjoner -landsbyene- kunne posisjonere

⁹⁴ Fremstillingen her er basert på P. Bierbrauer, *Freiheit und Gemeinde im Berner Oberland 1300-1700*, Bern 1991

seg i forhold til grunnherrene - Bern, klosteret eller lokaladelen. Det var på den ene siden ikke snakk om å frigjøre seg *fra* stat eller «Herrschaft», men å tilkjempe seg friheter *innenfor* disse rammene. På den annen side var målet å redusere omfanget av «Herrschaft». Paradokset bøndene var stilt ovenfor, var altså hvordan å redusere omfanget av herredømme innenfor herredømmets egne rammer. En strategi for løsrivelse fra herredømme innefor disse rammene var å kjøpe herredømmerettighetene av grunnherren - såkalt frikjøp. Dette var en strategi som ble spesielt mye benyttet i Berner Oberland. I Saandalen og Simmental ser det for eksempel ut til at nær halvparten av bøndene hadde kjøpt seg fri fra flere herredømmeretter på begynnelsen av 1300-tallet. Disse frie bøndene kunne så bli opptatt som borgere av byen Bern uten å reside-re i selve byen - såkalte «Ausbürger». Dermed ble de underlagt byens rettshåndhevelse, og kunne bruke dette som et vern mot lokal adel eller andre grunnherrer. De lokale adelsmenns mottrekk var å forhandle med Bern om å forhindre denne typen borger-skap i «sine» områder, noe som til en viss grad skjedde. For Bern sin del betydde det voksende antallet «Ausbürger» at en territorialiseringsprosess skjøt fart - byen måtte forholde seg til at byens korporasjoner og rettslige fora hadde deltagere langt utenfor bygrensene.

Frikjøp kunne altså foregå på individplan, men kunne også skje gjennom kollektive prosesser. En landsby eller region (f. eks. en dal) kunne da som korporasjon kjøpe seg fri fra sine plikter ovenfor grunnherren. Øvre Saan-dalen er et godt eksempel. Området var avgrenset til et kirkesogn, og forholdt seg til greven av Greyerz som grunnherre. Her brukte lokalsamfunnet frikjøp som en strategi i en prosess som gikk over generasjoner. Første gang vi ser at enkelte retter ble frikjøpt var i 1312. Siden skjedde dette jevnt utover 1300-tallet. Interessant er det at bøndene ser ut til å ha brukt grevens dårlige økonomi som brekkstang - frikjøpet kunne ta form av at bøndene betalte grevens gjeld ovenfor hans kreditorer i f. eks. Bern eller Basel. I 1397 kunne bøndene kjøpe ut sine siste viktige økonomiske rettigheter, nemlig grunnherrens rett til arv. Gjennom denne gradvise frikjøpsprosessen konsoliderte også lokalsamfunnet seg som korporasjon. En så langvarig kollektiv prosess fremskyndet utviklingen av fellesorganer på det rettslige planet, og lokalsamfunnet omtalte seg selv i økende grad som «Landschaft» i stedet for «gemeine Landleute». Med andre ord institusjonaliserte lokalsamfunnet seg gjennom frikjøpsprosessen. Landskapet inngikk som korporasjon også forbund med naboområder i Vallis, og med Bern. Gjennom disse forbundene sikret området seg forbundsfeller mot eventuelle forsøk fra greven i Greyerz på å reversere prosessen. Greven var nemlig fremdeles formelt grunnherre, selv om de økonomiske rettighetene mer eller mindre var borte. Han var dermed i en posisjon til å kunne prøve å innføre nye grunnherretter. Første halvdel av 1400-tallet var kjenne-tegnet ved denne typen rivninger. I 1448 inngikk landskapet en endelig avtale om et videre frikjøp for ca. 25 000 lausanske pund over 7 år. Etter denne nedbetalingen fikk landskapet rett til å føre eget segl og å bli behandlet som en fri og uavhengig korpora-sjon. Greven forbeholdt seg imidlertid retten til å fungere som «høyesterett» eller øverste rettsinstans. Men dette var en rett som ikke fikk noen betydning, ettersom den rettslige selvforvaltningen i området var blitt godt utviklet bl.a. gjennom frikjøpspro-

sessene. Vi ser altså her at selv om frikjøpsprosesser av dette slaget kunne være tildels svært dyre, var de verdt det fordi prosessene i liten grad var reversible. Gjennom å frikjøpe seg fra grunnherren kunne man også bidra til å underminere grunnherrens økonomi og dermed akselerere prosessen. Når grunnherrens faste avgiftsinntekter skrumpet inn, ble han mer avhengig av engangsinnbetalinger for frikjøp, som i sin tur reduserte de faste inntektene ytterligere. For greven av Greyerz endte det med konkurs, og grunnherrerettene hans ble overtatt av Bern. Denne strategien virket imidlertid best når man sto ovenfor en svak grunnherre. Ovenfor mer konsoliderte og sterke grunnherrer var strategien av begrenset verdi. Klosteret i Interlaken hadde for eksempel et såpass godt grep om sine områder at en prosess av den typen vi har skissert ovenfor, ikke kunne føre for langt. Området som lå under klostret var da også i større grad preget av uro og voldelige oppstander.

3.2: St. Gallen ⁹⁵

Mens interessekonfliktene i Berner Oberland mellom de forskjellige grunnherrer og lokalsamfunn i stor grad ble løst ved det gjensidig aksepterte middelet rede penger, fikk tilsvarende konflikter i fyrstestiftet St. Gallen mer dramatiske forløp, fordi lokalsamfunnene tok i bruk forskjellige ulovlige strategier. Fyrstestiftet St. Gallen lå sørvest for Bodensjøen, og bestod av tre områder: Appenzell, Alte Landschaft og Toggenburg. Alle tre områdene ble problemområder for grunnherren, klostret i St. Gallen. Konfliktene i fyrstestiftet fikk imidlertid forskjellig forløp og forskjellig utfall. Vi skal gå nærmere inn på disse forskjellene i det følgende.

Appenzell utgjorde i middelalderen en del av fyrstestiftet St. Gallen vest for Bodensjøen. Konfliktene i Appenzell gikk mellom lokalsamfunnene og klostret i St. Gallen, som eide disse landsbyene. Konfliktens utspring finner vi andre halvdel av 1300-tallet, da klostret søkte å utvide sine inntekter gjennom avgiftsforhøyelser. Dette førte til at en rekke landsbyer slo seg sammen i et forbund, som sluttet seg til det schwabiske byforbundet.⁹⁶ I 1379 tok konflikten en alvorlig karakter. Den ble utløst ved skifte av abbed i klostret. Da Kuno von Stoffelen tiltrådte som abbed, nektet Appenzellerforbundet å hylle ham; det typiske «første skritt» i en konflikteskalering. Det schwabiske forbundet grep inn som meglingsinstans, og kom frem til en løsning. Hva som

⁹⁵ Fremstillingen her er basert på P. Blickle, «Bäuerliche Rebellionen im Fürstentum St. Gallen» i Blickle et al. 1980: 215-295 og K.H. Burmeister, «Der Bund ob dem See», i P. Blickle og P. Witschi (red.), *Appenzell Oberschwaben. Begegnungen zweier Regionen in sieben Jahrhunderten*, Konstanz 1997: 65-84, P. Blickle, «Der Allgäuer Bund 1406», ibid: 85-96, H. Carl, «Vom Appenzellerkrieg zum Schwäbischen Bund - Die Adelsgesellschaften mit St. Georgenschild im spätmittelalterlichen Oberschwaben», ibid: 97-132, W. Trossbach, «Bodenseelandschaft - Revoltenlandschaft?», ibid: 133-160.

⁹⁶ Det schwabiske forbundet var et forbund av sør-tyske byer som i perioder inngikk allianser med bl.a. enkelte sveitsiske kantoner. Hovedformålet med forbundet var å være en motvekt mot territorialfyrsternes forsøk på å profitere på byenes handel. Ikke å forveksle med det Schwabiske forbundet fra slutten av 1400-tallet, som var alliert med Habsburgerne i et forsøk på å begrense Bayerns og den sveitsiske konføderasjonens makt.

utløste konflikten er uklart, men det kan se ut til at det først og fremst var klosterets generelle myndighetsutøvelse. Kompromisset som ledet til hylling, var at allmuen fikk en viss innflytelse på klosterets administrasjon i området. Abbeden skulle fremdeles utpeke en «Amman», eller fogd, mens allmuen skulle velge et landsråd. Dermed var det satt grenser for klosterets myndighetsutøvelse. I årene som fulgte ser man en intensiv klagevirksomhet fra bøndenes side, først og fremst rettet mot avgifter som var forbundet med herredømme; for eksempel klosterets arverett av sine bønder, bøndenes rett til fritt å velge bosted, allmenningsretter og lignende.

Konfliktene eskalerte over de neste årene, ikke minst fordi det satte forbundet mellom det schwabiske forbundet og Appenzell-forbundet på prøve. Det schwabiske forbundet la prestisje inn i sin allianse, mens klosteret i St. Gallen på sin side allierte seg med Østerrike. I 1402 utviklet konflikten seg til krig. I løpet av krigen ble Appenzellforbundet utvidet, blant annet med det vest-østerrikske Vorarlberg. Dette «Bund ob dem See», eller Bodensjøforbundet, gikk også i forbund med byen St. Gallen mot klosteret. Til tross for enkelte militære seire, for eksempel slaget ved Stoß i 1405, endte krigen med nederlag for forbundet i 1408. Avgiftsvegringen tok imidlertid ikke slutt med dette. Og i 1411 inngikk Appenzell forbund med de sveitsiske edsforbundne. I 1421 inngikk klosteret en avtale med edsforbundet, som reduserte avgiftene som var pålagt Appenzell-bøndene. Klosteret beholdt imidlertid Herrschafts-rettighetene, om enn noe reduserte. Disse ble ikke avskaffet før bøndene kjøpte seg fri i 1566. Disse rettighetene var fokus for vedvarende konflikter i mellomtiden, blant annet under den tyske bondekrigen i 1525.

Konfliktene mellom St. Gallen-klosteret og Appenzell-bøndene fikk følger i andre deler av fyrstestiftet. Klosteret prøvde å kompensere manglende kontroll over Appenzell med økt kontroll over Alte Landschaft gjennom en intensivering av grunnherreavgifter. Dessuten prøvde klosteret å innføre rettsmonopol; alle andre rettsfora ble underkjent. I tillegg ble øvrighetsnærværet forsterket gjennom nyanlegging av et datterkloster i Rorschach. Dette førte til åpent opprør i 1489. Da brente bøndene ned klosteranlegget. Denne militante fremferden skremte ikke bare klosteret; også det sveitsiske edsforbundet så med bekymring på den manglende stabiliteten i St. Gallen-området. Klosteret var fra 1451 alliert med blant annet Zürich, og i 1490 grep edsforbundet inn militært til fordel for klosteret. Dermed ser vi at oppstanden utløste en overgripende konflikt. I Alte Landschaft kan det også se ut til at graden av organisering i forbund blant bøndene ikke var den samme som i Appenzell. Dette betydde at bøndene i mindre grad hadde direkte allierte utenfor nærområdet, selv om de hadde passiv støtte fra allmuen i Toggenburg.

Toggenburg var i utgangspunktet ikke under klosteret, men et eget grevskap. Den siste greven døde imidlertid barnløs i 1436, noe som utløste en langvarig arvestrid. Striden ble først løst i 1469, da klosteret kjøpte grevskapet. I de tre mellomliggende tiårene var båndene mellom øvrighet og allmue i grevskapet naturlig nok blitt relativt løse. Først og fremst hadde bøndene gått over til å sverge en «landsed» i stedet for en

hyllingsed, og dette ønsket de å fortsette med også etter 1469. Landseden var en provisorisk ordning i en periode da en greve ikke lenger kunne tilby «Schutz und Schirm» mot økonomiske ytelser, og betydde i praksis en stor grad av selvstyre. Fordi Herrschaftsstrukturene var så pass svekket over lang tid, fikk klosteret problemer med å gjøre sitt herredømme gjeldende i Toggenburg. Blant annet nektet bøndene med hell å stille soldater til straffeekspedisjonen mot de opprørske klosterbrennerne i naboområdet Alte Landschaft i 1489. I 1520-årene kom reformatoriske strømninger til som et element som ytterligere svekket klosterets autoritet. De protestantiske strømningene fikk sterkt fotfeste i området, og store deler av befolkningen nektet da også å anerkjenne abbeden som sitt religiøse overhode. Abbedens mottrekk var å selge hele grevskapet til det protestantiske Zürich i 1530 for heller å få en engangsinntekt enn å miste herredømmet over området uten noen vinning. Etter Zürichs nederlag for de katolske kantonene i den andre sveitsiske religionskrigen gikk grevskapet tilbake til klosteret. I perioden som fulgte, forble området blandet religiøst sett, og klosteret forfulgte en politikk hvor motreformasjon og styrking av herredømme var to sider av samme sak.

Samlet legger man merke til en rekke ting ved uroen og oppstanden i St. Gallen på 1400- og 1500-tallet. For det første er bøndenes motstand utelukkende rettet mot klosteret som grunnherre og utøver av herredømme - «Herrschaft». For det andre ser vi at motstanden eskalerte etter visse mønstre, fra hyllingsnekt til åpne opprør. For det tredje ser vi at forbundsstrategien var viktig. Utfallet av motstanden og konflikten i de tre områdene var imidlertid forskjellig. I Appenzell så vi at herredømme-rettene ble sterkt beskåret gjennom en vellykket politikk fra Appenzellernes side. Hovedstrategien var å inngå forbund, både innad i området og i en videre region sør for Bodensjøen. Essensen var at forbundsideen var effektiv; korporative sammenslutninger var en effektiv motvekt mot tradisjonelle Herrschaft-krav. I Alte Landschaft fikk konflikten et annet forløp, selv om utgangspunktet var det samme, nemlig motstand mot intensiverte grunnherre-krav. Her virket konflikten som en katalysator for overgripende territoriale konflikter, noe som førte til motsatt resultat av i Appenzell. I stedet for reduserte herredømme-rettigheter fikk man en fastere territorialisering av St. Gallen, med fastere definerte retter til grunnherren. I Toggenburg var utgangspunktet annerledes enn i de to andre områdene. Her var Herredømme-rettighetene svake etter en generasjons uklarhet om hvem som egentlig var grunnherre. I tillegg ble området etter reformasjonen av blandet religiøs tilhørighet, noe som ytterligere svekket klosterets grep om området.

3.3: Graubünden⁹⁷

Vi så i tilfellet Toggenburg i St. Gallen at fravær av eller uklare Herrschaft-strukturer kunne skape spillerom for lokalsamfunnene ovenfor grunnherren. I Graubünden førte lignende forhold til at grunnherrenes autoritet forvitret totalt, og at man i realiteten fikk en autonom bonderepublikk fra slutten av 1400-tallet.

I Graubünden har geografiske forhold vært medvirkende til å begrense sterke Herrschaft-strukturer. Området ligger rundt vannskillet for tre elvesystemer som munner ut i Rhinen, Po og Inn. Området var dermed sentralt på den måten at det dreide seg om viktige fjelloverganger mellom Nord- og Sør-Europa, men perifert og fragmentert på den måten at det også dreide seg om tildels utilgjengelige dalfører med liten intern kontakt, og med liten økonomisk overskuddsproduksjon. På 1300- og 1400-tallet så man i området en politisk utvikling som på mange måter var parallell med utviklingen i St. Gallen, kanskje spesielt Appenzell. Man fikk da en periode hvor lokale grunnherrer forsøkte å utvide sine områder på bekostning av andre. Dette kunne de best gjøre ved å inngå allianser med lokalsamfunnene. Lokalsamfunnene var som ellers i det sør-tyske området godt organiserte fellesskap, og alliansepolitikken med adelige eller kirkelige grunnherrer bidro til ytterligere konsolidering. Grunnherrenes relativt svake stilling og små eiendommer i området gjorde militære allianser med bøndene nødvendig, og ga derfor lokalsamfunnene relativt stor innflytelse. I neste omgang fulgte organisering av forbund av lokalsamfunn, som i Appenzell. Omfanget av forbundene motsvarte i første omgang de grunnherrer de forholdt seg til. Det største forbundet som utkrySTALLISerte seg var Graubünden (også kjent som Griotto, Grisons eller Oberer Bund). Graubünden omfattet de øvre deler av bispedømmet Chur langs Rhinens øverste løp, samt øvre del av Mesocco i sør. Etter hvert kom to andre store forbund til; Gotteshausbund sentrert rundt Inns øvre løp og Meras løp ned til Comosjøen, samt byen Chur og dens omland, og Zehngerichtebund langs Rhinen mellom Chur og Sargans, og langs bielvene Prätigau og øvre del av Domleschg. Grensene mellom de tre forbundene fulgte altså til en viss grad vannskillene, eller de ble skilt av byen Chur og dets umiddelbare omland i Rhindalen.

Disse tre forbundene forholdt seg til forskjellige typer grunnherrer. I Graubünden var utgangspunktet for forbundsbyggelsen å hindre adelige feider mellom en rekke mindre grunnherrer i den øvre Rhindalen. Formalisert ble forbundet i 1424, da tre grunnherrer og 14 lokalsamfunn inngikk forbund for å sikre freden. Det viste seg fort at styrkeforholdet mellom grunnherrer og lokalsamfunn var av en slik art at forbundets bondemilitsia var i stand til å tilføye adelige militær oppbud alvorlige nederlag dersom de adelige grunnherrer prøvde å hevde eller utvide sine rettigheter med makt. Så langt var forløpet parallelt til Appenzell.

I Gotteshausbund (også kalt Chadé) var forholdet noe annerledes. Området var mer geografisk usammenhengende enn de to andre forbundene, ettersom det strakte seg over vannskillet mellom alle de tre vannveiene. Også de politiske forholdene var

⁹⁷ Fremstillingen her er basert på T. Head, *Early modern Democracy in the Grisons. Social Order and Political Language in a Swiss Mountain Canton 1470-1620*, Cambridge 1995.

forskjellig. Her var biskopen i Chur en relativt dominerende grunnherre alene, og de politiske skillelinjene gikk først og fremst mellom dem som hadde interesse av å begrense biskopens myndighet kontra biskopen. Domkapitlet kom her i en mellomposisjon, men så i det lange løp sine interesser best tjent ved å svekke biskopens makt. En tilleggsfaktor var Habsburgernes nominelle overhøyhet i området. Allianser mellom domkapittel, lokal småadel og landkommuner mot biskopen førte til en politisk territorialisering av området hvor en utvidet stenderforsamling med dominerende bondeskommuner hadde bukta og begge endene i forhold til biskopen.

Zehngerichtbund utgjorde en tredje variant. Her forholdt ti rettskretser seg til samme grunnherre, nemlig greven av Toggenburg. Som vi så ovenfor, døde denne uten direkte arvinger i 1436, og dette utløste, i likhet med i selve Toggenburg, hektisk politisk aktivitet blant undersåttene også i disse mer fjerntliggende områdene. Rettskretsene slo seg umiddelbart sammen i et forbund. Forbundet besto i tiden som fulgte, selv om området ble delt mellom fem mindre adelsslekter. Disse solgte i 1470 åtte av de ti kretsene til Habsburgerne. I mellomtiden hadde imidlertid bøndene i området i likhet med sine standsfeller i selve Toggenburg klart å utvide sine rettigheter overfor grunnherrene betraktelig. Dette hadde de gjort først og fremst gjennom å slutte forbund med Gotteshausbund i 1450. Som et svar på Habsburgs oppkjøp av herredømmeretter i området inngikk Zehngerichtbund også forbund med Graubünden i 1471, og markerte slik begynnelsen på det som i ettertiden er blitt kalt «den rhaetiske fristaten» eller Graubünden.⁹⁸ Denne forbundsstaten kjøpte forøvrig herredømmerettighetene til de to siste rettskretsene i 1509.

Kjøpet av disse to rettskretsene innledet en periode hvor fristaten fikk herredømme over felles undersåtter. I 1512 vant man i en kort krig mot Milano et større område i Nord-Italia, Chiavenna (Cleven), Valtellina (Veltlin) og Bormio (Worms). Disse områdene ble ikke inkorporert som fullverdige forbundsmedlemmer, men ble behandlet som et felles «skattland», uten politiske rettigheter. Ryggdekning for denne typen krigshandlinger hadde man gjennom Habsburgernes svekkede posisjon i det sveitsiske området etter den Schwabiske krig i 1499.⁹⁹ To av de tre forbundene (Graubünden og Gotteshausbund) deltok aktivt i denne krigen, og fristaten vant de samme rettigheter som det sveitsiske forbundet - en reell uavhengighet av det tysk-romerske riket. Forbundets felles politikk ovenfor Habsburgerne og felles erobring av de norditalienske områdene bidro til å styrke båndene mellom dem. Denne kombinasjonen av et sterkt forbund og stor lokal autonomi gjorde at fristaten var i stand til å takle de religiøse utfordringene på 1520-tallet uten å gå i oppløsning. Kort fortalt skjedde dette gjennom en stadfestelse av forbundets felles politikk og interesser i et forbundsbrev (Bundesbrief) i 1524, og gjennom stadfestelse av prinsipper for de enkelte kommuners valg av religionsform og religionsutøvelse som langt på vei var en adaptasjon av de tyske opp-

⁹⁸ Området ble i samtidens Europa oppkalt etter det ene av de tre forbundene, og kantonen Graubünden dekker i dag mesteparten av området som historisk ble omfattet av fristaten.

⁹⁹ Krigen var en "preventiv krig" fra keiserens side for å demme opp for konføderasjonens innflytelse og ekspansjon i Sør-Tyskland og Tyrol. Krigen var ingen umiddelbar suksess for Habsburgerne, men bidro i stedet til å svekke deres posisjon i det sørlige Rhin-området.

rørske bønders 12 punkter. I praksis betydde dette at religionsvesenet ble et lokalt anliggende, noe som spesifikt bidro til at biskopen i Chur mistet mesteparten av den myndighet han satt igjen med etter generasjoners tautrekking med stenderforsamlingen i Gotteshausbund. Etter ca. 1530 var området altså i realiteten en forbundsstat hvor de store grunnherrene -Habsburgerne og biskopen i Chur- hadde mistet all innflytelse, og hvor de mindre grunnherrene nominelt fikk respektert sine rettigheter, men i realiteten var underlagt bondekommunenenes myndighet. Innenfor fristatens område var religionsfrihet gjennomført etter prinsippet «cuius regio eius religio», med det viktige tillegg at de som styrte var kommunene selv. Eksempelvis førte dette til at størstedelen av Gotteshausbund -som i utgangspunktet hadde biskopen som grunnherre- ble protestantisk. Det er også viktig å poengtere at de kommunale strukturene og styringsorganene i Graubünden ser ut til å ha vært mer inkluderende enn de gjengse tyske variantene. Blant annet ser det ut til at viktige avgjørelser ble fattet ved alminnelig flertall i landsbyforsamlinger som inkluderte alle våpenføre menn - altså ikke bare husholdsoverhoder.

3.4: Statsbygging nedenfra

Ut fra de tre områdene vi har behandlet ovenfor, kan vi trekke fram tre viktige fellesstrekk og strategier som ble benyttet for å vinne mest mulig spillerom i forhold til grunnherrene. Disse tre fellesstrekene er forbund og frikjøp som strategier, og territorialisering nedenfra som et resultat av konfliktene. Disse tre fenomenene kan også forklare fremveksten av et alternativ til fyrstestaten i senmiddelalderen og tidlig nytid: konføderasjoner av autonome bonde- og bykommuner.

Fordi lokalsamfunnene var godt organisert innad var det desto lettere å organisere sammenslutninger på et nivå over lokalsamfunnene. Dette skjedde i form av formaliserte bindende avtaler om gjensidig støtte - ikke ulikt traktater mellom selvstendige stater. Som vi så i kapittel 2.2 ble herredømmerettigheter gjenstand for en kommersialiseringsprosess i senmiddelalderen. I utgangspunktet ga dette grunnherrene muligheter til å kunne samle sine besittelser til mer konsentrerte områder gjennom kjøp og salg. Men som vi har sett ga det også landsbykommunene muligheter til å handle i det samme markedet, dersom grunnherren var fattig nok eller uinteressert nok i disse rettighetene. Dersom disse rettighetene først begynte å bli overført til lokalsamfunnet, var sjansene til stede for at prosessen kunne skyte fart. Det kunne skje ved at grunnherrens økonomi ble undergravd og han ble tvunget til å selge videre. Denne økende selvforvaltningen kunne få politiske følger. Peter Blickle har pekt på at i det sør-tyske området førte utviklingen av sterke kommunale strukturer og parlamentariske institusjoner til republikanske strømninger.¹⁰⁰ Når forholdene lå til rette, som i Toggenburg etter grevens død, kunne disse republikanske strømningene slå ut i full blomst ved at en fikk etablert en de facto republikk over kortere eller lengre tid.

¹⁰⁰ P. Blickle, „Kommunalismus - Parlamentarismus, Republikanismus“, i Blickle 1989: 191-211.

Disse republikanske strømningene i kombinasjon med forbundstanken fikk etter hvert vidtrekkende politiske konsekvenser. En følge av at lokalsamfunn gikk sammen i større enheter av kortere eller lengre varighet, og at de i økende grad kunne komme i besittelse av herredømmerettigheter, var hva vi kan kalle en territorialiseringsprosess nedenfra. Graubünden er et godt eksempel på hvordan en frikjøps- og forbundsprosess over flere generasjoner førte til en de facto uavhengig konføderasjon av bondekommuner fra slutten av 1400-tallet av. I større målestokk ser vi det samme i det sveitsiske edsforbundet.¹⁰¹ Løst organiserte bondekommuner som fant sammen i en felles interesse av å begrense adelens feiderett på 1200-tallet utviklet seg til regionale forbund - kantoner. Disse sluttet igjen forbund av kortere varighet, eller permanente forbund. Disse forbundene forutsatte gjensidig militær hjelp, og det var gjennom militære konfrontasjoner med grunnherrer - det være seg lokal adel eller keiseren - at forbundene ble sveiset sammen i det som etter hvert kunne betraktes som en statsdannelse. I løpet av 1400-tallet ble denne konføderasjonen av land- og bykantoner en reell politisk kraft i Sør-Tyskland. Spesielt for de riksumiddelbare byene utgjorde den sveitsiske modellen et alternativ til de eksisterende maktstrukturene i riket.¹⁰² Kombinasjonen av kommersialiserte herredømmerettigheter, republikanske strømninger, sterke kommunale institusjoner og muligheten for å slutte forbund førte altså til alternative statsdannelser, hvor statsbyggingsprosjektet lå i hendene på bønder eller byborgere.

¹⁰¹ Blickle 1991, H.C. Peyer, *Verfassungsgeschichte der alten Schweiz*, Zürich 1978: 9-74.

¹⁰² T. A. Brady jr., *Turning Swiss. Cities and Empire 1450-1550*, Cambridge 1985.

KAPITTEL 4: KILDEMATERIALET

Jeg skal i det følgende presentere de kategorier av kilder som ligger til grunn for undersøkelsene i del 2 og 3, og presentere en del problemer ved å bruke dem. Mengden kildemateriale fra norsk senmiddelalder er av begrenset omfang. Det er derfor desto viktigere å kunne spille på et bredt register og kunne utnytte alle muligheter. Mangelen på kilder kan være frustrerende, men har også en plusside. Ved å måtte utnytte det brede spekteret av kilder, kan man nærme seg fenomenet fra flere forskjellige vinkler, og dermed kanskje gi et rikere og riktigere bilde enn om en skulle basere sine undersøkelser på mer omfattende, men enhetlige kildeserier.

4.1: Diplomer

Hovedtyngden av materialet som ligger til grunn for denne undersøkelsen er diplomer, og består av hva vi løst kan kalle «lokale offentlige handlinger». Det dreier seg om stridigheter om grenser, eiendomsrett, arv og lignende, som ble løst enten ved forhandlinger eller ved dom. Disse handlingene ble offentlig nettopp ved utstedelse av brev som vitnet om disse handlingene. Disse brevene ble som oftest satt opp etter relativt faste formularer, noe som gjør det forholdsvis enkelt å identifisere stridens kjerne, utfall, parter, utstedere og beseglere av brevene.¹⁰³ De konflikter mellom øvrighet og deler av et lokalsamfunn som fant sin løsning i rettslige former, ville dermed få saksgangen og løsningen av konflikten dokumentert skriftlig. Et problem er at en del av materialet bare finnes i yngre avskrifter, hvor avskriveren kan ha hatt problemer med å forstå hva han skrev av. Det kan derfor forekomme en del forvanskninger og misforståelser. Et annet problem er forfalskninger: Falske diplomer er produsert for å hevde for eksempel arverett eller eiendomsrett. Utgiverne av det norske diplommaterialet har hatt disse problemene for øye, og har diskutert mulighetene av forfalskninger og forvanskninger for enkelte brev. Diplomaterialet er samlet i *Diplomatarium Norvegicum* bd. I-XXII. Materialet fra Jemtland er også samlet i *Jämtlands och Härjedalens Diplomatarium* bd. I-III, samt et supplementsbind.¹⁰⁴ Mens DN innehol-

¹⁰³ L. Hamre, *Innføring i diplomatikk. Førelsesingar*. Oslo/Bergen/Tromsø 1972.

¹⁰⁴ *Diplomatarium Norvegicum* I-XXII, Christiania/Oslo 1841-1992, *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium* I-III Östersund 1943-1995, *Supplement til Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*, Östersund 1999.

der materiale frem til 1570, stopper JHD foreløpig i 1530. En upublisert regest over materialet 1530-45 er imidlertid deponert ved landsarkivet i Östersund.¹⁰⁵

4.2: Lover og kongebrev

Loven regulerte forholdet mellom øvrighet og lokalsamfunn. Men loven var ikke statisk. Kongen kunne «forbedre» gammel lov og rett ved retterbøter eller skipaner. Disse endringene kunne gjerne komme som en reaksjon på eller resultat av konkrete hendelser.¹⁰⁶ Lover og retterbøter for perioden er å finne i Norges gamle Love, første og andre rekke.¹⁰⁷

Interessant er det også å se nærmere på hvordan kristenretten ble praktisert. Et viktig element i denne undersøkelsen er konflikter mellom bønder og kirken, ofte eiendomstvister. I denne sammenhengen er tolkning av kristenretten viktig. Hvorvidt en sak falt inn under kirkelig eller verdslig jurisdiksjon, ville ha innvirkning på bondenes egen innflytelse i rettssituasjonen. I utgangspunktet vil vi finne det normative materialet omkring dette, altså hvor omfattende kirkens jurisdiksjon var, i Magnus Lagabøtes landslov, som var gjeldende rett.¹⁰⁸ Kirkens jurisdiksjon var imidlertid et stridspunkt i de tilbakevendende konfliktene mellom kirke og konge. Et konkordat, eller grenseopptrekking mellom de to sentralmaktene, fant sted i 1277, den såkalte sættargjerden i Tunsberg.¹⁰⁹ Avtalen ble et stridspunkt mellom erkebiskopen og kong Eirik Magnussons fomynderregjering allerede i 1280, og forble uavklart gjennom de neste par hundre år.¹¹⁰ Formelt ble ikke sættargjerden anerkjent av begge parter før 1458.¹¹¹ I den mellomliggende perioden var situasjonen flytende, og kan ha variert også regionalt. For å kunne finne bakgrunnen for eventuelle regionale særtrekk i den kirkelige jurisdiksjon, kan det være av nytte å se på eldre lovgiving, dvs. landskapslover, og se om disse skiller seg vesentlig fra hverandre. Disse variasjonene kan ha overlevd eller dukket opp igjen i den uklare situasjonen på 1300-tallet. For Borgarsysla har vi i så måte bevart fragmenter av en eldre kristenrett,¹¹² forsiktig datert til før 1150.¹¹³ I Jemtland ble forholdene ytterligere komplisert ved at området kirkelig lå under Upp-

¹⁰⁵ *Jämtlands och Härjedalens urkunder efter 1530. Regester 1530-1545*, ved. O. Holm. Upublisert manuskript 1997.

¹⁰⁶ G.A. Blom, «Kopier og konsept. En rettarbot blir til», i *Historisk Tidsskrift* 53 (1974): 371-388.

¹⁰⁷ *Norges gamle Love, første Række I-V*, Christiania 1846-1895 *Norges gamle Love, Anden Række I-III*, Christiania/Oslo 1912-1966.

¹⁰⁸ *Magnus Lagabøtes landslov*, Kristendomsbolken, utgitt av Absalon Taranger, Kristiania 1915, i denne avhandlingen sitert etter opptrykk Oslo 1970.

¹⁰⁹ I denne avhandlingen sitert etter *Norske middelalderdokumenter*, utgitt av S. Bagge, S. Holstad Smedsdal og K. Helle, Bergen/Oslo/Tromsø 1973: Nr. 29. Heretter NMD.

¹¹⁰ Konflikten om sættargjerden i 1280 nedfelte seg i kong Eirik Magnussons store rettarbot, trykt i NgL 1: III: 3-4 og erkebiskop Jons provinsialstatutter, trykt i NgL 1: III: 229-237.

¹¹¹ NgL 2: II: 140-143.

¹¹² NgL I: s. 337-372.

¹¹³ A. Bøe, "Kristenrettar", KLNMBd. 9, Oslo 1980: Sp. 297-304, D.A. Seip, "Borgartingsloven", KLNMBd. 2, Oslo 1980: Sp. 149-150.

sala, og dermed ikke ble berørt av Sættargjerden. Forholdet mellom kirke og konge var der regulert i en egen avtale fra 1303.¹¹⁴

I tillegg kunne kongen forholde seg til landets befolkning eller enkelte grupper/regioner via åpne brev, lokale privilegier og lignende. Disse kunne komme som resultat av enkelthendelser eller som resultat av henvendelser fra allmuen. Disse brevene er trykket i *Diplomatarium Norvegicum*.¹¹⁵ Fra 1523 er bestemmelser og åpne brev angående Norge i det danske kansellis kopibøker utgitt i *Norske Rigs-Registranter* bd. I-X.¹¹⁶

4.3: Supplikker

Som nevnt ovenfor kom en del av de kongelige brev og påbud som reaksjon på henvendelser fra allmuen i enkelte distrikter. Disse henvendelsene tok gjerne form av klager, eller *supplikker*. Supplikker kunne sendes både av enkeltpersoner eller hele lokalsamfunn. Supplikkinstitusjonen i eldre tid er lite systematisk undersøkt, trolig fordi lite supplikkmateriale er bevart fra før reformasjonen. Steinar Supphellen har undersøkt supplikkinstitusjonen, men med hovedvekt på 1700-tallet.¹¹⁷ Grunnen til denne kronologiske hovedvekten er at bruken av supplikker ble regulert gjennom lovgiving på første halvdel av 1600-tallet, og vi har mindre kunnskap om hvordan supplikkinstitusjonen fungerte i senmiddelalderen. At den fungerte, er det imidlertid ikke noen tvil om; vi har bevart en del spredt supplikkmateriale fra denne perioden. Disse er i stor grad publisert i *Diplomatarium Norvegicum*, for 1500-tallet er dessuten en del publisert i *Norske Herredags-Dombøger*.¹¹⁸ Problemet med supplikkinstitusjonen er at vi ikke alltid kan påvise at den har vært brukt. I en del kongebrev og rettarbøter nevnes det eksplisitt at det er klager som er bakgrunn for kongens inngripen, men ofte kommer dette ikke frem.¹¹⁹

I en særstilling står supplikker til paven, både geistliges og legfolks. Disse krever en noe grundigere presentasjon. Bakgrunnen for supplikkvirksomheten var pavens «plenitudo potestatis», eller absolutte autoritet. Dette inkluderte også retten til absolusjon og dispensasjon. Denne retten ble ikke nødvendigvis utøvd personlig, men ble delegert. Laterankonsilet i 1215 markerer en formalisering av disse tendensene. Disse

¹¹⁴ JHD I: 12.

¹¹⁵ En oversikt over kongebrev i diplomatariet finnes i R. Fladby, *Kongebrev i Diplomatarium Norvegicum I-XX, 1. Systematisk register*, Oslo 1965.

¹¹⁶ *Norske Rigs-Registranter I-X*, Christiania 1861-1895.

¹¹⁷ S. Supphellen, «Supplikken som institusjon om norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-talet», i *Historisk tidsskrift* 1978: 152-186.

¹¹⁸ *Norske Herredagsdomsbøger 1. - 4. rekke, Norske Herredagsdomsbøger, Tillegg til 1. til 4. rekke*, Christiania/Oslo 1893-1966.

¹¹⁹ I kong Håkon Magnussons rettarbøter omkring onnefred og tingstevning i onnetiden fra 1312 kan man for eksempel godt forestille seg at allmueklager er bakgrunnen, selv om dette ikke går frem av selve rettarboten. NGL 1. Række, Bd. 3: 51, 52.

funksjonene ble i løpet av 1200-tallet utskilt som en særskilt del av kurien; Penitenziaria Apostolica, eller det pavelige pønitiariet. Øverste leder for denne seksjonen var storpønitiaren, som hadde en større stab under seg.

Den vanlige prosedyren for å få innvilget den pavelige nåde eller dispensasjon var å innlevere en supplikk, enten personlig eller ved sendebud. Supplikken ble så behandlet i pønitiariet, og et svar utferdiget. Svaret ble deretter heftet ved den innsendte supplikken, og returnert til supplikanten. I tillegg ble saken ført inn i et supplikkregister, som regel i sterkt forkortet form. Stort sett er supplikkene og svarene på disse gått tapt. Når det gjelder registrene, er disse derimot bevart i en sammenhengende rekke fra 1449, samt tre enkeltbind for perioden rundt 1410. Til sammen dreier det seg om 78 bind for perioden frem til 1537, hvert bind på ca. 500-1000 folioark. Det dreier seg bokstavelig talt om hundretusener av innførsler. Materialet ble delt inn i 9 kategorier saker: 1: de matrimonialibus (søknader om dispensasjon fra ekteskaphindrende bestemmelser), 2: de diversis formis (diverse), 3: de declaratoriis (i hovedsak voldsforbrytelser i eller utenfor krig), 4 og 5: de defectu natalium og de uberiori (søknader om å få dispensasjon for illegitim fødsel i forhold til presteembete), 6: de promotis et promovendis (dispensasjon for alder og kroppslige defekter i forhold til presteembete), 7: de confessionalibus perpetuis (dispensasjon for å bruke privat skriftefar), 8 og 9: de sententiis generalibus og de confessionalibus in forma «Cupientes» (sogneprestere rett til å gi absolusjon også under generelt bann).¹²⁰

I materialet fra Pønitiarietets supplikkregistre i Vatikanet finnes det ca. 150 innførsler som gjelder den norske kirkeprovinsen frem til 1537. I vår sammenheng er det sakene i gruppe 2 og 3 ovenfor som er mest interessant; det er her vi finner voldelige konflikter mellom prester og legfolk (men i størst grad interne voldelige konflikter blant geistligheten). Gruppe 2 fremstilles som regel bare i form av et kort notat i registrene, mens gruppe 3, «de declaratoriis», som regel har noe mer utfyllende informasjon når det gjelder saksforløp. Materialet er ikke publisert, men finnes i regestform.¹²¹ Denne regesten lå til grunn for det arbeidet jeg gjorde med disse kildene under et opphold i Vatikanarkivet. Når det gjelder Uppsala, finnes ikke en tilsvarende regest, og mine undersøkelser av dette materialet ble gjort som stikkprøver, og etter informasjon angående et par spesielle saker.¹²²

Materialet har i liten grad vært benyttet av skandinaviske forskere, først og fremst fordi kildene stort sett ikke har vært tilgjengelig for forskere før 1980-tallet. I de senere år er det blitt gitt tillatelse for forskere til å arbeide med materialet, og en rekke arbeider med pønitiarietets supplikkregistre som kildegrunnlag har blitt publisert.¹²³

¹²⁰ T. Jørgensen og G. Salentnich, *Brev til Paven. Norske forbindelser med Den hellige stol i senmiddelalderen*, Stavanger 1999:19-33.

¹²¹ P. Ingesman, *Supplikker fra den norske kirkeprovins i Pønitiarietets supplikkregistre i Vatikanarkivet i Rom*. Stensil u.s. u.å (1997).

¹²² Muntlig informasjon fra Kirsi Salonen, Roma mai 2000.

¹²³ De viktigste skandinaviske arbeidene med disse kildene er Jørgensen og Salentnich 1999, K. Salonen, «Vid nådens källor. Det påvliga penitiariet och finländerna 1449-1523», i *Historisk Tidskrift för Fin-*

4.4: Fiskalt materiale

Med fiskalt materiale mener vi alt materiale av regnskapskarakter eller grunnlagsmateriale for skatte- og avgiftsinnkreving. I første kategori finner vi i hovedsak de forskjellige forvaltningsinstansers oversikter over inntekter og utgifter, i andre kategori finner vi stort sett jordebøker og matrikler.

Det finnes lite av denne typen materiale som er eldre enn 1500-tallet, og det som finnes bevart er nokså tilfeldig. Unntaket er noen store kirkelige eiendomsregistre, først og fremst biskop Øysteins jordebok fra Oslo bispedømme fra 1390-tallet og erkebiskop Aslak Bolts jordebok fra 1430-tallet.

Fra 1500-tallet flyter kildene noe rikere. Vi har en del oversikter over private og kirkelige godssamlinger, og ikke minst en del riktignok ukomplette lensregnskaper. I disse finner vi blant annet bøtere registre, hvor en kan komme på sporet av konflikter mellom øvrigheten og lokalbefolkningen ved å se etter bøter gitt for oppløp, skatteknekting og annen obstruksjon.¹²⁴

Et av siktemålene med denne avhandlingen er å prøve å kartlegge den sosiale sammensetningen av bondemotstandens «lederskikt». Blant annet har jeg forsøkt å finne ut hva slags økonomisk bakgrunn de kan ha hatt, noe som gjøres ved å se nærmere på de gårdene de kom fra. Gjennom å sammenligne disse gårdene med de andre gårdene i lokalsamfunnet, kan det være mulig å si noe om relativ økonomisk posisjon. For å kunne gjøre denne typen beregninger, må vi imidlertid ha sammenhengende oversikter over gårder og deres verdier. For å finne dette må vi for Jemtlands del fram til 1560-tallet, og for Østfolds del til midten av 1600-tallet. Vi begynner da å bevege oss temmelig langt vekk fra undersøkelsesperioden i tid, og dette medfører en del problemer. Å slutte bakover i tid fra et relativt komplett 1600-tallsmateriale for å tegne et bilde av for eksempel 1300-tallet er ingen ny øvelse, og denne «retrospektive metoden» har vært omdiskutert.¹²⁵ Ikke minst i forbindelse med «Det nordiske ødegårds-

land 1998: 522-547, K. Salonen, «Long path to forgiveness. The relationship between Finland and the Holy See in the Late Middle Ages, specially in the light of the cases in the Penitentiary Registers», i *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 79/1999, Tübingen 1999: 283-318, og K. Salonen, *The Penitentiary as a Well of Grace in the Late Middle Ages. The Example of the Province of Uppsala 1448-1527*, Helsinki 2002.

¹²⁴ Om bruken av regnskapsmateriale, se forøvrig Sandnes 1989 og Njåstad 1994: 42-43.

¹²⁵ Begrepet ble introdusert av Andreas Holmsen i artikkelen «Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning», *Historisk tidsskrift* 32 (1940-42): 27-45. Holmsen diskuterer her de seige strukturene i gårds- og bygdehistorien, og peker med bakgrunn i dette på muligheten for å bruke materiale fra 15-1700-tallet for å slutte bakover i tid. Det er forøvrig viktig å merke seg at systematisk tenkning rundt dette finner vi fra 1920-tallet av, og da spesielt i forbindelse med prosjekter igangsatt gjennom «Norsk institutt for sammenlignende kulturforskning». Det er ikke usannsynlig at Marc Bloch, som gjesteforeleste i Oslo i instituttets regi, har hatt betydning for tenkningen omkring langvarige, stabile strukturer i sosial og økonomisk forstand på lokalt nivå.

prosjektet» ble metoden satt under debatt av de øvrige skandinaviske deltagere.¹²⁶ Blant de fallgruvene som ligger i metoden, er at man kan fristes til å trekke sikre konklusjoner på bakgrunn av flere usikre ledd. Jeg mener likevel at man med en stor grad av forsiktighet kan bruke de delene av materialet vi med en viss sikkerhet kan si peker tilbake til tidligere forhold. Jeg tenker da på gårders skyldverdi. Skatteverdien på gårdene på 1600-tallet sier neppe noe mer enn hva produksjonskapasiteten på gården var på det gjeldende tidspunkt, men skyldverdiene og deres innbyrdes forhold ser ut til å ha vært mer stabile over tid, og kan peke langt tilbake i tid, i hvert fall til 1400-tallet. Høy landskyld bør også indikere at en gård er gammel, sentral og ikke ble lagt øde i senmiddelalderen. Lav skyld peker mot sen rydding i middelalderen, ødelegging i senmiddelalderen, eller rett og slett at gården er tatt opp for første gang på 15-1600-tallet.¹²⁷ Det eldste landsomfattende materialet vi har av denne typen, er matrikkelutkastene fra Hanibal Sehesteds stattholdertid på slutten av 1640-tallet.¹²⁸ For Østfolds del er det dette materialet fragmentarisk, og for Østfold-bindet av skattematrikkelen har utgiverne valgt å presentere de eldste komplette skattematelistene for de enkelte distrikter; det vil si skattemanntallene fra 1647-50.¹²⁹

Det eldste noenlunde komplette materialet vi har fra Jemtland er fra svenskenes okkupasjon under sjuårskrigen. Jemtland ble okkupert i 1563, og var under svensk kontroll frem til 1571, med unntak av et kort intermesso i 1569. Skattematelistene fra to år er bevart, 1565 og 1568. Her er gårdene ført opp etter sogn og tinglag med hvor mye skatt og avrad de hadde å betale, og andre spesielle heftelser som kunne følge en enkelt gård (tegn gjeld) eller hele sognet (skatteskyss). En interessant forskjell mellom listene fra 1565 og 1568, er at det ser ut til at ødegårder ikke ble regnet som egne enheter i 1565, mens de regnes som egne «underbruk» av eiergårdene i 1568. I 1568 er altså skattesystemet blitt mer finmasket. Det gir oss også mulighet til å se hvilke gårder som hadde mest av det tilleggsgodet ødesbølene kunne utgjøre. Fra samme periode har vi også tiendelister (1566, 1568, 1571). Disse gir oss mulighet til å sjekke antallet brukere på en gård. Ulempen med materialet er at tienden er en avgift som i stor grad speiler korttidstendenser som gode/dårlige år, dødelighet under krig og lignende. Jemtland var også et marginalt korndyrkingsområde, og uårsutslag ville her vært spesielt store. Materialet er derfor mindre egnet til å slutte langt tilbake i tid enn det mer stabile skattematerialet.¹³⁰

¹²⁶ Om dette spesielt og den norske agrarhistoriske tradisjonen generelt, se H. Salvesen, «The strength of tradition: A historiographical analysis of research into norwegian agrarian history during the late middle ages and early modern period», i *Scandinavian Journal of History* vol 7 (1982): 75-133.

¹²⁷ Se H. Bjørkvik, "Landskyld", KLNMBd. 10, Oslo 1980: Sp. 277-282, A. Holmsen, "Jordeigedomstilhøva i gamal tid", i *Gard-bygd-rike. Festskrift i anledning Andreas Holmsens sekstiårsdag 5. juni 1966*, Oslo 1966: 123-134, J. Sandnes, "Kilder til bustningshistorien i eldste tida", i *Heimen XIV* (1967): 3-20, J. Sandnes, *Ødetid og gjenreisning*, Oslo/Bergen/Tromsø 1971: 78-84, J. Sandnes, "Datering av navneklasser ved landskyld-metoden", *Maal og minne* 1973: 12-28.

¹²⁸ *Skattematrikkelen 1647 I-XVII*, Oslo 1969-1978.

¹²⁹ R. Fladby (red.), *Skattematrikkelen 1647. I: Østfold fylke*, Oslo/Bergen 1969.

¹³⁰ Materialet fra sjuårskrigen er trykt i *Jämtländska räkenskaper 1564-1571. I: Räkenskaper 1564-1567, II: Räkenskaper 1568-1571*, Östersund 1944-1948.

Det var også en krigssituasjon som var utgangspunktet for den andre store oversikten over jordegods i Jemtland. I 1611 invaderte den svenske generalen Baltzar Bäck Jemtland. Etter Københavns syn var jemtene alt for villige til å gi seg under okkupasjonsstyrkene og sverge troskap til den svenske kongen. Da Kalmarkrigen -eller Baltzarfeiden, som den ble hetende i Jemtland- var over, ble det besluttet å straffe jemtene for dette. Alt odelsgods ble derfor regnet som forbrutt. Bare de som hadde rømt for svenskene og ikke sverget fienden troskap, fikk tilbake sin eiendom. Resultatet er en oversikt over alle gårdene Jemtland, med skyldsetting av det jordegodset som nå tilfalt kronen. Striden om denne jordkonfiskasjonen skulle forøvrig bli sentral i konflikten mellom jemtene og øvrigheten i tiårene som fulgte.¹³¹ Denne *Räfsten med Jemtarna* er imidlertid ikke uproblematisk å bruke. For det første er den ikke komplett, da ikke all jord ble forbrutt. Spesielt i grenseområdene mot Trøndelag, for eksempel i Undersåker tinglag, rømte mange, men også i resten av landskapet forekom dette i større og mindre grad. Et annet punkt som gjør det vanskelig å bruke *Räfsten* er at bøndernes strøgodssamlinger med jord så langt borte som på Vestlandet er regnet med. *Räfsten* var nemlig en personlig straff, og ikke en gårdsskatt. Begge disse faktorene kompliserer bildet når det gjelder muligheten for å se på gjennomsnittlig gårdsstørrelse og lignede.¹³² Jeg har derfor valgt å legge hovedvekten på skattelister fra 1565 og 1568, og bruke *Räfsten* som et tillegg der det kan bidra til å kaste lys over de enkelte gårdene.

Eiendomsforholdene til gårdene kan også være av interesse. I Østfold har vi en god del jordeboksmateriale, dvs. eiendomsregistre, som er eldre enn skattelister fra 1640-årene. Det er først og fremst kirkelige eiendomregistre vi her kan snakke om. Det fremste og eldste av disse er biskop Øysteins jordebok («Røde bok») fra ca. 1400, som er en oversikt over alt kirkelig gods i Oslo bispedømme. Oversikten er inndelt i lokal-kirkelig gods, bispestolens gods, de forskjellige prebender og alterstiftelser, og en oversikt over Nonneseters gods.¹³³ Fra 1500-tallet har vi bevart en del regnskaper og jordebøker som kan bidra til eiendomshistorien i området. Det dreier seg om domkirken og Mariakirkens jordebok fra 1549, og oversikter over Knut Knutssons og Vincens Lunges jordegodssamlinger i det sønnafjelske fra henholdsvis 1519 og 1535.¹³⁴

Det er som nevnt også mulig å kartlegge konflikter mellom øvrighet og allmue gjennom å analysere lensregnskaper, og da spesielt sakefallslistene. Ut fra opphopninger av innbetalte bøter for forseelser av typen skyssnekt, nekting av å huse fogd og så videre, kan man rekonstruere mer eller mindre omfattende konflikter. For Østfold i denne perioden har vi bare sakefallslistene fra 1528-29.¹³⁵ I tillegg til sakefallslistene kan vi bruke skattelister for å kartlegge gårder og aktører og plassere dem økonomisk/sosialt, som en utfylling av hva vi kan komme frem til gjennom å analysere jor-

¹³¹ Nissen, 1996: 95-103, Andresen 2000.

¹³² Materialet er trykt i H. Petrini, *Räfsten med jänterna år 1613*, Östersund 1959.

¹³³ *Biskop Eysteins Jordebog (den røde Bog). Fortegnelse over det geistelige Gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400*, utgitt av H.J. Huitfeldt. Christiania 1879.

¹³⁴ Jordebøkene er trykt i *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede* bd. 1-5, Christiania/Oslo 1887-1983.

¹³⁵ Akershus Slots Indtægts-Regnskab 1528-29, i NRJ IV: 305-347.

deboksmaterialet. For Østfold har vi også enkelte skattelister og landskyldslistene fra 1514 og årene rundt 1530 å forholde oss til.¹³⁶

4.5: Missiver, korrespondanse

Med missiver mener vi lukkede kongebrev, det vil si brev som var myntet på en enkelt mottager og ikke allmennheten. Stort sett dreier det seg her om korrespondanse med kongens ombudsmenn, så som instruksjer, nyheter og spørsmål om informasjon. Gjennom denne typen brevmateriale kan vi også indirekte få vite om lokal uro.

Privat korrespondanse har vi lite av før 1500-tallet. Fra de turbulente 1520- og 30-årene flyter imidlertid dette materialet noe rikere. Blant annet er deler av Eske Billes, Henrik Krummedikes, Vincens Lunges og andre politiske aktørers brev trykket i de senere bind av *Diplomatarium Norvegicum*. Det er forøvrig vanskelig å bruke begrepet «privat» om denne korrespondansen, skillet mellom privat og offentlig er noe uklart i denne perioden.

Korrespondanse mellom konge eller erkebiskop og statens eller kirkens lokale representanter er en mulig kilde til å undersøke bondemotstand. Nå er imidlertid lite av dette materialet bevart. Det er først for den siste delen av undersøkelsesperioden at vi i noen grad har tilgang til de forskjellige kongers og embetsmenns korrespondanse angående jemtske forhold. Spesielt gjelder dette materialet fra den såkalte «München-samlingen», dvs. Christian 2s og Olav Engelbrektssons arkiver. Dette materialet ble overtatt av Christians svigersønn, pfalzgreve Fredrik. Materialet ble ikke funnet igjen før i 1826. München-samlingens jemtske materiale ble trykket i *Samlinger til det Norske Folks Sprog og Historie* i 1833-34.¹³⁷ Materialet består i stor grad av Vincens Lunges korrespondanse, som må ha kommet i Olav Engelbrektssons besittelse. Vincens Lunge var lensherre i Jemtland fra 1525 til 1536 (se kap. 13.1). Kongens korrespondanse med sine embetsmenn for perioden 1523-1660 er blant det materialet som er trykt i *Norske Rigs-registranter*, bd. 1-10.

4.6: Annaler

Annaler og klosterkrøniker er blant de viktigste kildene man har fra europeisk middelalder, spesielt fra tidlig middelalder. Fra den norske kongens rike er det sparsomt av denne typen kilder bevart. Unntaket er de islandske annalene. Det dreier seg om en rekke forskjellige annaler, som delvis er avskrift av hverandre. Annalene er utgitt samlet.¹³⁸ Annalnotisene er stort sett korte innførsler om årets eller de siste års hendel-

¹³⁶ Trykt i NRJ I og IV.

¹³⁷ *Samlinger til det Norske Folks Sprog og Historie*, 1833: 34-86, 177-187, 1834: 361-364. Brevene er nummerert, og henvisninger til materialet blir til brevnummer, ikke sidetall. Grunnet til at Jemtlands-materialet ble trykt så fort, var sannsynligvis at det stod strid om fordeling av diplomer fra Norges og Danmarks «tapte provinser». Om München-samlingens historie, se L. Juhász, "München-diplomenes ervervelse og fordeling", *Historisk Tidsskrift* 1979: 367-396.

¹³⁸ *Islandske Annaler indtil 1578*, ved G. Storm, Christiania 1888. Fotografisk opptrykk Oslo 1977.

Del 2:

En kontinental del av Norge?

KAPITTEL 5: BORGARSYSLA

I denne delen skal vi gå gjennom konflikter og konfliktløsning i Østfold. Hovedvekten vil ligge på å analysere rettslige konflikter om eiendom mellom kirke og allmue, og å se på bøndernes muligheter til å opptre som politiske aktører ovenfor verdslig øvrighet i unionspolitisk turbulente perioder. Hovedvekten for konfliktene med kirken vil ligge på årtiene rundt 1400, mens konfliktene med verdslig øvrighet vil være konsentrert til 1420- og 30-tallet, samt perioden fra slutten av 1490-årene frem mot reformasjonen.

5.1: Området

Borgarsysla svarte i det vesentlige til dagens Østfold. Kulturgeografisk var Borgarsysla et temmelig variert område i forhold til størrelsen. Grovt sett kan vi skille ut tre «soner»: en kystsone fra Rygge til Hvaler, en mellomsonen fra Trøgstad/Spydeberg i nord til Iddefjorden i sør, og en indre skogsbygdsone fra Aremark til Rømskog. Den ytre sonen var preget av store, sammenhengende jordbruksområder, og var også kjerneområdet for adelsgodset i Østfold. Mellomsonen representerer et mer blandet område, både når det gjelder produksjon og eiendomsforhold. De indre skogsbygden var relativt tynt befolket, og med en noe høyere andel selveid bondegods og lokalkirkelig gods enn ellers i Borgarsysla.

I høymiddelalderen tilsvarer området de 16 skipreidene fra Kambhorn til Svinesund som er nevnt i Magnus Lagabøtes testamente fra 1277.¹⁴³ Edv. Bull har diskutert bakgrunnen for den administrative inndelingen. Han mener å vise at det relativt finmaske administrative nettet, hvor skipreidene igjen er inndelt i «lider» som skulle stille mannskap, peker på en svært gammel forsvarsordning.¹⁴⁴ Han mener at ordningene har fellestrekk med den gamle danske forsvarsordningen, og mener at dette peker mot at Viken har vært under danskekongens overhøyhet i førkristen tid. Senere har bl.a. Geir Atle Ersland pekt på at lideinndelingen ikke nødvendigvis var en militært begrunnet inndeling i utgangspunktet, men at lidekretser og skipreider ble koblet

¹⁴³ DN IV: 3.

¹⁴⁴ E. Bull, *Leding. Militær- og finansforfatning i Norge i ældre tid* Kristiania og København 1920: 51-72.

sammen på et senere tidspunkt.¹⁴⁵ Antallet skipreider varierte forøvrig også noe over tid, enkelte av dem kunne være slått sammen for perioder.

De 12-16 skipreidene utviklet seg i løpet av 13-1400-tallet til å bli relativt faste forleninger, hvilket er bakgrunnen for at området etter hvert kom til å bli hetende «Smålenene». Denne utviklingen i retning av et større område av småforleninger finnes det bare ansatser til i andre deler av landet. I praksis betydde denne oppsplittingen at den verdslige øvrigheten i området også kunne bli noe fragmentert. Vi kan se at sentralkirkelige institusjoner i Oslo gjerne har hatt en til to av skipreidene som forleninger, og at lokal adel som Bolt- og Galle-slekten har hatt en viss hevd på å være forlent med enkelte av skipreidene. Det som kompliserer dette ytterligere, er at disse lensherrene gjerne hadde store private godsinteresser i området, og dermed kombinerte privat makt som jordeier med offentlig myndighet. Det samme gjelder Varna kloster, som mesteparten av perioden var et len under Mariakirken i Oslo. Dette skapte politisk-økonomiske strukturer som var temmelig ulik andre deler av Norge.

Rettslig var Borgarsysla en del av Borgartingslagen. Borgartingslagen var et av de eldre store lagdømmene, men ble i likhet med de andre delt opp i flere enheter i løpet av middelalderen. Fra omtrentlig å dekke Østfold, Vestfold og Båhuslen, kom Borgartingslagen etter hvert til å bestå av det som i dag er Østfold og Vestfold med det sørlige Buskerud. Lagmannen residerte stort sett i Tønsberg, men det ble avholdt årlige lagting i Sarpsborg ved Petersmesse (29. juni). På begynnelsen av 1500-tallet ser Sarpsborg ut til å ha fått et fast eget lagting, men lagmannen sammen med lagrettemenn opererte i liten grad utenfor Sarpsborg og den faste tingtiden.¹⁴⁶ Hvordan bygdetingene fungerte, er det vanskeligere å si noe om. Etter den eldre Borgartingsretten skulle det være tre nivåer under lagtinget: fylkesting, halvfylkesting og herredsting.¹⁴⁷ Herredstinget ser ut til å ha vært identisk med et tingområde omfattende en skipreide, og kan i sin tur ha vært inndelt i fire rettskretser; fjerdingsting. Om dette har fungert slik i praksis er et åpent spørsmål.¹⁴⁸ Det vi ser, er uansett et velfungerende system av lokalting eller lokale sentra som har fungert som offentlige møtesteder for bygdefolk. Øvrighetsnærværet ser ut til å ha vært lite i disse sammenhengene, i stedet ser forsamlingene ut til å ha vært dominert av et bredt definert lokal elite.¹⁴⁹

I kirkelig henseende lå Borgarsysla under Oslo bispedømme. På det regionale planet var området organisert i to prostier, øvre og ytre Borgarsysla. Prostene ser ut til å ha vært knyttet til kirkene i Eidsberg og Sarpsborg. Denne inndelingen i faste prostier var forøvrig spesiell for Oslo bispedømme, den var mindre stabil i andre deler av

¹⁴⁵ G.A. Ersland og T. Holm, *Norsk forsvarshistorie bd. 1: Krigsmakt og kongemakt 900-1814*, Bergen 2000: 48-52.

¹⁴⁶ J.A. Seip, *Lagmann og lagting i sennmiddelalderen og det 16de århundre*, Oslo 1934: 8-43, E, Johansen, L Opstad og M. Dehli, *Sarpsborg før 1839*, Sarpsborg 1976: 245-260, P. Norseng, "Tidløs historieskriving? – Om Claus Krag: *Norges historie fram til 1319*", i *HIFO-nytt* 4/2002: 12-29.

¹⁴⁷ NGL I bd. 1: 522-523.

¹⁴⁸ Se for eksempel diskusjon hos K. Lunden, *Mellomalder. Særtrykk av Heggen og Frøland-boka*, Askim 1965: 260-290 og L. Opstad, *Rygge bd. II. Bygdehistorien inntil 1800*, Rygge 1957: 231-239.

¹⁴⁹ Imsen 1990: 58-60.

landet.¹⁵⁰ Borgarsysla besto av i underkant av 40 sogn eller annekssogn. Sognegrensene var ikke sammenfallende med andre administrative grenser, noe som styrker hypotesen om at lid/skipreideinndelingen er av førkristen opprinnelse.¹⁵¹

5.2: Sosiale strukturer

Borgarsysla har vært et område preget av en større sosial og økonomisk differensiering enn de fleste andre deler av Norge. Dette gjelder spesielt de ytre delene av området, fra Våler til Idd. Man har pekt på at dette er et område sterkt preget av adel. I en artikkelserie om eiendomsforhold i leilendingtida i *Heimen* i 1954 pekte Halvard Bjørkvik på at prosenten av adelsgods var svært høy i disse områdene.¹⁵² For Smålenene under ett var andelen adelsgods i 1661 22,5%, og dette var i stor grad konsentrert til ytreluten. Her kunne andelen adelsgods komme opp i 50% (Onsøy). Dette betyr at store deler av befolkningen var leilendinger under den lokale adelen. Hvis vi i tillegg tar i betraktning mer eller mindre målrettet arronderingspolitikk fra adelens side, kan eiendomsstrukturene i området nærme seg et kontinentalt mønster av større, samlede adelsgods. Tor Weidling har pekt på at dette var et markant innslag i Østfold på 1600-tallet: bortimot 2/3 av adelsgodset var konsentrert til samme sogn som hovedgården, i Onsøy over 90%.¹⁵³ Dette gjelder imidlertid 1600-tallet, for vår undersøkelsesperiode er det vanskeligere å si noe om dette. Det er imidlertid et spørsmål om man ikke kan se konturene av et mer kontinentalt preget jorddrott-system i denne delen av Borgarsysla. Adelens makt som jordeiere har vært så stor at deres rettigheter kan ha strukket seg lenger enn bare landskyld.

I Eidsberg-Rakkestad-området finner vi et område som på mange måter ligner andre gode jordbruksområder på Østlandet eller i Trøndelag. Storparten av jorda var i bondeie, adelsgodset var svært lite. Andelen av krongods var ganske høy. Vi finner også en relativt stor variasjon i skyldverdier, og en stor del av det bondeide godset var bortbygset. Dette peker mot et sosialt differensiert samfunn hvor eliten besto av et bredere lag av rike, jordeiende bønder.

5.3: Historiografi

I motsetning til Jemtland har Østfold foreløpig ikke vært gjenstand for en samlet historisk fremstilling. Dette har vel først og fremst sin forklaring i at den regionale identiteten i Jemtland har vært langt mer markert enn i Østfold, og at denne identiteten i

¹⁵⁰ J.A. Seip, *Sættargjerdene i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon*, Oslo 1942: 67-80.

¹⁵¹ E. Bull og J. Petersen, «Studier over Norges administrative inndeling i middelalderen», i *Historisk Tidsskrift* 25 (1920): 257-282.

¹⁵² H. Bjørkvik, «Kven åtte jorda i den gamle leilendingstida? VII: Aker, Follo og «Smålena»», i *Heimen* IX (1954): 566-581. Bjørkvik behandler ikke Båhuslen, som muligens kan vise tildels lignende forhold som i Østfold.

¹⁵³ T. Weidling, *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og fram mot 1660*. Doktoravhandling Oslo 1996: 344-356.

stor grad har vært knyttet til landskapets historie. Dette medførte at Jemtland var svært tidlig ute med større, regionale historiske fremstillinger. Dette skal vi komme tilbake til i kapittel 10.1.¹⁵⁴

En rekke lokalhistorier for de forskjellige herreder/kommuner i Østfold foreligger imidlertid, og et lokalhistorisk tidsskrift og årbøker supplerer disse. Jeg ser ingen grunn til å foreta en samlet vurdering av denne litteraturen, men vil kommentere den fortløpende når den er aktuell i sammenhengen. Det samme gjelder litteraturen omkring en del tema i Østfolds historie som har vært særlig omdiskutert, f. eks. Amund Sigurdssons opprør. Slettshistorisk forskning omkring adelslekter på 15-1600-tallet finnes det naturlig nok også en del av, spesielt fordi Borgarsysla/Østfold var et område hvor adelen representerte en viktig og sterk samfunnsgruppe.

¹⁵⁴ En fylkeshistorie for Østfold er imidlertid under arbeid, under prosjektledelse av Per Norseng.

KAPITTEL 6: KONFLIKTER MED KIRKEN CA. 1300-1490

6.1: Innledning

I dette kapittel skal vi gå gjennom en rekke rettslige tvister mellom lokale og sentrale kirkelige institusjoner på den ene siden og enkelte bønder eller grupper av bønder på den andre siden. Tvistene var i stor grad om retten til økonomiske ressurser. Vi skal gå relativt grundig gjennom kildematerialet, for så å foreta en del sammenfattende observasjoner.

Før vi tar for oss tvister mellom kirken og allmuen, må vi imidlertid se litt nærmere på kildematerialet i forhold til begrepet "tvist" eller interessemotsetninger. Problemet går i korthet ut på at en del av kildematerialet holder en så knapp form at det er vanskelig å vite hva som ligger bak. Hva var for eksempel bakgrunnen for at en kirkelig institusjon og en bonde følte behov for å gå markegang mellom sine eiendommer? Eller hvilken situasjon befant en bonde seg i når han måtte pantsette deler av gården sin til biskopen? Vi kan ofte ane at det bak en markegang ligger et større sakskompleks, men vi vet lite om det. Om overdragelser av jord til kirken har vært frivillig eller ikke kan også være uklart. Vi befinner oss imidlertid på tynn is hvis vi skulle slutte fra *muligheten* for en konflikt eller tvist til at det faktisk *var* en tvist. Det ville være uforvarselig å regne alle disse sakene som konflikter med bakgrunn i stridende interesser. En markegang eller dom kan være resultat av et felles behov, en pantsettelse kan ha andre årsaker enn et hardt avgiftspress eller en grådig prest. Vi er derfor nødt til å se bort fra en rekke saker som *kan* peke på konflikter. Dette gjelder en god del saker vi har i diplommaterialet¹⁵⁵, men i første rekke gjelder det de svært korte notisene i Akershusregisteret.¹⁵⁶ Jeg velger altså å ikke maksimere et konfliktbilde, men vil allikevel i det følgende presentere enkelte grensetilfeller, for å vise hvilke glidende overganger vi står ovenfor.

6.2: Fiskerrettigheter

Vi skal i det følgende se nærmere på noen konflikter omkring fiskerettigheter, hvor sentralkirkelige institusjoners interesser kolliderte med bøndernes interesser. Ikke alle

¹⁵⁵ Først og fremst DN I: 275, DN III: 952, 953 DN IV: 498, DN V: 289, 390, 476, DN VI: 571, DN VII: 363, DN XV: 88.

¹⁵⁶ For eksempel AR: 66, 184, 202, 221, 222, 247, 319, 345, 399, 459, 488, 498, 504, 511, 707, 777, 785, 840, 864, 973, 1194, 1407-11, 1601, 2308, 2341.

disse konfliktene har vært av kollektiv karakter, men de er interessante fordi konfliktnivået var høyt. Med det mener jeg at svært tunge aktører var inne i de rettslige prosessene, og mye kan tyde på at konfliktene ble oppfattet som prinsipielt viktige.

Konflikter rundt sentralkirkelige fiskeretter i dette området kan vi belegge først på 1320-tallet. I Akershusregistret finner vi en gruppe brev datert til kong Magnus Eirikssons 11 første regjeringsår, dvs. 1320-årene, angående Nonneseter klostres rett til et laksefiske i Enningdal. Saken ser ut til å ha kommet opp først ca. 1322-23, hvor det har falt en dom i favør av klosteret.¹⁵⁷ Et år eller to senere finner vi likevel at bøndene i området har hindret fisket, og det ble tatt opp prov og vitnesbyrd.¹⁵⁸ Det falt så ny dom i saken, igjen i klosterets favør.¹⁵⁹ Saken ser imidlertid ikke ut til å ha falt til ro med dette. Ca 1330 (kong Magnus' 11. regjeringsår) dukker det igjen opp et dokument om laksefisket i Akershusregisteret, men denne gangen vet vi imidlertid ikke hva det inneholdt.¹⁶⁰ Denne konflikten blir derfor i stor grad liggende i mørke. Vi kan imidlertid se at alt laksefiske «j Auru wt til siouars» tilhører Nonneseter i biskop Øysteins jordebok fra 1390-tallet.¹⁶¹ Eiendomsretten til laksefisket var derfor sannsynligvis avklart på det tidspunktet.

Konflikten omkring fisket i Enningdal dukker muligens opp igjen et par tiår senere; et nå forsvunnet brev fra 1356-57 antyder at Nonneseter kloster har hatt problemer med dette.¹⁶²

Mot slutten av 1300-tallet dukker fiskerettigheter i Enningdal igjen opp i kildematerialet. Denne gangen gjaldt det biskopens rett til ålefiske i Elglid i Enningdal. Vi kjenner saken først og fremst gjennom en rettssak som fant sted våren 1387. Opptakten til denne saken viser at den er blitt behandlet på høyeste hold. Biskopen har skrevet til kongen og klaget over at hans rett til ålefisket er blitt krenket av to menn fra Skjeberg. Kongen stevnet nå disse to, Bjarne Grundesson og Gudbrand Niklasson, til å møte i Berby i Enningdal for å svare for biskopens klager mot dem.¹⁶³ Dette skulle skje uken før botolfsvake, dvs. midten av juni. De som skulle dømme i saken, var biskopens official, kongens mann Ogmund Berdorsson Bolt og en lagmann, tilkalt av biskopen. Dersom biskopen ikke kunne klare å skaffe til veie en lagmann, skulle saken inn for lagmannen i Tunsberg, men provene skulle uansett tas opp av officialen og Ogmund. Ikke mindre enn 18 vitner ble innkalt, under trussel om 4 mark for brevbrudd dersom de uteble. Dette brevet har gått fra kongen til både biskop Øystein og til de to menne-

¹⁵⁷ AR: 2204.

¹⁵⁸ AR: 1691-94, 1745.

¹⁵⁹ AR: 2142, 2204.

¹⁶⁰ AR: 2270.

¹⁶¹ EJ: 303.

¹⁶² AR: 1736.

¹⁶³ DN II: 501.

ne fra Skjeberg; biskopen har for sikkerhets skyld sendt en kopi av stevningen til de to.¹⁶⁴

I løpet av det neste halvåret falt det dom i saken. Nøyaktig utfall kjenner vi ikke, men den har helt klart falt i Bjarnes og Gudbrands disfavør. Det ser vi av ordlyden i et brev dronning Margarete og erkebiskop Vinald utstedte i desember samme år.¹⁶⁵ Her heter det at de har gransket dommen som er utstedt av officialen i Oslo og lagmenne, og finner den å være korrekt. Bjarne og Gudbrand pålegges derfor å etterleve den, og de som bryter dommen er å regne som rovmenn som må betale for brevbrudd.

Hele dette sakskomplekset inneholder en rekke interessante poeng, som vi skal gå nærmere inn på:

-En tilsynelatende bagatellmessig sak involverte i utgangspunktet både kongen, hans fremste mann i området Ogmund Berdorsson Bolt og biskopen i Oslo.

-Officialen i Oslo hadde tydeligvis domsrett i saken, i tillegg til at biskopen skulle utnevne lagmannen som skulle dømme sammen med ham.

-Et usedvanlig stort antall vitner ble stevnet.

-Dronningen og erkebiskopen sanksjonerte dommen i ettertid.

I klartekst er det to forhold vi må forklare her: Hvorfor ble saken sett på som så viktig, og med hvilken rett kunne biskopen dømme i denne saken?

La oss se nærmere på eiendomsforholdene i Enningdal - hadde bispesetet ubestridt eiendomsrett til det omstridte ålefisket? I Biskop Øysteins jordebok («Røde Bok») finner vi Elglid innført i listen over Enningdal («Ønyndadal») kirkes eiendommer, kirken eier to øresbol i nordre og ett øresbol i søndre Elglid.¹⁶⁶ Her nevnes imidlertid intet om fiskeretter. I listen over biskopens jordegods finner vi derimot ålefisket; «Item alla alafiskina j Annilladals aa fra Ælghaliidh ok Haughbek ok alt wt til Aur[...].aa.¹⁶⁷ Bispesetets retter til ålefisket i Iddefjorden skulle derfor tilsynelatende være belagt, ikke minst når man ser at også ålefisket i Berg sogn på nordsiden av fjorden var i biskopens eie.¹⁶⁸ Nå ble imidlertid registreringsarbeidet i forbindelse med «Røde Bok» gjort etter at denne rettssaken fant sted. H. Huitfeldt daterer registreringsarbeidet fra ytre Borgarsysla til 1397 og Ranrike prosti til 1391, med noe etterregistrering 1399-1400.¹⁶⁹ Det er på den annen side sannsynlig at mye av registreringsarbeidet på 1390-tallet har foregått med eldre jordebøker og eiendomsregister som forelegg, slik at denne dateringen ikke betyr all verden.¹⁷⁰ Når eiendommen og fiskerettighetene ble biskopens, kan vi altså ikke vite. I løpet av senmiddelalderen må imidlertid ei-

¹⁶⁴ DN II: 502.

¹⁶⁵ DN II: 508.

¹⁶⁶ EJ: 397.

¹⁶⁷ EJ: 227.

¹⁶⁸ EJ: 226.

¹⁶⁹ EJ: Forord.

¹⁷⁰ A.M. Hamre, "Til Rødebokens genesis", i *Historisk Tidsskrift* 70 (1991): 357-372.

endommen ha gått over på private hender. I 1647 finner vi «Ellenlie» i Enningdal som bruk under Berg; gården bygsles av bonden og svarer 3 daler i skatt.¹⁷¹

Hvem var de to tiltalte bøndene? I selve saksdokumentene får vi ikke vite mer enn navnene deres; Bjarne Grundasson og Gudbrand Niklasson, og at i hvertfall Gudbrand var fra Ingerøy i Skjeberg. Nå var imidlertid Ingerøy delvis kirkegods. I Røde bok finner vi at Ingerdals kirke eide to øresbol der, som var gitt av Orm på Slagn.¹⁷² I 1647 ga gården fremdeles 9 skinn i skyld til kirken, mens storparten, inkludert bygsel, var i privat eie.¹⁷³ Det var altså en eller to av kirkens leilendinger som tok for seg av kirkens ål. Det er ikke umulig å forestille seg at dette kan ha skjedd i form av tilbakeholdte avgifter, og ikke regelrett tyvfiske. I så fall må sognekirken hatt oppbørsel-soppgaver på vegne av biskopen.

Hvordan plasserer bøndene på Ingerøy seg sosialt i forhold til lokalsamfunnet de levde i? For å finne ut av dette har vi et par muligheter, først og fremst ved å spørre om hvordan denne gården plasserte seg økonomisk i forhold til andre gårder i Ingedal. For å finne dette ut, må vi gripe til skatteregistre og matrikkelarbeider fra 1640- og 50-årene, som er den eldste samlede oversikten vi har over skyldverdien på gårdene. Vi har i kap. 4.4 behandlet problemene knyttet til bruken av såpass nytt materiale for å si noe om middelalderens jordeiendomsforhold. Med alle de forbehold vi må ta, skal vi likevel prøve å si noe mer konkret om Ingerøy.¹⁷⁴ Dette skal vi gjøre ved å se hvordan gården var skyldsatt i forhold til andre gårder i området. Det første vi må gjøre, er å finne en felles verdimåler for skyldverdiene i Ingedal. I manntallsregisteret fra 1650 over Varna klosterlen, var skyldverdien fra Ingerdal i stor grad angitt i huder og skinn, og vi velger dette som vårt felles verdimål.¹⁷⁵ Dersom vi regner om skyldverdien på gårdene i Ingedal til huder og skinn, finner vi at de 67 skyldlagte enhetene regnes for en skyld på til sammen 2922 1/2 skinn.¹⁷⁶ Gjennomsnittlig skyldverdi pr. bruk blir da ca. 3 huder og 8 skinn. Ingerøys skyld var langt over snittet, på hele 3 1/2 skip-pund korn pluss 9 skinn, eller 8 huder og 3 skinn omregnet. Vi finner faktisk bare 2 enheter som svarer større skyld: Guslund (ca. 11 1/2 huder) og Jørstad (10 huder). Nå finnes det også enkelte andre gårder som i 1647 svarte skatt for sag, og dermed kan ha hevdet seg økonomisk på linje med Ingerøy, Jørstad og Guslund. Om dette var like viktig på slutten av 1300-tallet er lite sannsynlig. Til tross for de usikkerhetsmomentene som hefter ved denne typen resonnement, bør vi likevel være på noenlunde sikker grunn når vi sier at minst én av de to tiltalte i denne saken må regnes som oppsitter på

¹⁷¹ *Matrikkelen 1647*: 87.

¹⁷² EJ: 510.

¹⁷³ *Matrikkelen 1647*: 212-213.

¹⁷⁴ Jeg vil presentere fremgangsmåten relativt detaljert i dette tilfellet, for å vise hvordan jeg bruker disse kildene.

¹⁷⁵ Om verdiangivelser og deres innbyrdes forhold, se Appendix B.

¹⁷⁶ I matrikkelen finnes 8 øde bruk uten angitt skyldverdi, 3 bruk lagt til skriveren underhold uten angitt skyldverdi, og 4 bruk ble eid av velbåren jomfru Mette Bildt, hvor bøndene gjorde pliktarbeid på hennes gård Lundestad. Disse 15 brukene er holdt utenfor regnestykket.

en sentral gård i området. Gudbrand Niklasson finner vi også som offentlig person ved flere anledninger.¹⁷⁷

Sakens viktighet ble også understreket av det usedvanlig høye antallet vitner, som ble truet med straff for brevbrudd dersom de ikke møtte. Dette må bety at saksøkeren vektla lokalsamfunnets sanksjon for den avgjørelsen som ble tatt i høyere grad enn hva som var vanlig. Vi skal derfor plassere vitnene inn i en sosial/økonomisk sammenheng. De 18 vitnene var Sel i Tangen i Ingedal, Bjørn på Berby, Olav på Ende, Torgeir fra Rud, Gro Amundsdotter som var gift med Olav i Svenningsbø, Tjostolv nottæ, Tormod på Båkerød, Torgeir mutr, Steinar i Gollen og hans kone Torgunn, Sigurd på Steirød i Enningdal, Erfinn gaster, Hallvard smed på Vatstorp, Haldor holker fra Skjeberg, Brand fra Lumsland, Torgeir fra Heier i Idd, Sigurd risilang fra Berg sogn og Ivar Martinsson fra Oslo. 9 av dem kan vi plassere med stor sikkerhet mer konkret i landskapet, to er noe mer usikkert, én har yrkes/statusbetegnelse, de resterende 7 har vi for lite opplysninger om.¹⁷⁸ De 9 «sikre» er Sel på Tangen i Ingedal, Bjørn på Berby i Enningdal, Olav på Ende i Enningdal, Gro Amundsdotter på Svenningsbø i Enningdal, Tormod på Båkerød i Enningdal, Steinar og Torgunn i Gollen i Enningdal, og Torgeir på Heier i Idd. Dessuten må vi tro at Brand fra Lumsland er identisk med den Brand Gunnarsson som var involvert i en odelstvist om Lumeland i Ranrike i 1408.¹⁷⁹ De to litt mer usikre er Torgeir «a Rudi a Bordærnom» og Hallvard smed «a Vatzþorpe a Bordærnum». Disse gårdene kan være henholdsvis Rød og Vesttorp i Berg sogn.¹⁸⁰ Erfinn gastr, eller gjest, kan ha vært hirdmann.¹⁸¹ Vi ser altså at alle de vitnene vi kan plassere geografisk, kommer fra det området hvor forseelsen skulle ha skjedd, dvs. Idd og Enningdal sogn, og muligens nabosognet Berg. Unntaket er Sel fra Tange i Ingedal og Brand Gunnarsson fra Båhuslen. Lumeland ligger imidlertid helt nord i Viken, rett over fjorden fra Idd. Vi må derfor regne med at disse vitnene skulle avhøres om eiendomsretten.

Vi kan prøve å sette gårdene disse vitnene kom fra inn i en sosial og økonomisk sammenheng. Vi så at gjennomsnittlig skyldverdi på brukene i Ingedal var ca. 3 huder og 8 skinn. Tange, hvor Sel kom fra, hadde en skyldverdi på 3 huder og 9 skinn, så nært snittet man vel kan komme.¹⁸²

I skattemanntallet fra Idd sogn i 1649 var gjennomsnittlig skyldverdi noe lavere, 58 bruk med en samlet skyldverdi på 162 huder og 7 1/2 skinn, hvilket gir en gjen-

¹⁷⁷ DN II: 537, DN VIII: 233, DN IX: 199.

¹⁷⁸ Rent bortsett fra at en del av tilnavnene som f. eks. mutr (den tause), risilang (kjempelange) sier noe om utseende og personlighet. Denne typen karakteriserende tilnavn forsvinner stort sett i løpet av 1300-tallet.

¹⁷⁹ DN III: 587.

¹⁸⁰ Grunnlaget for å plassere disse gårdene er å finne i O. Rygh, *Norske gaardnavne. Opplysninger samlede til brug ved matrikelens revisjon. Første bind: Smaalenenes amt*. Kristiania 1897.

¹⁸¹ D.A. Seip, "Gjest", KLNMBd. 5, Oslo 1980: Sp. 336-338.

¹⁸² Sel kan være identisk med den Sel Ivarsson som i 1410 var vitne ved et arve- og kår oppgjør i Rud i Rakkestad, eller Sel Gudlaugsson som utstedte et brev om en gave til Hobøl kirke i 1425. Sel Ivarsson eide forøvrig jord i Rakkestad. DN I: 627, DN II: 685, DN XII: 77.

nomsnittlig skyld på 2 huder og 10 1/8 skinn pr. bruk.¹⁸³ Heier, hvor Torgeir kom fra, var en noe større gård enn dette, skylden her var på 3 huder og 3 skinn. Gården var delvis krongods.¹⁸⁴

I Enningdal sogn finner vi til sammen 31 bruk med en gjennomsnittlig skyldverdi på 2 huder og 4 skinn. Av «våre» gårder finner vi igjen Gollen, Svenningsbø, Båkerød og Ende. Steirød er ikke registrert i skattemanntallet i 1649. Det samme gjelder Berby, noe som kan forklares med at gården på det tidspunktet ser ut til å ha vært adelsgods med skattefritak.¹⁸⁵ På Gollen finner vi to bruk. Disse to brukene hadde hver 2 huder i skyld; om gården var delt på 1300-tallet vet vi ikke.¹⁸⁶ Ellers var både Ende og Båkerød skyldsatt til 2 huder og 6 skinn, mens Svenningsbø var skyldsatt til 4 huder. Ingen av brukene var altså under snittet, med mulig unntak for Gollen. Nå er forskjellen mellom de høyest og de lavest skyldsatte enhetene ikke svært stor i Enningdal, vi kan derfor ikke si stort mer enn at vitnene i denne saken trolig har vært jevnt gode bønder fra nærområdet.

Lumeland i Lumeland sogn i Ranrike prosti må vel regnes som en sentral gård der, ettersom den har gitt sognet navn. Gården var forøvrig helt eller delvis i kirkelig eie, Skedjof kirke eide et markebol i nedre Lumeland i 1391, dessuten ser det ut til at Lumeland kirke hadde noe gods her.¹⁸⁷

De vitnene vi ikke har kunnet plassere geografisk, er det vanskelig å finne igjen i andre sammenhenger. Vi møter en Hallvard smed som vitne i en drapssak i Tunsberg i 1336.¹⁸⁸ Dersom det dreier seg om samme person, må han imidlertid ha vært godt over 70 år i 1387. En Tjostolv på Ise finner vi i en sak om veihold fra 1446,¹⁸⁹ som vi skal komme tilbake til. Om dette er Tjostolv notæ er mindre trolig, også her gjør tids spennet det usannsynlig at vi snakker om samme mann. Ivar Martinsson fra Oslo finner vi som utsteder av et brev angående et jordsalg i 1378.¹⁹⁰

Skal vi sammenfatte hva vi vet om aktørene i denne saken, kan vi altså si at de tiltalte var tilsynelatende velstående bønder fra et område med ikke alt for store økonomiske forskjeller, og at de innkalte vitnene representerte et bredere skikt av bønder, som tydeligvis har hatt den begrensede oppgave å informere om eiendomsforholdene i området. At de anklagede tilhørte et høyere skikt, kan ikke være hele forklaringen på hvorfor saken ble omfattet med slik interesse fra biskop Øystein, erkebiskop Vinald

¹⁸³ I tillegg til disse 58 brukene finner vi forøvrig setegården Søndre Bø, en avlsgård for sognepresten (Torp), 4 bruk som var avlsgårder under og 2 bruk som hadde arbeidsplikt for Wedengård. Disse 8 enhetene er holdt utenfor regnestykket.

¹⁸⁴ DN IV: 278, 305.

¹⁸⁵ NG I: 211.

¹⁸⁶ Det finnes en rekke personer ved navn Steinar som opptrer i samtidige kilder i Borgarsysla; Steinar Bjørnsson i Rakkestad (DN II: 553) lagrettemannen Steinar Rolfsson i Follo (DN II 653), ombudsmann for kirken i Lysedal Steinar Torgautsson (DN II: 608). Fordi vi ikke har noe patronymikon å henge på Steinar, må vi se bort fra disse.

¹⁸⁷ EJ: 394, 520.

¹⁸⁸ DN I: 239.

¹⁸⁹ DN II: 769.

¹⁹⁰ DN IV: 509.

og dronning Margrete. Det kan heller ikke forklare hvorfor både verdslige og kirkelige dommere dømte i saken. Her må vi søke bakenfor den konkrete saken, og se om det er hendelser i samtiden som kan ha hatt innvirkning på denne saken. Og det første som slår oss da, er at vi har med tre sterke personligheter å gjøre: Vinald, Margrete og Øystein. Biskop Øystein hadde et usedvanlig talent når det gjaldt å ordne bispestolens økonomiske forhold, og det er ikke unaturlig å se hans person bak den iver denne saken om tyvfiske ble drevet frem med. Saken kan ha vært noe av en prøveklut; den forekom tidlig i biskopens embetsperiode, og ikke minst må den ha vært viktig når det gjaldt å fremme prinsippet om kirkelig domsrett i eiendomssaker hvor kirken var part. Det er en av de tidligste eksemplene vi har på at officialen alene eller sammen med lagmannen dømte i kirkens eiendomssaker, og det kan tenkes at det derfor har vært viktig å ha sanksjon fra både riksstyrer og erkebiskop. Vi skal vente til kapittel 6.3 med å behandle denne problematikken i full bredde, ettersom dette var den første i en lang rekke saker.

Et par mannsaldere senere dukker ålefisket i Enningdalen igjen opp i kildematerialet som tema for en konflikt. I oktober 1447 kunngjorde erkepresten i Oslo, Toke Niklasson, og korsbrødrene Peter Jonsson og Hans Hansson at biskop Jens i Oslo tiltalte hustru Borghild, også kalt Ingeborg Gudbrandsdotter, for ulovlig ålefiske i Enningdalen.¹⁹¹ I brevet får vi vite lite; Borghild hadde ikke med seg brev som kunne bevise hennes rett til fisket. Saken ble derfor utsatt til neste kyndelsmesse (2. februar), da hun skulle møte for officialen i Oslo.

Saken ble behandlet i Oslo året etter, men i domsbrevet fra august 1448 er officialen fraværende. I stedet var det riksforstanderen Sigurd Jonsson som ledet dommerkollegiet, som i tillegg til ham selv bestod av ridderen Olav Håkonsson, erkepresten Toke Niklasson, 6 korsbrødre i Oslo, to væpnere og lagmannen i Oslo.¹⁹² Her opptrådte heller ikke Borghild alene, men sammen med en Lage Petersson. Biskopen la frem i retten mange brev om eiendomsretten til ålefisket; vi får tro det blant annet har dreid seg om domsbrevet fra 1388. Eiendomsretten til ålefisket ble igjen tilkjent bispestolen, men interessant nok fikk Lage Petterson godkjent at ålefisket var en del av rettighetene han hadde som leilending under biskopen. Saken dreide seg altså i realiteten om manglende innbetaling av landskyld, og Lage og Borghild ble dømt til å etterbetale landskyld for den tiden de hadde disponert gården, samt å sørge for vedlikehold av fiskeanordningene. Dette skjedde under trussel om å miste retten til gården.

Saksmaterialet etterlater en del uklare punkter. For det første personen Borghild/Ingeborg Gudbrandsdotters. Hun omtales som «hustru», noe som indikerer adelsstatus.¹⁹³ Sannsynligvis var hun gift med Lage Petersson. Lage Petersson er kjent fra flere samtidige kilder. Føst og fremst treffer vi ham som en av de «righessens thænistemæn i Norighe» som var med på å si opp troskapen til kong Eirik i 1440.¹⁹⁴

¹⁹¹ DN V: 750.

¹⁹² DN V: 754.

¹⁹³ H. Kjellberg, "Titulaturer", KLNMBd. 18, Oslo 1980: Sp. 395-401.

¹⁹⁴ NGL 2: I: nr. 97 med Tillæg.

"Rikets tjenestemenn" ser her ut til å omfatte en gruppe væpnere som ikke var riksråder, men som tas med ved viktige avgjørelser. Trolig den samme «Lagha Pedhersson aff vapen» bevitnet et forskudd på arv i Marstrand i 1452.¹⁹⁵ At Borghild ble omtalt med to navn, er også merkelig.¹⁹⁶ I det første brevet får vi ikke vite mer om geografisk tilhørighet enn at det var i Enningdal, i 1448-dommen presiseres det at det er ålefisket i Elglid det er tale om. Vi kan ikke slutte at verken Borghild/Ingeborg eller Lage Petersson eide Elglid ut fra dette - snarere ser det ut til at dette var en konflikt hvor det adelige paret har forpaktet kirkens eiendommer.

Et annet punkt, som saken har til felles med saken fra 1380-årene, er at det ble trukket inn høytstående personer for å dømme i saken. Riksforsander Sigurd Jonsson må i august 1448 kalles rikets mektigste mann ved siden av Aslak Bolt, ettersom kong Christoffer var død et halvt år tidligere, og tronfølgespørsmålet ennå var temmelig uavklart. Likeledes finner vi ridderen Olav Håkonsson, og væpnere; Guttorm Øyvindsson og Simon Bjørnsson. I tillegg kommer erkepresten i Oslo og 6 korsbrødre. To av disse har ikke vært bosatt i Oslo; Sigurd Bjørnsson i Tune og Sigurd Bjørnson i Haug. Ivar Vikingsson var prost i Ranrike. Han ble noen år senere prost i Mariakirken i Oslo og dermed kansler. De tre andre; Jon Hallvardsson, Nils Beske og Lavrans Jenson vet vi ikke om var bofast i Oslo og tjenestegjorde ved kirken(e) der eller ikke. I tillegg har vi også lagmannen i Oslo.

Samlet sett må vi si at denne reisen på saken fra 1380-årene viser klare paralleller: Tiltalte som kan se ut til å tilhøre en lokal elite, anklagere som representerer begge de to sentralmyndighetene, et høyt «prestisjenivå» på saken, som ender med tap for de tiltalte.

En kilde som muligens også belyser denne saken, er et pavebrev fra 1453. Da ble det fra pave Nikolaus pålagt erkebiskopen av Lund, biskopen av Skara og abbeden på Hovedøya kloster å beskytte spesielt Oslo stifts, men også de øvrige norske stifts rettigheter.¹⁹⁷ Blant de rettighetene som er blitt krenket, nevnes «specialiter alecium et aliorum piscium», altså ymse slags fisk. Det er også verd å merke seg i dette brevet at både «barones, nobiles, milites et laici» har stått for krenkelsene av kirkens rettigheter. Ettersom pavebrevet omfatter en rekke krenkelser i hele den norske kirkeprovins, er det ikke grunn til å tro at saken som er behandlet ovenfor har hatt noen fremtredende plass i den klagen som må ha vært bakgrunnen for brevet. Likevel kan vi ikke se bort i fra at denne spesielle saken kan ha vært en del av klagen, og gitt støtet til understrekingen av fiskerettigheter i pavebrevet.

Samlet sett må vi kunne si at disse to konfliktene om ålefisket i Enningdal må forklares som en kombinasjon av at ålefisket hadde stor verdi, at det utgjorde en prinsipiell viktig rettighet for bispestolen, som det var om å gjøre å forsvare, og at de er

¹⁹⁵ DN IX: 317. Ridderen Henrik Skakt ga sin hustru forskudd på arv.

¹⁹⁶ «hustru Borgillo alias dicta Ingeborg Gudbrandz dotter», «Hustru Borghild som oc kallas Ingeborgh Gudhbrandzdotter».

¹⁹⁷ DN I: 827.

uttrykk for en generell konflikt mellom en lokal elite og den geistlige og verdslige sentralmakt.¹⁹⁸

Vi kan avslutningsvis nevne at vi på slutten av 1400-tallet også finner en konflikt omkring Nonneseters fiskeretter i Rygge sogn, som vi dessverre står uten konkret kunnskap om.¹⁹⁹ Dessuten var det en konflikt om fiske- og jaktrett til Lund i Rakkestad i 1422-23, som nedfelte seg i dokumenter oppbevart i Varna kloster.²⁰⁰ Vi vet ikke om gården tilhørte klosteret, men i 1647 finner vi Lund som hospitalsgods i Fredrikstad.²⁰¹ Det skulle tyde på at den kan ha blitt overført fra en sentralkirkelig institusjon etter godsconfiskeringen i 1537. På den annen side fortsatte Varna kloster som en egen godsforlening også etter reformasjonen. Det eksisterer forøvrig også en gård Lund i Rakkestad som var i bondeie i 1647.²⁰²

6.3: Tvister om jord og jordavgifter

Tvister før 1390

Fra perioden frem mot 1390 har vi bare et fåtall saker. Dette kan skyldes at det generelt er bevart mindre kildemateriale fra denne perioden eller at kirken hadde en mindre aktiv godspolitik i denne perioden, og da spesielt etter den store mannedauen. Det er i stor grad tale om konflikter mellom enkeltbønder eller små grupper av bønder og kirken. Jeg har likevel valgt å presentere noen av dem for å vise hvor konfliktnivået lå i denne perioden.

Den første saken vi skal ta for oss, er en tvist mellom erkepresten i Oslo og Torlak og Håkon på Sekkeland i 1311.²⁰³ Det er kanskje dristig å regne denne saken under kategorien «tvister om jord», da vi faktisk ikke vet hva tvisten dreide seg om. Dokumentet vi har bevart, er en bekreftelse på en dom utstedt av lagmannen i Tønsberg, og det er kongen som bekrefter det. Eiendomsproblematikken rundt Sekkeland tyder imidlertid på at konflikten hadde med eiendomsrett å gjøre. I biskop Øysteins jordebok finner vi "Sikkuland" som eget prebende, dvs. en godssamling til underhold av en geistlig ved domkapitlet i Oslo.²⁰⁴ Til prebendet lå 20 lauper i Sekkeland i Varteig, et par andre eiendommer i Borgarsysla og en mengde strøgods over resten av Østlandet. 20 lauper er en temmelig høy verdi, vi snakker her om en stor gård som må ha utgjort kjernen i prebendet. Sekkeland var blant de største gårdene i Varteig i 1647; de to brukene der

¹⁹⁸ Om verdien av fisket i Oslofjorden, se P. Norseng, «Fra farmannen Ottar til hansakjøpmannen Bert-ram Bene: Synspunkter på kilde- og metodeproblemer i studiet av handel», i *Collegium Medievale* 13/2000: 11-78.

¹⁹⁹ AR: 1731-33, utstedt av «Bischof Herloff», dvs. Herlaug Vigleiksson (1489 - ca. 1505).

²⁰⁰ AR: 624.

²⁰¹ *Matrikkelen* 1647: 52.

²⁰² *Matrikkelen* 1647: 59.

²⁰³ DN II: 106.

²⁰⁴ ER: 248-250.

svarte da til sammen 5 huder og 4 skinn i skyld, noe som var over dobbelt så stort som snittskyldverdien på 2 huder og ett skinn.²⁰⁵ Vi kan gå ut i fra at Sekkeland også i 1311 må ha vært en sentral og viktig gård i Varteig. Torlak og Håkon kommer vi derimot ikke nærmere inn på livet. Tidspunktet, 1311, er heller ikke uviktig. Kapellgeistligheten, og da også Mariakirken i Oslo, hadde fått sin posisjon sterkt oppgradert i 1308.²⁰⁶ Denne oppgraderingen av kapellgeistlighetens posisjon sees gjerne i forbindelse med kong Håkons 5.s forsøk på å beskjære det verdslige aristokratiske makt og benytte kapellgeistligheten som kjernen i et kongelig byråkrati.²⁰⁷ Dette er et tema som er grundig behandlet av norske historikere, og i sin største bredde av Sverre Bagge.²⁰⁸ Bagge behandler imidlertid ikke det økonomiske fundamentet for kapellgeistligheten i særlig grad. Grethe Authén Blom har analysert dette noe grundigere,²⁰⁹ spesielt Mariakirkens donasjonsbrev fra 1300.²¹⁰ Men verken Blom eller Bagge kan peke på spesielle donasjoner i 1308. Hallvard Bjørkvik har derimot undersøkt det økonomiske grunnlaget for de kongelige kapellene.²¹¹ Han peker her på at et flertall av prebendene i Oslo bispedømme ble liggende til Mariakirken i Oslo. Vi må anta at en del av disse prebendene må ha fått øket sitt jordegods rundt 1308 ved kongelige donasjoner, selv om det ikke er mulig å finne kilder som belegger dette. Det er mulig å se konflikten på Sikkeland i denne konteksten.

Et knippe saker fra årene rundt 1360 involverte prosten i Mariakirken, Peter Eiriksson, som part. I juni 1359 finnes for eksempel en pantsettelsessak fra Gjulung i Skaun.²¹² Da vedgikk Jon Klemetsson at han skyldte Peter Eiriksson 3 mark. Jon Klemetsson ser ut til å ha vært en person som ofte ble brukt i offentlige sammenhenger.²¹³ Peter Eiriksson, som også var kansler, fikk to øresbol og 15 penningsbol i pant i gården Grunderud, og Jon fikk frist til å betale. Hva bakgrunnen for kirkens krav var, får vi ikke vite. Det kan ha vært et personlig mellomliggende mellom Jon og Peter, eller det kan være manglende avgifter for en gård som har vært i Mariakirkens eie. Av et brev fra 1361 ser vi at kansler Peter Eiriksson hadde ytterligere interesser i Grunderud, da kjøpte han ett øresbol, som ble regnet som 1/4 av eiendommen.²¹⁴ Dersom han hadde tatt over pantet etter Jon, må han ha eid mer enn 3/4 av Grunderud etter denne

²⁰⁵ Sekkeland var den eneste fullgården som var delt i matrikkelen i 1647. Hver av de to brukene var da skyldsatt til 2 huder og 8 skinn, godt over gjennomsnittlig skyldverdi på 2 huder og 4/5 skinn.

²⁰⁶ L. Hamre, "Kapellgeistlighet", *KLNM* bd. 8, Oslo 1980: Sp. 256-261, NMD 51/DN I: 113.

²⁰⁷ NMD 53/NGL III: 25/s. 224-26.

²⁰⁸ S. Bagge, *Den kongelige kapellgeistligheten 1150-1319*, Oslo 1976.

²⁰⁹ G.A. Blom, *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*, Oslo 1967: 356-373.

²¹⁰ DN I: 92.

²¹¹ H. Bjørkvik, "Dei kongelige kapella. Framvokster og økonomisk grunnlag", i *Bergens historiske forening. Skrifter nr. 69/70*, Bergen 1970: 45-82.

²¹² DN XXI: 96.

²¹³ DN III: 460, DN IV: 498. Jon Klemetsson kan også ha vært korbror i Oslo, DN II: 420.

²¹⁴ DN XXI: 109.

transaksjonen.²¹⁵ Grunderud var for øvrig en temmelig liten eiendom. I 1649 finner vi i en oversikt over kontribusjonsskatten for Rakkestad sogn, hvor skyldverdien er angitt på de enkelte brukene.²¹⁶ Her finner vi at Grunderud svarte for en skyld på 2 fjerding-er, eller en hud og 3 skinn. Dette var godt under gjennomsnittlig skyldverdi i sognet, som var på 2 huder og 3 3/4 skinn.²¹⁷

En tredje sak som involverte Peter Eiriksson, finner vi i Hovin sogn i Spydeberg i 1363.²¹⁸ Igjen tok prosten pant i en gård; han skulle ha 6 mark eller overta 1/2 øresbol i nordre Hovin. Aslak Jonsson var bruker på gården. Vi finner sannsynligvis igjen Aslak ved flere anledninger som utsteder av offentlige brev o.l.²¹⁹ Gården ser ut til å ha vært en av de større i sognet; de to brukene der ser ut til å ha hatt en samlet skyld på 6 huder og 3 skinn i 1647. Dette er godt over den gjennomsnittlige skylden på 2 huder og 8 1/4 skinn. Gården var også delt i 1363, som vi ser. Alt dette peker mot at Peter Eiriksson har drevet med jordkjøp i Østfold-området, både mindre eiendommer og mer sentrale og store gårder. Det er også en del av bildet at han bruker innløsning av pant som oppkjøpsmåte.

Vi skal så se litt nærmere på en grensetvist fra 1369. Saken er fra Rømskog.²²⁰ Der gikk fem lagrettemenn markegang mellom en eiendom som var eid av Rømskog kirke, og Bøen. Tvisten er vanskelig å få tak på, ikke minst fordi vi bare kjenner den fra en forvansket avskrift fra 1715. Enden på saken var at kirken ble tilkjent «fiortan fiske», en dom som tydeligvis er blitt stående.²²¹ Om Bøen kan vi si at vi har å gjøre med en noe over gjennomsnittlig stor gård.²²² Til gjengjeld hadde den andre involverte

²¹⁵ Saken om eiendomsretten til Grunderud fikk et etterspill i 1394, da Mariakirkens eiendomsrett til gården ble trukket i tvil. Da kom sira Åste Gunnarsson, korsbror i Mariakirken, til Rakkestad og stevnet Torgard Gunnarsson til Oslo for å bevise eiendomsretten til gården (DN IV: 632). Torgard skulle møte på vegne av kona si, Liv Toresdotter. Sira Åste viste til Peter Eirikssons kjøp 35 år tidligere. Torgard kunne på sin side føre to vitner, Jorun Svenkadotter og Åse Berdorsdotter, som kunne sverge på at Livs far Tore Aslaksson og faren hans før ham hadde eid halve gården fritt, og Jon Havtoresson den andre halvparten. Åsa Berdorsdotter har et interessant patronymikon. Berdor er et uvanlig navn, og det er nærliggende å tenke seg at faren kan ha vært Berdor Kolbeinsson av Bolt-slekten. Tidspunktet stemmer; Berdor døde etter 1370, og hans kjente barn ser ut til å ha blitt født ca. 1345-50. I så fall må Åsa ha vært søster av Ogmund Berdorsson Bolt, den fremste adelsmannen i Borgarsyssa på 1390-tallet. Det er imidlertid ikke noe annet enn et uvanlig navn som knytter Åsa til Bolt-slekten. Henning Sollied, som vel har gjort det grundigste kartleggingsarbeidet av Bolt-slekten, diskuterer ikke noen mulig tilknytning. H. Sollied, "Kildekritisk undersøkelse vedrørende noen middelalderslekter. II. Bolt", i *Norsk slektshistorisk tidsskrift* VII (1939-1940): 26-65, 261-285, 289-309, VIII (1941-1942): 58-85. Saken ble ikke løst i 1394; først i 1401 kom det til dom i saken. Da tapte Torgard og Liva eiendomsretten til Grunderud til prostiet ved Mariakirken, og de ble også refset for gjentatte ganger å ikke ha møtt for lagretten i Oslo (DN XXI: 226). Det kan jo i og for seg tyde på at Joruns og Åsas vitnesbyrd har vært lite verd.

²¹⁶ Trykt i *Matrikkelen 1647*.

²¹⁷ 208 bruk skyldsatt for til sammen 5773 1/8 skinn.

²¹⁸ DN IV: 438.

²¹⁹ DN III: 445, DN IX: 154, DN XV: 33.

²²⁰ DN XIII: 30.

²²¹ I 1647 har Rødenes kirke en inntekt på ett bismerpund rå fisk fra Bøen i Rømskog, *Matrikkelen 1647*: 119.

²²² En skyld tilsvarende 2 huder og 10 1/2 skinn, kontra et snitt på 2 hud og 1 1/8 skinn på de til sammen 13 brukene i Rømskog i 1647.

gården i markegangen, Kurøy, en skyldverdi på under fjerdeparten av gjennomsnittlig skyldverdi i Rømskog anneks. Vi ser at i denne saken, som i de andre fra denne perioden, var det ikke kirkens menn som dømte. I Rømskog var det fem menige lagrettemenn som tok avgjørelsen. Som vi skal se senere, skulle ikke denne «domsretten» forbli på legfolks hender.²²³

En siste sak som må nevnes her, er fra Aremark en gang på 1380-tallet.²²⁴ Brevet vi har som kilde til denne konflikten, er sterkt ødelagt, og det er umulig å si hva saken kan ha dreid seg om. Det nærmeste vi kommer, er at prosten Narve Mattisson skriver til Aremarks bønder og refser dem fordi «imsir menn [hafua] tekit ser ofmykla ofdirfd til handa a mot gudi hans hællighom m[onnum]», altså at ymse menn har tatt seg alt for djervt til rette ovenfor kirken og dens menn. Hva Aremarks menn kan ha foretatt seg helt konkret, forblir i mørket.

I tillegg må vi nevne to brev registrert i Akershusregisteret som er vanskelig å datere.²²⁵ Det er brev som beskrives som «Kong Haagens latinsk breff och *mandatum publicum* til alle att schulle forhielpe Houdøe brøder till rette». Det må dreie seg om brev fra 1299-1319 eller 1355-80, og vi må tro at formaningen skyldes en generell uvilje mot å yte klosteret dets avgifter.²²⁶

Skal vi sammenfatte den håndfull konflikter vi har om jord og jordavgifter mellom kirken og bønder i perioden fram mot 1390, må det bli i følgende punkter:

-De var få. Dette kan selvfølgelig ha noe med overlevering av kildemateriale å gjøre. Hva som er bevart av kilder fra perioden, er helt tilfeldig, og vi må regne med at det

²²³ Et annet eksempel fra samme tid illustrerer det samme poenget, nemlig at det fremdeles var lek-menn som hadde domsrett i jordtvister hvor kirken var part. Det dreier seg om en tvist i 1378 mellom presten i Skiptveit og en av hans leilendinger (DN IX: 171). Sira Ogmund stevnet Åsta Haraldsdotter for manglende landskyldbetalning fra Skjøltveit i Eidsberg. Åsta mente hun hadde leid jorden i tre år, sira Ogmund hevdet leieforholdet hadde vart i seks år. Mens sira Ogmund kunne føre vitner for seg, kunne ikke Åsta det, og hun tapte da saken.

²²⁴ DN XIII: 45.

²²⁵ AR: 1385 og 1391.

²²⁶ Et par andre saker som kort kan nevnes: I 1329 finner vi i kildene en jordtvist mellom Botolv Ogmundsson og Sigrid Aslaksdotter, og på den andre siden Gunnar på Vigilsrud og Ragnhild, kona (!) til Olav klerk (DN I: 201). Saken, som ble behandlet på lagtinget i Tønsberg, har dreid seg om eiendomsretten til et markebol i Breidaholt i Hobøl. Botolv Ogmundsson, som handlet i ombud for Sigrid Aslaksdotter, hevdet at Sigrid hadde kjøpt eiendommen av Ingeborg Jonsdotter, noe også Gunnar og Ragnhild hevdet at Olav klerk hadde gjort. Om Ingeborg hadde solgt jordstykket to ganger, eller om Olav, Gunnar og Ragnhild løy, er ikke godt å vite. Utfallet på saken var i alle tilfelle at Bottolf og Sigrid vant saken, og ble tilkjent landskyld fra markebolet i Breidaholt. Saken er obskur, men det kan se ut til at kjernen i saken er at Olav klerk og/eller Gunnar på Vigilsrud og Ragnhild har prøvd å kreve inn landskyld urettmessig.

I Akershusregisteret finner vi en innførsel fra 1384/85 (kong Olavs 4. regjeringsår) om en lagmannsdom angående Neresness i Rygge (AR: 1221). Her ser det ut til at oppsitteren, Jørgen Josefsson, har holdt tilbake avgifter fra Hovedøya kloster. Gården er ikke mulig å spore opp i senere kilder, men det dreier seg sannsynligvis om ett av brukene på Nes. Alle disse var imidlertid i bondeie på 1600-tallet (*Matrikkelen 1647*: 190). Saken forblir dermed noe av et mysterium for oss.

har forekommet langt flere konflikter. Det er likevel ikke til å komme bort i fra at det er en markert stigning i antallet overleverte kilder fra 1390-tallet av.

-De var stort sett ikke konflikter hvor bønder agerte kollektivt. Det er enkelte bønder som er i konflikt med kirken over helt konkrete saker: grenser, skyld og lignende. Dette antyder at det generelle forholdet mellom kirke og lokalbefolkning når det gjaldt jordeiendom og jordavgifter har vært nokså konfliktfritt.

-Kirken har ikke hatt domsrett i disse sakene. Vi ser at det i alle sakene er verdslige domsinstanser som avgjør i sakene, enten det nå er på lagting, bygdeting eller i en markegang tvisten ble avgjort. Kirken var bare part, ikke dommer, i sine egne eiendomstvister.

-Grensen mellom kirkelige interesser og kirkens menns personlige interesser kan synes uklar. I tilfellet Peter Eiriksson er det for eksempel vanskelig å si om det var kirkens vinning eller egen tarv som lå bak hans forsøk på å få kontroll over jordegods.

-Det er vanskelig å se noe klar sosial eller økonomisk profil på de bøndene som var i konflikt med kirken, i den grad vi kan kartlegge denne ved hjelp av en økonomisk vurdering av deres hjemgårder. Vi finner oppsittere på både små, middels store og store gårder i sine lokalsamfunn som møter kirkens menn i retten.

Alle disse fire særtrekkene skulle endre seg i tiårene som fulgte.

Tvister 1390-1420

Vi har flere ganger tidligere vært inne på biskop Øysteins arbeid med å få en oversikt over det kirkelige godset i Oslo bispedømme, den såkalte «Røde bok». Arbeidet ble gjennomført på 1380- og 90-tallet; for Østfold sannsynligvis sent på 1390-tallet.²²⁷ Arbeidet fikk praktiske konsekvenser temmelig umiddelbart. Vi skal i det følgende se at det kom til en rekke tvister mellom presteskap og bønder om jordeiendommer i årene etter dette arbeidet, og da med en helt annen intensitet fra kirkens side enn tidligere. Grensene mellom hva vi kan se på som tvister, og hva som er saker hvor begge parter har vært enige om å ordne opp i minnelighet, er som sagt innledningsvis noe uklare. Det er en rekke markegangs- og makeskiftesaker i denne perioden som trolig kom i kjølvannet av det store registreringsarbeidet på 1390-tallet, men som har lite eller intet av interessekonflikt over seg. Disse har jeg valgt å ikke behandle her. Enkelte av de sakene jeg i det følgende skal gå litt i dybden på, er vel også i et slags grenseland. Jeg mener likevel det er forsvarlig å ta dem med, fordi de viser noe av variasjonen i intensitet i de interessekonflikter som kom for dagen i disse tiårene.

Et tidlig eksempel på biskopens interesse for å rydde opp i kirkelige eiendomsforhold finner vi i 1391. Biskopen var personlig til stede da Gunnar Sigurdsson skjole måtte avstå to øresbol i Mortveit i Eidsberg, og til sammen 7 kyr og ett pund malt i

²²⁷ Den beste samlede oversikten over biskop Øysteins godspolitik finnes hos J. E. Ringstad, *Oslobispeps jordegods fram til 1407 med særlig hoveddekt på biskop Øysteins embedstid*, Hovedoppgave, Oslo 1994. Se også Hamre 1991 og H.J. Huitfeldts forord til EJ.

bøter til prest og biskop.²²⁸ De seks som utstedte brevet, var presten i Vestby Tord Sveinungsson, Eirik Olavsson, Tord Jonsson, Torstein Haraldsson, Rolf Lodinsson og Tore Tordsson. Her merker vi oss at presten som er med i dommen, ikke er den lokale sognepresten, men sannsynligvis en som har vært i følge med biskopen. Vi skal også merke oss at vi her snakker om en relativt stor gård. Mortveit var i 1647 skyldsatt til 15 lispund og én fjerding korn samt én hud og to høner, eller omtrent 3 huder og 6 2/3 skinn. Snittet lå omkring 2 huder og 9 1/2 skinn.²²⁹ I «Røde Bok» finner vi at en Ragnhild hadde gitt 10 øresbol i "Madhrupueit" til Sandin kirke.²³⁰ Gunnar Sigurdsson hadde forøvrig ikke et dårligere forhold til kirken enn at han ga Mariakirken 4 ertogsbol i Frorud til sjelemesser for sin datter Gertrud noen år senere.²³¹ Frorud var også en forholdsvis stor gård, i Skiptveit sogn.²³²

En sak som sannsynligvis var mer direkte relatert til registreringsarbeidet finner vi i 1398 i Hobøl.²³³ Presten der, Simon, krevde da at det ble tatt opp vitnesbyrd om eiendomsretten til Skistad og skogen som lå til gården. Et vitne, Guttorm, kunne fortelle at før den store mannedauen hadde presten bortbygget disse eiendommene. Gudlaug Selsson, som må ha vært oppsitteren, hevdet derimot at han aldri hadde hørt tale om noe slikt. Vi ser klart at man her var interessert i å gripe tak i eiendomsforhold fra før 1350, som kunne være i ferd med å gå i glemmeboken. Skistad var en gjennomsnittlig stor gård i Hobøl.²³⁴ Dette var bare ett vitneopptak. Det har falt dom i saken, og denne dommen ser ut til å ha gått i prestens favør. I en lagmannsdom fra 1583, hvor sognepresten i Hobøl igjen er i tvist med to bønder om samme eiendom, kunne presten legge frem en seksmannsdom «wdgiffuen i koning Ericks tid» for å underbygge sin rett til Skistad.²³⁵ Gudlaug Selsson finner vi forøvrig igjen som brevutsteder eller vitne i flere saker.²³⁶

Muligens var det også oppklaring av eiendomsforhold og etterbetaling av skyld som lå bak et brev fra 1399 i Rakkestad. Da måtte Hallvard Rolfsson betale biskopen og Rakkestad kirke 6 kyr hver «j rette skuld».²³⁷ For dette satte han et markebol i Nordby i pant. Det var to geistlige og to verdslige menn som utstedte dette brevet. De geistlige var prosten i Tunsberg, Hallbjørn Bjørnsson, og korsbror i Oslo Olav Sigurdsson. De verdslige utstederne var Rollaug Guttormsson og Lodin Torgeirsson. I

²²⁸ DN I: 530.

²²⁹ 7201 1/5 skinn fordelt på 216 bruk. Antallet bruk er noe uklart; det kan være 218 da Orken og Fyrisås, og Østby og Meby er ført opp som ett bruk hver.

²³⁰ EJ: 104.

²³¹ DN V: 474.

²³² 3 huder og 6 skinn i skyld mot en gjennomsnittlig skyldverdi på 2 huder og 6 7/8 skinn. *Matrikkelen 1647: 122-127.*

²³³ DN I: 565.

²³⁴ Skyld på 3 huder og 1 1/2 skinn, mot en gjennomsnittlig skyldverdi i overkant av 3 huder.

²³⁵ DN XVIII: 61. De to bøndene han lå i sak med, prøvde seg på sin side med forfalskede domsbrev. I 1649 var hele eiendommen skyldsatt til Hobøl prestebol og Spydeberg kirke (*Matrikkelen 1647: 67*).

²³⁶ DN II: 685, DN IV: 774, DN V: 390, 549, DN VII: 374, DN VIII: 239.

²³⁷ DN IV: 689.

Rakkestad finner vi i 1649 tre gårder Nordby, ingen som krongods. Én av dem ble imidlertid eid av Fredrikstad hospital, og kan derfor være gammelt kirkegods. Dette blir imidlertid bare ren gjetning, og vi vet uansett ikke om pantet ble innløst eller ikke. Nærmere Nordby kommer vi derfor ikke. Det vi kan se, er imidlertid at det var en sak som ble løst av lokale og kirkelige krefter i fellesskap. Den samme Hallvard Rolfsson finner vi igjen i flere offentlige sammenhenger, blant annet som vitne ved provsopp-tak, «vmbodzs mader j Skaun skipreido» og lignende i samtidige diplomer. Han var ombudsmann på herr Aslak Pederssons vegne heter det ett sted.²³⁸ Muligens er han også identisk med den Hallvard Rolfsson som var med i konflikten med Hermann Molteke i Rakkestad i 1424, noe vi skal komme tilbake til i kapittel 7.3.²³⁹ Alt dette tyder på at Hallvard må ha tilhørt en litt snever bygdeelite, av det sjiktet vi kan omtale som «gråsonen» mellom lokal elite og kongens menn.

Et par år senere, i mars 1401, er det klart at det var officialen i Oslo som dømte i en eiendomsvist i Spydeberg.²⁴⁰ Det dreide seg om nordre Revaug i Heli, og her er det også tale om en gård av god størrelse.²⁴¹ Det saken i 1401 dreide seg om, var altså retten til denne gården. Officialen i Oslo, som vi ikke får vite navnet på, hadde stevnet til kommunet i Oslo sira Torgeir Torgeirsson, korsbror, på vegne av kirken i Heli, og på den andre siden Eilif Tollefsson, som drev gården og mente seg å ha eiendomsrett til tre og et halvt øresbol det stod strid om. Da det kom til bevisførsel, hadde imidlertid ikke Eilif annet bevis enn at «han atta alla iordhena eftir fadur sin». Sira Torgeir, derimot, kunne vise til at «bæde gamalt registrum ok swa nytt at tee ath kirkian fyrnamfns atta halft fiorda ørthoga bool i þæiræ samo iordh Ræfauga». Mot både gamle og nye jordebøker veide Eilifs ord lite, kirken vant saken. Eilif hadde tidligere vært vitne i en annen sak om uklar eiendomsrett fra før den store mandedauen.²⁴² Eilif skal vi forøvrig komme tilbake til i forbindelse med en sak om leidangsfall noen år senere (kap. 7.2).

En parallell til saken fra 1401 finner vi omtrent samtidig, i 1402. Det dreide seg om flere eiendommer i Eidsberg og Askim.²⁴³ Saken foregikk igjen i kommunet i Oslo, og det var igjen officialen som dømte. Denne gangen var det presten Øystein Tordsson som møtte for seg selv og biskopen, og på den andre siden Håkon i Løken, Tore Torbjørnsson og Martin i Angstad, i Askim. Saksforløpet var også parallelt: Kirken, både bispesetet og sognepresten, gjorde krav på skyldparter i de tre bøndenes gårder. Sira Øystein kunne legge frem gamle jordebøker for bispe- og prostegods, som viste til eiendomsoverdragelser i de tre gårdene. De tre bøndene hadde ingenting å stille

²³⁸ DN I: 627, DN II: 553, DN V: 381, DN IX: 200, DN XIII: 77. Aslak kan muligens være lagmann Aslak Pedersson i Viken. DN XVI: 233. Dette er imidlertid så sent som i 1467.

²³⁹ DN II: 681, 682.

²⁴⁰ DN IV: 716.

²⁴¹ I 1647 var gården skyldsatt til fem fjerdinger, eller 3 huder 1 1/2 skinn. Snittskyld i Spydeberg var 2 huder og 8 1/4 skinn. Vi kan også se at Revaug var eid i sin helhet av «cannaniet», det er derfor vanskelig å fordele skyldverdien på de tre brukene vi finner på 1390-tallet (EJ 179-180).

²⁴² DN IV: 640. Han var dessuten innblandet i en tvist i Skiptveit i 1410. DN V: 471.

²⁴³ DN V: 420, 421.

opp med av bevis, og tapte saken. Vi skal se litt nærmere på de tre eiendommene. I Løken i Eidsberg gjorde sira Øystein krav på to øresbol i østre Løken og 15 penningbol i vestre Løken. Dette stemmer overens med biskop Øysteins jordebok.²⁴⁴ I 1647 finner vi to bruk Løgen som samlet sett skyldte 6 huder og 9 skinn. Det ene bruket var i selveie, mens det andre hadde skylden fordelt på Eidsberg prestebol, Hølands kirke, katedralskolen i Christiania og en privat eier. Det må være denne gården som var i fokus i 1402. Skylden her var 4 huder og 3 skinn, godt over gjennomsnittlig skyldverdi på 2 huder og 9 1/3 skinn i Eidsberg. Håkon hørte neppe til de lavere skikt i samfunnet. Den andre eiendommen i Eidsberg, «Hæmminghs Pyt», lå litt under gjennomsnittlig skyldverdi, med en samlet skyldverdi på 2 huder og 8 1/2 skinn. Her var en stor del av eiendommen i bondeie, men også med en liten skyldpart som krongods. Også denne finner vi i «Røde bok».²⁴⁵ «Anghastadom» i Askim er litt mer mystisk. Oluf Rygh anfører det som et forsvunnet navn, og mener at det bare finnes i den kilden vi her har for oss.²⁴⁶ Det er vel likevel ikke så usannsynlig at vi har å gjøre med en forvansket (eller forenklet) form av Onstad, som er kjent som «Aughunarstadam» i samtidige kilder.²⁴⁷ I så fall har vi å gjøre med en relativt stor gård i Askim, med en skyldverdi på 4 huder og 3 skinn. Gjennomsnittlig skyldverdi i Askim var på ca. 3 huder og ett skinn. Imidlertid er det såpass usikkert at vi har med denne gården å gjøre, at vi ikke kan trekke noen konklusjoner på dette grunnlaget. Uansett peker de to gårdene i Eidsberg som var involvert i denne striden mot noe nytt: Det kan se ut til at det er en økende kirkelig iver for å sikre seg parter i relativt store og gode gårder, i kontrast til hva vi fant tidligere på 1300-tallet. Dette er også første gang vi treffer Eidsberg-presten Øystein Tordsson som ivrig forkjemper for kirkens jordegodsinteresser.

Allerede året etter finner vi Øystein Tordsson involvert i en sak i Eidsberg.²⁴⁸ Da avstod Gyrid Haraldsdotter all rett til Bøli i Eidsberg mot at sira Øystein avsto å reise tiltale mot henne. Tiltalen kan ha hatt noe å gjøre med en drapssak som lå temmelig langt tilbake i tid. Allerede i 1393 hadde Gyrid avstått større gårdparter til Ogmund Berdorsson Bolt som nedbetaling på gjeld for et drap hennes far skyldte bøter for.²⁴⁹ Dette skjedde sannsynligvis mens Ogmund var sysselmann i Borgarsysla. Gyrid Haraldsdotter var forøvrig involvert i en arvetvist noen år tidligere.²⁵⁰

I 1405 finner vi igjen Øystein Tordsson i aksjon i en jordtvist, denne gangen i en markegang i Eidsberg, mellom Lekum og Eidsberg.²⁵¹ De involverte parter var sira Øystein og herr Alv Haraldsson. Saken ser ut til å ha foregått i fordragelighet.

I 1408 var sira Øystein igjen på markegang, denne gangen for å gå opp grensen for Herland prestegård mot Brandsrud og Berger.²⁵² Markegangen ble gjennomført

²⁴⁴ EJ: 169.

²⁴⁵ EJ: 167.

²⁴⁶ NG I: 50.

²⁴⁷ NG I: 35.

²⁴⁸ DN VII: 336.

²⁴⁹ DN II: 537.

²⁵⁰ DN IV: 552.

²⁵¹ DN III: 579.

med to vitner og med sira Øystein på prestebølets vegne, og de angjeldende gårdenes eiere på den andre siden. Det ser imidlertid ikke ut til at avgjørelsen de kom frem til ble godtatt, for i 1415 stevnet officialen i Oslo Olav i Brandsrud og sira Øystein Tordsson angående eiendomsforholdene i Brandsrud.²⁵³ Her slo officialen fast at Olav hadde holdt tilbake skylden av to øresbol i tre år, og dømte derfor at disse to øresbolene skulle tilhøre kirken. Dette var bare å slå fast eiendomsforholdene slik som de var; å bøtelegge Olav for manglende skyld disse årene ble delegert til en 6-mannsdom. Det er tydelig her at Olav ikke kan ha respektert markegangen fra 7 år tidligere; han kunne ikke legge frem bevis for eiendomsretten, mens sira Øystein la frem de sedvanlige «bref oc registrum».

Et økonomisk oppgjør i 1413 mellom sira Øystein og Guttorm Hallvardsson i Trømsborg i Eidsberg kan se ut til å ha sin bakgrunn i uavklarte eiendomsforhold som var kommet for en dag.²⁵⁴ Det dreier seg om pantsettelse av et halvt markebol i sør-gården i Fjell. Pantet gjaldt for fem huder som Guttorm vedgikk at han skyldte sira Øystein. Vi finner imidlertid ikke søndre Fjell i biskop Øysteins jordebok, bare nordre.²⁵⁵ Pantet kan imidlertid være inngått etter jordeboksarbeidet ble gjennomført. Alternativt kan vi tro at det dreide seg om gjeld som i utgangspunktet var privat. Heller ikke i 1647-matrikkelen finner vi Fjell som krongods, begge gårdene var i privat eie.²⁵⁶

Konflikter med kirken ble ikke ført utelukkende av Øystein Tordsson. I 1413 finner vi en avståelse av jord, denne gangen i Båstad i Trøgstad. Det dreide seg om en uspesifisert forbrytelse mot Gud og den hellige kirke.²⁵⁷ Konkret var det Tolleif Lodinsson som avstod to markebol i Måstad til sira Ulf Alseifsson for forbrytelser faren hans hadde begått. I tillegg måtte han avstå alt faren hadde eid i Bjørnstad i samme sogn. Begge eiendommene ble liggende under kirken, vi finner lesemesteren i Christiania som partseier i 1647.²⁵⁸ Begge var større gårder i Trøgstad.²⁵⁹

Det gamle biskopsregisteret kom til anvendelse også da korsbror i Oslo og prost i Eidsberg, Audun Øyvindsson, dømte i en eiendomsvist i Spydeberg i 1424.²⁶⁰ I februar det året var Audun i Trøgstad, og dømte da i en sak mellom kirkevergen i Spydeberg, Brand Reidarsson på den ene siden, og Anund Håkonsson og Bothild, Håkons hustru, i ombud for sin mann på den andre siden. Saken dreide seg om to ertugsbol i

²⁵² DN VII: 348.

²⁵³ DN V: 510.

²⁵⁴ DN VIII: 251.

²⁵⁵ EJ: 167.

²⁵⁶ *Matrikkelen 1647*: 40.

²⁵⁷ DN V: 496.

²⁵⁸ *Matrikkelen 1647*: 22-23.

²⁵⁹ Det ene var av anseelig størrelse, en skyld på 5 huder og 7 1/2 skinn mot en gjennomsnittlig skyldverdi i Båstad på 2 huder og 11 4/5 skinn. Det andre bruket på Måstad var litt mindre enn snittet, med en skyld på 2 huder og 6 skinn.

²⁶⁰ DN IV: 822.

Flateby i Hovin sogn, en relativt liten gård som i 1647 ble skattet som halvgård.²⁶¹ Anund og Bothild hadde ikke annet å vise til enn sedvane, mens Brand hadde de gamle biskopsregistrene, og Audun dømte da i kirkens favør. Det er for øvrig grunn til å stille spørsmålet om ikke Audun Øyvindsson kan ha vært biskopens official. I de tilfellene hvor vi har stiftet bekjentskap med officialen ovenfor, har han opptrådt anonymt som «herra biskups official» og beseglet domsbrev med «wart embætz jncigli». Dette peker mot en mer avansert byråkratisk tenking enn vi ellers finner, både i verdslig og kirkelig styringsverk. Her ville det være utenkelig å utelate en persons navn, og bare angi embete. Vi kan imidlertid konstatere at Audun Øyvindsson utførte de oppgaver officialen i Oslo vanligvis utførte på denne tiden, dvs. dømte i kirkens sivilrettsaker, og at han var kannik i Oslo, noe som også kan peke mot at vi har å gjøre med officialen.²⁶² Vi kan da tenke oss at Øystein Tordsson har vært Auduns vikarprest i Eidsberg, noe som kan forklare det tette forholdet mellom officialen og sognepresten. Om Anund vet vi at han ikke bodde på Flateby, men på gården Voll,²⁶³ som var en noe over gjennomsnittlig stor gård i Spydeberg.²⁶⁴ Dette peker mot at Anund kan ha vært relativt velhavende.

En annen eiendomstvist, også i 1424, foregikk i Borge.²⁶⁵ Da påla biskopen i Oslo sira Gunnar Tollevsson og Hallvard Sigurdsson å møte for prosten når han var på visitas for å komme til en avgjørelse i en tvist de hadde om et engstykke mellom Hunn og Opphus i Borge. Tre menn; Hallstein Niklasson, Olav Arnesson og Hallvard Eilifsson kunngjorde dette. Det interessante er at prosten skulle avgjøre tvisten. Muligens er det officialen det er snakk om.²⁶⁶ Opphus var blant de høyest skyldsatte gårdene i Borge sogn i 1647, med en skyldverdi tilsvarende 10 huder. Borge er for øvrig et spesielt område; både med en svært høy gjennomsnittlig skyldverdi pr. bruk på 4 huder og 7 1/3 skinn pr. bruk, og at en stor del av brukene i sognet var adelsgoods og unndratt beskatning. Dette gjelder også Hunn, alle tre brukene på gården var lagt under Vincens Billes setegård Ness i 1647. Om det var adelsgoods på 1400-tallet, vet vi mindre om, men i 1535 var hele eller deler av gården i Vincens Lunges eie.²⁶⁷ Hallvard Sigurdsson eide forøvrig også mer gods, etter sin hustru hadde ha arvet Gammelsrud i Rakkestad.²⁶⁸ Saken ble forøvrig ikke avgjort før tre år senere, Hallvard ble tildømt

²⁶¹ *Matrikkelen 1647*: 134.

²⁶² L. Hamre, "Official", *KLNM* bd. 12, 1980: Sp. 536-539.

²⁶³ DN XV: 99. Anunds utsagn om grensene mellom Sundby og Skogereid ble referert i en markegang i 1472, etter at Anund selv var død.

²⁶⁴ Skyldverdi på 3 huder og 1 1/2 skinn kontra snittskylden på 2 huder og 8 1/2 skinn.

²⁶⁵ DN IX: 237.

²⁶⁶ Hvis det er prosten i Eidsberg det menes, så var det Audun Øyvindsson vi møtte i saken ovenfor. Dette peker kan hende også mot at Audun kan ha vært official.

²⁶⁷ NRJ IV: 490.

²⁶⁸ DN I: 731.

engstykket. Han solgte imidlertid deler av Hunn videre noen få år senere.²⁶⁹ Hallvard Sigurdsson finner vi igjen som lagrettemann i andre sammenhenger.²⁷⁰

Helt til slutt skal vi nevne en grensegang fra 1424, da sira Lavrans i Aremark og Tord Taraldsson var uenige om grensene mellom Ness og Flatland.²⁷¹ Det er tydeligvis Ness som tilhørte prestegodset; i 1647 finner vi at storparten av gården var kron-gods, selv om bygselen interessant nok følger den minste skyldparten. Dette kan bety at den største skyldparten var tilfalt kronen i flere omganger over tid.²⁷² Flatland var selveie. Begge gårdene var i 1647 større enn gjennomsnittet i Aremark, Flatland på 3 huder og Ness på 4 huder og 4 skinn, mot en gjennomsnittlig skyldverdi på 2 huder og 5 3/4 skinn. Interessant er det at den ene parten i saken, Tord Taraldsson, også var med på å utstede vitnesbrevet sammen med 5 andre menn, deriblant prosten i øvre-luten, Jon Tordsson.²⁷³ Tord Taraldsson kan være den Tord som deltok for allmuen i Båhuslen ved valget av kong Christoffer i 1442²⁷⁴. Vi finner ham også som utsteder av en vidisse ved et arveoppgjør på 1420-tallet.²⁷⁵

Kollektive aksjoner

Alle disse sakene har vært mellom enkelte bønder og prest/biskop, og dreid seg om jordparter. I diskusjonen omkring begrepet motstand i kapittel 2.4 har vi vært inne på overgangen mellom kollektive aksjoner og aksjoner fra enkeltbønder. Vi skal i det følgende se på et par saker av kollektiv karakter som dreier seg om bruksrett til jord, eller rettere sagt konflikter hvor hevdvunnen allmenn rett til vei kontra privat eiendomsrett til samme veistykke står mot hverandre.

Den første av disse sakene er fra 1401, da sira Øystein Tordsson førte sak mot noen bønder i Eidsberg på vegne av Hovedøya kloster.²⁷⁶ Vi vet ikke hvem disse bøndene var. De var imidlertid vel bevandret i loven. De viste til at veien de skulle ha anlagt over klosterets eiendom, var en gammel ferdselsvei, og at de hadde all rett til å bruke den.²⁷⁷ Dette fikk de medhold i av lagmannen i Oslo, Harald Kolbjørnsson, som dømte i denne saken. Det ser imidlertid ut til at abbeden slapp å betale den boten på en halv mark sølv han etter loven skulle ha betalt.²⁷⁸ Derimot ble han pålagt å anlegge en annen og like god vei dersom bøndene fortsatt ble nektet å bruke den hevdvunne veien. Det var den siste løsningen abbeden og presten valgte. Noen måneder senere får vi vite at 7 menn har undersøkt den nye veien Øystein Tordsson har anlagt, og

²⁶⁹ DN III: 690, DN IX: 279.

²⁷⁰ DN V: 807, DN XIII: 68.

²⁷¹ DN XXI: 303.

²⁷² K. Dørum, "Bygselssystemet i forandring", i *Historisk Tidsskrift* bd. 72 (1993): 181-197.

²⁷³ Jon Tordsson var også korsbror i Oslo (DN V: 553). Igjen ser vi kombinasjonen prost, korsbror og dommer.

²⁷⁴ DN III: 771.

²⁷⁵ DN VI: 483.

²⁷⁶ DN III: 557.

²⁷⁷ MLL Landleiebolken kap. 43, Om landeveier og haandran og brohold.

²⁷⁸ Ibid.

funnet den i orden.²⁷⁹ Disse syv mennene var Tord Jonsson, Niklas Gunnulfsson, Svein Jonsson, Haldor Pettersson, Torgils Vagleiksson, Torgeir Toresson og Lavrans på Foss.

Av disse syv kan vi geografisk plassere bare sistemann, Lavrans, på Foss, en noe over middels stor gård.²⁸⁰ Av de andre finner vi igjen Tord Jonsson som brevutsteder i saken mellom Gunnar Sigurdsson og presten på Vestby om Mørtveit som vi har behandlet ovenfor, og i andre offentlige sammenhenger.²⁸¹ Han var dessuten aktivt med i oppstanden mot Hermann Molteke noen år senere, som vi skal komme tilbake til. Noen år etter denne oppstanden finner vi ham som lagrettemann i et jordkjøp der Hermann Molteke var kjøper.²⁸² Svein Jonsson var vitne ved flere jordsalg og andre saker, og omtales som lagrettemann.²⁸³ Torgils Vagleiksson nevnes som kongens ombudsmann i Heggen i 1409, og opptrer også ofte som brevutsteder i jordeiendoms-spørsmål, blant annet i markegangen på Herland prestegård (se ovenfor).²⁸⁴ Han eide jord i Øymark.²⁸⁵ Niklas Gunnulfsson var også med på grensegangen på Herland, og opptrådte også i andre offentlige sammenhenger.²⁸⁶ Det samme gjorde Svein Jonsson,²⁸⁷ Halldor Petersson likeså.²⁸⁸ Det ser altså ut til at vi har å gjøre med den lokalof-fentlige eliten i området.

I 1422 finner vi en større sak hvor ikke mindre enn 34 eller 35 menn ble stevnet av officialen i Oslo for rettsobstruksjon.²⁸⁹ De hadde ikke møtt for retten da sira Jon, korsbror i Oslo domkirke, sira Tord i Borg og prosten hadde stevnet dem. For dette dømte officialen dem til å betale kostholdet for sira Jon, og 10 øre hver i penger. Deres opprinnelige forbrytelse, som de nektet å svare for i retten, var alvorlig. I et vedheng til domsbrevet får vi vite at de nevnte bøndene skulle ha anlagt en vei ulovlig over Vestre Vik i Skjeberg, en eiendom som tilhørte domkirken. De skulle ha brutt ned gjerder og på annen måte ha tatt seg til rette. Det at over 30 bønder ble stevnet for dette, gjør at vi står ovenfor et uvanlig klart tilfelle av kollektiv handling. Det kan derfor være av interesse å se hva vi kan finne ut om disse personene. De var Kolbein Toresson, Roar Adamsson, Asgaut Jonsson, Tomas Øyvindsson, Trygg Andersson, Tord Sæmundsson, Torstein Kolbeinsson, Ketil Øyvindsson, Jon Omundsson, Jon Sigurdsson, Tor-

²⁷⁹ DN V: 409.

²⁸⁰ Skylda var i 1647 på ca. 3 huder og 3 1/2 skinn, mot en snittskyld på nærmere 2 huder og 9 1/2 skinn. Gården var i privat eie (*Matrikkelen 1647: 34*).

²⁸¹ DN III: 482, DN IV: 459, DN V: 414, DN XIII: 77.

²⁸² DN I: 530, DN II: 680, 683, 697.

²⁸³ DN I: 471, DN II: 457, 540, DN V: 414, DN VIII: 288, DN XII: 206.

²⁸⁴ DN I: 623, DN III: 625, DN V: 464, 466, 544, DN VII: 348, DN VIII: 234, 240, 251, DN XVIII: 54.

²⁸⁵ Han kjøpte 10 øresbol i Kirkeby i 1412. DN VII: 355, 376.

²⁸⁶ DN III: 579, DN V: 398, 414, DN VII: 348.

²⁸⁷ DN IV: 667, DN V: 414, 469. Vi finner også en Svein Jonsson som lagrettemann i samme område, men dette er rundt 50 år senere og neppe samme person. DN III: 841, DN V: 712.

²⁸⁸ DN V: 466.

²⁸⁹ DN V: 553.

bjørn på Kolstad, Tormod lensmann, Helge i Horness, Karl Bjørnsson, Orm Jonsson, Ulf i Vestberg, Torstein i Solberg, Torbjørn sniall, Sundre Bjørnsson, Tore Gudmundsson, Reidar Bjørnsson, Eirik Jonsson, Jon Sigurdsson, Arne lange, Ivar Jonsson, Gudrød på Foss, Gudbrand, ...ker Guttormsson, Sigurd på Tveite, Tord Roarsson, Asgaut Jonsson, Svein skomaker, Helge, ...dr i Dal og Tormod på Sætre. Vi ser at Asgaut Jonsson og Jon Sigurdsson er nevnt to ganger, og kan være samme person. Og så har vi en skomaker, og én er betegnet som lensmann. 8 er angitt med gårdsnavn; Kolstad, Horness, Vestberg, Solberg, Foss, Tveite, Dal og Sætre. Vi skal se litt nærmere på disse.

En gjennomgang av det fiskale materialet fra Skjeberg viser det samme som i nabosognet Borge. Området er temmelig «unorsk». Først og fremst ser vi at en stor del av gårdene i området ligger under adelige setegårder og var unndratt beskatning. Av de 93 brukene vi finner i sognet i 1650, var bare 58 ført opp med skyld- og skatteverdi. Av de resterende 35 brukene var 4 ødegårder i bondeie, men ute av drift. 2 var lagt til underhold av området militære befalingsmann kaptein Franz Jonsson, mens de resterende 29 lå under adelsgårdene Hafslund og Østby.²⁹⁰ At over 1/3 av brukene var unndratt taksering, gjør det vanskelig å beregne gjennomsnittlig størrelse på gårdene i området. Vi får likevel ta utgangspunkt i de 58 brukene vi har, og vi finner da at gjennomsnittlig skyldverdi ligger temmelig høyt, 3 huder og 10 1/2 skinn pr. bruk. Avstanden mellom de minste og de største er også stor, fra under én hud til nærmere 10. Også dette minner sterkt om nabosognet. Av «våre» gårder ovenfor finner vi igjen Horness (4 huder), Vestberg (3 huder og 9 skinn), Solberg (5 huder og 11 3/4 skinn), Foss (2 helgårder med henholdsvis 4 huder og 4 1/2 skinn, og 4 huder og 10 skinn i skyld, samt en ødegård med én hud i skyld), Tveite (3 huder og 3 skinn) og Sætre (3 huder og 9 skinn). Lars Kolstad finner vi som ukedagsbonde under Hafslund, dessuten finner vi to bønder på Tveite i samme stilling, og to på Hornes og én på Vestberg i samme situasjon på Østby.

Vi kan sannsynligvis ikke komme særlig lenger enn å si at disse gårdene representerer et tverrsnitt av Skjeberg sogn. Vi kan derimot finne ut noe mer ved å se på de aksjonistene som ikke er angitt med gårdsnavn.

-Kolbein Toresson var vitnesmann ved et gårdssalg i Rakkestad i 1389 og meddommer i en grensetvist på Opphus som er behandlet ovenfor.²⁹¹

-Trygg Andersson var med i oppstanden mot Herman Molteke, som skal behandles i kap. 7.2. Han deltok ellers i det offentlige liv, blant annet ved å delta i markegang og ellers utstede brev.²⁹²

²⁹⁰ *Matrikkelen 1647*: 204-210.

²⁹¹ DN I: 520, DN III: 687.

²⁹² DN I: 627, DN II: 680, 683, DN XIII: 77, DN XVI: 85. Tryggs ord ble også tillagt vekt etter hans død; i 1544 ble sønnen Tolleif Tryggssons ord om hva han hadde hørt faren si om en gårdgrense tillagt avgjørende betydning i en grensetvist i Idd. DN XXI: 886.

-Tord Sæmundsson er sannsynligvis identisk med den Tord Salmundsson som deltok i den samme oppstanden, og ellers opptrådte som utsteder av brev i offentlige sammenhenger.²⁹³

-Ketil Øyvindsson skal vi møte igjen i forbindelse med en grensetvist i Marker (kap. 7.5). Han opptrådte også som utsteder av offentlige brev.²⁹⁴

-Asgaut Jonsson finner vi som en av Amund Sigurdsson Bolts menn noen år senere (kap. 7.3) og ellers som brevutsteder og lagrettemann.²⁹⁵

-Jon Simonsson var i dommen som dømte i grensetvisten mellom Hallvard Sigurdsson og sira Gunnar Torleifsson.²⁹⁶

-Orm Jonsson finner vi som vitne i en grensegang i Rakkestad i 1410.²⁹⁷

-En Jon Amundsson eide jord i Askim og Eidsberg i første halvdel av 1400-tallet. Han ser ut til å ha avgått ved døden ca. 1450, og vi har et relativt detaljert arveskifte etter ham. Han virket også som lagrettemann. Jon eide parter i Gjellestad i Askim og Kleven i Eidsberg.²⁹⁸

-Jon Sigurdsson finner vi i offentlige sammenhenger fra 1390-tallet av, noe som tyder på at han var en eldre mann i 1422. Det stemmer i og for seg bra med at han overdro et markebol i en gård i Mossedal til barnebarnet sitt i 1429.²⁹⁹

-Svein Jonsson må også ha vært en noe eldre mann i 1422, dersom han er identisk med den Svein Jonsson som utstedte et brev om jordsalg i Eidsberg på 1380-tallet.³⁰⁰

-Karl Bjørnsson og Reidar Bjørnsson kan vi muligens finne igjen i en grensetvist 25 år senere, mellom gårdene Jale og Haga i Skjeberg.³⁰¹ Hvilken gård de to, som sannsynligvis var brødre, kom fra, får vi ikke vite. Haga var blandt de større gårdene i Skjeberg på 1600-tallet, mens vi vet mindre om Jale.³⁰²

-Tore Gudmundsson var også innblandet i denne saken, som motpart til Karl og Reidar Bjørnsson.

²⁹³ DN II: 681, 683, DN VII: 381, DN X: 170.

²⁹⁴ DN I: 616, DN IX: 252.

²⁹⁵ DN IX: 279, DN XI: 132, DN XV: 66.

²⁹⁶ DN III: 687.

²⁹⁷ DN XXI: 250. Vi finner også en Orm Jonsson som lagrettemann i Tune, dette er imidlertid 50 år senere og neppe samme mann. DN III: 861.

²⁹⁸ DN IV: 713, 925, DN XIV: 44.

²⁹⁹ DN V: 358. DN V: 591. Gården det dreide seg om var Ringstad i Tune prestegjeld. Han var dessuten innblandet i en tvist om et salg av en gårdpart i 1422: DN V: 549.

³⁰⁰ DN XVIII: 31.

³⁰¹ DN V: 745..

³⁰² Haga var delt i 3 bruk, alle med en skyldverdi på 4-5 huder mot en gjennomsnittlig skyldverdi på 3 huder og 10 1/2 skinn. Jale var underlagt Hafslund og ikke skattepliktig i 1647. *Matrikkelen 1647*: 204-210.

-Eirik Jonsson var lagrettemann i Onsøy.³⁰³

-Ivar Jonsson ser ut til å ha eid jord i Brarud i Ingedal.³⁰⁴

-Roar Adamsson kan vel være identisk med den Roar Audunsson som opptrer som brevutsteder i Skiptveit på 1440-tallet.³⁰⁵

Hvis vi skal oppsummere både de kollektive og de enkeltstående sakene fra perioden 1390-1425, kan vi gjøre det i følgende punkter:

-Det var relativt mange konflikter i løpet av relativt kort tid. Mens vi for perioden frem mot 1390 beveger oss i et grensefelt for hva vi egentlig kan kalle motstand og konflikter, er den økningen i frekvensen av rettslige og til dels utenomrettslige konflikter som kommer i en drøy 30-årsperiode fra 1390, påtagelig. Her er det åpenbart snakk om mer åpne motsetninger mellom kirkens interesser og de enkelte bønder i området.

-Hovedtyngden av konfliktene gikk mellom kirken og enkeltbønder om eiendomsrett eller grenser, og biskopens eiendomsregister («Røde Bok») var et sentralt dokument for å avgjøre eiendomsforhold. Her må vi se hva som skjedde i Østfold i forhold til den generelle godspolitikken i Oslo bispedømme på slutten av 1300- og begynnelsen av 1400-tallet. Jan Erik Ringstad har i sin hovedoppgave om oslobispens jordegods analysert denne godspolitikken. Hen mener å kunne påvise en endring i biskop Øysteins politikk omkring 1396. I perioden fra 1386 til 1396 var godspolitikken preget av aktiv arrondering, i stor grad av interne eiendomsparter mellom de forskjellige kirkelige institusjoner. Det «nye» bispegodset som bispen administrerer fra midten av 1390-tallet, og som trer frem gjennom Røde bok, blir da et gods bestående av større og mer tjenlige enheter enn tidligere. Ringstad tolker dette som en aktiv redningsoperasjon fra biskopens side for å kunne tilpasse seg den situasjonen krisen etter 1350 hadde fremkalt.³⁰⁶ Den politikken vi ser fulgt i Østfold fra midten av 1390-tallet av, må i dette lyset kunne tolkes som en «oppryddingsaksjon» eller konsolidering av det som var vunnet gjennom ti år, og som i stor grad trer frem i kildene som makeskifter og kjøp og salg. I den grad Ringstad har behandlet de sakene vi har sett på ovenfor, har han da også tolket dette som stadfestelser av omstridte grenser, ikke som tilegnelse av nytt gods.³⁰⁷

-Bøndene som var i konflikt med kirken, ser i større grad ut til å komme fra høyere sosiale lag. Vi ser at vi knapt nok kan finne en bonde fra en gård som var av under

³⁰³ DN XII: 194.

³⁰⁴ Det var uklarheter om eiendomsretten til gården i 1447. Ivars mor, Sigrid Tormodsdatter, hadde hatt halve gården i heimanfylgje. Hun hadde vært utro mens Ivars far, Jon Oddsson, var i Roma. For å forlike ektefellene hadde Sigrids foreldre gitt henne også den andre halvparten, og det var om denne striden sto mellom Ivar Jonsson og hans fetter Tore Øyvindsson. DN XII: 202, 212.

³⁰⁵ DN XIII: 112.

³⁰⁶ Ringstad 1994: 322-325.

³⁰⁷ Ibid: 328-348.

gjennomsnittlig størrelse i denne perioden. Dette reflekterer til en viss grad Ringstads poeng, nemlig at biskopen har konsentrert sine eiendommer til færre, men større enheter. I de kollektive aksjonene vi finner på 1420-tallet er dette trekket enda mer påtagelig. Her er det ikke bare bønder fra de større gårdene som leder aksjonene, det er også personer vi ofte finner igjen i offentlige ombud. Her kan vi virkelig snakke om en bygdeelite.

-Sognepresten i Eidsberg, sira Øystein Tordsson, var en sentral pådriver i flere av disse sakene.³⁰⁸ Det kan være grunnlag for å hevde at sira Øystein har vært spesielt nidkjær i sin forfølgelse av kirkens rettigheter. Vi kan for eksempel se at det er vel så mye Eidsberg prestebords retter som biskopens interesser som ble hevdet av Øystein. Likevel er det grunnlag for å se Øystein også som en utøver av biskopens politikk. Det kan vi hevde blant annet fordi hans engasjement var tidsbegrenset. Etter 1413 finner vi ikke Øystein innblandet i denne typen konflikter. Like fullt var han tydeligvis sogneprest i Eidsberg i en god mannsalder etterpå.³⁰⁹ Det kan se ut til at sira Øystein i perioden han var aktiv i jordtvister også kan ha vært biskopens uformelle ombudsmann i området. Det ser ut til at prostens i øvreluten av Borgarsysla ofte har hatt Eidsberg som sin base, og det kan være grunnlag for å hevde at prostiet i perioder også var en del av inntektsgrunnlaget for officialen i Oslo. Øystein kan derfor også ha vært officialens vikarprest i Eidsberg.

-Officialen utøvde domsrett i flere av disse sakene. Biskopens domsrett i eiendomssaker som angikk kirken, var i utgangspunktet stadfestet i sættargjerden i 1277. Her heter det at kirken har domsrett i «cause possessionum ecclesiarum», dvs. saker om kirkens eiendommer.³¹⁰ Dette begrepet er noe vagt. Dersom saken gjelder en eiendom som uomtvistelig er kirkens, f. eks. ved åbotsfall fra en av kirkens leilendinger, er saken klar. Er det derimot selve eiendomsretten som er i fokus for tvisten, kan det ikke ha vært like selvsagt at kirken skulle dømme i saken. Denne tvetydigheten i innholdet av begrepet svingte i takt med forholdet mellom kongemakt og kirke. Allerede i stridighetene mellom erkebiskop Jon og kong Eirik Magnussons formynderstyre omkring Sættargjerden sommeren 1280 var dette i fokus. I kong Eriks store rettarbot heter det at «Vm allar fear sokner oc iarða brigði oc garða at kærizt firir logmanni oc syslumannni oc geri þeir rett af huart sem kæra eigu lærðmenn eða leikmenn».³¹¹ Dette kunne i høy grad tolkes som at lærde menn, dvs. kirkens menn skulle få dømt i sine eiendomstvister av lagmann og sysselmann, altså at de falt inn under verdslig jurisdiksjon. Erkebiskopens mottrekk mot rettarboten på provinsialkonsilet i Bergen sommeren 1280 kom umiddelbart, og for punktet om kirkelig domsrett het det utvetydig at

³⁰⁸ Indirekte kjenner vi til enda en sak sira Øystein var innblandet i. I 1471 kom det opp en tvist om en foss i Mysen, hvor det ble stilt spørsmålsteget ved lovligheten til et jordsalg sira Øystein hadde foretatt i sin tid. DN XVIII: 91.

³⁰⁹ Øystein var fremdels prest i Eidsberg i 1443, da han gjorde makeskifte på vegne av biskopen med to bønder der i sognet. DN VIII: 319.

³¹⁰ NMD 29/NGL II: 462-67.

³¹¹ NMD 32/NGL III: 1.

de lekmenn som dømmer i kirkens eiendomssaker, pådrar seg fullt bann, og at domsrett i kirkens eiendomssaker tilkommer kirken.³¹² Denne konflikten om hva som falt inn under kirkelig jurisdiksjon og hva som tilkom kongen, var ikke ny, men det er fra 1270- og 80-årene av at vi kan rekonstruere hva man var uenige om.³¹³ I perioden som fulgte var «grensene mellom kirkelig og verdslig domsmyndighet flytende og uklare», som J.A. Seip uttrykker det.³¹⁴ Et interessant trekk her er at det ser ut til å ha variert regionalt, eller fra bispedømme til bispedømme, hvordan den kirkelige domsretten er blitt praktisert. Vi finner nemlig ikke mange spor av at officialen dømte i denne typen saker i andre områder enn i Oslo bispedømme, og spesielt i Borgarsysla.³¹⁵ Dette var imidlertid heller ikke noe nytt. Erik Gunnes har påpekt at det i Oslo bispedømme, og spesielt på østsiden av fjorden, ser ut til å ha utviklet seg faste prostier hvor den kirkelige domsmakt er blitt knyttet til prosten før 1277.³¹⁶ I eldre Borgartings kristenrett er bispeombudsmannens («biskups armaðr») rolle ved innkalling til ting og hans rolle på tinget beskrevet i ett av fragmentene.³¹⁷ Dette antyder også at det fantes en fastere prosedyre for hvordan kirkens saker skulle ivaretas i Borgartingsområdet enn i de andre lovområdene. Biskopens årman er imidlertid høyst tilstedeværende, også i de andre landskapslovene, da som kirkens «påtalemyndighet». Praksis har derfor neppe vært svært forskjellig. Men uansett innebærer vel dette at kirken også i perioden etter sættargjerden og konflikten under kong Eiriks formynderstyre har hatt et relativt godt apparat for å forvalte sine interesser i Borgarsysla og Viken. Det vi ser mot slutten av 1300-tallet er at dette velutviklede administrasjonsapparatet og den ekstensive domsmakten fungerte med kongens velsignelse og velvilje. I saken om eiendomsretten til ålefisket i Enningdal fikk vi dette demonstrert ved at dronning Margrete og erkebiskop Vinald i fellesskap med officialen godkjente dommen. Generelt ser vi at domsrett i kirkens eiendomssaker glir over fra verdslige til kirkelige hender rundt århundreskiftet. Dette reflekterer både en sterk og selvbevisst kirke, men også et velvungerende samvirke mellom kongemakt og kirkemakt i dronning Margretes styringstid.³¹⁸

³¹² NMD 33/NGL III: 229-237.

³¹³ E. Gunnes, "Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277", i *Historisk Tidsskrift* 49 (1970): 121-158.

³¹⁴ Seip 1942: 8.

³¹⁵ Generelt finner vi officialen i aksjon først og fremst i Oslo og Hamar bispedømmer, og i Trondheim. Dessuten ser institusjonen ut til å ha vært viktig på Island. L. Hamre, "Official", KLNMBd. 12, Oslo 1980: Sp. 536-539, G.A. Blom, *Hellig Olavs by. Middelalder til 1537. Trondheim bys historie 997-1997* bd. 1, Oslo 1997: 199-202 For Island finnes det ikke noen samlet fremstilling om officialens posisjon, men officialen nevnes ofte i kildematerialet. M. M. Lárusson, "Official", KLNMBd. 12, Oslo 1980: Sp. 539.

³¹⁶ Gunnes 1970: 130-134.

³¹⁷ NGL I: 337-372, fragment III s. 372. Like konkrete bestemmelser finner vi ikke i Frostatingsloven, Gulatingsloven eller kristenrettsfragmentet av Eidsivatingsloven. Om datering av Borgartings kristenretter, se A.I. Riisøy og B.D. Spørck, "Dateringen av nyere Borgartings kristenretter", i *Collegium Mediaevale* vol 12/1999: 57-74.

³¹⁸ Se også E. Haug, *Provincia Nidrosiensis i dronning Margretes unions- og maktpolitikk*, Trondheim 1996: Kap. XI, spesielt side 387 ff.

Spredte saker 1430-1490

At perioden frem mot 1430 var en unntaksperiode, ser vi også av at antallet konflikter med kirken synker drastisk resten av århundret. På mange måter finner vi en lignende situasjon som på 1300-tallet, med noen viktige unntak. Vi skal gå gjennom de sakene vi har, og deretter diskutere dem samlet.

Vi husker saken om allmuens rett til å anlegge eller bruke vei over Vik i Skjeberg som var oppe for retten i 1422. På 1440-tallet dukket Vik i Skjeberg opp igjen som konflikttema. Det var først og fremst spørsmålet om grensene til Vik som var problemet. I 1444 krevde velbårne herr Ture Karlsson at den tidligere lagmannen i Sarpsborg Sigurd Sjovarsson og Lasse Bengtsson skulle møte ham i retten for å avklare grenseforholdene og veiproblematikken på Vik.³¹⁹ Lasse Bengtsson var ombudsmann for kanonikene i Oslo. Borgartingslagmannen, Peder Olavsson, avgjorde at 6 legmenn og 6 prester skulle gå markegang sammen. Denne løsningen har ikke fungert, for to år senere kom saken opp for officialen og lagmann Simon Bjørnsson i Oslo.³²⁰ Det var igjen Ture Karlsson på den ene siden og Sigurd Sjovarsson og korsbrødrene i Oslo på den andre siden som var parter i grensetvisten. Officialen, og Simon Bjørnsson, fant saken vanskelig og mente seg å ikke ha nok informasjon. De oppnevnte derfor en tolvmannsdom som skulle dømme i saken. Disse var ridder Kolbjørn Gerst, sira Helge i Skiptveit, sira Reidulf Bårdsson, sira Niklas i Askim, sira Hallvard i Idd, Tomas i Besberg, Ivar på Bø, Olav Bjarnesson, Torkjeil i Tveite, Tord Hallvardsson, Einridd i Ness og Tjostolv på Ise. Det var på dette tidspunktet ikke så vanlig at officialen behandlet en sak i samråd med lagmannen. Det spesielle understrekes ytterligere ved at Simon Bjørnsson tydeligvis ble oppnevnt for anledningen. Vi finner på mange måter samme situasjon som i ålefiske-konflikten på 1380-tallet: Avgjørelsen i en komplisert sak måtte sanksjoneres av et bredere utvalg bønder. Og i likhet med 1380-tallet, finner vi at det var et utvalg av jevnt gode bønder som gjorde dette.³²¹

Omtrent samtidig med dette, i 1446, var en sak oppe i Onsøy. Det var grensene mellom Røtne og Spitalen i grenseområdet mellom Onsøy og Råde som var stridssemne.³²² Partene i saken var Anders Amundsson og abbedissen i Oslo, som vel må bety

³¹⁹ DN V: 726.

³²⁰ DN II: 769.

³²¹ Gårdsmessig kan vi plassere Tomas i Besberg i Idd eller Besberg i Ingedal, og Tjostolv på Ise i Skjeberg. Tveite er også et temmelig uvanlig gårdsnavn i Østfold; det er overveiende sannsynlig at det er Tveit i Skjeberg det er snakk om. Ness og Bø er mer vanlige navn, som også finnes i nærområdet til Vik i Skjeberg. Oluf Rygh har for eksempel villet identifisere Ness til Ness i Skjeberg, uten at dette er belagt på noen overbevisende måte (NG I: 243). For sikkerhets skyld skal vi la disse to ligge. Besberg i Idd var i 1647 en noe under gjennomsnittlig stor gård, med en skyld på 2 huder kontra et gjennomsnitt på to huder og 10 1/8 skinn. Besberg i Ingedal var en gjennomsnittlig stor gard med noe over 3 1/2 hud i skyld. Ise i Skjeberg finner vi ikke i matrikkelen fra 1647. Vi vet derimot at den tilhørte Hermann Moltke på 1420-tallet, og tidligere hadde vært en del av Ogmund Berdorssons gods (DN XXI: 292). Tveite var en noe under middels stor gård i Skjeberg, med 3 huder og 3 skinn i skyld mot en snittskyld på 3 huder og 10 1/2 skinn. Tore Taraldsson var vitne ved bekreftelse av et salg i Hobøl i 1430 (DN I: 730). Tore Hallvardsson er omtalt som lagrettemann omtrent samtidig (DN VIII: 329).

³²² DN I: 798.

Nonneseter kloster, representert ved Tore Bjørnsson. Kilden vi har til denne saken, er et vitnebrev som ser ut til å ha vært ført under selve vitneavhørene; det er sjeldent muntlig i formen. Det ble ført 5 vitner på at den eneste teigen som lå til Røtne i grenseområdet var Strandveien. Anders Anderssons forsøk på å få regnet grensene annerledes førte dermed ikke frem.

Onsøy ligner på Borge/Skjebergområdet ved at det var temmelig store gårder det var snakk om. I Onsøy var gjennomsnittlig skyldverdi i 1650 på om lag 3 huder og 4 skinn pr. bruk. Det andre fellestrekket var at en god del bruk lå under adelige setegårder, og må betegnes som deler av adelige «gods». I Onsøy dreide det seg om til sammen 8 av 73 bruk. I Skjeberg og Borge vet vi ikke skyldverdien på denne typen bruk. I Onsøy er de imidlertid angitt, og det ser ut til at de har hatt en noe større skyld enn de ikke-adelige brukene.³²³ Det som skiller Onsøy ut fra de to andre områdene i ytreluten, er at brukene stort sett har bare én eier, dvs. at skylden går uavkortet til en person eller institusjon.³²⁴ Anders Amundsson må ha kommet fra Røtne, en gård som i 1650 var skyldsatt til 4 huder, og hadde delt bygsel mellom kongen og bonden på gården. Spitalen var som sagt en gård som ikke er å finne i regnskapet i 1650. Navnet tyder imidlertid på at Varna kloster må ha hatt eierinteresser der (spital = hospital); Varna kloster var et Johanitter- «hospital». Før 1549 ser det ut til at denne parten har gått over til domkapitlet i Oslo.³²⁵ Anders Anundsson finner vi i flere offentlige sammenhenger, blant annet en arvesak på Ellingård i 1433, en sak vi skal komme tilbake til i kap. 7.4. Han omtales også som lagrettemann.³²⁶

Vi så i tvisten om Vik i Skjeberg at kirkens menn ikke begrenset seg til å ha jordtvister med vanlige bønder, men at også adel kunne bli involvert i disse tvistene. I 1475 finner vi et nytt eksempel på dette, da prosten i Mariakirken hadde en uenighet med hustru Helga på Skjøre i Skiptveit.³²⁷ Striden dreide seg om et markebol i Lystad. Helga kunne ikke bevise sin eiendomsrett, men det må tydeligvis prosten (og kansleren) Ivar Vikingsson ha vært i stand til, for hustru Helga avstod frivillig eiendommen. I «Røde bok» finner vi imidlertid ikke Lystad i Skiptvedt som kirkens eiendom. I 1549 eide derimot domkapitlet i Oslo en part i Lystad.³²⁸ Lystad var en normalt stor gård i Skiptveit, skylden der tilsvarte 2 huder og 3 skinn i 1647, mot en gjennomsnittlig skyldverdi på 2 huder og 6 7/8 skinn. Av gjennomsnittlig størrelse var også Stjør, eller Skjøre, i Eidsberg hvor hustru Helga kom fra.³²⁹ Her er vi imidlertid på usikker grunn. Det er et par gårder Skjørtveit og Skjørshammer som kan ha vært skilt ut fra Skjør

³²³ 4 huder og 5 skinn i gjennomsnittlig skyldverdi for de 8 adelige underbrukene kontra 3 huder og 2 1/2 skinn for de resterende 65 brukene.

³²⁴ Dette kan være et resultat av nedtegningssituasjonen da sorenskriver Jakob Ingvarsson samlet inn 5-dalersskatten i 1650: Han kan ha ført opp bare skyldverdien og bygselseieren.

³²⁵ «Spitalen», NRJ V: 301.

³²⁶ DN I: 672, 743, DN III: 668, DN IX: 227, DN XIII: 103, DN XVI: 95.

³²⁷ DN V: 889.

³²⁸ NRJ V: 310.

³²⁹ 2 huder og 6 skinn i skyld, mot en gjennomsnittlig skyldverdi på 2 huder og 9 1/2 skinn.

hvorav den ene var av anselig størrelse.³³⁰ Hustru Helga kommer vi derfor ikke mye nærmere inn på livet, bortsett fra at Hustru-titulaturen tyder på høy byrd. Kirkens rett til Lystad var for øvrig ikke mer sikker enn at presten i Skiptveit noen år senere måtte gjøre rede for den i forbindelse med en bygselssak.³³¹

En større konflikt om prestebordets rett til landskyld av Vakeberg i Spydeberg utspant seg omtrent samtidig.³³² Herr Eiliv i Spydeberg avhørte i februar 1476 Jon i Skuleberg om landskyldretten, og Jon godtgjorde at både sognepresten og biskopen hadde tatt landskyld. Imidlertid hadde Jon vært fraværende en tid, og da han kom tilbake hadde det vært «mykit bwlder». Hva bulderet besto i, kunne ikke Jon fortelle, men han ba Gud forlate Steinar i Ramstad. Dette er jo temmelig kryptisk. Noe klokere blir vi når vi ser på et forlik mellom sira Eiliv og 4 bønder om Vakeberg året etter.³³³ De fire bøndene var Pål Grimsson, Tolleiv Olavsson, Tore Toraldsson og Nils Sigurdsson. Forliket ble bevitnet av tre prester og tre lagrettemenn, og gikk i korthet ut på at striden om seks øresbol i Vakeberg ble avgjort slik at to øresbol skulle regnes til prestebølet, og det skulle ytes fire skinn i landskyld for hvert av disse øresbolene. Prestebordets rett til skyld av gården var altså klar. Noen Steinar i Ramstad treffer vi imidlertid ikke.³³⁴ Vi kan likevel prøve å nøste opp denne saken litt ved å se på de involverte gårdene. Først: Vakeberg, stridens eple, må sannsynligvis være halvgården Åkeberg; vi finner ikke noen annen gård med større navnelikhet. Åkeberg var også krongods i 1647, hvilket kan bety at det hadde en bakgrunn som kirkegods.³³⁵ Gården var under gjennomsnittlig størrelse.³³⁶ Ramstad var derimot for en storgård å regne, med nesten dobbelt så høy skyldverdi som snittet i Spydeberg.³³⁷ Gården hadde også udelt skyld og var i privat eie i 1647, så vi må her snakke om en sentral person som oppsitter.³³⁸ Den siste gården vi får navnet på, er Skuleberg, som i 1647 var en relativt stor gård.³³⁹ Vi kommer ikke denne saken så mye nærmere enn å si at en fremtredende bonde, Steinar i Ramstad, kan ha lagt seg ut med kirken på vegne av flere oppsittere på Åkeberg om landskylden, men at de andre partseierne senere kom til forståelse med sognepresten. Om de fire bøndene vet vi lite; Nils Sigurdsson kan muligens ha vært rådmann i Sarpsborg,³⁴⁰ og var i så fall en slektning av lagmannen Sigurd Sjo-

³³⁰ Henholdsvis 5 huder og 9 skinn, og 1 hud og 8 skinn.

³³¹ DN VI: 571.

³³² DN IV: 982.

³³³ DN IV: 985.

³³⁴ Det er imidlertid verdt å legge merke til at en bonde på Ramstad måtte bøte en hest for ubetalt landskyldt til Hovedøya kloster ti år tidligere. AR: 1632. Om det er samme gård Ramstad er imidlertid uvisst.

³³⁵ *Matrikkelen 1647*: 133.

³³⁶ Skyldverdi én hud og 10 1/2 skinn mot en snittskyld på 2 huder og 8 1/4 skinn.

³³⁷ 4 huder og 2 1/2 skinn.

³³⁸ På den annen side finner vi at domkapitlet i Oslo hadde en part i Ramstad i 1549, men om dette er Ramstad i Borgarsysla vet vi ikke. NRJ V: 306.

³³⁹ 3 huder og 9 skinn. Oppsitteren Mattis Skuleberg var i tillegg en av de store eiendomsbesitterne i Østfold på 1640-tallet.

³⁴⁰ DN IX: 400.

varsson.³⁴¹ Pål Grimsson eide også noe jord i Trøgstad eller Askim, og er ved en anledning benevnt som lagrettemann.³⁴² Tore Taraldsson utstedte brev om et jordsalg i Hobøl noen år tidligere.³⁴³ Vi finner også en Tolleiv Olavsson som utstedte brev med vitneopptak om gårdgrenser i Mo sogn i Båhuslen et par tiår tidligere.³⁴⁴ Vi har i andre sammenhenger sett at personer fra Viken/nordre Båhuslen kunne være involvert i saker i Borgarsysla og omvendt. Det kan altså være samme person, men avstand i tid gjør det likevel mindre sannsynlig.

I 1488 fant en spesiell sak sted i Rakkestad. I november det året hører vi at prosten i øvreluten og sogneprest i Eidsberg Eiliv Olavsson skyter en sak inn under officialen og lagmannen i Oslo, og nekter noen andre å dømme i den.³⁴⁵ Det dreide seg om en arvesak, søndre Fredne i Rakkestad var stridens emne. Tydeligvis har lagmannen i Sarpsborg dømt i saken, men hans dom ble underkjent. Prosten argumenterte prinsipielt for at i testamentsaker skulle lagmannen og officialen dømme sammen. Dette kunne han gjøre med bakgrunn i sættargjerden fra 1277, hvor det heter at kirken skal dømme også i saker som omhandler testamenter, «maxime quando agitur de legatis ecclesijs et piis locis et religiosis», altså testamenter som er til fordel for kirker og klostre.³⁴⁶ Sættargjerden var som vi vet blitt stadfestet på nytt i 1458. At officialen dømte sammen med lagmannen, gjenspeiler vel at sættargjerdens bestemmelser heller ikke nå ble fulgt i ytterste konsekvens. Vi har også i flere andre saker sett at officialen og lagmannen kunne opptre i par. I dommen omkring søndre Fredne kom de to frem til at en kvinne ved navn Reidun selv skulle velge om hun ville gi eiendommen til Rakkestad kirke eller ei. Vi får tro at hun var nærmeste arving til gården, og har trukket den testamentariske disposisjonen i tvil. Et par uker senere møttes partene på Fredne for å ordne opp i saken.³⁴⁷ Imidlertid var sognepresten i Rakkestad, sira Jon, også til stede, og han nektet tingallmuen å behandle saken under trussel om bann, «forty jek hafuer forbozbref aff profvasten». Det kan virke som om presten har sett en mulighet for å få bekreftet det omstridte testamentets gyldighet, slik at eiendommen kunne tilfalle Rakkestad kirke. Det må ha bredt seg en usikkerhet i forsamlingen om hva man skulle gjøre. Til slutt besluttet lensmannen i Skaun, Ivar Aslaksson, at partene skulle komme sammen på nytt i Aremark noe senere og høre lagmannsdommen, og samtidig rydde opp i selve arvesaken. En av lagrettemennene som utstedte dette brevet, bevitnet for øvrig at man allerede samme dag hadde spurt Reidun om hun ville avstå søndre Fredne til Rakkestad kirke, men at hun nektet å gi fra seg noe til kirken. Uken etter samlet partene seg på Rive i Aremark.³⁴⁸ Her spurte de seks oppnevnte menn Reidun igjen om hun ville gi eiendommen til kirken, og igjen nektet hun

³⁴¹ DN XI: 255.

³⁴² DN X: 191.

³⁴³ DN XII: 222, DN XVI: 172.

³⁴⁴ DN XI: 177.

³⁴⁵ DN II: 947.

³⁴⁶ NMD: Nr. 29.

³⁴⁷ DN VIII: 419.

³⁴⁸ DN VIII: 420.

å gjøre dette. Men så dukket prestens forbud opp på nytt, og nå fikk tingmennene kalde føtter, og besluttet å skyte saken inn for officialen og lagmannen.

Denne saken virker meget spesiell. Det kan se ut til at stridens egentlige kjerne har vært et kompetansespørsmål: Hvem hadde den juridiske retten til å underkjenne et testamente? Det kan se ut til at en gruppe av lagrettemenn med lensmannen i Skaun skipreide i spissen har trosset lagmann og official, og insistert på retten til å dømme selv i denne saken. Utfallet av saken viser seg imidlertid å bli det samme uansett hvem som dømte, fordi også officialen og lagmannen overdro avgjørelsen til Reidun. Gårdsnavnet Fredne forsvinner i løpet av senmiddelalderen, gården synes senere å være identisk med «Dalen».³⁴⁹ Her finner vi i 1647 til sammen tre bruk, som hver for seg var skyldsatt til ca. 2 1/2 hud, litt over snittskylden på 2 huder og 4 skinn. Samlet er skylden for de tre brukene tre ganger så høyt som snittet i Rakkestad. Et annet særtrekk er at alle tre brukene var i selveie, noe som må sies å være uvanlig i Østfold på den tiden. Det ser altså ut til at Reidun beholdt sin eiendom.

Vi skal så over til en tvist fra 1490. Det var eiendomsretten til to teiger i Glennehagen som lå til Kallerud i Spydeberg som var stridens tema.³⁵⁰ Det første vitneopptaket var dramatisk. Sognepresten, herr Eiliv, hevdet at de to teigene tilhørte ham og St. Anna-alteret i Oslo. Til dette svarte Håkon Amundsson «med manghom och hvassom ordom» og forlangte at presten skulle bevise denne påstanden. Presten førte da et vitne, Anders Olavsson, som sverget at den tid han hadde bodd på Glennehagen, hadde han betalt landskyld til Eiliv. Et annet vitne kunne imidlertid sverge på at han hadde leid jorden av Håkons far i sin tid. Da Håkons søsken Aslak og Ingeborg skulle vitne, forbød imidlertid Håkon dem å gjøre dette, med den begrunnelsen at de alltid hadde misunt ham Glennehagen. Dette nektet Aslak for. Det ser ut til at de ni som var oppnevnt for å høre i saken ga opp, og skjøt saken inn for høyere rettsinstans i Oslo. Der skulle de involverte partene avhøres på ny. Partene har møtt i Oslo og fått dømt i saken av officialen og lagmannen i fellesskap. Dette leser vi i et brev fra høsten 1491.³⁵¹ Da møttes partene i Glennehagen og fikk denne dommen bekreftet av fem prester og syv lagrettemenn. Disse gikk også opp grensene og bekreftet dermed eiendomsforholdene. Familiekranglen blant Håkon Amundsson og hans søsken hører vi ikke mer om.

En tvist fra 1492 om odelsretten til Finnstad i Råde finnes også i Akershusregisteret.³⁵² Det ser ut til at en Amund Assersson har hevdet odelsrett til gården, men ombudsmannen for Varna kloster har kunnet legge frem en rekke pantebrev og kjøpebrev fra slutten av 1450-tallet av, som må ha levnet liten tvil om det reelle eiendomsforholdet. Amund Assersson kan være en av Amund Sigurdsson Bolts menn, den «Amonder Assarson» som var vitne ved Anders Amundssons tvist med Hovedøya

³⁴⁹ NG I: 99.

³⁵⁰ DN IV: 1006.

³⁵¹ DN IV: 1011.

³⁵² AR: 598-604.

kloster om grensene til Spitalen i 1446, som er behandlet ovenfor.³⁵³ Mer sannsynlig er det likevel at han er den Amund Assersson vi finner i Råde (eller Rygge) i 1486.³⁵⁴

Vi skal helt til slutt vende tilbake til Lysedal i Hovin sogn, denne gangen til gården Holm. I 1492 avsto Rolf Gunnarsson et halvt markebol i nordre Holm til Hovin kirke.³⁵⁵ Til gjengjeld skulle prosten i Spydeberg herr Eilif frafalle tiltalen mot Gunnar. Kirkens uoppgjorte sak gikk ut på at Gunnar skulle ha brent ned kirkens del av jorden, og latt den gro igjen med skog. Hva som ligger bak denne saken, er uklart. Muligens kan vi spore konflikten tilbake til en serie med rettssaker og krangler omkring Borghild Ivarsdotters avhending av en rekke eiendommer rundt 1430.³⁵⁶ En omstridt overdragelse av en del av Holm til en prest var en del av denne uroen. Det er imidlertid vanskelig å se at dette skulle avstedkomme en konflikt to generasjoner senere.

I tillegg til disse sakene finner vi en rekke saker av mer uklar karakter, både når det gjelder konfliktens art og omfang.³⁵⁷

³⁵³ DN I: 798.

³⁵⁴ DN III: 955.

³⁵⁵ DN VIII: 433.

³⁵⁶ DN V: 589, 629, 638, 641, DN VIII: 288.

³⁵⁷ I 1454 finner vi en sak som kom til forlik før det ble rettssak av det. Det dreide seg om et jordstykke på Gjellestad i Berg sogn som tilhørte St. Andreas-alteret i Oslo (DN V: 787). Jordstykket hadde vært brukt i flere år av Anbjørg Torkjellsdotter, og nå ble stesønnen Torlak Erlendsson stilt til ansvar. Han valgte å gå til forlik fremfor å få saken til doms. Dermed ble St. Andreas-alteret et halvt markebol rikere i Vold i Ingedal. En sak som ikke kom til forlik var en tvist om et jordstykke i Tomter i Hobøl (DN VII: 460). Det var om en part i gården Kråkerud striden stod, og det var bonden Tord som nektet å gå til forlik. Dermed fikk sira Skjoldulv Tordsson, korsbror i Oslo oppgaven å forsvare kirkens interesser på vegne av sognepresten i Hobøl, sira Jens, og presten i Jader, sira Omund. Sira Skjoldulv hadde tilbudt Tord å legge saken under tolv manns dom, men dette hadde ikke Tord villet gå med på. Hva som skjedd senere vet vi ikke. Vi ser at gården var i privat eie i 1647, uten at dette behøver å bety at Tord vant saken (Matrikkelen 1647: 69). Disse to sakene kan vise noe av en mulig eskalering i konfliktnivå.

I en dom fra 1748 angående vedlikehold av Skog kirke i Skiptveit, finner vi spor av en konflikt som gikk langt tilbake (DN XXI: 599). I dommen finnes nemlig inn tatt en dom fra 1639, som på sin side viser til det «ældgamle Pergaments Brev» fra 1482, utstedt av biskopen i Oslo. I det brevet påpekte biskop Gunnar at oppsitterne på gården Skog hadde vedlikeholdsplikt på kirken. Saken er imidlertid så uklar at vi ikke kan legge stor vekt på den.

En gruppe brev i Akershusregisteret datert til 1481 avslører en konflikt om Vang i Rygge (AR 744-753). Brevsamlingen inkluderer et domsbrev mellom Jon Kolbjørnsson og Varna kloster, mens de 8 andre brevene er gavebrev, profsbrev og så videre, som vel beviser klosterets rettigheter i Vang. Om Vang vet vi lite; i 1647 ligger gården under Evje gård, som var i Jens Bjelkes eie (Matrikkelen 1647: 193). Oluf Rygh mener den må ha ligget øde, og så blitt slått under Evje (NG I: 348). En lignende gruppe brev i Akershusregisteret gir oss et riss av en konflikt i Rygge i 1487 (AR: 319-328). Her finner vi en dom fra lagmannen i Tønsberg angående en konflikt mellom Varna kloster og bonden på Rør i Rygge, og med domsbrevet er en rekke skiftebrev som nøster opp eiendomsforholdene til gården. Det kan se ut til at lagmannen har konfiskert ett markebol i gården, enten til seg selv eller til Varna kloster (AR: 324), men ut fra eiendomsforholdene i 1647 dreier det seg om to forskjellige bruk. Da finner vi ett bruk som delvis eies av Tønsberg kirke, og ett som delvis eies av Varna kloster (Matrikkelen 1647: 187). Det er den minste av disse to brukene som lå til Varna, med en samlet skyld på ca. 2 huder og 9 skinn, litt under den gjennomsnittlige skyldverdien i Rygge sogn på 3 huder og ett skinn (67 bruk med en samlet skinn på 2473 skinn, pluss til sammen 2 1/2 tylfter bord jeg ikke har funnet pris på, og derfor har holdt utenfor regnestykket. Nå er det vanskelig å si noe om gjennomsnittsstørrelse på bruk i Rygge av samme grunn som for andre deler av ytreluten: store deler av området var adelsgods som var unndratt beskatning og

Vi kan oppsummere konfliktmønsteret i perioden 1430-1495 i følgende punkter:

-Det var få konflikter. Vi finner omtrent like mange konflikter mellom kirkelige institusjoner og bønder i en 70-årsperiode som i de par heftige tiårene rundt århundreskiftet.

-Det var en større sosial spredning på de bøndene som var i konflikt med kirken. Vi finner ikke en like klar tendens til at det var bønder fra relativt store og sentrale gårder som var i konflikt med kirken som i den foregående perioden.

-Officialen dømte sammen med lagmannen i en god del av disse sakene. Det kan altså se ut til at prinsippet om kirkelig domsrett i eiendomstvister som angikk kirken, til en viss grad har festet seg.

6.4: Vold

En siste kategori saker vi skal se noe nærmere på er tilfeller av vold mellom presteskap og legfolk. Å spore opp disse voldssakene mellom presteskap og bønder er i utgangspunktet ikke lett. Domsrett i denne typen saker mellom legfolk og geistlige gikk i løpet av 1300-tallet over til kirken.³⁵⁸ Anne Irene Riisøy har i en hovedoppgave undersøkt jurisdiksjonen i kristenrettssaker i senmiddelalderen.³⁵⁹ Her har hun gitt en samlet fremstilling av de voldssaker som ble dømt som helligbrøde. Et fåtall av dem dreier seg om vold mellom lekfolk og geistlige, og ingen av dem kan stedfestes til Borgarsysla. I det pavelige pønitentiariatets supplikkregistre finnes også kildemateriale angående den norske kirkeprovinsen fra andre halvdel av 1400-tallet. Materialet er presentert nærmere i kap. 4.3. Blant de ca. 150 sakene fra den norske kirkeprovinsen, finner vi 4-5 voldssaker mellom prester og legfolk som kan stedfestes til Oslo stift. Et par av dem kan plasseres utenfor Borgarsysla, men fire andre er uten nærmere stedsangivelse. Vi skal se litt på dem.

I 1456 fikk legmannen Teodor (Tord?) Bertolfsson absolusjon for i raseri å ha slått og såret en prest.³⁶⁰ I 1470 fikk legmannen Lavrans Niklasson absolusjon for å ha drept en prest. Ved samme anledning fikk presten Torstein Arnulfsson absolusjon for å ha drept legmannen Benedikt Andersson.³⁶¹ Supplikkene ble behandlet samme dag, og er innført etter hverandre i registeret. Dette kan gi grunnlag for å spekulere på om

ikke er ført opp med skyldverdier i skattelistede. I Rygge gjelder dette nesten halvparten av brukene i sognet (67 bruk med skatteplikt kontra 51 bruk undratt skatt, i stattholder Jens Bjelkes og Sigvart Gabriels eie).

³⁵⁸ L. Hamre, "Jurisdiktion", KLNMBd. 8, Oslo 1980: Sp. 37-41.

³⁵⁹ A.I. Riisøy, *Rettsutøvelse i kristenrettssaker mellom Sættargjerd og Reformasjonen*, hovedoppgave Oslo 2000.

³⁶⁰ Archivio Segreto Vaticano, Penitenzieria Apostolica, Registri delle Suppliche, Vol 8, fol. 181. Jeg viser her til den gjennomførte stempelpagineringsen i kildeserien, som avviker noe fra håndpagineringsen som ligger til grunn for P. Ingesmanns regist.

³⁶¹ Ibid, Vol. 18, fol. 183.

det kan dreie seg om en større batalje. Mer sannsynlig er det imidlertid at flere supplikker er blitt medbrakt av samme prest. Vi vet imidlertid lite om disse to sakene, de var ikke såkalte «declaratoris»-saker (se kap. 4.3), og ble dermed ikke behandlet i detalj. Aktørene forblir ukjent for oss. Av personer med samme navn finner vi to i samme periode: Lavrans Niklasson var lagrettemann i Vestfold på samme tid, men vi vet selvfølgelig ikke om dette er samme person - navnet var relativt vanlig.³⁶² Det samme gjelder den Tord Bottolfsson som var lagrettemann på Ringsaker på 1480-tallet.³⁶³

Vi har imidlertid en drapssak som er i kategorien «De declaratoris», og dermed noe mer detaljert. I 1517 fikk presten Lavrans Olavsson fra Oslo stift declaratio om at det ikke heftet noen uregelmessighet ved ham som følge av et drap han hadde begått.³⁶⁴ I innførselen i supplikregisteret blir saksforløpet gjennomgått. Saken startet med et håndgemeng da Lavrans satt til bords blant annet med en legmann ved navn Peter hjemme i prestegården («in domino Laurents»). Peter trakk kniv, og det kom til en voldsom slåsskamp. Lavrans forsøkte å rømme fra huset, men Peter hadde fulgt etter ham. Lavrans måtte da forsvare seg, og kom til å drepe Peter. Det vi ser her, er et i norsk sammenheng typisk drap; et slagsmål i en gjestebudsituasjon som utartet når kniven ble trukket. Den eneste geistlige med navnet Lavrans Olavsson vi kjenner fra diplommateriale fra denne perioden, er Lavrans Olavsson som var konfessor i Munkeliv kloster i Bergen på 1490-tallet. Han ble utsatt for sterk kritikk for den mangel på disiplin og verdighet som preget klosteret i hans tid.³⁶⁵ Mobiliteten innenfor den høyere geistlighet (som generalkonfessorene vel må regnes til) var relativt høy; det er derfor ikke umulig at Lavrans kan ha befunnet seg i Oslo stift et tiår senere.

Felles for disse sakene er at vi ikke vet noe mer om dem enn at de skjedde i Oslo stift. Ut over dette kan vi konstatere at presteskapet var godt integrert i de lokalsamfunn de virket i - også i den lokale voldskulturen.

6.5: Sammenfatning

Når vi skal oppsummere og forklare konflikter og konfliktløsning mellom kirken og lokalsamfunnene i Østfold i perioden 1300-1490, er det 3 punkter vi må peke på.

1: Forholdet var i mesteparten av perioden konfliktfritt. At vi kan belegge et titalls tvister om eiendom og muligens et par voldsepisoder over en periode på nærmere 250 år, kan ikke karakteriseres som noe spesielt høyt konfliktnivå. Noen av disse episodeene ser ut til å være knyttet til enkelte geistlige, som for eksempel prosten Peter Eiriksson på 1360-tallet. Et unntak fra dette relativt rolige bildet er gjentatte konflikter om sentralkirkelige institusjoners eiendomsrett til fiske, hvor det ser ut til at en lokal elite har lagt hindringer i veien for at kirken skulle nyte godt av disse rettighetene.

³⁶² DN X: 245, DN XXI: 594.

³⁶³ DN XII: 253.

³⁶⁴ Archivio Segreto Vaticano, Penitenzieria Apostolica, Registri delle Suppliche Vol. 62 fol. 612-613.

³⁶⁵ DN I: 982, DN IV: 1024, DN XVI: 322.

2: En periode fra ca. 1395 til 1410 er mer konfliktintensiv. Konfliktene i denne perioden kan forklares med utgangspunkt to forhold: Biskop Øysteins godspolitikk, og en økt aksept for kirkelig domsmyndighet i eiendomstvister. Biskopens rekonstruksjon og omstrukturering av kirkegodset fra ca. 1390 førte til behov for å bekrefte eiendomsforhold som var i ferd med å gå i glemmeboken. Dette skjedde både i form av innskjerping av landskyldforpliktelser og grenseoppganger. I neste omgang la disse avklarte eiendomsforholdene grunnlaget for en omstrukturering av eiendomsmassen, ved kjøp, salg og makeskifter. Som et redskap i rekonstruksjonspolitikken kunne biskopen bruke officialen som dommer i de eiendomstvister som oppstod, og dermed i stor grad få dømt i sitt favør. Denne utvidelsen av den kirkelige domsretten må ha latt seg gjennomføre med bakgrunn i et godt forhold mellom dronning Margrete og biskopen.

3: På 1420-tallet finner vi et par større kollektive aksjoner. Disse må vi se i sammenheng med det generelle politiske klimaet i denne perioden. Perioden var preget av et forholdsvis spent forhold mellom den lokale eliten og den verdslige øvrighet, og dette ga seg utslag i store, kollektive og ulovlige aksjoner. Dette skal vi se nærmere på i kap. 7.3 og 7.4.

KAPITTEL 7: KONFLIKTER MED KONGEN CA. 1300-1490

7.1: Innledning

For konflikter mellom kongemakten og allmuen i Borgarsysla gjelder mye av de samme forbehold som vi skisserte innledningsvis i forrige kapittel: Kildematerialet har en så knapp form at det kan være vanskelig å avgjøre om det var en konflikt eller hvordan den eventuelt forløp. Men vi møter et par problemer i tillegg. Først og fremst er disse knyttet til forholdet mellom kongemakt og lokal elite. Som vi så innledningsvis, var Borgarsysla delt opp i en rekke mindre forleninger, og disse var gjerne gitt til lokal adel/aristokrati. Grensene mellom kongemakt og personlig posisjon for disse lensherrene/sysselmennene kunne dermed være noe flytende, og dette gjør det vanskelig å operere med absolutte skiller mellom privat og offentlig makt. Disse problemene skal vi diskutere etter hvert som vi møter dem i kildematerialet, og samlet i kapittel 16.3.

7.2: Leidang og landskyld 1300-1420

Det første klare eksemplet vi kan finne på kollektive motstandssaker i forhold til statlige krav, er noe som ser ut som en mer eller mindre organisert leidangsnektning i deler av Borgarsysla i 1370-årene. Det som gjør saken spesielt interessant, er at den kan være en del av en større misnøye som omfatter store deler av Østlandet. Dette hører vi om i midten av mai 1371, da kongen forlanger bøter fra bøndene i «Raumæ rike Hadelande Ringæriki ok j Oslo fehyrdzlo» fordi de har nektet å betale utfareleidang.³⁶⁶ «Oslo fehirdsle» er på dette tidspunkt et ikke altfor klart avgrenset område, men en må gå ut i fra at det i denne sammenhengen betyr de umiddelbart bynære områdene og områdene rundt Oslofjorden.³⁶⁷ Noe som understøtter dette, er at leidangs- og skatteinnkrevningssystemet har vært fastere og bedre utbygd i Borgarsysla og Ranrike enn i innlandsområdene nordover, og at harde skattekrav og utfareleidang dermed ville kunne gjennomføres mer effektivt og føles tyngre i disse områdene.³⁶⁸ At innkrevning-

³⁶⁶ DN II: 417, 418.

³⁶⁷ Landet er på dette tidspunktet delt inn i fire fehirdsler etter de fire viktigste byene: Nidaros, Bergen, Tunsberg og Oslo. Vi må gå ut fra at Oslo fehirdsle dekker hele østsiden av Oslofjorden, Viken, Båhuslen og innlandet på østlandet. Det er derfor merkelig at Romerike, Ringerike og Hadeland spesifiseres i brevet. G.A. Blom, "Fehirde", KLNMBd. 4, Oslo 1980: Sp. 210-212.

³⁶⁸ Bull 1928: 51-57.

en foregikk i kjølvannet av den tredje store pestepidemien på ca. 20 år kan ha bidratt til urolighetene.³⁶⁹

Ett til to år senere³⁷⁰ er allmuen i Varna og Våler gjenstand for kongens oppmerksomhet fordi de har vært trege med å betale høstleidangen til Mariakirken i Oslo.³⁷¹ Mariakirken hadde da hatt leidangen av Varna og Våler siden 1300.³⁷² Interessant er det at det spesifiseres at alle kongens håndgangne menn, herresveiner og bønder, og alle som er leilendinger under Varna kloster pålegges å følge påbudet. Dette er det nærmeste vi kommer en spesifisering av hvem som nektet å betale leidang. Vi skal se litt nærmere på dette. For å ta det siste først: Varna kloster eide ikke noe omfattende gods på denne tiden; etter å ha vært nedlagt en periode tidlig på 1300-tallet var klosteret en temmelig lite dominerende institusjon i Østfold resten av århundret.³⁷³ Klosterets leilendinger kan ikke ha vært noen svært omfattende gruppe i området på dette tidspunktet, selv om Varna og Våler tilhører kjerneområdet for dets besittelser. Det er også viktig å merke seg at Varna kloster var et johanitterkloster. Det er grunn til å anta at johanitterordenens ridderideologi har gjort klosteret til en viktig institusjon for den lokale adelen i området, også såpass tidlig som på 1300-tallet. Klosteret var da også opprinnelig etablert som et hospital for eldre hirdmenn. Interessant er det også at alle samfunnsgrupper, fra kongens håndgangne menn til bønder blir refset for sin sendrekthet. Jeg kan ikke se at en slik spesifisering er vanlig i de påbud og forordninger om skattebetaling vi har fra perioden, og det gir grunn til å anta at denne saken må ha hatt en spesiell karakter, knyttet til de sosiale strukturene i området.³⁷⁴ Dette antyder altså at kongens håndgangne menn og deres herresveiner har vært involvert i leidangsnekten. Om dette mer fremtredende sosiale skiktet eventuelt har spilt noen viktig rolle, er det umulig å finne ut av ut fra kildene. Men det peker mot det mønsteret vi så når det gjaldt fiskekonflikter med kirken (se kap. 6.2), og som vi skal se gjentok seg på 1400-tallet.

Umiddelbart kan vi ikke påpeke noen sammenheng mellom disse to episodene. Saken i 1371 må sees i sammenheng med de rikspolitiske begivenheter. Det dreier seg om utfareleidang, som etter all sannsynlighet må settes i forbindelse med kong Håkon 6.s operasjoner i Sverige i kjølvannet av freden i Stralsund.³⁷⁵ Det er åpenbart at dette har møtt motstand i befolkningen, såpass omfattende at kongen har sett grunn til å

³⁶⁹ "Sott for mikil um Noreg" – Annalbrudstykke fra Skálholt 1371, i *Islandske Annaler indtil 1578*: 229.

³⁷⁰ Kong Magnus' 54. år.

³⁷¹ DN II: 430. Se forøvrig Blom 1967: 356-375 for en grundigere diskusjon om Håkon 5s privilegiepolitikk ovenfor Mariakirken generelt og dette brevet spesielt.

³⁷² DN XXI: 4. Privilegiet ble fornyet i 1343; DN II: 253.

³⁷³ Erik Gunnes har vist at donasjonene til klosteret på 1300-tallet er ubetydelige, men nok til at klosteret fungerte. Den store strømmen av donasjoner kom på 1400-tallet, spesielt fra 1450-60-årene. Gunnes 1997: 31-90.

³⁷⁴ Også i det åpne brevet om Mariakirkens leidangsrett til Varna og Våler fra 1343 antydes det at det ikke gis fritak til noen grupper; det henvises til bestemmelser i både lovbok og hirdskrå.

³⁷⁵ Den eneste leidangsutskrivningen jeg har funnet som muligens kan dateres til denne perioden, er forøvrig nettopp fra Borgarsysla. Fragment, seglrem på DN XIII: 31.

reagere. Spørsmålet er om dette har skapt en atmosfære av generell oppsetsighet som har gitt seg spesielt sterke utslag i Varna og Våler.

Spørsmålet om lederskap i disse konfliktene er også vanskelig å besvare. I Akershusregisteret finner vi referert en samling brev som omhandler Hallkjell Halldorsson. Brevene var blant Varna klostres brev. Han måtte blant annet betale et større beløp og en rekke eiendommer til kongen i Rygge, Onsøy og Mossedal «for dend brøde, hand war ij kommen».³⁷⁶ Utgiverne av Akershusregisteret har datert brevene til 1368-69, men utgiverne av *Regesta Norvegica VII* har villet omdatere dem til 1373-74. Omdateringen er ikke grunnlagt, men er sannsynligvis en paleografisk vurdering om det står kong Håkons 14. eller 19. regjeringsår i Akershusregisteret. Dersom den siste dateringen er riktig, er det grunnlag for å vurdere om Hallkjells brøde kan ha hatt med leidangsaksjonene å gjøre. Konsentrasjonen av det avgitte godset til Rygge/Varna-området kan peke i den retning.³⁷⁷ Om Hallkjell vet vi ikke mye, han opptrer ikke i kildene ut over henvisningen til denne brevsamlingen. Av den kan vi likevel slutte at han må ha hatt en betydelig godssamling i det sønnafjelske, og at han pleide omgang med Ogmund Berdorsson Bolt.

I årene etter 1400 finner vi noen konflikter omkring leidangsnekt, men da ikke av kollektiv karakter. Vi skal likevel se litt nærmere på dem, for å utfylle bildet noe. Vi har i forrige delkapittel sett at tiårene fra midten av 1390-årene av er kjennetegnet av en opphoping av individuelle konflikter mellom kirke og bønder, og det kan være på sin plass å sette individuelle konflikter mellom kongemakt og enkeltbønder i sammenheng med disse.

I det første tilfellet vi finner, er sammenhengen åpenbar. I mars 1403 møtte Eiliv Tovesson og sønnen Torleif for to rådmenn i Tønsberg og måtte svare for leidangsfall til Ogmund Bolts ombudsmann, Tormod Halleson.³⁷⁸ Som vi så i kapittel 6.3 hadde Eiliv to år tidligere nektet å betale landskyld for Revaug i Helin sogn, men ikke nådd frem i denne tvisten. I konflikten med Ogmund Bolt vedtok Torleif og sønnen å betale 24 kyr i bot for leidangsfallet, til sikkerhet stilte de 12 ørsbol i østre Helin i Spydeberg. 24 kyr er så vidt jeg kan se en høy bot for leidangsfall. Etter landsloven skulle en mann betale 5 mark sølv til kongen dersom han undro seg å betale leidang i tre år.³⁷⁹ 24 kyr á 6 øre skulle da bety 18 forngilde mark sølv, eller 6 mark brent.³⁸⁰ Ut i fra panteverdien på gården må vi anta at østre Helin må være det bruket på Helin som i 1647

³⁷⁶ AR: 140-142.

³⁷⁷ Rygge: Fresjer (bispegods i 1396), Støtvik (bondeie 1647), Løken (under Varna klosterlen i 1647), Botner (borgergods i 1647), Rosnes (delvis klosterlenets gods i 1647), Taraldrud (eg. i Skiptveit, kanonigods 1647), Grefsrød (under setegården Kambo i 1647), Øyerud (eg. i Eidsberg, kirkegods i 1647), Mjøløvs (øde i 1647). Onsøy: Dale (bondeie 1647), Ørebekk (kommunegods 1396).

³⁷⁸ DN IX: 196.

³⁷⁹ ML, Landevernsbolken kap. 6:3.

³⁸⁰Det er uklart både ut fra Landsloven og praksis om det kan ha vært ment brent eller forngilde mark sølv.

svarte for en landskyld tilsvarende 5 huder og 7 1/2 skinn.³⁸¹ Dette må kalles en større gård i Spydeberg.³⁸²

Eiliv og sønnene hadde tydeligvis problemer med å innfri pantet, for i 1408 kom saken igjen for retten, denne gangen for lagmannen i Sarpsborg.³⁸³ Der ble de dømt til å betale 9 øre i landnam for hvert av de fem årene de ikke hadde gjort opp for seg.³⁸⁴ Noen uker senere måtte Eilivs sønner gi fra seg 3 markebol, noe som tilsvarte hele gården, til Ogmund Berdorsson Bolt.³⁸⁵ I mellomtiden hadde Eiliv forsøkt å overdra gården til sønnen for dermed å kunne unndra seg betaling.³⁸⁶ Dette hjalp altså ikke, og man må kunne si at Eilivs taktikk hadde vært grovt mislykket, ettersom de 12 øresbolene fra 1403 hadde vokst til 24 øresbol i løpet av fem år.

I 1410 ser det ut til at det var konflikter omkring størrelsen på leidangen på en del gårder. I et brev fra november det året, finner vi vitneopptak om leidangen fra gårdene Vivilstad, Haugen og Foss.³⁸⁷ Vivilstad må være det senere Vister i Skiptveit.³⁸⁸ I samme område finner vi også gårdene Haugen og Foss. Hvem som var oppsitter på gårdene, får vi ikke vite. Den som ønsket saken brakt til klarhet, var Henrik Gerst, som hadde Torgils i Krok som ombudsmann ved vitneopptaket. Henrik Gerst må ha hatt området som forlening. Vi må gå omveien om gårdenes verdi for å komme oppsitterne inn på livet. På Vister finner vi i 1647 to bruk, begge med en høy skyldverdi.³⁸⁹ Ett av brukene var fritatt for skatt fordi lensmannen bodde der, noe som også peker mot høy status. Også Haugen ser ut til å ha vært en relativt stor gård,³⁹⁰ Foss likeså.³⁹¹ Bildet her er altså entydig når det gjelder de som som må ha hatt et problematisk forhold til leidangens størrelse: Det dreide seg om lokal elite. Hva konflikten konkret har gått ut på, får vi derimot ikke vite mye om i dette brevet. Et vitnebrev fra 1412 kan muligens gjøre oss noe klokere. Da tok kongens ombudsmann Torgils Eilivsson opp vitnemål om leidangen fra Foss, Haugen og Ness.³⁹² Det heter at kongens ombudsmann har vært misfornøyd med inndrivingen av leidang fra disse tre gårdene. Her ser vi at Vivilstad ikke lenger er nevnt, derimot Ness, som er nabogården til Foss. Ness var også en gård av mer enn gjennomsnittlig størrelse, men ikke så påtake-

³⁸¹ *Matrikkelen 1647*: 128. Det andre bruket hadde en skyld tilsvarende 11 1/4 skinn. Med en skyldverdi på ca. én hud ville ikke mer enn ca. 6 ørsbol kunne settes i pant.

³⁸² Gjennomsnittlig skyldverdi var 2 huder og 8 1/4 skinn.

³⁸³ DN IX: 206.

³⁸⁴ Landnam ser ut til å være en samlebetegnelse for bøter betalt for diverse mislighold av leid jord. Se ML, Landleiebolken.

³⁸⁵ DN IX: 208.

³⁸⁶ DN IX: 207.

³⁸⁷ DN II: 614.

³⁸⁸ NG I: 84.

³⁸⁹ Henholdsvis 5 huder og ett skinn, og 4 huder og 11 1/4 skinn mot en gjennomsnittlig skyldverdi i Skiptvedt på 2 huder og 6 7/8 skinn.

³⁹⁰ To bruk, med henholdsvis 3 huder og 3 3/4 skinn, og 5 huder i skyldverdi.

³⁹¹ 4 huder og 5 skinn i skyldverdi.

³⁹² DN II: 624.

lig som de andre tre.³⁹³ Kongens ombudsmann, Torgils Eilivsson, ledet for øvrig vitnesopptak i saken mot Eiliv Tovesson to år tidligere.³⁹⁴

En siste sak vi skal se på, dreier seg om ulovlig hogst. Det var tre brødre i Øymark i indre Østfold som var involvert i denne saken, som det ble tatt opp prov i våren 1408.³⁹⁵ De skulle ha gjort skadeverk på skog som det kan se ut til tilhørte Sigurd Berdorsson Bolt. Eiendomsforholdene her er litt uklare. Skogen det ble gjort skadeverk på, lå til Nordgården, og de tre brødrene Ketil, Simon og Tomas Eyvindssønner bodde på en eller flere av nabogårdene Vestgården, Sørgården og Halvardsrud. Nordgården ser ut til å ha gått ut av drift i løpet av senmiddelalderen og blitt lagt under Sør- og/eller Vestgården.³⁹⁶ Imidlertid peker ikke eiendomsforholdene mot at eiendommene var krongods før reformasjonen. Derimot hadde Aremark prestebord parter i Sør- og Vestgård på midten av 1600-tallet. Halvardsrud var i bondeie.³⁹⁷ Der som gårdene var krongods, var de i så fall blitt overført til lokalkirkegodset. Det virker imidlertid like trolig at Bolt-slekten har eid en part i Nordgården og donert den til Aremark kirke i løpet av 1400-tallet.³⁹⁸ Av de tre gårdene var Sørgården den største i Øymark, mens de to andre plasserte seg litt over og litt under gjennomsnittlig skyldverdi.³⁹⁹ Det er fristende ut fra dette å trekke konklusjonen at Nordgården var slått inn under Sørgården. Provsopptaket i 1408 foregikk i form av en markegang mellom de involverte gårdene, og det ble konstatert at brødrene hadde tatt seg til rette i Nordgårdens skog. De ble derfor pålagt å møte for lagmannen i Oslo senere på året. Hva som der skjedde vet vi ikke. Ketil og Tomas var forøvrig samtidig med dette involvert i veistriden med Oslo domkirke om Vik i Skjeberg (kap. 6.3).

7.3: Oppstand på 1420-tallet

1420-årene markere et vendepunkt i forholdet mellom statsmaktens representanter og lokalsamfunnene i Østfold. Vi har allerede sett en viss dreining fra individuelle aksjoner til kollektiv motstand i forholdet mellom kirken og lokalsamfunn på 1420-tallet. Også når det gjelder forholdet til de verdslige autoriteter ser vi denne tendensen fra 1420-tallet, konkret i forholdet mellom allmuen og fogden Hermann Molteke i Skaun/Rakkestad.⁴⁰⁰

³⁹³ 3 huder og 1 1/2 skinn i skyld.

³⁹⁴ DN IX: 207.

³⁹⁵ DN I: 616.

³⁹⁶ NG: 187.

³⁹⁷ *Matrikkelen 1647*: 109-110.

³⁹⁸ Vi finner ikke at Aremark kirke hadde noen part i i Sør- eller Vestgården på slutten av 1300-tallet. Derimot hadde Øymark kirke parter; EJ: 153. Disse kan ha blitt overført til Aremark i løpet av senmiddelalderen, da Øymark ser ut til å ha blitt nedlagt som eget sogn og fungerte som anneks til Aremark. Det forklarer imidlertid ikke at Sigurd Bolt var part i saken.

³⁹⁹ Sørgården: 5 huder og 7 skinn, Vestgården 3 huder og 3 skinn, og Halvardsrud 2 huder og 6 skinn. Gjennomsnittlig skyldverdi i Øymark var 2 huder og 7 skinn.

⁴⁰⁰ DN II: 680, 681, 683.

Hermann Molteke var i tillegg til å være kongens mann i Skaun/Rakkestad også lokal adelsmann. Han var blitt gift med Ogmund Berdorsson Bolts datter og arving Borghild en gang før 1413. Når Molteke tradisjonelt har blitt presentert som en typisk representant for utenlandske embetsmenn i Eirik av Pommerns administrasjon er dette i og for seg riktig – slektsbakgrunnen var sannsynligvis svensk-tysk.⁴⁰¹ Men gjennom sitt giftermål var han også å regne som norsk adelsmann.

Konflikten mellom Molteke og allmuen kjenner vi konkret fra to supplikker som ble sendt fra allmuen til kong Eirik sommeren 1424 og én fra 1425. De to supplikkene fra 1424 var forfattet samme dag, og utgjorde en samlet aksjon. I den ene omtaler bøndene seg som "Alla ydra landbo sem byghia ok boo a ydrom jordhom j Skavn Skipreidho", i den andre er det 4 (bønder) som taler på vegne av et uspesifisert "vi" i Rakkestad. Området er det samme, men i den ene sammenhengen fremstår bøndene som kronens leilendinger, i den andre som et større fellesskap. Supplikken fra kronbøndene i Skaun skipreide dreide seg spesifikt om bare ett forhold, nemlig at Hermann Molteke hadde gått langt utover sine rettigheter da han og hans flokk gjestet bøndene med «oueruald». Dersom de ikke fikk en ny fogd, måtte bøndene flytte fra lenet, truet de med. I allmuebrevet var man derimot langt mer spesifikk i sine klager. Fem konkrete overgrep regnes opp. For det første hadde han dratt hjem til bonden Hermann krus og jaget ham ut av lenet, konfiskert godset hans og latt kona hans fengsle. Hun hadde blitt holdt fengslet i om lag et halvt år, og slapp ikke fri før hun fødte et barn.⁴⁰² For det andre hadde han slått og jaget Lodin i "Einghenna" ut av lenet, uten at noen visste hva galt han skulle ha gjort. Den tredje anklagen de hadde, var at Hermann skulle ha tatt 8 alen klede fra Jusse Lake uten lov og rett. For det fjerde hadde han tatt en kiste uten lov fra Asmund Anundsson, og til sist hadde han ridd til sognepresten og tatt gods fra ham med makt, uten at noen visste at han skulle ha gjort noe galt. Etter at alt dette hadde skjedd, samtalte de fattige menn i Rakkestad seg i mellom, heter det, og de uttrykte frykt for at det samme kunne skje dem. Derfor kom de sammen og jaget Hermann Molteke ut av lenet. De understrekte at de hadde flere saker på ham, og kunne føre vitner for dem, og at de derfor ikke ville ha Hermann som fogd.

Året etter sendte allmuen en ny supplikk til kongen, denne gangen i fellesskap, og mer omfattende. Heller ikke i denne supplikken regnet de opp konkrete klagemål, men de var langt mer konkrete i sine trusler om hva som ville skje dersom Herman Molteke ikke ble fjernet fra området. De skulle ikke jage ham fra lenet denne gangen, «vthen vy vilium fly vt af lænet ok fra federne ok møderne ok jn j annor ydre len sem dande men ero ok göra yder skat ok skyld lykeuell til þes at gudh þeker honom fra os». Hvor hen de hadde tenkt seg sier de ikke, men tonen i supplikken er ikke til å misforstå. Bøndene er villig til å svare skatt og skyld til kongen, men ikke dersom Hermann Molteke er involvert på noen som helst måte. Her ser vi at flukt må ha vært regnet som en reell motstandsstrategi, også for norske bønder.

⁴⁰¹ Sollied 1940: 279.

⁴⁰² «...kom hon ey vt af jarnonom fir ðen sama dagh sem hon barn af sek fødhe». Formuleringen kan tyde på at barnet var dødfødt/for tidlig født.

Det vi konkret mener å vite om hendelsesforløpet slik det fremgår av de tre supplikkene, er altså følgende: Hermann Molteke hadde misbrukt sin stilling i form av overgrep mot enkeltpersoner, inkludert en prest. Allmuen var redd dette skulle ramme dem også, og gikk sammen om å jage fogden ut av lenet. Deretter supplikkerte de til kongen og forklarte hvorfor. De bad om å få en ny fogd, men det fikk de ikke. Hermann Molteke har kommet tilbake, og det dårlige forholdet mellom ham og allmuen har fortsatt. Året etter truet de derfor med at de kollektivt ville rømme lenet dersom ikke Molteke ble fjernet fra sin stilling.

I tillegg til selve hendelsesforløpet, har vi navnene på en rekke personer som var involvert i denne striden på allmuens side, enten som offer for fogdens fremferd, eller som aktivister i forsøket på å bli kvitt ham. La oss se på den første gruppen først. Her er det først og fremst den ene av supplikkene fra 1424 som er vår kilde.⁴⁰³ De forulempede personene var Hermann Krus, hans kone, Lodin i «Einghenna», hans kone, Jusse Lake, Asmund Anundsson og sognepresten. Vi kan først konstatere at med våpen i hånd å rane sognepresten ikke var vanlig kost. Her har fogden slått til direkte mot den andre samfunnsmaktens stedlige representant, og selv om overgrep mot kirkens menn skulle bli vanligere 80 år frem i tid, må dette ha blitt oppfattet som alvorlig. Av de andre, har vi gårdsnavnet til to, Lodin og hans kone. «Einghenna» må vel være en form av «Eng». Vi finner to gårder ved navn Eng i Rakkestad, Østre Eng og ytre Eng.⁴⁰⁴ Oluf Rygh mener dessuten av Kirkeng i Degernes sogn i Rakkestad opprinnelig het Eng. Kirkeng var i katolsk tid prestegård.⁴⁰⁵ Hvilken av de to andre Enggårdene vi her kan snakke om er helt usikkert. I 1649/50 finner vi begge gårdene i selveie.⁴⁰⁶ Asmund Anundsson eide muligens jord i Båstad sogn i Trøgstad, og deltok ellers i en markegang i Rakkestad i 1416 sammen med flere av bondeaksjonistene fra denne perioden.⁴⁰⁷

Noe mer informasjon har vi om hvem som sto bak supplikkene. På de to supplikkene i 1424 finner vi til sammen 14 menn som beseglet brevene, syv i hvert tilfelle. Den ene supplikken ble beseglet Tord Toresson, Trygg Andresson, Hallvard Rolfsson, Tord Jonsson, Bard Toresson, Reidar Sveinkesson og Bjørn Torgrimsson. Den andre ble beseglet Lasse Anundsson, Tord Salmundsson, Anund Eilivsson, Olav Osmundsson, Omund Vinaldsson, Torgeir Bergsson og Torgrim Hallvardsson. I tillegg kjenner vi en Guttorm Herlaugsson som hadde en uspesifisert «tuistighed» med Hermann Molteke i 1423.⁴⁰⁸ Problemet er at ingen av beseglerne er angitt med gårdsnavn. Det kan være fristende å hevde slektskapsforbindelser mellom et par av beseglerne på grunnlag av patronymer, men ingen av navnene som går igjen som fornavn og patronymikon, kan sies å være så uvanlige at slektskap kan sannsynliggjøres (Anund,

⁴⁰³ DN II: 681.

⁴⁰⁴ NG I: 98, 115.

⁴⁰⁵ NG I: 117.

⁴⁰⁶ Skyldverdien var noe over gjennomsnittet i Rakkestad, henholdsvis 2 huder og 9 skinn, og 3 huder og 9 skinn mot en gjennomsnittlig skyldverdi på 2 huder og 4 skinn. *Matrikkelen 1647*: 59-60.

⁴⁰⁷ DN XI: 147. DN XIII: 77. Han kjøpte ett markebol i Medalby i Båstad i 1429.

⁴⁰⁸ AR: 1404.

Osmund, Hallvard, Tore). Vi må derfor se om vi kan finne igjen noen av personene i samtidige kilder.

-Tord Toresson er ukjent fra andre sammenhenger.

-Trygg Andresson har vi truffet som aksjonist i den store veisaken i Skjeberg to år tidligere. Han var ellers en betrodd man i lokaloffentligheten.⁴⁰⁹

-Hallvard Rolfsson kjenner vi ikke fra andre sammenhenger.

-Tord Jonsson: Tord har vi møtt tidligere i en konflikt med sira Øystein Tordsson om veirett i Eidsberg i 1401. Han ser ut til å ha vært en svært betrodd mann i lokalsamfunnet, han går igjen som utsteder og besegler av brev. I 1422 utstedte han et brev sammen med Bård Toresson og en mann til om et makeskifte. I 1428 omtales han som lagrettemann i et jordsalg.⁴¹⁰

-Bård Toresson var også med i Amund Sigurdssons flokk 12 år senere. Vi kjenner ham fra flere sammenhenger som utsteder av brev, sigillant og lignende. I tillegg vet vi at Bård eide en part i Gaustorp i Rakkestad.⁴¹¹

-Reidar Sveinkesson har beseglet brev sammen med Bård Toresson.⁴¹²

-Bjørn Torgrimsson kjenner vi ikke fra andre kilder.

-Lasse Anundsson finner vi også som domsmann sammen med Bård Tordsson.⁴¹³

-Tord Salmundsson har vi tidligere møtt i den store veitvisten to år tidligere. Han var også aktiv i andre offentlige sammenhenger, blant annet sammen med Bård Toresson og Lasse Anundsson.⁴¹⁴

-Anund Eilivsson er ukjent fra andre sammenhenger, det samme gjelder Olav Osmundsson.

-Omund Vinaldsson har deltatt i domsnemd sammen med Bård Toresson og Lasse Anundsson.⁴¹⁵

-Torgeir Bergsson var part i saken som ble dømt av Bård, Lasse og Omund. Han var dessuten involvert i en sak om penger som ble bevitnet av blant annet Torgils Smidsson, Lasse Anundsson og Tord Salmundsson.⁴¹⁶

-Torgrim Hallvardsson finner vi ikke i andre sammenhenger.

⁴⁰⁹ DN V: 553, DN I: 627, DN XIII: 77, DN XVI: 85, DN XXI: 886.

⁴¹⁰ DN XVI: 77, DN II: 697, DN VIII: 279, 288, DN II: 704, DN X: 152, DN VI: 483, DN III: 557, 482, DN IV: 459, DN V: 414, DN XII: 206.

⁴¹¹ DN III: 736, DN VIII: 279, DN X: 152.

⁴¹² DN X: 152.

⁴¹³ DN VIII: 279.

⁴¹⁴ DN V: 553, DN VII: 381, DN X: 170, DN VIII: 279.

⁴¹⁵ DN VIII: 279.

⁴¹⁶ DN VIII: 279, DN VII: 381.

Dersom vi skal oppsummere en del fellestrekk ved de bøndene som deltok i aksjonene mot Hermann Molteke, kan vi legge merke til følgende:

-Et flertall av dem opptrer i andre sammenhenger, som utstedere av offentlige brev, vitner og lignende. De satt gjerne i nemder sammen eller behandlet saker hvor enkelte av de andre var parter. Vi må altså kunne si at vi har å gjøre med en lokal elite i en bred forstand av ordet, og at denne eliten kjente hverandre personlig, om ikke annet så i kraft av at de handlet offentlig sammen.

-Flere av dem hadde to år tidligere deltatt i en større ulovlig aksjon om veihold og veirett i Skjeberg. En av dem hadde også deltatt i en lignende aksjon 20 år tidligere. Vi kan altså legge til at denne lokale eliten også har sett det som en del av sin oppgave å stille seg i spissen for større, ulovlige aksjoner. Dette er et trekk som ble enda tydeligere på 1430-tallet.

7.4: Opprør i 1436-37

Oppstanden i 1424-25 markerte et skifte i forholdet mellom lokalsamfunn og øvrighet, en dreining mot kollektive og ulovlige aksjonsformer. Opprøret i 1436-37 var en foreløpig kulminasjon på dette fenomenet. Opprøret er blant de mest omdiskuterte hendelsene i norsk 1400-tallshistorie, og blir ofte satt i sammenheng med en samtidig oppstand i nedre Telemark; den såkalte "Gråtoppreisningen". Denne oppstanden rettet seg først mot lensherren Olav Bukk på Brunla. Etter å ha brent ned hans gård, marsjerte en større flokk bønder deretter mot Akershus og Oslo. Imidlertid ble flokken stanset før den kom så langt. Oppgjøret etter oppstanden ble økonomisk tungt for telemarksbøndene. Gråtoppoppstanden ser ellers ut til å ha vært mindre omfattende enn oppstanden i Østfold og Ranrike året før.

Oppstanden på østsiden av Oslofjorden er vårt hovedanliggende, og vi skal se på de til sammen 10 brev som utgjør grunnlaget for å rekonstruere opprøret, og hvordan disse har vært tolket.

Det første brevet vi har, er datert 10. mars 1436.⁴¹⁷ Det dreier seg om et brev fra den svenske opprørslederen Engelbrekt Engelbrektsson, som skrev til byrådet i Danzig at et opprør nå var under oppseiling også i Norge. Brevet har vært lite diskutert. Den grundigste drøftingen av brevet har Anders Bøgh stått for; han mener at man må understreke brevetts svenske kontekst. Ut av brevet kan man strengt tatt ikke lese annet enn at det var uro i Norge. Resten må forstås som taktikk fra Engelbrekts side for å kunne vinne støtte i Danzig, hevder Bøgh, som slutter at uroens omfang dermed sannsynligvis var sterkt overdrevet.⁴¹⁸

⁴¹⁷ *Bidrag till Skandinaviens historia ur utlänska arkiver II*, Stockholm 1864 (her fremstilt etter Bøgh).

⁴¹⁸ A. Bøgh, *Norge og Kalmarunionens krise 1434-1442*, Upublisert speciale Århus 1971: 49-51.

I et brev datert 23. juni samme år kommer vi opprøret nærmere inn på livet. Det dreier seg om en overenskomst mellom tolv riksråder og opprørerne.⁴¹⁹ Møtet fant sted ved Jersøy ved Tønsberg, og formålet var å slutte en foreløpig fred mellom rådet og Vikens innbyggere på den ene siden, og Amund Sigurdsson og hans hjelpere og medfølgere på den andre siden. Her får vi altså for første gang navnet på lederen for opprøret, og på 26 av hans medhjelpere.⁴²⁰ Vi skal komme tilbake til disse nedenfor, i en samlet analyse av «opprørspartiet». Interessant er det at beseglerene kalles «hjelpere og medfølgere»,⁴²¹ og ikke «medløpere», som ser ut til å ha vært en vanlig terminologi når det gjaldt folk som var deltagere i en ulovlig konflikt med sentralmakten. Dette kan gi grunnlag for å forestille seg at overenskomsten ble ført i pennen av Amund Sigurdsson eller en av hans folk. Et annet interessant punkt når det gjelder partene, er at de «som j Wikena boo» regnes med på riksrådets side i konflikten. Dette kan tyde på at Amund Sigurdsson og hans folk har holdt et høyt konfliktnivå som har gått ut over den menige mann i Oslofjordområdet i like stor grad som øvrigheten.

Hva gikk så fredsslutningen ut på? Først og fremst skulle de inngå en foreløpig fred som skulle respekteres av begge parter frem til st. Martins dag, dvs. 11. november. Dessuten skulle rikets råd og fem lagmenn komme til Oslo 14 dager etter Mikelsmess (dvs. 13. oktober), for å dømme i de klagemål som både fattig og rik måtte ha. I tillegg skulle alle utenlandske menn bortsett fra de som var inngifte eller riddere forlate landet før olsok, 29. juli. To unntak ble gjort; Herlaug Pedersson og Jusse Tomasson. Grunnen til det er uklar. Herlaug Pedersson var sysselmann i Skienssysla og av dansk lavadelsslekt.⁴²² Jusse Tomasson var rådmann i Oslo, og eide ellers gods i Lier.⁴²³ Muligens har disse to vært godt likt, eller hatt kontakt med opprørsgruppen.

Her kan man skimte et «program», eller mer presist: en del mål opprørerne har satt seg. Disse kan sammenfattes i to punkter: Undersøkelser av misligheter gjort mot både fattig og rik, og utestenging av de fleste utenlandske embetsmenn fra riket. Det er grunn til å tro at disse to punktene i realiteten var to sider av samme sak.

En vidisse av overenskomsten ble utstedt av prosten i Lavranskirken i Tønsberg og gardianen i Olavsklosteret samme sted et par uker senere.⁴²⁴

Det neste dokumentet vi har fra opprøret, er datert til 15. oktober, og det dreier seg om en attest om hovedsmannen på Akershus, Svarte Jøns', rolle i hendelsene.⁴²⁵ Attesten er utstedt av erkepresten i Oslo, Toke Nilsson, og 6 kanniker. Disse tar avstand fra de rykter som hadde gått om at hovedsmannen skulle ha vist unnfalighet ovenfor opprørsflokket. Tvert imot hevder de at hovedsmannen hadde gått i rette

⁴¹⁹ DN III: 733.

⁴²⁰ I brevet omtales denne parten som «Amund Sigurdzsson ok the forscrifnæ xxiiij», men i oppregningen av personer dreier det seg om Amund og 26 andre. Navnet «Anund Andresson» forekommer to ganger, likevel blir det mer enn 24.

⁴²¹ «hiolppæræ ok mædfølghere».

⁴²² DN V: 595, 724. Broren omtales som væpner, DN I: 849.

⁴²³ DN V: 558, 820, DN VI: 382, 383.

⁴²⁴ DN III: 734.

⁴²⁵ DN III: 735.

med Amund Sigurdsson og allmuen, og bedt dem avblåse sine aksjoner. Dette hadde han gjort ikke bare muntlig, men også med bud og brev. Han skal også ha fanget og drept folk («han hafuir fonget ther offwer, badha dødha mæn oc sara»), opplyses det, og erkepresten og kannikene mente at han derfor var frikjent for de beskyldningene som ble rettet mot ham. Her har vi altså en klar indikasjon på at det har foregått voldshandlinger av et visst omfang, uten at vi får noen klarhet i hvor eller når.

Det neste brevet er sannsynligvis fra midten av desember, og er en av de mer omdiskuterte kildene fra disse hendelsene, først og fremst fordi dateringen ikke er helt klar.⁴²⁶ Brevet er datert «sancte Magnussa dagh», noe som kan bety både 16. april og 13. desember, og er utstedt av Amund Sigurdsson selv. Det går i korthet ut på at han og hans menn («alla mina mædher fylghiare») ga fra seg bispegården i Oslo til riksrådet etter forhandlinger med Svarte Jøns, Sigurd Jonsson, lagmann Simon Bjørnsson og borgerne i Oslo. Amund gjorde også i brevet rede for at han hadde bedt disse personene gå i forbønn for seg hos kongen, hvilket de hadde gjort. Etter å ha overgitt gården, lovet Amund aldri å sette seg opp mot kongen, mot riket, rikets menn eller Oslo by, men å «wara hans nadhe [dvs. kongen] til wilia oc tiænistæ, mædher liiff oc godz effter mynne yterste formwge». Dette brevet gir oss ytterligere fakta: Opprørsflokkene har besatt bispegården i Oslo og holdt den over et stykke tid. Hvor lenge vet vi ikke.

Datering til henholdsvis april eller desember vil gi et temmelig ulikt hendelsesforløp for hele opprøret, og denne kronologien i begivenhetene har derfor vært omdiskutert. Den første som behandlet opprøret i detalj, var Ludvig Daae, som mente at okkupasjonen av bispegården må ha skjedd på høstparten.⁴²⁷ Daae behandlet imidlertid ikke muligheten for at brevet kunne være fra april. Gustav Storm påpekte denne muligheten i en debatt med Daae, og rekonstruerte et hendelsesforløp med dette utgangspunktet.⁴²⁸ Dette gikk i korthet ut på at bispegården ble okkupert i februar og Engelbrekt Engelbrektsson informert om dette. Deretter fulgte en periode hvor Svarte Jøns foretok seg lite, men etter å ha stormet bispegården med døde og sårede, overga Amund og hans menn gården i april og forhandlet frem en våpenstillstand i juni. Dette ble kongen informert om senere på sommeren. Deretter har lite skjedd før det store forliket kom i stand i februar 1437. Dette synet ble stående lenge.⁴²⁹ Gösta Aldener hevdet imidlertid ut fra en tekstanalyse av dette brevet, våpenstillstands brevet fra juni og forliksbrevet fra februar 1437 (se nedenfor) at mens opprørernes situasjon ser ut til å ha vært sterk om sommeren, var den svak da bispeborgen ble oppgitt og da forliket ble inngått. Ut fra dette skisserer han et alternativt hendelsesforløp, hvor bispegården

⁴²⁶ DN III: 736.

⁴²⁷ L. Daae, "Bidrag til Norges Historie i Aarene 1434-1442", i *Historisk Tidsskrift* 4 (1877): 62-108.

⁴²⁸ G. Storm, "Om Amund Sigurdsson Bolt og Urolighederne i det sydlige Norge 1436-1438", i *Historisk Tidsskrift* 12 (1890): 101-140.

⁴²⁹ Se f. eks. A. Taranger, *Norges historie* III: 1, Kristiania 1915: 298-300, Johnsen 1919: 170-171, og O.A. Johnsen, *Noregsveldets undergang. Et utsyn og et opgjør*, Kristiania 1924: 122-125, Koht 1926: 29-32, S. Haund, *Det norske folks liv og historie* III, Oslo 1934: 244-253.

ble okkupert om høsten og oppgitt i desember.⁴³⁰ Dette er et syn som er blitt stående, og en har forestilt seg at okkupasjonen av bispegården skjedde som en følge av at opprørerne utover høsten må ha befunnet seg i en trengt posisjon, og har ønsket å ha noe å forhandle ut fra.⁴³¹ Dersom brevet er fra desember, må vi tro at okkupasjonen har skjedd etter at Svarte Jøns fikk utstedt sin attest i oktober, ellers ville vi vel ha hørt om det i den sammenheng. Dersom brevet var utstedt i april, burde okkupasjonen ha skjedd etter at brevet fra Engelbrekt Engelbrektsson til rådet i Danzig ble skrevet, av samme grunn. Som vi så i brevet til rådet, har Engelbrekt nok blåst opp hendelsene i Norge, og en okkupasjon av bispegården i Oslo ville ha vært et godt propagandapoenget i så måte. Dette taler også til fordel for en datering i desember.

Fra februar 1437 har vi så det stort forliksbrevet mellom allmuen i Oslo bispedømme og riksrådet.⁴³² Det var en tallrik forsamling som møtte. Erkebiskop Aslak Bolt var den som formelt hadde sammenkalt til møtet, og blant de tilkalte var biskop Audun i Stavanger, Svarte Jøns, lagman Simon Bjørnsson, prost ved Apostelkirken i Bergen Torleif Olavsson, høvedsmann på Tunsberghus Eindride Erlendsson, Erlend Eindridesson, Mattis Jeppeson, Kolbjørn Gerst, Henrik Skakt, Bengt Harniksson, Torgot Bengtsson og Eirik Sæmundsson, samt de fem lagmenn fra Oslo, Bergen, Tunsberg, Viken og Skien. Dessuten møtte 24 bønder på vegne av allmuen i hele Oslo bispedømme. Det var disse som utstedte forliksbrevet, og de sier i brevet at mye annen allmue fra «adrom bygdhom or androm biscopdømom j Norighe» var til stede i Oslo. Dette er det første vi legger merke til i forliksbrevet: Her dreier det seg ikke lenger om en regionalt avgrenset konflikt i Borgarsysla/Romerikeområdet; her er hele bispedømmet representert med tilslutning fra andre deler av landet, og blant øvrigheten er også den geografiske spredningen stor: bispesetene i Nidaros, Bergen og Stavanger var representert ved biskop eller prost, 5 lagmenn fra hele landet og høvedsmennene på to av festningene på Østlandet. Det er altså ikke bare en samling med lokale riksråder vi har å gjøre med. Alt dette antyder at denne konflikten var løftet ennå et hakk opp siden våpenstillstanden i juni året før.

Selve avtalen er organisert i seks punkter. Vi skal se litt nærmere på dem

1: Det første punktet etablerte rammene for forholdet mellom allmuen og øvrigheten: Bøndene lover kongen troskap og lydighet, og lovde å aldri mer velge en høvedsmann uten kongens eller rådets vilje. Lydigheten skulle imidlertid være tosidig: allmuen understreker at ikke bare har de sverget troskap til kongen da han ble tatt til konge, men «oc han oss». Det ble presisert ytterligere at kongen «skall halda oss widh lagh oc rætt».

2: Forlikets andre punkt gikk på Amund Sigurdssons retter. Bøndene ba rådet skrive til kongen og be ham forlene Amund med Færøyene med all kongelig rett, på

⁴³⁰ G. Aldener, "Kronologiska synspunkter på Amund Sigurdsson Bolts opprør", i *Historisk Tidsskrift* 34 (1946-48): 407-422.

⁴³¹ L. Hamre, *Norsk historie frå omlag 1400*, Oslo 1968: 107-113, Bøgh 1971: 64-66, S. Imsen og J. Sandnes: *Norges historie 4: Avfolkning og union 1319-1448*, Oslo 1977: 359-364, H. Bjørkvik, *Norges historie bd. 4: Folketap og sammenbrudd 1350-1520*, Oslo 1996: 163-166.

⁴³² DN II: 727.

betingelse av at Amund holdt allmuen der ved lov og rett. Amund på sin side sverget på bok «med ødhmywkæ kneffalle» at han i all sin livsdag skulle være konge, råd og alle som bodde i riket huld og tro. De 24 bøndene som utstedte brevet, gjentok dette på vegne av allmuen. Amunds personlige retter og forpliktelser stoppet ikke med Færøyene. Det ble også bedt om at han skulle få høst- og vårleidangen av fire skipreider i Borgarsysla; nemlig Idd, Ingedal, Skjeberg og Åbygge. Disse inntektene skulle han ha bare det inneværende året. Igjen ble det forsikret om Amunds troskap, og at han aldri mer skulle kreve noen av kongens inntekter uten godkjennelse fra konge og råd. Og igjen ble det bedt om at kongen skulle ta Amund til nåde «i sin winskap oc kjærligheit oc tillgiffue oc fforlate honom oc hans medhielparom».

3: Deretter kom man inn på de generelle klagene som hadde ligget til grunn for våpenstillstanden sommeren 1436, nemlig over de «vtlendzska waldz men» som hadde hatt både verdslige og kirkelige embeter i Norge. Dette ville man ikke lenger tåle, på grunn av de urett både leg og lærd hadde lidd under dette. Et viktig unntak ble imidlertid gjort: De utenlandske menn som var gift i Norge skulle få bli sine levedager dersom de sverget kongen troskap, men skulle ikke få ha noe embete.⁴³³

4: Som eget punkt blir det påpekt at rikets råd har lovet å skrive til kongen og forlange rikets segl tilbakeført til landet, slik at «Noriges men threnig ey lenger at laupa vtan rikis effter thy jncigle».

5: Skatteinnkrevningen var også en del av forliket; rådet skal skrive til kongen for å få slutt på de ulovlige tyngslene fogdene har lagt på allmuen i Viken i tillegg til de gamle og lovlige skattene.

6: I et avsluttende avsnitt maner brevetstederne til at det nå skal herske fred og fordragelighet i riket, og at det som Amund og hans medhjelpere har gjort heretter skulle gjøres med lov og rett, vennskap og kjærlighet.

Dersom vi isolerer de enkelte punktene som blir behandlet i forliket, finner vi at det som må kalles typiske allmueklager begrenser seg til to punkter: Ulovlige og tunge skatter, og utenlandske fogder. Som forliket er formulert, kan disse to punktene sees som to sider av samme sak - de ulovlige skattene ble innkrevd av «omilde ffoguta». Amund Sigurdssons krav var derimot viet stor plass. For det første skulle han unngå all straff og forfølgelse etter sitt oppløp, for det andre skulle han få tilgang på kongelige inntekter i Norge. At Amund i nokså detaljert grad ble pålagt å følge lov og rett ovenfor sine potensielle undergivne på Færøyene, peker forøvrig i samme retning som hva vi så som en mulig tolkning av 1436-forliket: At Amund og hans flokk ikke har representert hele allmuen, men tvert om kan ha vært til plage for de som ikke deltok i oppstanden.

Hvis vi holder allmuens klagepunkter over skatt utenfor, vil vi se at de tilsynelatende motsetningene mellom Amund Sigurdsson og riksrådet ikke var for store. Amund Sigurdssons personlige krav slik de fremgår av forliket, var kort og godt å bli en del av det gode selskap, dvs. blant de menn som ble tilgodesett med forleninger i

⁴³³ Hermann Molteke falt inn under denne gruppen. Amund Sigurdsson klarte dermed å utelukke sin kusines ektefelle fra maktutøvelse på kongens vegne.

Norge. Som vi ser av forliket, står ikke dette i motstrid til de krav riksrådet stilte til kongen. Disse gikk ut på at disse godene skulle fordeles på en snevrere krets norske menn, og at denne kretsen skulle ha større kontroll over godene; dvs. rikets segl tilbake til landet. Oslobispen Jens Jakobsson var kansler, og skulle dermed ha seglet i sin forvaring. Han oppholdt seg imidlertid bare sporadisk i sitt bispedømme.

Noen dager etter at dette brevet ble utstedt, kunngjorde riksrådet ved Aslak Bolt, biskop Audun, herr Eindride Erlendsson og Erlend Eindridesson at opprøret var stanset og et forlik inngått.⁴³⁴ De lovet i dette brevet å oppfylle sine forpliktelser altså å skrive til kongen om de forhold som var påpekt i forliksbrevet. De lovet også å be kongen innstendig om å følge oppfordringen i brevet, og minne ham på at «han will answaræ for then øwerste konungh oc domare». Vi merker det geistlige innslaget i riksrådet i formuleringen.

Flere kilder har vi ikke bevart fra selve opprøret, men fra våren 1438 har vi et par dokumenter som belyser Svarte Jøns' rolle i hendelsene i Oslo i 1436. Et brev fra slutten av mai ble tilsynelatende utstedt av rådmenn og borgere i Oslo. De avga på oppfordring av Erlend «Anderszon» (vel Erlend Eindridesson) en forklaring på hva som hadde skjedd da Amund Sigurdsson hadde okkupert bispegården i Oslo.⁴³⁵ De forklarte i brevet at da Amund hadde besatt borgen, prøvde Svarte Jøns å forhandle med ham. Amund lovet i utgangspunktet å gi fra seg gården og svare for kongen, men dette skjedde ikke. I stedet satt Amund og Svarte Jøns i bispegården sammen med sine folk «ok førtärethe». Da herr Erlend noe senere kom til Oslo for å gripe Amund, nektet allmuen ham dette, og han kom ingen vei. Dette var jo en ganske grov påstand om at hovedsmannen hadde gitt etter for opprøreren. Problemet med påstanden var at den var falsk, i følge Svarte Jøns. I et møte på rådstuen i Oslo i august anklaget Svarte Jøns en Harald Gullsmed for å ha fabrikkert det ovenstående brevet.⁴³⁶ Vitnebrev fra møtet ble utstedt av en imponerende forsamling; hovedsmann Olav Bukk på Akershus, prost ved Mariakirken Anders Mus, lagmann i Oslo Simon Bjørnsson, to væpnere, 5 rådmenn og 12 andre bymenn. Svarte Jøns tok sterkt avstand fra påstandene i brevet, og det viste seg at ingen rådmenn eller menig mann i Oslo hadde hørt om dette brevet før det ble lagt frem på møtet. Hva som videre skjedde i denne saken, vet vi ikke. Episoden sier lite om de faktiske hendelsene i bispegården i 1436, men den viser sammen med Svarte Jøns' attest fra oktober 1436 at hans rolle må ha blitt oppfattet som uklar i samtiden. Hvilket nag Harald gullsmed har hatt til Svarte Jøns kan vi ikke vite noe om, men det er talende at han fant det opportunt å antyde unnfalighet i denne krisesituasjonen for å ramme ham.

Vi skal i det følgende prøve å kartlegge hvem opprørerne var, og det vil være naturlig å først se hva vi kan vite om lederen, Amund Sigurdsson. Om Amund foreligger det

⁴³⁴ DN II: 728.

⁴³⁵ DN XXI: 370.

⁴³⁶ DN XXI: 371.

en relativt omfattende litteratur, først og fremst i form av et ordskifte mellom Ludvig Daae og Gustav Storm i *Historisk Tidsskrift* på slutten av 1800-tallet⁴³⁷, en artikkelserie Norsk Slektshistorisk Tidsskrift i årene 1939-41 av Henning Sollied⁴³⁸, og et kortere arbeid av Gösta Aldener i *Historisk tidsskrift* i 1946-47.⁴³⁹ Andre fremstillinger av Amund Sigurdssons personlige historie er i stor grad basert på disse. Det har hersket relativt stor grad av enighet om Amunds slektsbakgrunn og livsløp frem til opprøret, mens det har vært divergerende oppfatninger av Amunds skjebne etter 1437.

Amund Sigurdsson selv brukte aldri slektsnavnet «Bolt» i noen av de dokumentene vi har etter ham, men av seglet hans kan vi se at han tilhørte denne familien. Man har gått ut fra at han var sønn av Sigurd Berdorsson Bolt, og altså brorsønn av Ogmund Berdorsson Bolt. Disse to må sies å være blant de fremste adelsmenn i riket rundt år 1400. Sigurd var ridder, og som vi har sett, hadde han muligens forleninger i Østfold. Ogmund Berdorsson var i en tid høvedsmann på Akershus, og altså en av Margretes/Eiriks mest betrodde menn. Han hadde dessuten store deler eller hele Borgarsysla som sysle i perioder. Slekten har hatt eiendommer i Borgarsysla, vi finner en rekke kjøp, salg, makeskifter og arveoppgjør som indikerer at slekten satt med relativt store eiendommer i området. Når det gjelder Bolt-ættens bakgrunn før begynnelsen av 1300-tallet, har Henning Sollied foretatt et oppryddingsarbeid og vist at man neppe kan sannsynliggjøre noen slektsforbindelser lenger bak enn til en Kolbein på Flesberg, Sigurd og Ogmunds bestefar på 1320-tallet.⁴⁴⁰ Sollied bidrar også til å oppklare en del forhold rundt Amund selv. Det gjelder først og fremst Amunds giftermål, og hans skjebne etter 1437. Når det gjelder ekteskapet, tar Sollied avstand fra Gustav Storms hypotese om at Amund skulle være gift med Ingrid Torbjørnsdatter, søsterdatter av oslobispen Øystein Aslaksson, og hatt store godsinteresser i Eiker.⁴⁴¹ I stedet mener han å påvise at Amund var gift med en Elin Eriksdatter. Dette gjør han ut fra en hypotese om at Amund Sigurdsson virkelig ble forlent med Færøyene etter 1437.⁴⁴² Dermed er vi over på neste punkt, Amunds videre skjebne. Det foreligger tre forskjellige hypoteser om dette: 1) Amund skal ha bli henrettet nokså umiddelbart etter opprøret, 2) Amund skal ha flyttet til Sverige og levd der til midten av 1460-årene, og 3) Amund ble forlent med Færøyene, vendte tilbake til Norge mot slutten av 1440-årene og døde en gang på 1450-tallet. Vi skal se kort på hver av disse hypotesene.

⁴³⁷ Daae 1877, L, Daae, "Nye studier til Opprørshøvdingen Amund Sigurdssøns historie", i *Historisk Tidsskrift* 11 (1890): 488-499, Storm 1892.

⁴³⁸ Sollied 1939-1940/1941-1940.

⁴³⁹ G. Aldener, "Bidrag till upprorsledaren Amund Sigurdssons historia", i *Historisk Tidsskrift* 34 (1946-47): 179-190.

⁴⁴⁰ Sollied 1939-41. Han avviser bl. a. påståtte forbindelser tilbake til Inga på Varteig og dermed forbindelse med kongeslekten.

⁴⁴¹ Storm 1892: 127. Sollied 1939-41: 294-295. Sollied mener Storm trekker en feilslutning om hvem Amunds svigermor var ut fra sammenkoblingen av to diplomer, DN II 713 og DN III 738.

⁴⁴² Sollied 1939-41: 296-297.

1: Ludvig Daae hevdet med bakgrunn i en tysk krønike at Amund skal ha blitt fengslet og henrettet ved bål av hovedsmannen i Bergen, Olav Nilsson.⁴⁴³

2: Teorien ble imidlertid imøtegått av Gustav Storm, som mente at kildegrunnlaget var for tynt til å kunne tillegges vekt.⁴⁴⁴ I stedet mente han at Amund hadde forflyttet seg til slektninger i Sverige, hvor han «tilbringer sit senere Liv i gode økonomiske Vilkaar».⁴⁴⁵ Denne teorien er imidlertid blitt avvist av Gösta Aldener, som viser at den baserer seg på feiltolkning av seglmateriale.⁴⁴⁶

3: Til sist har vi altså Sollieds hypotese: Amund Sigurdsson tilbrakte en tiårsperiode som sysselmann på Færøyene, kom tilbake til fastlandet mot slutten av 1440-årene og forsvinner så ut av kildene etter 1450.

Vi skal ikke her spekulere mer over disse alternativene, men konstatere at Amund Sigurdsson tilhørte en av de adelsslektene i området som hadde markert seg sterkt i riksstyring og lokalstyring i tiårene rundt 1400. Vi skal så se videre på hans medhjelpere.

I de kildene vi har gjennomgått, finner vi en rekke navn på dem som var med på Amund Sigurdssons opprør. Det kan være naturlig å behandle de 24 bøndene fra fredsslutningen i Oslo atskilt fra de 25 vi kjenner navnene på fra våpenstillstanden ved Jersøy, og de 5 medbeseglerne fra oppgivelsen av bispegården. Vi skal imidlertid se at det var en viss overlapping mellom disse gruppene. Bakgrunnen for disse til sammen 51 personene har vært undersøkt tidligere. Konklusjonene har vært klare: Det har vært bedrestilte bønder fra ytreluten av Borgarsysla som har vært Amund Sigurdssons nærmeste medhjelpere. Ludvig Daae mente for eksempel at siden Amunds medsigillanter ved oppgivelsen av bispegården i desember ble omtalt som «thæssæ godhe mæn» måtte de være adelige, om enn ikke av «bekjendte og ansete Adelsslægter».⁴⁴⁷ Gustav Storm sluttet seg til dette synspunktet, og mente også å kunne plassere en del av sigillantene fra juni 1436 geografisk.⁴⁴⁸ En rekke fremstillinger av opprøret er så vidt jeg kan se basert på disse antagelsene,⁴⁴⁹ tildels supplert med egne tolkninger.⁴⁵⁰ Den første egentlige systematiske gjennomgangen av diplomene med tanke på å kartlegge samtlige navngitte aktører sto Kaare Bjerke for.⁴⁵¹ En tilsvarende undersøkelse, men utvidet til å inkludere Rakkestad-bøndene fra 1424-25 og Gråtopp-

⁴⁴³ Daae 1877: 103-108, Daae 1890.

⁴⁴⁴ Storm 1892: 133-140.

⁴⁴⁵ Storm 1898: 395-396.

⁴⁴⁶ Aldener 146-48; 179-190.

⁴⁴⁷ Daae 1877: 81.

⁴⁴⁸ Storm 1890: 108-110.

⁴⁴⁹ F. eks. Taranger 1915: 299, Johnsen 1919: 170-172, Koht 1926: 30-32, Bøgh 1971: 93-95.

⁴⁵⁰ Anders Bøgh slutter seg f. eks. til Storms og Bjerkes antagelser, og understøtter disse med en diskusjon omkring bruken av segl. Bøgh 1971: 54-55.

⁴⁵¹ K. Bjerke, "Opprørshøvdingen Amund Sigurdson Bolt og hans menn", i *Tidsskrift utgitt av Østfold historielag* 2/1957: 91-96.

opprørerne fra 1438 er gjennomført av Steinar Imsen.⁴⁵² Vi skal i det følgende basere oss på Bjerkes og Imsens undersøkelser, men i tillegg gjøre analyser på gårdsnivå der det er mulig. Vi skal starte med våpenstillstanden sommeren 1436.

Ved våpenstillstanden i 1436 finner vi i tillegg til Amund selv følgende: Nisse Sveinsson, Hallvard Toresson, Torleif Tovesson, Amund Assersson, Gunnar Jonsson, Jeppe Engelbriktsson, Eirik Olavsson, Anund Andersson (nevnt to ganger), Arne Pålsson, Byrge Sigurdsson, Hermann Torsteinsson, Einar Einarsson, Jon Taraldsson, Torbjørn Hallvardsson, Sigurd Olavsson, Niklas Torkilsson, Sigge Jonsson, Asbjørn Alfsson, Steinar Aslaksson, Ketil Alfsson, Gjest Guttormsson, Tormod Øyvindsson og Asgaut Jonsson. Her er ingen angitt med hjemgård, og vi må derfor basere oss utelukkende på om vi kan finne igjen aktørene i samtidige kilder.

1: Nisse Sveinsson finner vi som vitne ved et festermål i Aremark i 1461, han brukte da segl.⁴⁵³ Vi er her 25 år fra begivenhetene, og må tro at Nisse har vært en eldre mann, dersom det er samme person.

2: Hallvard Toresson har vi flere kilder på. Det ser ut til at han var bosatt på Hov i Vestfold, og handlet med jord der mot slutten av 1430-tallet. Han har også vært lagrettemann. Han ser ut til å ha hatt eiendommer i Rygge. Kaare Bjerke har også pekt på en Hallvard Toresson i Solør/Øymark-området, og åpnet for at det kan være samme person.⁴⁵⁴

3: Torleif Toresson kjenner vi bare fra et brev fra Rødnes, hvor han opptrådte som lagrettemann ved en markegang.⁴⁵⁵

4: Amund Assersson var den ene av de to bonderepresentantene fra Borgarsysla som var til stede ved Christopher av Bayerns hylling i 1442. Vi finner ham også som lagrettemann ved en grensetvist i Onsøy i 1434. Vi finner ham forøvrig i samme markegang som Torleif Toresson, og da som leder for nemnda som går grensen.⁴⁵⁶

5: Gunnar Jonsson finner vi som jordkjøper i Hitterdal i 1435.⁴⁵⁷

6: Jeppe Engelbrektsson finner vi som vitne ved en forlovelse i Rygge i 1433.⁴⁵⁸ Kaare Bjerke har også identifisert en Jeppe Engelbrektsson som var lagrettemann i forbindelse med en eiendomsoverdragelse til Varna kloster i 1472.⁴⁵⁹ Om disse to er identiske, er usikkert. Jeppe i 1432 var stefar til Åse Ogmundsdotter som ble trolovet, og må da ha vært en godt voksen mann. I 1472 må han i så fall ha vært godt oppe i 70-årene.

⁴⁵² Imsen 1990: 173-192.

⁴⁵³ DN II: 841.

⁴⁵⁴ DN I: 71, DN V: 504, DN X: 189, DN VI: 477, 489, DN XXI: 347, 348, DN VII: 422.

⁴⁵⁵ DN XIII: 50. Brevet er datert til 1395-96, men skal i følge Sollied være feildatert og yngre. Sollied 1939-41.

⁴⁵⁶ DN III: 771, DN XII: 194, DN I: 798.

⁴⁵⁷ DN IX: 264.

⁴⁵⁸ DN II: 715.

⁴⁵⁹ DN II: 833.

7: Eirik Olavsson har hatt forbindelser med adelssetet på Ellingård, og ellers vært lagrettemann ved flere anledninger.⁴⁶⁰ I 1433 arvet han, sammen med sine søsken Sigurd Sjovarsson, som var lagmann i Tunsberg, og Tormod Øyvindsson fra moren Åsa Ulfsdatter. Arveskiftet skjedde på Ellingård.

8: Anund Andersson finner vi oppført to ganger i dokumentet fra juni 1436. Det kan dreie seg om to forskjellige personer. Ut fra kildebelegget vi har på dette navnet er det vanskelig å trekke noen slutning om dette. Vi finner Anund Andersson som vitne, lagrettemann, brevutsteder o.l i Eidsberg og Onsøy, noe som peker mot at det er to forskjellige personer. Anund Andersson i Onsøy finner vi som vitne ved Eirik Olavssons arvesak.⁴⁶¹

9: Arne Pålsson var lagrettemann i Onsøy.⁴⁶²

10: Byrge Sigurdsson var også lagrettemann.⁴⁶³

11: Hermann Torsteinsson eide jord i Rakkestad.⁴⁶⁴

12: Einar Einarsson var lagrettemann i Follo i 1447. Interessant er det også at han i 1433 ble gift med Åsa Ogmundsdatter, og dermed var svigersønn av Jeppe Engelbrektsson. Han hadde også jord i Enningdal.⁴⁶⁵

13: Jon Torvaldsson var lagrettemann i Follo.⁴⁶⁶

14: Torbjørn Hallvardsson var meddommer sammen med Eirik Olavsson i en arvetvist i Sarpsborg i 1438, hvor Sigurd Sjovarsson dømte.⁴⁶⁷

15: Sigurd Olavsson var lensmann i Tunheim sogn i Båhuslen, og må ha vært en eldre mann i 1430-årene. Han donerte nemlig jord til sognekirken rundt århundreskiftet. Broren hans deltok i Gråttopprøret.⁴⁶⁸

16: Vi finner en Niklas Torkilsson som lagrettemann på Ringerike i 1424.⁴⁶⁹ Om det er den samme personen som i 1436 er tvilsomt. I så tilfelle viser det at Amund Sigurdsson rekrutterte også utenfor østsiden av Oslofjorden.

18: Sigge Jonsson kan ha vært lagrettemann på Romerike i 1456.⁴⁷⁰

19: Asbjørn Alfsson er ukjent fra andre kilder.

⁴⁶⁰ DN I: 743, 798, DN XVI: 95, DN V: 666.

⁴⁶¹ DN X: 227, 165, DN XIII: 84, 102, 103, DN XVI: 95, DN I: 743, 819.

⁴⁶² DN XII: 194.

⁴⁶³ DN II: 790.

⁴⁶⁴ DN II: 757.

⁴⁶⁵ DN III: 675, DN II: 715, DN XV: 73.

⁴⁶⁶ DN V: 570, DN I: 780.

⁴⁶⁷ DN V: 666.

⁴⁶⁸ DN VI: 480, DN III: 745, DN V: 518, EJ: 386.

⁴⁶⁹ DN X: 139.

⁴⁷⁰ DN IV: 938.

20: Steinar Aslaksson finner vi derimot igjen som lagrettemann i Våler-området ved en rekke anledninger på 1430-tallet. Han har også eid jord i området.⁴⁷¹

20: Amund Smedsson var lagrettemann i Eidberg.⁴⁷²

21: Reidar Aslaksson opptrådte som lagrettemann ved en arvesak i ytrefuten i 1425.⁴⁷³

22: Ketil Alfsson finner vi som domsmann i en eiendomstvist i Hun i 1427.⁴⁷⁴

23: Gjest Guttormsson finner vi ikke i andre kilder. Fornavnet kan tyde på at han har vært hirdmann eller av adelssekt.

24: Tormod Øyvindsson vet vi derimot en del mer om. Han var bror av Eirik Olavsson og lagmann Sigurd Sjovarsson. Eirik deltok som vi har sett i Amunds flokk. Han har ellers opptrådt som lagrettemann, og som ombudsmann for korsbroren Eilif Sveinson i en jordavståelsessak fra 1454.⁴⁷⁵

25: Til slutt har vi Asgaut Jonsson, som vi har møtt tidligere i konflikt med kirken om veirett i Skjeberg. Vi har sett at han ved et par anledninger opptrer som utsteder av arvebrev og salgsbrev.⁴⁷⁶

I kapitulasjonsbrevet fra desember 1436 finner vi igjen én av disse 25, nemlig Hallvard Toresson. Dette har gitt grunnlag for spekulasjoner om Hallvard Toresson også kan ha vært identisk med Hallvard Gråtopp. Blant annet har Ludvig Daae vært inne på dette.⁴⁷⁷ Det finnes imidlertid ikke noe grunnlag for å hevde dette. I nyere tid har Birger Kirkeby også villet hevde at de to er samme person, men har villet identifisere dem som en Hallvard Toresson fra Lindheim i nedre Telemark.⁴⁷⁸ Det går imidlertid an å knytte Hallvard Toresson i Vestfold til en annen person som beseglet kapitulasjonsbrevet, nemlig Tormod Gunnarsson. Han var vitne ved en av jordtransaksjonene Hallvard var involvert i i Vestfold.⁴⁷⁹ Vi har sett ovenfor at det var en tendens til at Amunds tilhengere har vært involvert i rettshandlinger sammen, enten som lagrettemenn, vitner eller brevutstedere. Det samme kan være tilfelle her. Tormod Gunnarsson kjenner vi ikke fra andre brev. Det som derimot kan peke mot at Hallvard Toresson og Hallvard Gråtopp var samme person, er at vi finner en av Gråtopp-mennene i kapitulasjonsbrevet, nemlig Gudmund Helgesson. Han fikk i 1439 tilgivelse for sin deltagelse i dette opprøret.⁴⁸⁰

⁴⁷¹ DN V: 589, 641, DN IX: 252, DN VIII: 288, DN IV: 852, DN V: 629, DN VII: 358.

⁴⁷² DN IV: 925.

⁴⁷³ DN VII: 380.

⁴⁷⁴ DN III: 687.

⁴⁷⁵ DN V: 745, 752, 787, 796, DN I: 743.

⁴⁷⁶ DN XI: 132, 152, DN IX: 279, DN V: 553, DN XV: 66.

⁴⁷⁷ Daae 1877: 86.

⁴⁷⁸ B. Kirkeby, *Hallvard Gråtopp frå Lindheim skipreide*, Sauherad 1996.

⁴⁷⁹ DN VI: 477.

⁴⁸⁰ DN IX: 276.

Niklas Ivarsson kjenner vi ikke fra andre kilder. Bård Toresson er derimot en gammel kjenning fra oppstanden mot Hermann Molteke i 1424-25, som vi har behandlet tidligere (kap. 7.2). Vi nøyer oss her med å oppsummere at han var med på å utstede brev, og at han var involvert i en nedsettelse av kirkens landskyld i Rakkestad i 1427.⁴⁸¹

Hvis vi skal se disse 29 personene samlet, legger vi merke til en rekke ting.

-For det første ser det ut til at ytreluten av Borgarsysla, nærmere bestemt Onsøy, har vært et tyngdepunkt, men med forgreninger til andre deler av Borgarsysla og muligens Vestfold/Ringerike/Romerike.

-For det andre se vi at det er en lang rekke menn som har hatt ombud i lokalsamfunnet som lagrettemenn, vitner og lignende. Det er de færreste vi ikke kan finne igjen i disse posisjonene.

-For det tredje ser det ut til å ha vært en del forbindelse mellom en del av disse personene både i lokaloffentligheten og på det private planet.

Vi skal se litt nærmere på hvert av disse punktene. La oss ta den geografiske fordelingen først. Av de 29 finner vi bare et par i indre Østfold (Nisse Sveinsson, Torleif Toresson). Dette er ikke noe nytt, flere historikere har som tidligere nevnt pekt på ytreluten som kjerneområdet, men med deltagere fra et videre område.

Det andre punktet dreier seg om i hvilke posisjoner vi finner disse personene. En del av brevene dreier seg om kjøp og salg av gårdparter eller arveoppgjør, men i et flertall av brevene finner vi aktørene i offentlige ombud. Det vil si at de var lagrettemenn, bevitnet kjøp og salg, deltok i markeganger og så videre. Dette har vært regnet som en indikasjon på at vi har hatt å gjøre med en elite. Til tross for at det er en viss fare for sirkelslutning (at lagrettemenn tilhørte eliten fordi eliten bestod av bl.a. lagrettemenn), må vi tro at vi i hvert fall har å gjøre med relativt fremstående bønder. Vi kan se noe nærmere på de økonomiske transaksjonene disse bøndene var involvert i, for å se om vi kommer dem nærmere.

Vi har et arveoppgjør, hvor halvbrødrene Eirik Olavsson, Tormod Øyvindsson og Sigurd Sjovarsson arver sin mor Åsa Ulfsdatter, sammen med hennes mann, Olav Torsteinsson. Arveoppgjøret peker på at det kan ha dreid seg om velstående folk, brødrene arvet blant annet en rekke prydgjenstander i sølv og gull i tillegg til 6 kyr, penger og noe jord. Det sies også at faren/stefaren skal beholde resten. Tormod Øyvindsson så vi jo også i 1454 som ombudsmann for sira Eiliv Sveinsson, som hadde prebendet ved St. Andreasalteret i domkirken i Oslo.⁴⁸² Han var altså en betrodd mann, enten det nå var på grunn av slektskap eller status.

⁴⁸¹ DN XVI: 77, DN II: 680, DN VIII: 279, DN II: 704, DN X: 152.

⁴⁸² DN V: 787.

Anund Andersson og broren Torgeir arvet i 1418 sine foreldre, og skiftet arven.⁴⁸³ I skiftet heter det at Torgeir skal ha Stein, et markebol i Veli og to ertogbol i Ulvedalen samt et halvt øresbol i Sletter, samt Kjøpsvik i Skjeløy. Hva Anund ble sittende med, vet vi ikke, men vi får tro det er resten, hva nå det måtte bestå av. Tolker jeg dette rett, besto Torgeirs part av to hele bruk samt deler i tre andre gårder. Som en del av en arv -uansett om det er en brorpart eller ikke- ser dette ut som en hel liten godssamling. Det ser ut til at gårdene lå i ytreluten, og var av varierende størrelse.⁴⁸⁴ Da Anund giftet bort datteren sin Helga til en Brynjulv Torbjørnsson i 1420, ga han med søndre Moen i Eidsberg i heimanfølge.⁴⁸⁵

Hallvard Toressons gårdkjøp i Hov i Vestfold sier oss ikke så mye, Vi ser at han kjøpte 6 øresbol i Askheim i Hov i 1438-39 og at han solgte halve Dilling i Rygge i 1434 - dersom vi snakker om samme mann.⁴⁸⁶ En halv gård er et relativt stort salg, men sier oss lite om hva Hallvard ellers eide. Det samme er tilfelle med Herman Torsteinssons salg av 6 øresbol av to gårder i Rakkestad til broren.⁴⁸⁷ Samme problem støter vi på med Einar Einarsson og hans salg av en halv gård i Enningdal i 1424.⁴⁸⁸ Vår kunnskap om Sigurd Olavsson er like mager. I et brev fra 1440 bevitner en mann at Sigurd og broren hans Sveinung tillot en nabo å drive kyr over deres eiendom Fossheim i Viken.⁴⁸⁹ Vi vet ikke om dette var all Sigurds eiendom, og hvordan forholdet mellom brødrene var når det gjaldt parter i gården. Likeledes er Steinar Aslakssons kjøp av 3 øresbol i Spydeberg i 1432 til lite hjelp, og det samme gjelder Bård Toressons salg av jord i Rakkestad i 1429.⁴⁹⁰

Det tredje punktet, forbindelsene mellom disse personene, har vært mindre påaktet. Både Imsen og Bjerke har påpekt at Eirik Olavsson og Tormod Øyvindsson var brødre, og at deres bror Sigurd Sjovarsson var lagmann. Vi finner også et annet slektsforhold: Jeppe Engelbrektsson var svigerfar til Einar Einarsson. Men i tillegg til familiebånd, kan vi se at disse personene opptrådte sammen i rettslig sammenheng. Ved arveskiftet på Ellingård hvor Eirik og Tormod arvet sin mor, var f. eks. Anund Andersson vitne. Amund Assersson og Torleif Toresson henholdsvis ledet og deltok i en markegang i Rødnes sammen. Eirik Olavsson og Torbjørn Hallvardsson dømmer sammen i en eiendomstvist i Sarpsborg. Tormod Gunnarsson bevitner Hallvard Toressons jordsalg i Hov.

⁴⁸³ DN IX: 227.

⁴⁸⁴ Stein lå i Onsøy og skattet som halvgård i 1647, Ulvedalen lå også i Onsøy, mens Veli lå i Våler. Sletter var et relativt vanlig navn, og er derfor vanskelig å plassere. Ut fra sammenhengen er Sletter i Råde ikke usannsynlig.

⁴⁸⁵ DN XIII: 84.

⁴⁸⁶ DN VI: 477, DN XXI: 347, 348.

⁴⁸⁷ DN II: 757.

⁴⁸⁸ DN III: 675.

⁴⁸⁹ DN VI: 480.

⁴⁹⁰ DN IV: 852, DN X: 152.

Det bildet som tegner seg, er av en noe avgrenset krets som delvis har kjent hverandre gjennom offentlige ombud, og tildels har vært i slekt med hverandre. Hvor omfattende denne kretsen har vært, er det vanskelig å si noe om. Vi må regne med at relativt mange deltok i offentlig styring gjennom forskjellige ombud, men det vil være rimelig å anta at disse posisjonene ble dominert av personer som hadde en større økonomisk eller sosial kapital enn andre. Bildet ligner forøvrig påfallende hva vi fant for oppstanden mot Hermann Molteke i Rakkestad i 1424-25.

Vi skal så se nærmere på de bøndene som utstedte forliksbrevet i Oslo i februar 1437. Vi finner enkelte av Amund Sigurdssons 29 menn blant disse 24 bøndene. Det dreier seg om Amund Assersson, Eirik Olavsson og Anund Andersson. Alle tre regnes opp som representanter for ytreluten av Borgarsysla. Vi ser at disse var med på våpenstillstanden sommeren 1436, men ingen av dem undertegnet overgivelsen av bispegården. I tillegg til disse tre finner vi 21 andre bønder: Jusse Gunnarsson, Aslak Pedersson og Jon Haraldsson fra Viken, Jens Olavsson, Hoskuld Jonsson og Jon Jonsson fra ytreluten av Borgarsysla, Hallvard Sigurdsson fra Solør, Lodin i Gjeldstad og Bjørn i Gravdal fra Vestfold, Tord Ketilsson fra Skiensysla, Magnus Gunnarsson fra Nes, Arnstein Alfsson fra Lier, Ørje Tordsson fra Osloherad, Bjørn Aslaksson fra Marker, og Tjostolv Holk Gunnarsson, Niklas Niklasson, Tord Anundsson, Sigurd Torsteinsson, Magnus Niklasson, Tord Anundsson og Kolbjørn Aslaksson som ikke er angitt med geografisk tilhørighet. Vi ser at Tord Anundsson er ført opp to ganger, om det er to forskjellige personer vet vi ikke. Om de tre bøndene fra Viken vet vi ingenting; de er ikke å finne i noe annet brevmateriale.

Om de tre personene fra ytreluten kan vi finne ut litt mer. Jens Olavsson var for eksempel lagrettemann, og satt i retten sammen med Steinar Aslaksson.⁴⁹¹ Hoskuld Jonsson finner vi også som utsteder av et brev angående en eiendomstvist i Hovin i 1432, mens om Jon Jonsson vet vi ikke mer enn at enken hans var involvert i en krangel om landskyld med presten i Vestby noen år senere. Det dreide seg om eiendommen Toverud.⁴⁹² Vi har også en person til fra Borgarsysla blant disse bøndene, nemlig Bjørn Aslaksson fra Marker. Han ser ut til også å ha eid jord i Spydeberg.⁴⁹³ I tillegg må Tjostolv Gunnarsson Holk ha vært fra ytreluten. Det er med all sannsynlighet faren til den senere oslobiskopen Gunnar Tjostolvsson Holk vi her har med å gjøre. I følge Edv. Bull skal han ha tilhørt en lavadelsslekt som skal «ha stått Bolteætten nær».⁴⁹⁴ Vi finner ham som en av de som utstedte arvebrevet til Eirik Olavsson i Sarpsborg i 1438, som vi har behandlet tidligere. Ellers finner vi ham også som lagrettemann i Skien, men også som utsteder av brev angående jordsalg i Åbygge og Borge.⁴⁹⁵

⁴⁹¹ DN V: 589.

⁴⁹² DN VIII: 288, 333.

⁴⁹³ DN IV: 847.

⁴⁹⁴ NBL V: 97-98.

⁴⁹⁵ DN V: 590, 595, 666, DN II: 706, DN IX: 279.

Samlet sett må vi si at det er aktivister som har tilhørt høyere sosiale lag som trer frem for oss i kildene til opprøret i 1436-37. Det er likevel grunn til å tro at disse må ha representert relativt brede lag av befolkningen. Store deler av opprørsflokkens program må kunne sies å angår de fleste – høye skatter og fogdenes fremferd. Dette hadde de til felles med Gråtopp-flokkens året etter. Likevel er disse to opprørene blitt vurdert noe forskjellig; Bolt-opprøret som et eliteopprør koblet til unionspolitiske problemer, Gråtoppreisningen som et mer rendyrket sosialt opprør.⁴⁹⁶ Et visst grunnlag er det for å hevde dette, først og fremst gjelder det Amund Bolts egne ambisjoner med opprøret. Men ut over dette må opprørene sies å ha vært relativt like: Eliteledete regionale oppstander med visse unionspolitiske implikasjoner når det gjaldt klager over embetsmenn og skatter.

7.5: Konflikter 1440-1490

Femtiårsperioden som fulgte etter den urolige perioden mot slutten av 1430-tallet, må kunne kalles en konfliktfri periode, skal vi dømme etter kildene. I hele perioden finner vi et fåtall saker, som vi skal se litt nærmere på i det følgende.

Vi har allerede nevnt en sak fra Eng i Øymark i 1442 hvor Hallvard Toresson muligens var innblandet (se s. 105).⁴⁹⁷ Saken er uklar, men essensen var at en Tore Pedersson fikk forbud av Hallvard Toresson om å utferdige et brev om vitner han hadde ført i en sak. Lensmannen på Marker, Svein Bassesson og lagrettemannen Tjostolf Arneson bevitnet dette. Hva som egentlig var kjernen i saken, får vi ikke vite. Vitneopptaket ble gjort på Eng, men ingenting tyder på at dette har vært en gård som tilhørte Tore Pedersson. Snarere har det vel vært lensmannsgård eller tilhørt lagrettemannen. Gården var i privat eie på 1600-tallet.⁴⁹⁸

En gang på 1440-tallet var lagmannen i Oslo, Håkon Hoskuldsson, og Bergulv Amundsson i konflikt om Øystad i Trøgstad.⁴⁹⁹ Gården var tidligere eid av Bjarne Amundsson, sannsynligvis broren til Bergulv, som hadde arvet den av faren. Nå gjorde lagmannen krav på gården, og vant rettsaken. Vi vet ikke hva bakgrunnen for denne konflikten var, ettersom brevene vi har, er sterkt skadet. Muligens lå det en arvestrid bak. Øystad bestod av 3 bruk ved midten av 1600-tallet, og ett av disse ble i sin helhet eid av «lesemestern udi byen». Det er sannsynligvis dette bruket tvisten stod

⁴⁹⁶ Se f. eks. E. Sars, *Udsigt over Norges Historie III*, i *Samlede Værker* bd. II, Kristiania/København 1912: 120-122, Johnsen 1924: 122-130, Koht 1926: 29-35, Hasund 1934: 244-250, A. Holmsen, *Norges historie fra de eldste tider til 1660*, Oslo 1977: 356-360.

⁴⁹⁷ DN I: 781.

⁴⁹⁸ Eng var forøvrig delt i to bruk, som begge tilhørte de største i Øymark : Nordre Eng: 5 huder 10 1/2 skinn i skyld, Søndre Eng 4 huder 2 skinn, mot gjennomsnittlig skyldverdi på 2 huder 7 skinn pr. bruk. Matrikkelen 1647: 109-110.

⁴⁹⁹ DN VI: 533.

om, de to andre brukene var i privat eie. Bruket var av gjennomsnittlig størrelse.⁵⁰⁰ Bergulv finner vi i flere offentlige sammenhenger.⁵⁰¹

I 1454 dømte Borgartingslagmannen i en sak om leidangsfall mellom herr Engelbrekt Stefansson og Sigurd Hallvardsson.⁵⁰² Det gjaldt leidangen av ødegården "Hartsrud", en gård jeg ikke har vært i stand til å finne igjen i senere materiale. Sannsynligvis ble den ikke gjenryddet. Tvisten dreide seg om størrelsen på leidangen, Sigurd hevdet at han betalte det forgjengeren hans hadde betalt. Saken ble ikke avgjort av lagmannen, men skulle skytes under 12 manns dom. At Engelbrekt Stefansson gikk til sak om leidang og ikke landskyld, må bety at han hadde det aktuelle området som forlening. Jeg kan imidlertid heller ikke finne igjen Engelbrekt i kildematerialet. Sigurd Hallvardsson finner vi forøvrig igjen som lagrettemann i diplommaterialet.⁵⁰³

Vi ser at disse sakene dreier seg om individuelle uenigheter om økonomiske avgifter. Bildet kan utfylles noe ved at vi fra samme periode har et tilsvarende antall saker hvor konfliktene gikk mellom bønder og lokalt aristokrati. Vi har innledningsvis i dette kapitlet diskutert de flytende grensene mellom lokal elite/aristokrati og kongens menn i dette området. Saken mellom herr Engelbrekt og Sigurd Hallvardsson understreker dette problemet.

7.6: Sammenfatning

Skal vi oppsummere konflikter mellom kongemakt og lokalsamfunn i Østfold i perioden 1300-1490 er det to forhold som må understrekes: Fraværet av alvorlige konflikter mesteparten av perioden, og den relativt plutselige og intense konfliktperioden ca. 1420-1440.

Steinar Imsen har i en artikkel pekt på de økonomiske konsekvensene av kong Eiriks ambisiøse politikk som utslagsgivende for bondeurolighetene i denne perioden.⁵⁰⁴ Uroen har typisk nok ikke rettet seg mot kongens politikk, men mot dem som var satt til å sette den ut i livet: De «umilde fogder» og «utenlandske voldsmenn». Her kan det ha vært en god del matnyttighet bak oppstandene: Det var den gamle eliten som nå ble satt til side av kongemakten. Å kjempe mot de fremmede fogder var å kjempe for den gamle samfunnsorden, og det var en samfunnsorden hvor de lokale elitene hadde sentrale posisjoner i den lokale forvaltningen. Dette forklarer også til dels hvorfor den forutgående og den etterfølgende perioden var relativt rolig: Forholdet mellom øvrighet og lokalsamfunn var definert av forholdet mellom kongemakt og den lokale eliten. Så lenge den lokale eliten var trukket inn som en del av kongens

⁵⁰⁰ Skyldverdi 2 huder 8 1/2 skinn mot en gjennomsnittlig skyldverdi i Trøgstad på 2 huder 10 2/3 skinn. *Matrikkelen 1647*: 16-17.

⁵⁰¹ DN I: 819, DN IV: 956, DN VIII: 340.

⁵⁰² DN III: 827, DN XXI: 344.

⁵⁰³ DN I: 798, DN II: 790, DN XII: 204.

⁵⁰⁴ Imsen 1998(a): 91-108.

forvaltningsapparat gjennom hirden o.l., og profiterte på dette, hadde den liten interesse av å stille seg i spissen for protester mot øvrigheten. De voldsomme utbruddene på 1420- og 30-tallet hadde derfor mest med Eirik av Pommerns politikk å gjøre, og de forutgående og etterfølgende periodene kan karakteriseres som en "normaltilstand". Vi ser for eksempel i perioden som fulgte at den lokale eliten delvis kom i posisjon igjen, som Galle- og Molteke-slekten, og delvis knyttet fremmede i lensforvaltningen til seg den lokale eliten, som Henrik Krummedike. Dette skulle endre seg fra århundreskiftet.

KAPITTEL 8: TURBULENTE TIDER 1490-1540

8.1: Bakgrunn

Perioden fra midten av 1490-tallet frem til reformasjonen er den mest turbulente politiske perioden i norsk senmiddelalder. Sentralt i perioden er den endelige oppløsningen av Kalmarunionen, fra kong Hans' midlertidige suksess med å forene de tre kongeriker til Brömseboavtalen i 1541, hvor det ble inngått fred mellom Christian 3. og Gustav Vasa.

For å forstå bakgrunnen for hendelsene i Østfold (og Jemtland) i perioden, kan det være nyttig å gi et kort riss av de sentrale politiske begivenhetene.⁵⁰⁵

Et utgangspunkt kan være kong Hans' forsøk på å gjeninkorporere Sverige i Kalmarunionen på 1490-tallet. Halmstadrecessen og Kalmarrecessen fra 1483 hadde vært grunnlaget for disse bestrebelsene. Kongen var i stand til å spille på interne motsetninger i det svenske riksrådet, og ble i 1497 valgt til konge også i Sverige. Motsetningene i det svenske rådet var imidlertid ikke blitt borte med kongevalget, og kongens militære nederlag mot bøndene i Ditmarsken i 1500 ble startsignalet for et opprør mot kong Hans. Blant ankepunktene mot kongen var at han hadde inngått avtaler med Russland, Sveriges fiende. At den russiske storfyrsten blandet seg inn og krevde landavståelser, satte situasjonen ytterligere på spissen. En del av riksrådet, med tidligere riksforsander Sten Sture i spissen, sa opp sin troskap til kongen med begrunnelse i Halmstadrecessens opprørsparagraf. Avsettelsen av kong Hans skapte en usikker situasjon i grenseområdene i sørøst-Norge. Dette hadde bakgrunn i to forhold: Stor bondeuro, og Knut Alvssons forhold til Henrik Krummedike. Knut Alvssons slekt var en av de fremste godseierfamiliene i landet, og tilhørte det partiet som hadde arbeidet for Karl Knutssons kongedømme i 1449, og var kommet på kant med Oldenburgkongene av den grunn. Knuts far, Alv Knutsson, var for eksempel holdt utenfor all maktutøvelse på vegne av kongen, noe han av rang og rikdom ellers ville ha vært selvskreven til. Kongene hadde i stedet satset på Krummedikene som sine foretrukne i administrasjonen av Norge. Mot slutten av 1490-tallet var det likevel en viss oppmy-

⁵⁰⁵ Fremstillingen av de politiske begivenhetene er i stor grad fremstilt på grunnlag av Taranger 1917, L. Hamre, *Norsk historie 1450-1513. Førellesningar*, Oslo/Bergen/Tromsø 1971, L. Hamre, *Norsk politisk historie 1513-1537*, Oslo 1998 og H. Gustafsson, *Gamla riken - nya stater Statsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionens upplösningsskede 1512-1541*, Stockholm 2000.

king i forholdet mellom kongen og dette partiet, blant annet ved at Odd Alvsson og senere broren Knut fikk Akershus som forlening.

Den generelle bondeuroen i Norge på 1490-tallet har ofte vært koblet til økte sosiale spenninger og grov fremferd av enkelte fogder. Blant de mer omfattende voldelige aksjonene vi finner, er drapet på fogden Lasse Skjold på Romerike. Lasse Skjold var først Odd Alvssons fogd og senere Knut Alvssons fogd da brødrene var lensherrer på Akershus etter tur på 1490-tallet. Han ble drept i 1497 fordi han for hardt og voldelig frem mot allmuen. Bøndene på Romerike stilte seg solidarisk med drapsmannen da saken kom for retten. Rettsoppgjøret ble ledet av Henrik Krummedike, og bøndene ble dømt oppsiktsvekkende mildt. Dette må ha blitt oppfattet som et prestisjenederlag for Knut Alvsson, og har blitt en ytterligere belastning på det dårlige forholdet dem imellom. Ettersom Krummedike var kong Hans' mest betrodde mann i Norge, var det naturlig for Knut Alvsson å søke kontakt med de kongefiendtlige kretsene i Sverige. I 1501 finner vi ham på opprørernes side der. Utover høsten 1501 sto han bak agitasjon mot kong Hans blant bøndene i Norge. På nyåret fulgte han opp med et militært innfall i sørøst-Norge, og inntok Akershus og Tønsberghus. Han fikk dessuten kontroll over Bergenshus. Båhus ble også beleiret, men her kom han til kort. Henrik Krummedike motsto beleiringsforsøket, og klarte i løpet av våren også å gjenerobre Tønsberghus og beleiret Akershus. Situasjonen var sommeren 1502 helt åpen, da Knut Alvsson inngikk i forhandlinger med Krummedike. Under forhandlingsmøtet ble Knut Alvsson drept. Å drepe en adelsmann som var under fritt leide, ble av samtiden betraktet som en udåd av verste slag, og drapet på Knut Alvsson kom til å bli hengende ved Krummedike og hans menn i lang tid fremover. Forsøk på å forklare handlingen med at herr Knut var den som hadde brutt leidebestemmelsene, kan neppe ha virket overbevisende.

De militære operasjonene på Østlandet tok ikke slutt med drapet på Knut Alvsson. Også i de neste par årene hører vi om mindre ekspedisjoner under ledelse av adelsmannen Nils Ravalldsson i Østfold-området. Blant annet ble Olav Galles gård brent i 1504. Situasjonen var såpass kritisk at tronfølgeren Christian ble sendt til Norge i 1507 med fulle kongelige rettigheter. Dette innevarslet en intensivert konflikt mellom bønder og sentralmakt i årene som fulgte. Vi skal ikke her gå i detalj, men peke på opprøret på Hedmark i 1508 som den mest markante voldsepisoden. Her ble en gruppe bønder under ledelse av den ellers ukjente Herlaug Huvudfat arrestert og henrettet etter å ha prøvd å hindre kongens ferd på Hedmarken. Oppstanden ble brukt av hertug Christian som et påskudd til å arrestere biskop Karl på Hamar.⁵⁰⁶ Fogdedrapene på 1490-tallet på den ene siden og drapet på Knut Alvsson og arrestasjonen av Hamarbiskopen på den andre siden viser en mer uhemmet fremferd både fra bøndenes og øvrighetens side.

Dette konfliktnivået ble noe dempet etter 1511, da Christian ikke lenger var personlig tilstede i Norge. I årene rundt 1520 økte imidlertid konfliktnivået igjen, denne

⁵⁰⁶ Biskop Karl Jensson var av Skåncke-slekten fra Jemtland og hadde slektsforbindelser til Sverige. Skåncke-slekten hadde på 1450-tallet vært blant Karl Knutssons ivrigste tilhengere. Biskopens lojalitet mot Oldenburg-regimet må derfor ha blitt trukket i tvil av Christian.

gangen med bakgrunn i de mange tunge ekstraskattene. Skattetrykket i disse årene hadde bakgrunn i Christians forsøk på å ta makten også i Sverige. Det ekstreme skattpresset ble møtt med motstand, først og fremst på vestlandskysten.⁵⁰⁷

Christians krigsoperasjoner mot Sverige foregikk stort sett på svensk jord, men vi kjenner også til et svensk innfall i Jemtland i 1519. Krigshandlingene endte etter riksforsnderen Sten Stures død i 1520. Christian ble etter dette hyllet som svensk konge - og klarte umiddelbart å tenne gnisten til et opprør mot seg selv gjennom en ekstremt brutal fremferd mot motstanderne i det svenske aristokrati og kirke. Ikke lenge etter det såkalte «blodbadet i Stockholm» høsten 1520, valgte bøndene i Dalarna Gustav Eriksson Vasa til sin leder, og gikk til opprør mot Christian. Med støtte fra Lübeck ble dette en alvorlig trussel, som ble forsterket av oppstander i Danmark. Deler av den danske adelen falt fra Christian høsten 1522. Den jyske adelen gikk til opprør mot kongen i desember, med Christians onkel Fredrik som tronkandidat. I april 1523 forlot Christian Danmark. Samme sommer ble Gustav Vasa valgt til konge i Sverige. Gustav Vasa hadde okkupert Viken i januar 1523, og med sikringen av posisjonene i Danmark unnagjort ble Norge det viktigste problemet for Fredrik 1. utover i 1523-24. For å få kontrollen over Norge, sendte kongen Henrik Krummedike og Vincens Lunge for å sikre kongehylling fra henholdsvis det sønnafjelske og nordafjelske. Imidlertid møtte de uvant sterke reaksjoner fra deler av det norske riksrådet. Biskop Mogens på Hamar og brødrene Olav og Gaute Galle stilte seg i spissen for en riksrådskonstitusjonalistisk politikk, hvor riksrådets valgrett ble understreket sterkt. Politikken var imidlertid ikke enstemmig; Henrik Krummedike må sies å ha vært Fredriks lojale mann, og en del av rådsherrene fulgte ham. Dette utløste en del interne konflikter, som blant annet resulterte i en feide mellom Olav Galle og lensherren Hans Mule på Akershus. Henrik Krummedike klarte imidlertid å glatte ut disse motsetningene og få Fredrik hyllet til konge i det sønnafjelske.

Den riksrådskonstitusjonalistiske politikken ble ytterligere forsterket ved at Vincens Lunge stilte seg bak den. Den nye erkebiskopen, Olav Engelbretsson, ble også en av pådriverne bak riksrådets politikk. Hovedlinjen i rådets politikk var å få Fredrik til å akseptere en håndfesting som betingelse for kongevalg. På et riksrådsmøte i Bergen i august 1524 ble man enige om en håndfesting som understreket Norges selvstendighet og riksrådets konstitusjonelle forfatning. Samtidig gikk rådet til frontalangrep på Fredriks sterke mann i Norge, Henrik Krummedike. Han ble fratatt alle sine len og erklært uønsket som riksråd og lensherre i Norge. I stedet ga rådet Akershus hovedlen til Olav Galle. Kongen nektet imidlertid å godta dette da rådets handlinger ble lagt frem for ham senhøstes. Som et kompromiss ble Gaute Galle tilbudt Akershus i stedet for broren. Riksrådet trosset kongen på dette punktet, og innsatte Olav Galle som hovedsmann på Akershus på nyåret i 1525. De neste par årene forløp uten konfrontasjoner mellom råd og konge, men på vårparten 1527 gikk kongen til aksjon mot Olav Galle. Påskuddet var at Galle ikke var i stand til å drive effektivt forsvar av kysten mot kong Christians kapervirksomhet, og at han hadde problemer med å møte de

⁵⁰⁷ Hamre 1998:155-159.

økonomiske forpliktelsene ovenfor kongen. Etter en brann på Akershus festning lot den seg heller ikke forsvare militært, og enden på saken ble at Galle trakk seg fra hovedsmannsposten. Fredriks mann Mogens Gyllenstjerne overtok. Kongen hadde dermed kontroll over festningene sønnafjelsk.

I det nordafjelske klarte den politiske eliten å skandalisere seg selv ved sin innblanding i svensk politikk på slutten av 1520-tallet. Innblandingen tok form av støtte til svenske opprørere mot Gustav Vasa. Den mest kompromitterende episoden var den såkalte «Daljunker-affæren», da fru Inger Ottesdatter (Rømer), erkebiskopen og Vincens Lunge tok imot en eventyrer som påsto seg å være sønn av Sten Sture. I 1528 sto Vincens Lunge og daljunkereren for en mislykket militærekspedisjon inn i Sverige med Jemtland som base og daljunkereren som hovedperson. Erkebiskopen var noe mer tilbakeholden i denne situasjonen. Enden på eventyret var at Daljunkereren ble utlevert til Sverige og henrettet, og at Vincens Lunge distanserte seg fra erkebiskopen.

Erkebiskopens situasjon ble ytterligere forverret av at de protestantiske strømningene i Danmark tydelig hadde kongens gunst. At Vincens Lunge også hadde sympatier i den retning gjorde ikke saken bedre. Erkebiskop Olav måtte derfor se seg om etter andre allierte for å bevare og styrke kirkens posisjon. Valget falt på den landflyktige kong Christian 2. I 1531 fikk Christian full støtte av sin svoger, keiser Karl 5. til å forsøke å gjenerobre sine riker. I november det året landet Christian i Norge med militære styrker. Erkebiskopen og biskop Mogens av Hamar gikk ham til hånd, og riksrådet sa opp sin troskap til Fredrik. Militært hadde imidlertid Christian problemer. Blant annet klarte han ikke å innta Akershus. På vårparten innledet man forhandlinger, resultatet var at Christian skulle gi opp Norge og dra til København for å forhandle med Fredrik. Men i stedet for forhandlinger ble Christian tatt til fange og sperret inne på Sønderborg festning.

Fredrik døde imidlertid noen måneder senere, og den uavklarte situasjonen i forhold til kongeskiftet i Danmark ga igjen det norske riksrådet muligheter for selvstendig manøvrering. Erkebiskopen innkalte til riksrådsmøte, som fant sted samme sommer i Bud i Romsdal. Her vedtok man å delta på en felles herredag i København neste sommer for å velg konge. Man hadde sine merknader til hvordan Fredrik hadde styrt, og understreket -som før- riksrådet som bærer av rikets suverenitet og dets disposisjonsrett over lenene.

Da den felles herredagen skulle finne sted i 1534 var imidlertid Danmark kastet ut i full borgerkrig, hvor to tronpretendenter kjempet om kongevalget. Det norske rådets medlemmer var dermed tvunget til å ta stilling i denne striden. De sønnafjelske riksrådene landet nokså fort på hertug Kristians side, men for erkebiskopen var situasjonen mer komplisert. Hertugen var protestant, og erkebiskopen og de nordafjelske råder ventet i det lengste med å hylle ham. I mellomtiden gjorde Vincens Lunge sitt for å sverte erkebiskopen hos hertugen. En siste utvei for Olav Engelbrektsson kom da keiser Karl i november 1535 lovet å støtte Christian 2.'s svigersønn, grev Fredrik av Pfalz', kandidatur til Norges trone. Erkebiskopen satset nå alt på dette kortet, og lot ved årsskiftet 1535/36 de sønnafjelske riksrådene Claus og Eske Bille samt Hans Rev og Vincens Lunge fengsle. Lunge ble drept i Trondheim i januar, og erkebiskopen sat-

te i løpet av vinteren og våren i gang en agitasjon blant allmuen mot det sønnafjelske riksrådet. Forutsetningen for at denne politikken skulle lykkes, var at pfalzgreven virkelig tok militære skritt for en erobring av Norge, men dette skjedde ikke. Sommeren 1536 stod derimot hertug Kristian som seierherre i Grevefeiden, og ble valgt til konge. I håndfestingen finner vi også et program for Norges videre skjebne, den såkalte «Norgesparagrafen». Det norske riksrådet forsvant som eget organ, og riket ble knyttet permanent og fast til den danske kongemakten. I Trondheim innså erkebiskopen at militær hjelp fra pfalzgreven eller keiseren ikke kom, og han flyktet fra landet våren 1537.

8.2: Borgarsysla i storpolitikken

Østfold-området ser ut til å ha vært berørt til en viss grad av urolighetene på slutten av 1490-tallet. I forbindelse med drapet på Lasse Skjold utstedte Knut Alvsson, som da var høvedsmann på Akershus, et åpent brev til allmuen i Nes og Ullenshov på Romerike om drapet på fogden slutten av november 1497.⁵⁰⁸ Det går frem av brevtteksten at en mann ved navn Engelbrekt Gunnarsson var ansvarlig for drapet, men også at hele bygdeallmuen stilte seg bak drapsmannen. Dette skal allmuen ha gjort rede for i et ubeseglet brev til herr Knut. Knut Alvsson forlangte å få en bekreftelse beseglet av 12 menn på at dette virkelig var tilfelle. Østfold/Borgarsysla nevnes ikke i forbindelse med drapet.

16. desember skrev imidlertid Knut Alvsson til Henrik Krummedike og ba om et møte, som skulle finne sted i Borgarsysla.⁵⁰⁹ I brevet skrev herr Knut at «thenne almwe ower alt thette landh syndhen fieltz haffue giorth stor opreysningh». De to skulle møtes med «thw hundhret hesthe eller oc mere oc endrechtelighe fførst fforstyre them ther oc ffremdelis op bedher i landhet». Her sies det altså med klare ord at de to først skal gå til aksjon mot bøndene i Borgarsysla, deretter oppetter i landet. Hva som videre skjedde i Borgarsysla, er uklart. Det ser ikke ut til at det ble noe møte mellom Knut og Henrik.⁵¹⁰

Opprøret må ha omfattet områdene nord for Oslo. I februar 1498 møtte allmuen fra «all Akershwss leen» Knut Alvsson på Akersting ved Akershus.⁵¹¹ Dette kan vise til Akershus slottsløst, dvs. at også Borgarsysla var inkludert. Til stede var også biskop Herlaug av Oslo, erkepresten Eirik Eiriksson, lagmannen Helge Bjørnsson, borgermesteren Gerulf Torkellsson og seks rådmenn. Her forklarte allmuen at initiativet til oppstanden var kommet fra bøndene i Nes og Odalen, dvs. øvre Romerike. Disse hadde sendt budstikke, den vanligste form for mobilisering i slike situasjoner.⁵¹² Bøndene hevdet å ikke vite hva budstikken gjaldt før de var kommet til tings. På tinget ble herr

⁵⁰⁸ DN II: 996.

⁵⁰⁹ DN II: 997.

⁵¹⁰ Taranger 1917: 215.

⁵¹¹ DN I: 993.

⁵¹² Würtz Sørensen i Bøgh, Würtz Sørensen og Tvede-Jensen 1988: 31-46.

Knut og allmuen enige om at herr Knut skulle holde allmuen ved lov og rett, og at allmuen ellers ikke hadde noe å utsette på ham eller hans tjenere, verken i hans nåværende eller forhenværende len. Allmuen forpliktet seg også til ikke å gjenta sin ulydighet. Dette må bety at allmuen så fogden Lasse Skjold som noe av et spesialtilfelle, noe som ble ytterligere understreket ved rettssaken mot dem.

Et brev som kan peke mot Borgarsysla som oppstandsområde, er en attest allmuen i Tune, Åbygge, Skjeberg og Idde skipreider ga Henrik Krummedike våren 1498.⁵¹³ Henrik Krummedike var forlent med området, og i den knappe attesten sies det at han hadde holdt allmuen ved lov og rett på konges vegne, og at bøndene ønsket at det skulle fortsette slik («...vile wy gerna waara idher lidugh oc hørugh her effter om j wile framdelis holla os vidh sama lagh och reth som i haffua os hollit her til»). Sett på bakgrunn av tingmøtet ved Akershus, kan vi vel si at utstedelse av denne typen «vandelsattest» både kan peke mot misnøye og gode forhold mellom allmue og øvrighet. Det kan synes som om lensherrer og fogder i en del tilspissede situasjoner kan ha følt behov for å rensvaske seg, og at denne typen møter hvor slike vandelsattester ble utstedt, kan sees som en slags «ny start» på forholdet mellom allmue og øvrighetspersoner. På den andre siden ser det ut til at Henrik Krummedike har hatt et godt forhold til allmuen i flere av de områdene han var satt til å styre, og slik sett kan attesten godt gjenspeile reelle forhold. Brevet fra de fire skipreidene ble beseglet av gode bønder fra området.⁵¹⁴

Opprøret på Romerike fikk et forholdsvis langt etterspill. I mai 1498, noen måneder etter Akerstinget, sendte bøndene i Eidsvoll et klageskriv til kongen, hvor klagen mot Lasse Skjold ble utdypet.⁵¹⁵ Det dreide seg om vold, voldtekt og ulovlig bøtteinndrivelse m.m. Essensen i klagen var at bøndene ville rettfærdiggjøre sine handlinger, og vise sin solidariske holdning.

I desember kom det til dom i saken mot allmuen på Romerike.⁵¹⁶ Rettsoppgjøret fant sted i Konghelle i forbindelse med et riksrådsmøte, og lagmennene i Oslo, Tunsberg, Skien og Viken dømte. Bøndene ble dømt bare til halv mannsbot som ble fordelt likt på arvingene og kongen. Da bøndene bønnfalt Henrik Krummedike om å få redusert dette, fikk de det. Den milde dommen og Krummedikes intervensjon til ytterligere fordel for bøndene må ha føltes ydmykende for Knut Alvsson, og kan ha vært ut-

⁵¹³ DN II: 1000.

⁵¹⁴ Audun Andersson, Alf Asbjørnsson, Asbjørn Gudleiksson, Gudbrand Tordsson, Herlaug Pedersson, Torgeir Klemetsson, Nils Nilsson og Arnulf Gunnarsson. Av disse finner vi igjen Herlaug Pedersson som medlem av en 24-mannsdom i en omfattende tyverisak i Sarpsborg i 1512 (DN I: 1030). Nils Nilsson kan vel være den Nils som i 1494 ble tildømt en part i Ystehede i Idd. Han omtales også som lensmann (DN III: 989, 993, DN XXI: 615). Gudbrand Tordsson utstedte og beseglet brev om jordsalg ved et par anledninger (DN IV: 1018, DN XVI: 309). Alf Asbjørnsson finner vi som besegler av et brev om jordsalg utstedt i Sarpsborg noen år tidligere (DN XI: 255). Arnulf Gunnarsson finner vi som lagrettemann i Skjeberg (DN XV: 133). Vi finner også en Arnulf Gunnarsson som eide jord i området og ellers deltok i det offentlige liv, med det var så tidlig som i 1440, og neppe samme mann (DN IX: 279, DN XII: 212). Det samme gjelder Torgeir Klemetsson, som var involvert i en markegang i Skjeberg 40 år etter hendelsene vi her ser på (DN XXI: 833).

⁵¹⁵ DN II: 1001.

⁵¹⁶ DN XXI: 677.

slagsgivende for hans orientering mot de svenske opprørskretser. I listene over bøter og bøterestanser som ble drevet inn i løpet av de neste par årene⁵¹⁷, finner vi et par bønder som kan ha vært hjemmehørende i Borgarsysla. Det dreier seg om drengen til «Jon Monsson i Rødzness» og «Gwdbrand Andbjørnsson i Rackestad».⁵¹⁸ Mer enn navnene vet vi ikke om disse to.⁵¹⁹ Men vi kan se av den samme bølstenen at de bølstenlagte bønder har kommet fra et noe videre område enn de omtalte områdene på Romerike.

Samlet sett må vi kunne si at oppstanden i 1497-98 hadde sitt hovedtyngepunkt på Romerike, men med ringvirkninger sørover til Østfold-området. Vi vet at det også var urolig der senhøsten 1497, og at et par menn fra Rakkestad og Rødnes muligens var blant dem som stilte seg solidarisk med mannen som drepte fogden på Romerike. Nærmere enn dette kommer vi ikke. Vi kan likevel si at oppstanden ikke primært rettet seg mot Knut Alvsson som lensherre, men mot hans fogd. Dette understrekes av at bønder utenfor Knut Alvssons len også ser ut til å ha deltatt i uroen.

Knut Alvssons operasjoner og grensestridighetene i årene som fulgte ser ut til å ha foregått i stor grad i Østfoldområdet. Vi skal se litt nærmere på bøndenes deltagelse i disse urolighetene.

Vi så at dommen mot Lasse Skjolds drapsmenn måtte oppfattes som en mistillit til Knut Alvsson og en begunstiging av Henrik Krummedike. Et halvår etter ble dette ytterligere bekreftet ved at herr Knut ble fjernet fra sin stilling som lensherre på Akershus. Om det lå et kongelig initiativ bak dette, vet vi ikke.⁵²⁰ I løpet av 1500-1501 drev Knut Alvsson over på parti med Svante Nilsson, Hemming Gadh og andre misfornøyde svenske stormenn og prelater, og på sensommeren 1501 gikk dette partiet til åpent opprør mot kongen. Kong Hans skrev i august bekymret til Henrik Krummedike, som nå var høvedsmann på Båhus, at «...wor skatt her i riikit forbywdes oss, i mange leen som ligge till wor fadbur almwgen gøres oss fast oludug fore wore fogeter oc embitzmen slages i heel og gripes...».⁵²¹ Hvilke områder som allerede i august var i åpen oppstand blir ikke sagt rett ut, men formuleringen «her i rikit» tyder på at det var Sverige det dreide seg om, da kongen var i Stockholm.

Knut Alvsson skulle på vegne av opprørsgruppen holde de svenske grenselene Värmland og Dal til Sveriges rike. Dette området brukte han til å reise en oppstand i øst-Norge høsten 1501. Kongen fratok ham hans norske len i september.⁵²² En drøy måned senere, i slutten av oktober, hører vi at «...her Knut Alssons folk drage saa jnd i

⁵¹⁷ DN XIII: 162, 164, DN IX: 440.

⁵¹⁸ Begge i bølsten fra februar 1499. DN XIII: 162.

⁵¹⁹ Vi finner forøvrig en Gudbrand Asbjørnsson som vitne i en eiendomstransaksjon i Onsøy i 1482, men om det er samme mann er helt usikkert (DN I: 929).

⁵²⁰ Taranger mener at det må ha vært det norske riksrådet som sto bak beslutningen, med bakgrunn i tilsynelatende tillit fra kong Hans' side mot herr Knut noe senere på året. Taranger 1917: 219.

⁵²¹ DN VIII: 451.

⁵²² DN VIII: 452.

Norge røffuer skyuder och slaar i hiehl wore undersottæ...».⁵²³ Brevet dette står i, er igjen stilet til Henrik Krummedike på Båhus. Noen angivelse av hvor Knut Alvsson skulle ha herjet, eller hvem hans menn var, får vi ikke vite. Det er imidlertid naturlig å tenke seg at det må ha vært i Båhuslen - i brevet blir herr Henrik pålagt å sørge for «dwellige kaarlæ» på Båhus så det skal bli skikkelig forsvart. Om Knut Alvsson har rekruttert bønder til sin flokk på dette tidspunktet, får vi ikke vite. Hans folk kan like gjerne ha vært de 100 rytterne han tilbød seg å stille med i 1497 for å slå ned bondeoppstanden i Østfold og Romerike sammen med Henrik Krummedike. I februar 1502 får vi imidlertid høre at Knut Alvsson var gått inn i Norge med sine menn og oppfordret allmuen om å falle fra kong Hans.⁵²⁴ Henrik Krummedike ble bedt om å dra mot Knut, «om i noyerlunde betrøste at begaa ether eblant allmwgen». Kongen regner med at herr Knut er i Oslo, og ber Krummedike om å få med allmuen mellom Båhus og Oslo «mand aff hwsene» og gå mot herr Knut. Tilsvarende skulle Mats Olsson og Peder Gris samle så mange av allmuen i kjøpstedene og Tønsberghus len som mulig, og støtte herr Henrik i foretagendet. Alt tyder på at situasjonen på Østlandet må ha vært svært urolig og uoversiktlig på dette tidspunktet, og at Knut Alvsson må ha hatt betydelig støtte for sin politikk. Noe senere hører vi da også at herr Knut har inntatt Akershus og Tønsberghus, og har beleiret Båhus.⁵²⁵ Krummedikes motoffensiv lyktes neppe i første omgang. I mai hører vi at Knut Alvsson uten større problemer inntok Bergen.⁵²⁶ Det ser imidlertid ikke ut til at han har prøvd å feste noe permanent grep om Vestlandet. Situasjonen på sommeren 1502 var altså at Knut Alvsson kontrollerte størsteparten av Østlandet og Vestlandet. Båhus festning var unntaket. Utpå sommeren begynte han å miste grepet. Et stort tilbakeslag var det at Elfsborg festning falt i prins Christians hender i juli.⁵²⁷ På den annen side klarte ikke Henrik Krummedike å innta Akershus. Situasjonen var derfor åpen da Knut Alvsson ble drept under et forhandlingsmøte ombord på Henrik Krummedikes skip i august.

Knuts rolle som leder av opprøret i Norge ble nå overtatt av Nils Ravalddsson, som var inngiftet i Kane-slekten, og hadde representert arvingene under rettsoppgjøret med Arald Kanes drapsmenn i 1498. I likhet med Knut Alvsson hadde han grunn til å føle seg ydmyket av Henrik Krummedike ved denne anledningen. Nils Ravalddsson hadde tilhold i de vestsvenske områdene, og hadde Olavsborg i Båhuslen som forlening. Med denne basen deltok han i Knut Alvssons militære operasjoner i 1502, og fortsatte disse etter hans død.⁵²⁸ Blant annet hører vi om et innfall i Borgarsysla i 1504, da Olav Galles gård ble nedbrent. Dette tyder på at Olav Galle må ha vært lojal mot kong Hans på dette tidspunktet, noe vi skal komme tilbake til senere.

⁵²³ DN VIII: 455.

⁵²⁴ DN VIII: 460.

⁵²⁵ DN XXII: 22. Brevet har vært datert både til 28. mars og 22. august, se note 1 i brevets trykte utgave.

⁵²⁶ DN XVI: 339, 340.

⁵²⁷ DN VIII: 461.

⁵²⁸ Så sent som i 1512 kom episoder fra disse aksjonene opp for lokale rettsinstanser og riksrådet. DN XV: 142.

Dette er ellers ikke stedet for å diskutere Knut Alvssons rolle eller motiver under opprøret mot kong Hans. Derimot skal vi se litt nærmere på hvilken rolle allmuen spilte i hans politikk.

Et naturlig utgangspunkt for å diskutere dette er Peter Reinholdssons analyser av bøndenes politiske rolle i Sverige på samme tidspunkt.⁵²⁹ Hans analyser er presentert grundigere i kapittel 2.3, men vi skal kort repetere: Kongemakten mistet mye av sin legitimitet ved kong Eirik av Pommerns harde finanspolitikk og konflikter med riksrådet. Når kongen ble avsatt, trengtes en selvstendig legitimering for råd og riksforsander, uavhengig av kongemakten. «Riket» som enhet/begrep uavhengig av konge, råd eller riksforsander ble maktens grunnlag. Dette innebærer at støtte fra bøndene i større grad ble en del av de styrendes legitimitet, og at makthegemoni ikke kunne oppnås uten aksept i en eller annen form fra bøndene. Dette skapte et visst uavhengig spillerom for bøndene som politiske aktører - de kunne opptre som «king-makers» i visse situasjoner. Det blir derfor heller ikke naturlig å se på bøndenes aksjoner som «opprør», i like stor grad kan man si at de mobiliserte eller ble mobilisert som fullverdige partnere eller motstandere i politiske feider. Disse forholdene var satt på spissen i Sverige, men det kan være grunnlag for å vurdere om ikke disse strømningene/holdningene kan ha hatt aktualitet også i Norge i de mer tilspissede krisesituasjonene fra ca. 1500 av, og spesielt i Båhuslen og Østfold, som tildels måtte bli krigsskueplass. Sett i et slikt lys kan Knut Alvsson -og Nils Ravalldsson- ha fulgt et etablert politisk mønster når de har operert med bøndene som støttespillere i årene etter 1500. Kildene vi har, gir oss et bilde av militære operasjoner av en størrelsesorden som må ha involvert større grupper av bønder.

Hertug Christian var blitt sendt til Norge av sin far med så godt som fulle kongelige rettigheter i 1506. Han hadde få betenkeligheter med å gå i kraftig konfrontasjon med de gruppene og personene han mente sto i veien for hans og farens politikk. I 1508 kom det til et større opprør på Hedmark mot ham, et opprør som satte i gang en begivenhetsrekke som endte med fengslingen av biskopen på Hamar. Det er interessant å merke seg at fengslingen av biskopen skjedde da biskop Karl ble beordret av Christian for å dra til Sarpsborg for å forhandle med allmuen på «xij skiplaga landztyng». ⁵³⁰ Om allmuen i Borgarsysla på noen måte var involvert i opprøret på Hedmarken, er usikkert. Noe som kan peke i denne retningen, er drapet på Henrik Krummedikes fogd «Maarthen Twffesson» på samme tid.⁵³¹ Morten Tovesson finner vi ikke i noen andre diplomater, men sett på bakgrunn av den svært frie skrivemåten for personnavn i brevet fra 1508 kan han være den Morten Torliksson som ser ut til å ha vært herr Henriks klient noen år tidligere.⁵³²

⁵²⁹ Reinholdsson 1998.

⁵³⁰ DN XXII: 69.

⁵³¹ DN XXII: 70.

⁵³² DN VIII: 459. Absalon Taranger har villet plassere Morten som fogd i Solør, uten å begrunne dette. Sannsynligvis kobler han sammen drapet med opprørsstemningen i Solør på samme tid, DN XXII: 72.

Institusjonen «12 skipreiders landsting» som nevnes i 1508, er også interessant. Borgarsyslaområdet ble ofte omtalt som de 12 skipreider. Landsting er derimot en benevnelse vi ikke ellers finner i Borgarsysla. Muligens er det brevskriveren Arvid Sig-gesson (sogneprest i Mora) som overførte svensk terminologi til det norske lagting-et.⁵³³ At regenten følte det nødvendig å forhandle med en lagtingsforsamling i Østfold viser at situasjonen har vært alvorlig. Vi ser ellers ikke i kildematerialet at øvrigheten har forholdt seg til et overordnet organ i krisesituasjoner.

Om ikke bøndene i Borgarsysla var med på opprøret i 1508, så hadde de sitt eget å stri med.⁵³⁴ I 1509 får vi et glimt av et svært dårlig forhold mellom den lokale adels-herren Olav Galle og allmuen i Råde. I et brev til prins Christian beretter lensmannen til Knut Knutsson (Båt), Olav Olavsson, om et drap.⁵³⁵ Den som ble drept, var Lasse Pedersson, Olav Galles svein. Drapet skjedde på gården Kåpegot i Råde, og ble begått av Olav Gunnarsson. Hendelsesforløpet var dramatisk. Olav Gunnarsson hadde sittet til bords i stua på Kåpegot da ei tjenestejente kom inn og sa at en av sveinene til prosten var til hest ute i gården og ville snakke med ham. Jenta gikk ut, og samtidig kom Olav Galle ridende med et stort følge. Olav Gunnarson hadde da løpt opp på loftet. Galle hadde da kalt ham forræder og fulgt etter med flere av sine menn og brutt seg inn på loftet. Forskjellige vitner kunne berette at Olav Gunnarsson da hadde ropt ut og bedt om fred og tilbudt seg å overgi seg dersom han ikke ble slått ihjel. Hva som skjedde inne på selve loftet, var det ingen vitner til, bortsett fra Olav Gunnarsson selv. Han fortalte at Lasse Pedersson hadde kommet inn med spent armbrøst og skutt etter ham. Olav hadde selv en spent bue, og skjøt tilbake. Han traff Lasse slik at han falt ned loftstrappen og døde av skadene. Selv rømte han ut fra loftet den andre veien og stakk til skogs. Herfra dro han til Råde prestegård og lyste på seg drapet.

Vi ser at Olav Galle på dette tidspunktet ikke hadde dette området i Borgarsysla som len, men var involvert i denne striden som privatperson. Hva stridens kjerne var, eller om det var noe mer enn en meningsløs hendelse, er vanskelig å si. Tydeligvis var Olav Gunnarsson såpass mistroisk ovenfor Olav Galle og hans menn at flukt og voldelig forsvar var en naturlig handlemåte. Om det bunnet i et eldre motsetningsforhold, eller om det viser en generell brutalitet ved Olav Galles og Lasse Pederssons fremferd ovenfor allmuen, vet vi ikke. At Olav Gunnarsson var herr Olavs leilending er lite trolig. I 1649 finner vi gården klassifisert som «bundegoedtz», men med byg-selsrett og skyld til Råde kirke. Råde kirkes rettigheter i gården er også belagt i «Røde Bok».⁵³⁶ Dette stemmer også godt med at Olav Gunnarsson ventet prostens svein, og

⁵³³ J. Rosén, "Landsting", KLNMBd. 10, Oslo 1980: Sp. 293-296.

⁵³⁴ I denne avhandlingen fokuserer jeg på forholdet mellom allmue og sekulær og geistlig øvrighet. Konflikter med adelige grunnherrer blir stort sett ikke behandlet, dersom grunnherrene ikke samtidig har kongelige ombud. Det kan likevel være på sin plass å se nærmere på en av disse konfliktene, fordi den kaster et lys over de generelt urolige forholdene på begynnelsen av 1500-tallet.

⁵³⁵ DN XI: 287.

⁵³⁶ EJ: 487. Her er ført opp fire øresbol for sjelemesser for Ogmund og Jorunn. Om dette representerte hele gården, eller om resten senere ble lagt til kirkegodset vet vi ikke.

søkte til prostegården da han lyste på seg drapet. Kåpegot var forøvrig en temmelig liten og ubetydelig gård i Råde.⁵³⁷

Vi skal gjøre et sprang til 1520-tallet, og hendelsene rundt oppsigelsen av kong Christian 2. Vi møter igjen Olav Galle, men nå i en noe annen rolle. Olav Galle og broren Gaute hadde sammen med Hamar-biskopen Mogens sommeren 1523 vært pådriverer for en selvstendig rolle for det norske riksrådet i den politiske krisen som var oppstått etter Christian 2s nederlag i Sverige og Danmark. Riksrådet hadde på et møte i Bergen samme høst forlent Olav Galle med Akershus. Hans Mule, som var forlent med Akerhus fra før, nektet å godta dette. Dermed kom det til åpen feide mellom Olav Galle og Hans Mule, som hadde et temmelig anstrengt forhold til hverandre fra før.

Vi hører i september at «Olvff Ghalldhe ressth allmuwen, saa ath messter Hanss kan yntith ffoo aff allmoen».⁵³⁸ Mønsteret fra Amund Sigurdssons og Knut Alvssons opprør gjentar seg altså: Allmuen blir mobilisert som fotsoldater i en strid som strengt tatt ikke angikk dem. Men vi kan vel også her regne med at de har hatt sine egne krav og sin egen dagsorden som Olav Galle har måttet ta hensyn til. Samtidig ble kongens sekretær informert om at herr Olav hadde «hylleth almwghen tiill segh» og ville la seg hylle på Sveriges rikes vegne.⁵³⁹ Og vi får også øye på det som må være allmuens program: Alle fogder var drevet ut av lenene, slik at ingen avgifter ble krevd inn og ingen fetalje kom til slottet. Samtidig var svenskene falt inn i landet, og herjet blant allmuen, heter det. At Olav Galle virkelig har hyllet Gustav Vasa er usikkert, like trolig er det at brevskriveren Lydeke Mule, bror til Hans Mule, har villet sverte Olav Galle med denne påstanden.

Allmuens ulydighet mot Hans Mule og Olav Galles rolle i dette nevnes også ca. en måned senere, i midten av september, av Henrik Krummedike i brev til Fredrik 1.⁵⁴⁰ Beskyldningene om at svenskekongen sto bak Olav Galle ble også gjentatt av herr Henrik. I slutten av oktober kunne Krummedike melde at han hadde tinget mesteparten av bøndene sønnafjells under kong Fredrik.⁵⁴¹ Bøndene hadde insistert på å bli holdt ved lov og rett. Feiden mellom Hans Mule og Olav Galle pågikk imidlertid ennå. Herr Olav hadde nå allmuen på Hedmarken på sin side, etter at Hans Mule hadde herjet der tidligere på høsten. I løpet av november gikk Hans Mule Fredrik 1. til hånde mot å beholde Akershus, og det danske riksrådet befalte nå alle å slutte fred med ham.⁵⁴² Et forlik kom i stand i løpet av de neste par månedene mellom Hans Mule og Olav Galle, som nå befant seg i Sverige. Det kan være på sin plass å peke på at Gustav Vasa på dette tidspunktet tydeligvis var i forhandlinger med allmuen i Jemtland om jemtsk underordning under det svenske kongedømmet. Norsk lensherre

⁵³⁷ Skyldverdi på 2 huder og 6 skinn, mot en gjennomsnittlig skyldverdi i Råde sogn på 4 huder og 1 1/3 skinn.

⁵³⁸ DN X: 346.

⁵³⁹ DN X: 347.

⁵⁴⁰ DN XII: 303, 304.

⁵⁴¹ DN XII: 313.

⁵⁴² DN XV: 198, 199.

i Jemtland var nettopp Olav Galle. Dette kan gi grunnlag for å reise spørsmålet om Galle faktisk drev sitt eget spill med Gustav Vasa.⁵⁴³

Det er vanskelig å se nøyaktig hvilken rolle allmuen spilte i hendelsene i 1523. På den ene siden ser det ut til at Olav Galle har vært i stand til å bruke bøndene som støttespillere i sin konflikt med Hans Mule, der han vel først og fremst har hatt som mål å sikre seg selv Akershus og det norske aristokratiet en mest mulig maktfull posisjon. På den annen side ser vi at Henrik Krummedike forhandlet direkte med allmuen om hylling av kong Fredrik, og dermed undergravde det norske riksrådets og aristokratiets posisjon. Dette peker igjen mot at større grupper av bønder kan ha blitt involvert som regelrett allierte med den ene eller andre part i større konflikter. Det er imidlertid problematisk å se nøyaktig hva bøndenes støtte og aktivitet besto i. Om Olav Galle hører vi at han «reiser allmuen», om Henrik Krummedike at han «tinger med allmuen». En forutsetning for at allmuen skal støtte i hvertfall Henrik Krummedike og hylle Fredrik, er at de skal holdes vel St. Olavs lov og «nyde alle gode gamle nader oc ffriheder».⁵⁴⁴ At de har stilt lignende betingelser for å la seg reise av Olav Galle til kamp mot Hans Mule er vel ikke usannsynlig.

Bøndene i Borgarsysla økte sin politiske aktivitet mot slutten av 1520-tallet, og nå får vi vite litt mer om hvordan de konkret gikk frem.

I juni 1529 hører vi at Mogens Gyldenstjerne, befalingsmannen på Akershus, hadde problemer med å få inn utskrevet gjengjerd fra de 12 skipreider.⁵⁴⁵ Herr Mogens hadde forhandlet med bøndene her, men de hadde nektet å betale gjengjerd. Mogens hadde da rådslått med det norske riksrådet om hva han skulle foreta seg. Han ble rådet til å avvente situasjonen, noe han selv var uenig i. Han var redd for smitteeffekten, og mente det var mest tilrådelig «at tage nogle aff thee riigeste och yppe(r)ste wed halsszen oc siden schulde well menigheedenn falde till føygæ». Om herr Mogens konkret mente at det var de rikeste og ypperste i området som var toneangivende i aksjonen, eller om han ville aksjonere mot dem i preventiv hensikt er vanskelig å si, men ut i fra hva vi har sett tidligere er det ikke usannsynlig at det første var tilfelle. I alle de kollektive aksjonene på 1420- og 30-tallet så vi at det var den lokale eliten som førte an i aksjonene.

Hvis vi går inn i lensregnskapene fra Akershus for 1528-29, finner vi en del innførsler i sakefallslistene som kan gi oss mer kunnskap om hva som egentlig foregikk. I Skaun skipreide finner vi at Gunnar «Vsby» måtte bøte to kyr fordi han «giorde almwenn vwilligh».⁵⁴⁶ Likeledes måtte Niils i Vestby betale en ku fordi «hand fortaledede

⁵⁴³ Morten Brattbakk, som har gjort det grundigste arbeidet på Jemtlands politiske rolle i perioden, holder dette for lite sannsynlig med utgangspunkt i dateringen av de forskjellige brev og Olav Galles forskjellige oppholdssteder i Sverige. M. Brattbakk, *Jemtland i nordisk politikk 1519-1541*, Hovedoppgave Trondheim 2002: 70-71.

⁵⁴⁴ DN XII: 314.

⁵⁴⁵ DN XII: 435.

⁵⁴⁶ NJR IV: 320.

seg».⁵⁴⁷ Konkret skattenekt finner vi hos Ingrid på Bekslund i Mossedal.⁵⁴⁸ I Tune skipreide var et par menn bøtlagt for å ha nektet å huse lensherrens svenner, og en Anders Greåker ble bøtlagt «for han felde konghens tingbudt næder».⁵⁴⁹ Vi kan observere et par ting her. 1: De bøtlagte bøndene var geografisk begrenset til Rakkestad/Tuneområdet. 2: Det er differensierte forseelser som blir bøtlagt: gjesting, skatt, oppvigleri. Det er vanskelig å si noe mer om disse personene ut over at gårdene de kom fra var av relativt gjennomsnittlig størrelse. Om vi kan sette disse enkelthendelsene i forbindelse med den uroen som omtales, er usikkert. Det er likevel på sin plass å nevne dem.

To år senere beklaget slottsherren seg igjen. «Oc er dy bønder y Borgessel altiid vuyllig oc vliidig met hues ty skulle gør frem for andersteds at tet blyffuer tenom tyl sagt met trussel» heter det i et brev til kongens sekretær.⁵⁵⁰ Nøyaktig hva det er de er uvillig og ulydig for, er uklart. I et samtidig brev heter det at «Dy bønder i Borgssissel vylle icke ned (...) ter er alt nogenn radgyffuer blant tenom i huem tet ma verre».⁵⁵¹ Muligens har Gyldenstjerne prøvd å skrive ut soldater eller båtsfolk ved denne siste anledningen, motstanden har tydeligvis blitt organisert ved agitasjon blant allmuen.

Christian 2s gjenerobningsforsøk i 1531 hadde også konsekvenser for Østfoldområdet. Vi har lite samtidig dokumentasjon om hva som konkret skjedde, men i perioden umiddelbart etter Christians fengsling får vi noen glimt av forholdene i Borgarsysla. I september 1532 ble det innkalt til et større møte i Oslo mellom «Bisper prelatler Riidedere riddermendsmendtt frimendt kiøbstedsmendtt oc alle meinge almue wtj Norgis rige».⁵⁵² Fra Borgarsysla skulle det møte 4 «achte wysze mendtt fulmøndige paa alles wegne» fra hver av de tolv skipreidene. Gaute Galle og Erik Gyllenstjerne skulle få Daniel Grot til å organisere dette. Grot var væpner og riksråd, og hadde Sarpsborg som forlening.⁵⁵³ På møtet skulle det underhandles om fred og enighet, og nedleggelse av all strid og uenighet som hadde rådet i forbindelse med Christians erobningsforsøk. Om dette møtet kom i stand på bakgrunn av hendelser i Borgarsysla spesielt, er uvisst. Et par saker som angikk Borgarsysla spesielt ble i alle fall tatt opp på møtet.

Den første av disse var en delikat sak om de disposisjoner Christian 2. hadde foretatt seg i egenskap av igjen hyllet konge vinteren/våren 1531-32. Det gjaldt en forlening som var gitt til Erik Rev, nemlig Mossedal len.⁵⁵⁴ Erik Rev ba de tre kongelige fullmektige, Hans Rev, Truid Ulfstrand og Claus Bildt om å få beholde inntektene av lenet for den perioden han hadde hatt det. Dette ble han tilkjent, og ikke bare det: Allmuen i Mossedal ble formanet om å betale de restanser Erik Rev hadde utestående. Erik omtales som «suend», og kan ha vært en slektning av Hans Rev.

⁵⁴⁷ NJR IV: 321.

⁵⁴⁸ NJR IV: 322.

⁵⁴⁹ NRJ IV: 322.

⁵⁵⁰ DN XXII: 180.

⁵⁵¹ DN XXII: 182. Kan være fra 1531-33, se note 3 i brevets trykte utgave.

⁵⁵² DN XII: 499, 500, 501.

⁵⁵³ DN X: 582, 661, 701.

⁵⁵⁴ DN XII: 516.

En lignende lempe ble utvist da lagmannen i Sarpsborg, Lavrans Torsteinsson, søkte om beskjemmelsesbrev.⁵⁵⁵ Lagmannen hadde mottatt Vincens Lunges gård Seierstad i Borge i forlening av Christian 2. Nå var han redd for å måtte stå til rette ovenfor herr Vincens. Beskjemmelsesbrevet ble imidlertid utstedt av de kongelige fullmektiger, og Lavrans skulle vel dermed føle seg noe tryggere for Vincens' vrede.

Det disse to sakene viser, er at Christian 2 opptrådte som regulær konge i Borgarsysla, og foretok disposisjoner med len og eiendommer etter eget forgodtbefinnende. Vi ser også at dette ble anerkjent i ettertid – Christians disposisjoner regnes tydeligvis som legitime. Hvilken rolle allmuen i Borgarsysla skulle ha spilt under intermessoet med Christian, er også uklart. Vi får ikke noe mer informasjon ut av kildene enn at de møtte med fullmektige på møtet i Oslo. Av de to sakene fra Borgarsysla kan vi ikke trekke noen annen konklusjon enn at det ført og fremst har vært den frafalne elitens interesser som ble ivaretatt, for å få dem inn i folden snarest mulig.

I interregnet etter Fredrik 1s død la lederen for det norske riksrådet erkebiskop Olav Engelbrektsson seg først på en nøytralitetslinje. Ved årsskiftet 1534/35 ser det ut til at han har satset på et særnorsk kongevalg på vårparten, og informerte riksrådene om dette. Størsteparten av riksrådet, spesielt det sønnafjelske, hadde imidlertid bundet seg til hertug Christian (3). Herredagen i Trondheim som skulle velge konge, ble mer eller mindre sabotert; en rekke personer og distrikter meldte avbud. Så også lagmannen og borgermestrene i Sarpsborg.⁵⁵⁶ De unnskyldte seg med at de var truet av «ffyendherschab bodhe wd aff Danske och Tyske»; de hadde måttet betale dem 20 lodd sølv i brannskatt for byen. Også Gaute Galle, som satt med flere forleninger i Borgarsysla, var skeptisk.⁵⁵⁷ Han sa seg i prinsippet villig til å komme, men bare dersom Hans Rev i Oslo dro, og dersom forholdene ellers tillot det. Han opplyser også erkebiskopen om at det nylig ble «fforkwndet foore nagle aff bøenderne her j Borgesyssel høgboorenn fførstess och herress breeff, hertwg Cristierns lwdendis om hylliingh och handgooenn, hwilcket almwgenn eller jndbyggeren her, jnghenn swaer ennd nw paa gaffwe».

Denne mistroen til erkebiskopens politikk kan ha bakgrunn i hendingene under Christian 2s gjenerobningsforsøk tre år tidligere - man har vært skeptisk til noe som kan ha sett ut som en eventyrpolitikk ledet av Olav Engelbrektsson.⁵⁵⁸ På den annen side kom Borgarsysla -og delvis Gaute Galle- igjen i fokus som uroområde da erkebiskopen kastet alle hensyn overbord på nyåret 1536. Etter drapet på Vincens Lunge og fengslingen av Eske og Claus Bille og Hans Rev var det en del av Olav Engelbrekts-sons strategi å reise allmuen til opprør mot Christian 3 til fordel for pfalzgreve Fredrik. Det kan se ut til at denne strategien var vellykket i Borgarsysla. I april fant det sønnafjelske riksrådet det nødvendig å mane allmuen i både øvreluten og ytreluten til

⁵⁵⁵ DN XII: 522.

⁵⁵⁶ DN X: 686, DN XIII: 609.

⁵⁵⁷ DN X: 687.

⁵⁵⁸ Hamre 1998: 646.

ro.⁵⁵⁹ Biskopen i Oslo Hans Rev, Claus Bille på Båhus, Morten Krabbe (prost i Maria-kirken og kansler) og høvedsmann på Tønsberghus Erik Ugerup kunngjorde at de hadde meglet i striden mellom Erik Gyldenstjerne på Akershus og erkebiskopen. En av vilkårene for våpenstillstanden var at «thette oprør somm nu skett erre» skulle opphøre, og at allmuen i Borgarsysla igjen skulle gi seg under høvedsmannen på Akershus og betale ham det han skulle ha og ellers være ham lydlig. Det ser ut til at allmuen hadde nektet å betale skatt til lensherrens fogder. Passusen lyder at man skal svare «..hanom [Gyldenstjerne] oc hans fogder oc ingenn andhen tiill all kongelige renthe oc rettiighet...». Det er altså uklart om bøndene har boikottet skatteoppebørseren generelt eller om det bare er lensherrens fogder som ble boikottet. Dersom det siste var tilfellet, må man lete etter en leder eller et lederskikt for den ulydigheten og oppstanden som hadde funnet sted. Her blir Gaute Galles rolle våren 1536 interessant. Herr Gaute satt med gode forleninger i Borgarsysla; i hvert fall Rygge, Åbygge og Idd skipreider. Disse ser det ut til at han kan ha overtatt etter broren Olav, som var død noen år i forveien. Galle-slekten hadde dessuten store godsinteresser i Borgarsysla. Allerede i februar hadde Erik Gyldenstjerne stilt spørsmål ved herr Gantes lojalitet.⁵⁶⁰ I et brev til hertug Christian skrev han om hendelsene i Trondheim, og at allmuen var uvillig til å yte skatter. Av Gaute Galle og Ivar Jensson var det ingen hjelp å få i denne situasjonen, skriver han. I oppgjøret utpå høsten 1536 følte også herr Gaute behov for å renvaske seg i forhold til de urolighetene som hadde funnet sted. På et møte på prestegården i Tune i oktober forklarte representanter for allmuen i de 12 skipreider om oppstanden og Gaute Galles rolle.⁵⁶¹ Her fremholdt allmuen ovenfor Hans Rev at «Her Gwdhe Galle Ryddher» verken med ord eller råd hadde gjort dem ulydig eller uvillig mot den unge kong Christian eller hans fogder eller embetsmenn. De hevdet også at de selv ikke hadde holdt tilbake skatt og avgifter før Erik Gyldenstjerne hadde røvet og brent i Borgarsysla. Blant annet var Gaute Galles gård blitt brent ned. Her er forløpet uklart - Erik Gyldenstjerne pekte på skatteulydighet allerede i begynnelsen av februar, mens det er først i oktober vi hører at herr Erik har slått hardt tilbake. Det er fristende å tro at allmuen i oktober har prøvd å renvaske seg selv, ved å skyve ansvaret for urolighetene over på lensherrens grove fremferd. Dette var desto lettere etter som Erik på dette tidspunktet ikke lenger satt på Akershus.⁵⁶² Det har vel vært i hertug Christians og Hans Revs interesse å glatte over oppstanden og motsetningene, på dette tidspunktet var erkebiskopen i ferd med å bli fullstendig isolert politisk. Ved å fare frem med lempe mot bøndene og overse Gaute Galles noe kompromitterte stilling kunne man bidra til denne prosessen. Det hjalp selvfølgelig at bøndene allerede i mai hadde akseptert Christian som konge og betalt ham høst- og vårleidang, mot at de fikk «sijtije medh fredh och roolijgheth».⁵⁶³ Det ser dermed ut til at urolighetene hadde

⁵⁵⁹ DN XXII: 289.

⁵⁶⁰ DN XVI: 584.

⁵⁶¹ DN XVI: 588.

⁵⁶² Muligens var han allerede død, det finnes ikke kilder som omtaler Erik Gyldenstjerne i live etter senvåren 1536. NBL: Gyldenstjerne, Erich.

⁵⁶³ DN V: 1081.

vært relativt kortvarige, og at møtet i oktober først og fremst hadde til hensikt å renvaske Gaute Galle, som også hadde svoret Christian troskap på dette tidspunktet.⁵⁶⁴

Vi kjenner også navnene på en del av bøndene som handlet på vegne av allmuen både våren og høsten 1536. I allmuebrevet fra Onsøy skipreide fra slutten av mai 1536 finner vi navnene på 6 lagrettemenn: Eiliv Bjørnsson, Arne Tordsson, Ingelbrikt Gunnarsson, Jens Sørensson, Engelbrikt Engelbriktsson og Engelbrikt Pedersson. Disse 6 godtok altså på vegne av allmuen i Onsøy å svare skatt og leidang for «Danmarks kroone» mot å få være i fred.

For vitnebrevet om Gaute Galles uskyld fra oktober har vi 12 navn: Tord Borgesson, Narve Aslaksson, Tollak Sivertsson, Ivar Tollaksson, Arne Halvorsson, Gudmund Torgersson, Lavrans Torgeirsson, Asbjørn Haraldsson, Eindride Gunnarsson, Tore Olavsson, Reidar Sveinsson og Amund Tovesson. Tord Borgesson var væpner («a woben»), ellers omtales de tolv kollektivt som «dandhemend», hvilket skulle indikere en viss status. Vi finner Tord Borgesson involvert i en markegang i Skjeberg i 1538.⁵⁶⁵ Vi finner ellers igjen en Olav Jonsson som kjøper av jord i Hovin i 1512. Muligens var det også han som var involvert i en korrupsjonsanklage mot lagmannen i 1494.⁵⁶⁶ En Tore Olavsson opptrer som lagrettemann i Skiptveit/Spydeberg-området rundt århundreskiftet.⁵⁶⁷ Om det er vår mann, vet vi ikke, han må i så fall ha vært en eldre mann i 1536. En Olav Jonsson finner vi som lagrettemann i Aurskog rett nord for Trøgstad i 1516.⁵⁶⁸ Navnet er vel så vidt vanlig at vi neppe kan trekke noen konklusjoner, men vi finner også en Amund Tovesson som lagrettemann samme sted.⁵⁶⁹ Dette kan tyde på at vi har med de samme personene å gjøre. Lavrans Torgeirsson, Reidar Sveinsson og Asbjørn Haraldsson var kirkeombudsmenn i Tune.⁵⁷⁰ Eindride Gunnarsson eide jord i Råde.⁵⁷¹ Arne Halvorsson kan vi kanskje identifisere som lagrettemannen Arne Hallvardsson i Rygge.⁵⁷² Vi ser igjen - i likhet med oppstandene på 1420- og 30-tallet at det er en lokal elite som tar føringen i de tilspissede situasjonene.

Vi skal nevne en siste etterdønning av de relativt store skatteopptøyene i Borgarsysla. I 1543 hører vi igjen at det var vansker med skatteinnkrevingen.⁵⁷³ Kongen hadde utskrevet en skatt for «then store dreffeliige skade kongelig maiestattis wdj thenne neste forgangne feigde wdj komenn wor». Allmuen i de tolv skipreider så seg imidlertid

⁵⁶⁴ Nærmere bestemt et par uker tidligere, 8. oktober. DN XVI: 587.

⁵⁶⁵ DN XXI: 833.

⁵⁶⁶ DN I: 1032, DN II: 977.

⁵⁶⁷ DN IV: 1006, DN X: 304.

⁵⁶⁸ DN IV: 1071.

⁵⁶⁹ DN XII: 286.

⁵⁷⁰ DN VIII: 727.

⁵⁷¹ DN VIII: 737, 741. DN XXI: 815. Han solgte parter i ødegården Kalsrud og i Starengen, og senere i Åkeberg.

⁵⁷² DN XIII: 173.

⁵⁷³ DN XXII: 442.

ikke råd til å betale «for teris store fattiigdomm oc armodt skyldtt». Lensherre Peder Hanssøn på Akershus, som var til stede på Tune prestegård for å kunngjøre skatten, krevde da at allmuen skulle sende 4 eller 6 mann til kongen for å forhandle. Dette avslo bøndene. De understreket imidlertid at de ikke hadde noe å utsette på lensherren eller hans fogder og proster. Hvordan det gikk videre med skatteinnkrevingen, vet vi ikke.

8.3: Andre konflikter

De konfliktene vi har analysert til nå, er konflikter av kollektiv karakter tett knyttet til de rikspolitiske hendelsene. I tillegg finner vi et par konflikter av mer prosaisk karakter i perioden. Vi skal se nærmere på disse.

Det ble i de større konfliktene fra slutten av 1400-tallet av klaget mye over fogder, blant annet fordi de kjente lov og sedvane dårlig, eller at de brukte dette som unnskyldning for ureglementær adferd. I en sak fra 1494 gikk heller ikke lagmannen fri.⁵⁷⁴ Da innrømmet Olav Jonsson at han hadde betalt lagmannen i Tunsberg for urettmessig å tildømme ham en skje han hadde satt i pant for en tønne makrell.

I februar 1501 kom det opp uenighet om kronens eiendomsrett til lille Stemme i Rakkestad.⁵⁷⁵ Prosten i Oslo, Jon Pålsson, var også fogd i Skaun skipreide, og undersøkte saken på kongens vegne. Oppsitteren på gården, Torstein Jonsson, kunne imidlertid bevise at han også var eier, og at kronen ikke hadde krav på annet enn skatt. Stemme ser forøvrig ut til å ha vært en relativt sentral gård i Rakkestad.⁵⁷⁶ Torstein Jonsson var lagrettemann.⁵⁷⁷

Jon Pålsson finner vi også i en grensetvist i Rakkestad tre år senere.⁵⁷⁸ Prosten/fogden var ikke personlig til stede, men brukte sin ombudsmann Tolleiv Tolleivsson, som var lensmann i Skaun. Denne møtte i retten sammen med Helge Amundsson. Som motmenn hadde de Helge Karlsson, Guiland (Gøran?) Torkelsson og Arnstein Aslesson. Det var grensene mellom Åstorp, Skjøltorp, Gaustorp og tre ødegårder, to på Engedal og én på Snaden som var sakens kjerne. Et ukjent antall lagrettemenn⁵⁷⁹ var med på markegangen som fastsatte grensene. Utgangspunktet for prostens eventuelle ønske om grenseregulering må være Skjøltorp eller Gaustorp.⁵⁸⁰ Vi må

⁵⁷⁴ DN II: 997.

⁵⁷⁵ DN II: 1015.

⁵⁷⁶ Gården er ikke ført med skyldverdi i 1649, men var da «Bunde lensmands gaard». Bondelensmannen selv, Rasmus Stemmen, eide en rekke gårdparter og en sag i Rakkestad. *Skattematrikkelen 1647*: 64.

⁵⁷⁷ DN II: 926, DN III: 1022, DN VIII: 449.

⁵⁷⁸ DN VIII: 466.

⁵⁷⁹ Brevet utstedes av 13-14 menn, men de omtaler seg som «vi xij».

⁵⁸⁰ Gaustorp ble slått inn under Skjøltorp før 1650, og Skjøltorp er såvidt jeg kan se den eneste av de aktuelle gården som var kirkegods. Jeg må ta forbehold om ødegårdene Engedal og Snaden, som jeg ikke har funnet igjen i senere materiale. *Skattematrikkelen 1647*: 51, NG: 102, 125.

imidlertid ta forbehold om hvem som tok initiativ til denne markegangen. En Helge Karlsson var også vitne i en eiendomstvist og æressak i Øymark omtrent samtidig.⁵⁸¹

I 1508 var det en konflikt om eiendomsretten til Knoll i Rakkestad.⁵⁸² Varne kloster ble da tildømt eiendomsretten til gården. Saken finnes bare referert i Akershusregisteret, og detaljene i saken er derfor ukjent for oss. Knoll, som var en temmelig stor gård, var fremdeles i klosterlenets eie i 1647.⁵⁸³

I 1599 finner vi i en herredagsdom referert en interessant klage over tiendeinnkrevningen i Borgarsysla.⁵⁸⁴ Klagen er stilet til Christian 2. og datert til 1514. Her klaget bøndene over at de ikke fikk beholde den fjerdedelen av tienden som var øremerket de fattige. Tradisjonelt hadde bøndene selv beholdt denne, og sørget for underhold av fattige i lokalsamfunnet. Denne såkalte "bondeluten" skulle bli et stridsspørsmål i hundreåret etter reformasjonen, men vi kan her se at biskopen eller sogneprestene har prøvd å få kontroll over denne delen av tienden også i førreformatorisk tid.⁵⁸⁵ Bøndene fikk for øvrig medhold av kongen i sin klage.

I 1544 tok to lagrettemenn i Aremark opp vitneprov på forholdene omkring fiskeretter i en bekk ved Boksjøen.⁵⁸⁶ Torstein Jonsson på Ør, som var død 20 år tidligere, hadde fortalt at folket på Holmegil hadde klaget over ei "fiskeslod"⁵⁸⁷ i bekken, men at presten herr Knut hadde truet ham med «twssendøffwille» dersom han ikke lot den stå. Muligens er dette den Torstein Jonsson i Rakkestad vi møtte ovenfor.⁵⁸⁸ Vitneopp-taket hadde sin bakgrunn i en sak om ulovlig tilegnelse av fiskeretter.⁵⁸⁹ Torstein på Holmegil anklaget da Halvor Korset i Rokke for å ha tilegnet seg fisket ulovlig. Vitneprovet fra Aremark må ha vært et forsøk på å velte ansvaret for tilegnelsen over på en tidligere sogneprest. At Korset i Rokke var delvis i kirkeeie i 1647, underbygger dette.⁵⁹⁰ Saken var altså at presten truet leielendingen til ulovlig fiske, som han så kan ha tatt landskyld av. Dette må ha skjedd på 1520-tallet eller noe tidligere. Det ser forøvrig ut til at fisket faktisk hørte til Holmegil.⁵⁹¹

⁵⁸¹ DN VII: 630.

⁵⁸² AR: 469.

⁵⁸³ Skyldsatt til 3 huder og 4 skinn, mot en gjennomsnittlig skyldverdi i Rakkestad på 2 huder og 4 skinn. Skattematrikkelen 1647: 51-64.

⁵⁸⁴ NHD V: 269.

⁵⁸⁵ S. Sogner, «Bondeluten i reformasjonsårhundret», *Heimen* XII (1961): 61-71.

⁵⁸⁶ DN XXI: 888.

⁵⁸⁷ Kan ha vært en slags ruse; se Fritzner, *Ordbog over det gamle norske Sprog: slóði, slóðastæðir*.

⁵⁸⁸ Torsteins ord veide tungt - han omtales med respekt som «gamle torsten som sad paa oure» i en annen tvist angående elgjakt. DN XXI: 895.

⁵⁸⁹ DN XXI: 872.

⁵⁹⁰ *Skattematrikkelen 1647*: 95. Gården var da øde, til tross for at den skyldmessig var en av de største gårdene i sognet med en skyldverdi på 3 huder og 6 skinn mot gjennomsnittlig skyldverdi på 1 hud og 9 skinn. Gjennomsnittlig skyldverdi i Rokke er imidlertid vanskelig å beregne, fordi ca. 2/5 av brukene i sognet var i adelseie og unndratt skatt. Skyldverdier for disse er dermed ikke oppgitt i matrikkelen.

⁵⁹¹ DN XXI: 712, 928.

8.5: Sammenfatning

Den politisk turbulente perioden fra slutten av 1400-tallet av gir oss et noe uklart bilde av lokalsamfunnene som politiske aktører. Det er åpenbart at det kollektive aspektet ved aksjonen har vært mer fremtredende enn på lenge. I tillegg må vi i flere sammenhenger se bøndene som alliert med en part i større konflikter. Både i 1501, 1505, 1523 og 1536 kan vi i større eller mindre grad se bønder som «fotsoldater» for adelsmenn som enten var i intern feide eller benyttet seg av Halmstadrecessens opprørsparagraf mot kongen. Aksjonene i 1529 og 1533 ser derimot ut til å være mer rene bondeaksjoner. I likhet med på 1420- og 30-tallet finner vi også nå en lokal elite som anførere eller talsmenn for lokalsamfunnene når disse situasjonene oppstod.

Parallellene med 1420- og 30 -tallet er også klare når det gjelder de politiske situasjonene som utløste uro og fikk lokalsamfunn til å mobilisere. Som Peter Reinholdsson har påpekt når det gjelder Sverige, er det i situasjoner hvor kongemakten mangler legitimitet at aristokrati og riksrådsfraksjoner mobiliserte bønder som allierte i kampen om makt og posisjoner. Det samme kan til en viss grad sies om situasjonen i Norge. Det er i perioder hvor adelen utøver feiderett og opprørsrett at bønder blir mobilisert til støtte for en av partene. Likeså er det i en periode hvor riksrådet fører en relativt selvstendig politikk i forhold til kongen at riksrådet eller fraksjoner av det mobiliserer bønder til aksjon. Dette betyr selvfølgelig ikke at de lot seg utkommandere til hva som helst, vi har sett at bøndene hadde sin egen dagsorden og benyttet seg av disse situasjonene for å få presset gjennom sine saker. I de tilfellene det lar seg etterspore var skatter og avgifter i fokus for aksjonistene, og dessuten at lov og rett skulle holdes. Også her ser vi altså parallellene til 1430-årene.

KAPITTEL 9: KONKLUSJON

Forholdet mellom lokalsamfunnet og øvrigheten kan oppsummeres i følgende punkter:

-Forholdet mellom lokalsamfunn og verdslig øvrighet var langt mer anstrengt enn mellom lokalsamfunn og kirke.

-Første halvdel av 1400-tallet var en periode preget av mye uro, både i forholdet til kirke og kongemakt. Spesielt var det et sammenfall av store, kollektive aksjoner mot kirke og verdslig øvrighet på 1420-tallet.

-I perioden fra slutten av 1490-tallet og frem mot 1540 deltok bøndene som relativt selvstendige aktører i det større maktspeillet.

Hvordan skal vi forklare disse trekkene?

9.1: Et kronologisk tilbakeblikk

Perioden frem til 1390-tallet var en periode preget av relativt lite konflikter av noen størrelse mellom lokalsamfunnene i Borgarsysla på den ene siden og konge- og kirkemakten på den andre siden. Et unntak var perioden rundt 1370, da både kongen og en av de sentrale kirkelige institusjonene i området hadde problemer med å drive inn leidangen. Episoden kan med all sannsynlighet knyttes til ekstraordinære krav i forbindelse med krigshandlinger, muligens kombinert med pest, og representerer en spesiell situasjon. Det andre unntaket var de problemene Hovedøya kloster hadde med å hevde sine rettigheter til laksefisket i Enningdal, og bispestolen til retten til ålefiske samme sted. De to første konfliktene kjenner vi bare overfladisk, den siste noe mer i detalj. Den har et par trekk som peker fremover mot de neste tiårene: En lokal elite var innblandet i konflikten, og konflikten involverte biskopens official som meddommer i konflikten. Med unntak av disse tre konfliktene, finner vi bare en håndfull saker, som må sies å ha vært av prosaisk karakter: Markeganger, småkjekling om landskyld, uinnfridde pant. Det ser ut til at alle sosiale lag har vært involvert i denne typen saker. Felles for dem er at de etter å ha forblitt uløst på andre måter, endte opp som emne for rettslig eller offentlig behandling, og ble løst i disse fora.

Fra 1390-tallet av (eller slutten av 1380-tallet dersom vi regner konflikten om ålefisket i Enningdal med) ser vi en sterk økning av antallet konflikter mellom kirken og bønder i Borgarsysla. Samtidig endret konfliktene karakter. De tok i årene fra midten

av 1390-tallet frem mot 1410 form av grensetvister og tvister om eiendomsrett mellom bønder og kirken, men nå i større grad med bedrestilte bønder på sentrale eiendommer. Fra begynnelsen av 1400-tallet ser vi dessuten at sakene ofte ble ført på kirkens vegne av presten i Eidsberg, Øystein Tordsson, og at biskopens official, eventuelt i samråd med andre, dømte i sakene. Alt dette peker mot en bevisst godspolitikk som ble regissert av biskop Øystein Aslaksson i Oslo. Bakgrunnen var den kartleggingen av det kirkelige jordegodset som var skjedd i bispedømmet. At officialen fikk en så fremtredende rolle ved løsingen av disse konfliktenes, må sees som en konsesjon fra dronning Margrete til biskopen - det var et svært omstridt punkt i sættargjerden fra 1277 biskopen her fikk medhold i. Denne intensive fasen av eiendomstvister opphørte etter biskopens og dronningens død, rundt 1410. Biskopens domsmakt ved tvister angående kirkens egne eiendommer ble imidlertid stående i bispedømmet.

1420- og 30-tallet er kjennetegnet av store kollektive aksjoner. Kjent og omdiskutert er Rakkestadbøndenes oppstand mot fogden der, og opprøret under ledelse av Amund Sigurdsson (Bolt). Dessuten finner vi en omfattende oppstand på vestsiden av Oslofjorden; Gråtoppreisingen. I tillegg til dette finner vi et par større tvister med kirken om veirett og veihold, hvor allmuen aksjonerte kollektivt. Det var eliten som stilte seg i spissen for disse aksjonene. I alle tilfellene finner vi en krets av menn som kom fra gode og sentrale gårder, og som ofte hadde verv i offentlige sammenhenger. Dette kunne være som lagrettemenn, som beseglere av doms- og vitnebrev, eller som vitner ved rettslige handlinger. Disse mennene må også tildels ha kjent hverandre personlig, ettersom de gjerne deltok sammen i rettslige sammenhenger, og tildels var bundet sammen med slektskapsbånd. I Amund Sigurdssons opprør smeltet denne lokale elitens misnøye med skattelegingsregimet sammen med Amund Sigurdssons personlige ambisjoner og deler av riksrådets ønske om større politisk spillerom. Felles plattform for disse tre aktørene ble et krav om å få overført unionskongens kontroll over lokale embetsmenn til riksrådet. For riksrådet betydde dette å kunne reservere posisjoner i Norge for sin egen krets, for Amund Sigurdsson betydde det å kunne bli en del av denne kretsen, og for bøndene, representert ved den lokale eliten, at de kunne få tilsatt embetsmenn som bedre kjente landets lov og rett.

Muligens har strategien fra 1420- og 30-årene fungert. De neste par mannsaldrene finner vi i hvert fall ingen store konflikter mellom lokalsamfunnene i Østfold og kongemakt eller kirke. På mange måter er vi tilbake til 1300-tallet: Vi finner en rekke små konflikter mellom en differensiert gruppe bønder mot kongemaktens eller kirkens representanter. Unntaket er imidlertid at den kirkelige domsretten i eiendomstvister hvor kirken var part, var kommet for å bli. Det er imidlertid ikke unaturlig; som en del av Christian 1s avspenningspolitikk ovenfor kirkeprovinsen ble sættargjerden formelt anerkjent i 1458, og dette åpnet for denne domsretten. Den ble imidlertid ikke alltid praktisert fullt ut.

I de siste 50 årene av undersøkelsesperioden finner vi igjen en rekke uroligheter. Disse er vanskeligere å rekonstruere enn urolighetene på 1420- og 30-tallet. Men i ennå høyere grad enn for 1420- og 30-årene var urolighetene fra slutten av 1400-tallet knyttet opp mot sentrale politiske prosesser: Kalmarunionens sammenbrudd, det

norske riksrådets forsøk på å hevde sin egen maktposisjon, og Olav Engelbrektssons politikk på 1530-tallet.

I likhet med under oppstanden i 1436, finner vi bønder og adel som allierte i de siste tiårene før 1537. I likhet med på 1430-tallet ser det også ut til at bøndene har hatt sin egen agenda, nemlig at gammel lov og rett skulle holdes. Dette inkluderte selvfølgelig at nye skattekrav ble ansett som ulovlige. Det ser også ut til at omfanget av disse oppstandene har vært omfattende. De militære operasjonene Knut Alvsson utførte på Østlandet i 1502 kan ikke ha vært gjennomførbare uten temmelig bred støtte på en eller annen måte. Likeledes må Olav Galles feide med Hans Mule i 1523 ha involvert bønder i temmelig stor grad.

På den annen side ser det ut til at når bøndene opererte på egen hånd, var det først og fremst ved passiv motstand mot skattekrav. Slik var det både i 1529 og 1532. Skattenekten i 1536 ser ut til å være en mellomting; initiativet kom fra erkebiskopen, men ble organisert av bøndene selv, muligens med støtte fra Gaute Galle.

Konflikter med kirken finner vi lite av i denne perioden.

9.2. Lovlig konfliktløsning

Konflikter med kirken

De kirkelige institusjonene -bispestol, klostre og sognekirker- var i konflikt med bøndene i Østfold først og fremst om eiendom. Det ser ikke ut til at det har vært omfattende uenigheter eller problemer omkring kirkelige avgifter, verken tiende eller landskyld. Kirkens eiendomspolitikk skapte konflikt på to viktige områder: Biskop Øysteins målrettede jakt på gamle eiendomsretter, og sentralkirkelige institusjoners rettigheter til fiske. Den første typen konflikter, eiendomstvistene i forbindelse med og i etterkant av biskopens jordeboksarbeid, har vi drøftet grundig, og vi skal la dem ligge her. Men de omfattende konfliktene omkring fiske må vi se litt nærmere på.

Konfliktene var ikke omfattende på den måten at det var store, kollektive aksjoner mot biskopens eller klosterets rettigheter. Men de fikk store proposjoner i rettsapparatet. Hvorfor var disse rettighetene så viktige for de kirkelige institusjonene? Eller motsatt: Hvorfor var de så viktige for allmuen? Konflikten på 1320-tallet kjenner vi lite til, men konfliktene omkring fisket i Enningdal har vi mer kjennskap til. Og det er slående hvilket nivå disse rettssakene blir brakt til. I det første tilfellet blir saken dømt av en av rikets fremste riddere, biskopens official og en lagmann av fritt valg, og dommen ble sanksjonert av dronningen og erkebiskopen i fellesskap. I 1448 ble saken dømt av riksforsstanderen og et utvalg av rikets fremste adelige, samt en rekke korsbrødre. Officialen var også involvert i saksgangen. Jeg har argumentert for at i det første tilfellet kan ha dreid seg om en prinsipiell hevdelse av kirkelig domsrett - det er første gang officialen dømmer i en eiendomstvist i området. Dette var imidlertid ikke tilfelle i 1448. Likefullt fikk saken store proposjoner også da. Vi må spørre oss om fiskerettighetene kan ha hatt spesielt stor økonomisk verdi. Det norske materialet omkring ålefisket er for tynt til å si noe om dette, men et sideblikk til Sverige og Danmark

kan tyde på at ålefisket har hatt en viss verdi, og er blitt betraktet som en rettighet på linje med laksefiske.⁵⁹²

Kongemakten

Når det gjelder konfliktene mellom lokale bønder og kongemakten som ble løst innenfor lovens rammer, er det to ting som slår en: For det første var det svært få saker, og for det andre var det bedrestilte bønder som var involvert. Med bedrestilt mener vi at de kom fra mer enn gjennomsnittlig store gårder. Det er derimot ikke noe som tyder på at de tilhørte den stedlige politiske eliten; det er aktører som vi ikke finner igjen i offentlige ombud som trer fram i disse sakene. At antallet saker er så lite, kan lede oss til å tro at bøndene i området ikke fant at rettsarenaen var noe egnet sted å løse konflikter med den verdslige øvrigheten, alternativt at forholdet mellom øvrighet og allmue var konfliktfritt. De store ulovlige aksjonene som med økende hyppighet forekom peker mot den første forklaringen.

9.3: Ulovlige aksjoner

Ser vi på hvem som var i konflikt med øvrighet, og sammenholder dette med om aksjonene var lovlige eller ulovlige, gjør vi en interessant observasjon. Konflikter som ble løst på lovlig måte, det vil si innenfor rettsapparatet, involverte bønder fra et relativt bredt sosialt spekter, spesielt i forhold til kirken. I de store, ulovlige aksjonene finner vi derimot bygdas -eller områdets- bedre menn i spissen. Det samme ser ut til å gjelde de situasjonene hvor bøndene opptrer som delaktige i adelens feider. Dette forteller oss at disse aksjonene ikke var noen slags form for «underklassereising», men var hele bygdesamfunnets sak og sanksjonert av eliten. Her må vi legge til at det først og fremst er i ytre Østfold og Eidsberg/Rakkestad-området at vi finner denne typen aksjoner. Indre Østfold (området nord for Iddefjorden til Rømskog/Askim) var lite representert i ulovlige aksjoner, men hadde sin del av rettsaker mellom øvrighet og allmue. De omstendighetene som utløste aksjonene, må derved ha blitt oppfattet som grunnleggende trusler mot lokalsamfunnet. I tilfellet Hermann Molteke er det åpenbart at trusselen har bestått av mannen selv og hans måte å skjøtte øvrighetsrollen på. Men ved aksjonene i 1436, 1502, 1504, 1523, 1529, 1531 og 1536 kan vi ikke på samme måte sirkle inn én person eller ett problemkompleks som skulle kunne utløse denne typen aksjonisme. Vi kan selvfølgelig peke på lederskikkelser som kan ha vært mer eller mindre manipulerende; Amund Sigurdsson, Knut Alvsson, Nils Ravalldsson, Olav Galle, Gaute Galle. Men disse kan ikke ha operert i et vakuum, men må ha spilt på en misnøye som allerede var tilstede. Vi har sett at i den grad vi kan peke på et "program" for bøndene i disse oppstandene, dreier det seg om skatt og umilde fogder. Nå vil man vel alltid finne misnøye med skattenivå og fogder, men ikke større enn at konfliktene omkring dette ble holdt innenfor lovlig opptrukne rammer. I de tilfellene vi har analysert, må vi kunne gå ut fra at i tillegg til at skattekravene og fogdenes

⁵⁹² H. Rasmussen, J. Granlund og B. Eithun, „Ålefiskeri“, KLNMBd. Bd. 20, Oslo 1980: Sp. 416-421.

fremferd har vært av en uakseptabel karakter, har ikke de lovlige måtene å løse problemene fungert. Det samme gjelder i enda høyere grad fra 1490-tallet av. Vi ser over store deler av landet at allmuen ikke ville godta den måten skatter ble skrevet ut på eller krevd inn på. Vi har sett at allmuen i et par tinglag på Romerike -og noen outsiders, inkludert et par Østfoldbønder- stilte seg solidarisk med mannen som drepte fogden Lasse Skjold i 1497. Likeledes tok tingallmuen på Sunnmøre livet av Arald Kane på samme tid. Under Christan II var lovstridige protester mot skatteutskrivning mange, spesielt mot tiendepenningskatten i 1520. Det som skjedde i Østfold, var altså ikke noe eksepsjonelt. Snarere må vi konkludere med at kongemakten og dens stedlige representanters legitimitet fikk en alvorlig knekk når det gjaldt skatt og innkreving av den under kongene Hans og Christian 2. Denne mangelen på legitimitet har åpnet for at allmuen i større grad har kunnet handle politisk som gruppe, med adels og riksråds velsignelse.

Dette bringer oss over til adelens forhold til allmuen i Østfold. Vi så innledningsvis at Østfold utgjorde et temmelig spesielt område i norsk sammenheng når det gjelder adelens posisjon. Adelsinteresser kan sies å ha dominert området i uvanlig stor grad. I vår undersøkelsesperiode er det spesielt to familiekretser som dominerer: Bolt-slekten på 13- og 1400-tallet, og Galle-slekten på 1500-tallet. Ogmund og Sigurd Berdorsson tilhørte rikets fremste menn i tiårene rundt 1400, og Olav og Gaute Galle var likeledes blant rikets fremste adelige på begynnelsen av 1500-tallet. Felles for periodene da begge disse familienes representanter gikk til opprør eller på annen måte aksjonerte mot kongemakten, var at norsk adel og norske riksråder ble holdt borte fra sentrale posisjoner. Eirik av Pommerns politikk med tilsetting av lensherrer og fogder virket provoserende på nasjonale og lokale eliter. Det er åpenbart at for Amund Sigurdsson må det ha vært uholdbart å bli holdt utenfor maktutøvelse i Norge. På samme måte kan vi se at Olav Galle fra tilsynelatende å ha vært en lojal støttespiller for kong Hans på begynnelsen av 1500-tallet gled over mot en temmelig steil riksrådspolitik fra begynnelsen av 1520-tallet. Det er nærliggende å tolke Christian 2s manglende tillit til de norske riksråder som en av grunnene til dette. At kongemakten har mistet legitimitet i lokalsamfunnet og at den lokale adelen samtidig har følt seg tilsidesatt, har skapt grobunn for de alliansene vi ser i perioden. Forholdet mellom allmue og adel behøvede ellers ikke være preget av felles interesser og forståelse. De glimt vi kan få av Olav Galle som lokal adelsmann, er ikke spesielt sympatisk. Gaute Galle kan se ut til å ha vært et unntak - han ser ut til å ha vært en forsiktig herre både i sin omgang med konge, kirke og allmue. Typisk nok var han en av de få sentrale riksrådsaktørene fra 1520- og 30-årene som fikk tillit fra Christian 3. etter 1537.

9.4. Rettslig avmakt og sosiale forskjeller

Gjennom det ovenstående har det utkrystallisert seg to poeng som synes relevante for å forklare den politiske kulturen i Østfold, og hvordan denne ytret seg i konflikt med øvrighet. For det første var de rettslige strukturene i området svake i forhold til å løse konflikter mellom verdslig øvrighet og lokalsamfunn. For det andre ga de sosiale

strukturene spesielt i ytre Østfold grunnlag for i norsk sammenheng store oppstander. Disse to poengene henger delvis sammen.

Svakheten ved de rettslige strukturene når det gjelder å løse konflikter med verdslig øvrighet ligger delvis på lagtingsnivå, delvis på lokalt nivå. Lagtinget i Borgartingslaggen ser ikke ut til å ha den samme bakgrunn som allting som f.eks. Frostatinget eller Gulatinget hadde. Lagmannens person ser ut til å ha vært knyttet nærmere til kongen og mindre til allmuen. I tillegg kommer at lagmannen i stor grad ser ut til å ha residert i Tønsberg. Lagting på østsiden av fjorden har begrenset seg til lagting i Sarpsborg en gang i året. Både når det gjelder øst- og vestsiden av fjorden ser det dessuten ut til at lagtinget ikke har blitt benyttet i særlig grad av landdistriktene utenfor byene. Dette kan ha medført at lagtinget har vært tildels irrelevant som konfliktløsningsarena, kanskje med et unntak for Sarpsborg by. Et unntak finner vi muligens i 1508, da Christian 2. og biskop Karl av Hamar skulle forhandle med allmuen på lagtinget.

På den annen side har heller ikke lokaltingene fungert fordi kontakten mellom verdslig øvrighet og allmue her var liten. Så lenge den eliten som dominerte de lokalrettslige strukturene også var knyttet til kongemakten gjennom hird eller ombud spilte dette mindre rolle, fordi kommunikasjonen allmue-øvrighet likevel var åpen. Men når denne eliten ble tilsidesatt som øvrighetens betrodde menn, ble ikke lenger tinget det anerkjente forum for interaksjon, og den lokale eliten kunne i stedet stille seg i spissen for andre former for motstand.

Det er imidlertid viktig å legge merke til at dette gjelder konflikter med den *verdslige* øvrighet. Konflikter med kirken har i stor grad blitt løst på tinget eller i rettslige fora, og det geistlige øvrighetsnærværet her var sterkt. I de konfliktene vi har analysert, finner vi alltid prest, prost, official eller biskop til stede. På den ene siden har dette øvrighetsnærværet åpenbart virket i kirkens favør, ikke minst når officialen dømte. Men på den andre siden har dialogen mellom den kirkelige øvrighet og allmuen vært reell - den har foregått innenfor rammer som har vært godkjent av begge parter. Derfor finner vi heller ikke mange større utenomrettslige konflikter mellom kirke og allmue.

Del 3:
Periferi eller autonomi?

KAPITTEL 10: JEMTLAND

I denne delen skal vi i likhet med den forrige foreta en regional undersøkelse av forholdet mellom lokalsamfunn og øvrighet slik det fremstår gjennom konflikter og konfliktløsning. I denne delen følger jeg en mer kronologisk gjennomgang, hvor forholdet til kirke og konge behandles parallelt. Innledningsvis skal vi se relativt grundig på en del trekk ved det jemtske samfunnet knyttet til dets sene og relativt perifere tilknytning til den norske kronen og erkesetet i Uppsala.

10.1: Historiografi

Først skal se nærmere på to arbeider som gir en oversikt over jemtsk historie i eldre tid. Det dreier seg om Edv. Bulls *Jemtland og Norge*,⁵⁹³ og Nils Ahnlunds *Jämtlands och Härjedalens historia Första delen intill 1537*.⁵⁹⁴ Begge disse arbeidene må sies å være tidlige eksponenter for regionalhistoriske undersøkelser. Bakgrunnen for de to arbeidene var imidlertid forskjellig: Mens Edv. Bulls bok må sees som et innlegg i en norsk debatt om gammelnorsk storhetstid, møtte Ahnlunds arbeide et lokalt ønske og behov for en regionshistorie.

Edv. Bulls bok om Jemtland har på mange måter karakter av å være en «håndbok», hvor fortløpende oversettelser av og kommentarer til sentrale kilder utgjør hovedstrukturen i boken. Som en underliggende tese ligger imidlertid en avvisning av en naturlig samhörighet mellom Jemtland og Norge. Allerede i innledningen slås tonen an; «Det første, umiddelbare inntrykket, en nordmann får ved i våre dager å reise i Jemtland og Herjedalen, er at hele landskapets natur er svensk, ikke norsk».⁵⁹⁵ Hele bokens bærende idé herfra er at Jemtland i utgangspunktet hadde sine forbindelser mot svensk område og blant annet ble kristnet østfra, at landskapet beholdt en stor

⁵⁹³ E. Bull, *Jemtland og Norge*, Oslo 1927. Ny utgave Östersund 1970.

⁵⁹⁴ N. Ahnlund, *Jämtlands och Härjedalens historia. Första delen intill 1537*, Stockholm 1948.

⁵⁹⁵ Bull 1927/1970: 7.

grad av autonomi i sin norske periode, og at det naturlig måtte gravitere mot svensk statlig tilhørighet på lang sikt. Når det gjelder den lokale autonomi, peker Bull på en del elementer i lovgivingen i det 13. og 14. århundre som kan tyde på at jemtene bevarte lokal rett godt inn på 1300-tallet. Særegne institusjoner som alltinget «Jamtot» ved Forberg og en del andre særjemtske tingordninger, og «landets 24 menn» trekkes også frem.⁵⁹⁶ Den økende svenske innflytelsen setter Bull fra begynnelsen av 1400-tallet, og ser ut til å regne Jemtlands tid som pantelen under erkebiskopen i Uppsala (ca. 1400-1415) som en periode da dette skjøt fart. Etter dette økte Uppsalas innflytelse i Jemtland, og også handelsmessig skal jemtene etter Bulls mening ha søkt sørøstover omtrent fra denne tiden. Denne tendensen akselererte etter hvert som Kalmarunionen gikk i oppløsning, og skjøt virkelig fart fra 1520-årene av. Da innledes en periode på ca. 150 år hvor Jemtland er gjenstand for gjentatte svenske erobringforsøk og dansk-norske mottrekk.⁵⁹⁷

Nils Ahnlunds *Jämtlands och Härjedalens historia* fra 1948 er et verk av en annen karakter enn Bulls. Boken er første bind i en serie på i alt 5 bind om Jemtlands og Herjedalens historie, og verket ble til på initiativ av og med finansiering av en interessert lokalbefolkning. På 1930-tallet hadde Jämtlands läns Fornskriftsällskap satt i gang utgivelsen av sentrale kilder i jemtsk historie; reiseskildringer, tingbøker og regnskapsmateriale. Samtidig ble det også nedsatt en diplomatariekomité, som skulle besørge utgivelsen av de jemtske middelalderbrev. Første hefte kom i 1943. Ut i fra den lokale entusiasme og evnen til å gjennomføre relativt halsbrekkende publiseringsarbeid, var det naturlig at en satte i gang et slikt prosjekt som denne lokalhistorien er. Man kan til

⁵⁹⁶ Ibid: 32-44.

⁵⁹⁷ Ibid: 119-130, 144-198. Det kan være interessant å se boken i en samtidig, norsk sammenheng. 1920-årene var en periode preget av sterk nasjonal selvfølelse i kjølvannet av unionsoppløsningen. Dette ga seg blant annet utslag i politikken i forhold til Svalbard, og en generell interesse for gammelt norsk land. Spesielt i forhold til Grønland ble dette satt på spissen med okkupasjonen av Øst-Grønland på begynnelsen av 1930-tallet. Også norsk integreringspolitikk ovenfor etniske minoriteter i Finnmark og Troms må sees i dette lyset. Tidens historikere kunne ikke være upåvirket av dette politiske klimaet. For eksempel ble professor Oscar Albert Johnsen gitt i oppdrag av Utenriksdepartementet å utrede Finnmarks historie, med særlig vekt på grensespørsmålene. Boken kom i 1923: O. A. Johnsen, *Finnmarks politiske historie aktmessig fremstillet*, Kristiania 1923. Johnsens kollega Halvdan Koht ga boken positiv anmeldelse, og hedret den norske fiskerbefolkningen, «som drog austetter frå vær til vær langs med dei verharde strenderne og gav lande ei fast busetning av nordmänner i alle fjordane, -det er «doten» og «skolpen» som har vunne Finnmarka for Noreg.» H. Koht, "Striden om Finnmarka", i *Hålvågminne* 1923: 8-17 Koht understreket at en i middelalderen ikke kunne snakke om territorial tilhørighet, men skattleggingsrett. Dette var et tema han utdypet i pamfletten *Det Grønland vi miste -og det vi ikkje miste* (Oslo 1924). Her påpekte Koht at «Grønland» som sådan aldri lå under den norske kronen - bare grønlandene. Slik sett hadde heller ikke den danske stat noe krav på Grønland per se, bare på de områdene som var kolonialisert av danskene de siste par hundre årene. Sett mot denne bakgrunnen, kan det være fristende å hevde at Bulls bok også var et innlegg i den offentlige og faglige debatt, og at han til en viss grad gikk på tvers av rådende strømninger ved så sterkt å avvise noen form for naturlig sammenheng mellom Jemtland og Norge.

en viss grad se verket som en forløper til fenomenet regionshistorie, som har slått gjennom i Norge på 1980- og 1990-tallet.⁵⁹⁸

Ahnlund er i mindre grad enn Bull målbærer av et bestemt syn på eldre jemtsk historie, dvs. han lar ikke en bestemt problemstilling styre fremstillingen i samme grad. Mens Bulls ærend var å belyse Jemtlands forhold til Norge, gir Ahnlund en bred skildring av landskapets historie fra steinalder til reformasjonen. Politisk historie og skildringer av næringsveiene er hovedtemaene. Spesielt vier Ahnlund plass til sagasenes skildring av eldre jemtsk historie. Her presenteres legenden om Ketil Jamt fra Sparbu som bygde Jemtland, Arnljot Gelline vies stor plass, og Snorres opplysninger om norsk overhøyhet over Jemtland under Håkon den gode og senere Øystein Magnusson blir diskutert. I det hele tatt er Ahnlund langt mer villig til å godta sagamaterialet som grunnlag for reell diskusjon enn Bull, som avfeier hele sagatradisjonen som omhandler perioden før kong Sverre. Ahnlunds styrke er at han i stor grad trekker inn lokalt sagnmateriale, gjerne nedtegnet på 1700-tallet. I tillegg har han stor detaljkunnskap om slektshistorie, og trekker i en helt annen grad enn Bull historien ned på individnivå. Man skal likevel ikke se bort fra at Ahnlund deler Bulls grunnsyn - Jemtland var et område som naturlig graviterte mot Sverige og som av natur var "svensk".

10.2: Jemtland og Norge frem mot ca. 1300

Denne undersøkelsen er kronologisk avgrenset til perioden fra slutten av 1200-tallet til gjennomføringen av reformasjonen ca. 1540. Men for Jemtlands del er det en del spesielle problemer knyttet til landskapets statlige og kirkelige tilknytning i perioden. Dette krever en liten presentasjon av tre hovedproblemer i utforskningen av den eldste jemtske historien: kristningsprosessen, Jemtlands forhold til den norske kongen, og Ragundas tilknytning til Jemtland.

Et hovedproblem som har beskjeftiget forskere i jemtsk historie i årtier, er kristningsprosessen: Når ble Jemtland kristnet, og hvorfra importerte de den nye religionen?

Mye av diskusjonen har tatt utgangspunkt i teksten på en runestein på Frösön. De fire personnavnene på steinen, Austmann Gudfastsson, Asbjørn, Trionn og Stein, peker både mot Sverige, Norge og Jemtland. Det betyr at en må ta høyde for jemtene egen medvirkning i kristningsprosessen. Jørn Sandnes har vært inne på dette. Han argumenterer for at kristningsprosessen i Jemtland må settes i sammenheng med Olavskulten i Trøndelag fra 1030-årene av, som jemtene må ha kommet i kontakt med gjennom sine handelsforbindelser vestover.⁵⁹⁹ At det har vært noen organisert misjon ser han ikke for seg, snarere at jemtske stormenn har brakt med seg de nye impulsene østover på eget initiativ. Kristningen har dermed blitt et internt jemtsk anliggende. En

⁵⁹⁸ For diskusjon om den nye regionshistorien i Norge, se H. Winge, «Regionen i norsk lokalhistorie», i Ø. Bjørnson, E. Nysæter og A.K. Uthaug (red.), *Til debatt. Innlegg ved norske historiedagar 1996*, Bergen 1998: 277-286.

⁵⁹⁹ J. Sandnes, "Jemtene kristnet seg selv", i Brink 1996: 107-116.

egen sogneinndeling kan ha vokst frem på 1200-tallet, med grunnlag i de forskjellige bygdene. Dette kan forklare det relativt høye antallet sogn vi finner i Jemtland tidlig på 1300-tallet.⁶⁰⁰ Det høye antallet steinkirker i Jemtland har også blitt knyttet til et "nedenfra"-perspektiv på kristningen - det er påvist et klart sammenfall mellom de forskjellige sognenes økonomiske yteevne og størrelsen på steinkirkene.⁶⁰¹ Denne "selvkristningen" kan også bidra til å forklare at Jemtland relativt lenge ble liggende i utkanten av eller utenfor den tidlige oppbyggingen av kirkeorganisasjon i Norge og Sverige.

Dette er nemlig et annet hovedproblem når det gjelder kristningsprosessen i Jemtland. Hvorfor ble landskapet i kirkelig henseende liggende under erkesetet i Uppsala mens det statsrettslig ble liggende under den norske kongen?

Det hersker liten tvil om at kan regne med økt norsk innflytelse i Jemtland fra sent 1100-tall/tidlig 1200-tall. Tradisjonelt har man regnet Sverres tog gjennom Jemtland i 1177 og 1178 som tidspunktet for Jemtlands innlemmelse i Norge. Så enkelt var det neppe, men man må regne med at skattlegging av jemtene kan ha begynt omtrent på denne tiden. Likedan kan man forestille seg at det «statsbyggingsprosjektet» sverreættens konger sto for gjennom 1200-tallet også i en viss -og økende- grad berørte jemtene. Dette gjelder både på lovgivingsområdet og når det gjelder utbyggingen av et embetsverk.⁶⁰²

Når Jemtland likevel kom inn under Uppsala kirkelig, kan dette ha å gjøre med det spente forholdet mellom konge og erkebiskop i Norge. På det tidspunkt Jemtland ble knyttet til Norge, var det i perioder ingen erkebiskop i Nidaros, og det var under store deler av Sverres regjeringsperiode vanskelig å forestille seg at konge og erkebiskop skulle kunne samarbeide om integrering av Jemtland i det norske riket og kirkeprovinnsen. Tar man da utgangspunkt i Sandnes' og Brinks hypoteser om at jemtene overgang til kristendommen og utbyggingen av den tidlige kirkeorganisasjonen i Jemtland i stor grad var jemtene eget verk, kan man forestille seg at Jemtland kan ha levd et liv relativt uavhengig av både Uppsala og Nidaros frem mot andre halvdel av 1100-tallet, og at maktvakuemet i Nidaros er blitt fylt av erkesetet i Uppsala. Kong Sverre har muligens også prøvd å gjøre seg gjeldende på det kirkelige området i Jemtland. Kapellet i Sunne kan se ut til å ha tjent som kongelig kapell, med en egen avgift fra hele landskapet som økonomisk grunnlag.⁶⁰³ Til kapellet fantes det også et befestet tårn.⁶⁰⁴ Stefan Brink har sett dette som et mottrekk til erkebiskopen i Uppsalas kastell ved kirken i Brunflo.⁶⁰⁵

⁶⁰⁰ S. Brink, "Kristnande och kyrklig organisation i Jämtland", i S. Brink (red), *Jämtlands kristnande*, Uppsala 1996: 155-188.

⁶⁰¹ O. Holm, "Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden", i *Jämten* 2002: 86-106.

⁶⁰² Bull 1927/1970: 32 ff, Ahnlund 1948: 177 ff.

⁶⁰³ JHD I: 41.

⁶⁰⁴ Kapellet og tårnet ligger strategisk plassert ved Andersön, vis a vis kongsgården på Frösön. En vil herfra også kunne ha god kontroll over trafikk på Storsjön. Umiddelbart etter overføringen til Sverige i 1645 ble det bygd en skanse her.

⁶⁰⁵ Brink, i Brink 1996: 181.

Etter hvert som både statlige og kirkelige institusjoner ble utbygd i Jemtland ut over 1200-tallet, kom spørsmålet om en grensedragnings mellom stat og kirke på dagsorden. I 1303 settes det opp en avtale mellom erkesetet og den norske kongen, representert ved Erland Styrkårsson.⁶⁰⁶ Her ble rettigheter og plikter mellom geistligheten og allmuen nedtegnet. Brevet ble stadfestet av kongen to år senere.⁶⁰⁷

Det er selvfølgelig først og fremst det økonomiske forholdet som ble regulert. I Sverige ble tienden delt i fire deler: 1/3 til presten, 1/3 til de fattige, 1/6 til kirken og 1/6 til biskopen. I avtalen ble det gitt dispensasjon til de fattigste kirkene fra denne delingen. I stedet ble to tredeler lagt til presten. Hvem som ga avkall på sin del, sier ikke avtalen noe om. Nils Ahnlund hevder at det må ha vært fattigluten som ble overført til presten i disse sognene.⁶⁰⁸ Generelt kan man si at tiendebestemmelsene som trekkes opp, er nokså uklare. Både at det ligger et visst rom for skjønn i fordelingen av tienden, og at bare korn- og smørtiende nevnes, understreker dette. Dette ga også rom for tautrekking mellom kirken og allmuen om tienden i tiden som fulgte. Et interessant punkt i avtalen, er grensedragningen mellom kirkelig og verdslig jurisdiksjon, § 6 i Bulls oversettelse: «Ingen prest skal heller våge å skrive ut av landet [o: til erkebiskopen] i de saker som rett landsens undersøkelse har vært i(...)». Dette er en klar avgrensning av kirkens domsmakt, og vi skal senere se at denne bestemmelsen ble fulgt opp.

Et eget problem utgjør Ragunda, den østlige delen av Jemtland. Store skogsstrekninger skilte Ragunda fra resten av Jemtland. Området bestod av sognene Hällesjö, Fors, Håsjö og Stugun, foruten selve Ragunda. I det tidligste kildematerialet kan en til tider få inntrykk av at Ragunda har vært et eget landskap på lik linje med Jemtland. De to hovedindikatorer som tyder på dette er erkebiskopens politikk i Ragunda rundt århundreskiftet 1300, og utstedelsen av et eget kommunalt segl for Ragunda.

For å ta det siste først: Fra 1305 har vi et brev hvor kong Håkon 5. gir beboerne i Ragunda et eget segl, med bestemmelser om dets oppbevaring.⁶⁰⁹ Seglet skulle oppbevares i Ragunda kirke under tre lås. Nøklene til låsene skulle oppbevares av tre gode menn i Ragunda, som skulle supplere seg selv. Seglet skulle brukes blant annet til å besegle skattematene, sammen med skatteoppkreverens segl. Dette tyder på at allmuen selv skulle ha en stor grad av kontroll med oppbevaringen.

Edv. Bull så på seglet som et uttrykk for Ragundas frie stilling i forhold til Jemtland.⁶¹⁰ Dette er nok riktig. Men ser vi nærmere på en rekke brev erkebiskopen i Uppsala utstedte i tiårene rundt 1300, er det også mulig å se segl-brevet som et ledd i en statlig integrering av Ragunda i Jemtland og Norge. Fra 1290 gir erkebiskopen en rekke lettelsener og jord til oppsitteren på Själestugun i Ragundaskogen, Gyrd Bodakar, og senere sønnen Tore Gyrdsson.⁶¹¹ Dette skjedde fordi de hadde herbergefunksjoner

⁶⁰⁶ JHD I: 12.

⁶⁰⁷ JHD I: 15.

⁶⁰⁸ Ahnlund 1948: 543-544.

⁶⁰⁹ JHD I: 16.

⁶¹⁰ Bull 1927/1970: 40-41.

⁶¹¹ JHD I: 4, 5, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15.

lagt til gården og kapellet der. Dette var utgangspunktet for det senere sognet Stugun. Det interessante i vår sammenheng er at erkebiskopen fritar Gyrd og Tore for skatt og avrad. I brevet sies det at de skal fritas for «avrad, skatter och gärder av vad slag det vara må eller på annat sätt betunga honom.»⁶¹² Dette kan tyde på at det er statlig skattlegging Gyrd blir fritatt for, og at det kan ha vært en slags forståelse mellom erkebispen og kongens representant i Jemtland om dette. Alternativt kan det være at ragundaområdet ikke ble regnet til det egentlige Jemtland og at erkebispen har opptrådt som en regulær kirkefyrste i dette området. 7 år senere ble beskyttelsesbrevet gjentatt med samme ordlyd for sønnen, Tore Gyrdsson.⁶¹³ Noen år senere, i 1303, legger erkebispen en del jord til Tores underhold, på grunn av de utlegg han har med herberget.⁶¹⁴ Og i 1319 ser erkebiskop Olof det nødvendig å utstede et nytt beskyttelsesbrev, som denne gangen spesifiserer at jordeiendommene som ligger til själestugun ikke skal krenkes.⁶¹⁵ Hvilken myndighet erkebiskopen har hatt til å gjøre dette, er uklart. Det går an å forestille seg at Ragundas tilknytning til Jemtland har vært så løs at det kongelige skattleggingsregimet ikke har fungert her. Dermed har erkebiskopen kunnet utnytte den uklare situasjonen til å gi skatteprivilegier han strengt tatt ikke har hatt myndighet til å gi i den perioden hvor det ble gjort aktive fremstøt for å bygge ut kirkeorganisasjonen i det østlige Jemtland. Denne uklare situasjonen kan være en del av bakgrunnen både for den grenseoppgangen vi finner mellom kirke og stat i 1303 og at Ragunda får eget kommunesegl, hvor kongelig og kommunal kontroll over skattleggingen er et viktig element i segl-privilegiet.

Det kan også være grunn til å spørre seg om hvorfor det blir vist så sterk interesse fra Uppsala omkring själestugun på Ragundaskogen. Stefan Brink har vært inne på at själestugun ikke bare må sees på som et herberge for reisende vestover, men i like stor grad som en måte å lette ferdselen nordvestfra til domkirken i Uppsala.⁶¹⁶ Man kan altså se på opprettelsen av sjelestuene i Jemtland og Norrland som en del av en strategi for å få erkesetetets periferier sterkere knyttet til Uppsala.

10.3: Det jemtske samfunnet

Jemtland besto i vår undersøkelsesperiode først og fremst av bygdene rundt Storsjön og elvesystemet i forbindelse mod sjøen: Inndalselva sørøstover gjennom Lit og Ragunda, og vestover gjennom Åre/Undersåker. I tillegg kom mer perifere bygder som Hammerdal og Offerdal i nord, og Hällesjö/Bräcke/Bodsjö i sør. Jemtlands grense mot Sverige i øst var nøye definert gjennom en avtale fra 1273.⁶¹⁷ Med unntak av Ragunda er området temmelig høytliggende; Storsjön ligger på ca. 300 meters høyde,

⁶¹² Oversettelse i JHD.

⁶¹³ JHD I: 5.

⁶¹⁴ JHD I: 8, 9, 10, 11, 13, 14.

⁶¹⁵ JHD I: 25.

⁶¹⁶ Brink, i Brink 1996: 180.

⁶¹⁷ JHD I: 2, 3.

bosetningen i Åre strakk seg opp mot 500 meters høyde. Dette betydde at store deler av Jemtland var et marginalt korndyrkingsområde, og spesielt i Undersåker og Åre har februk vært minst like viktig, noe som gjenspeiler seg både i tiendelister og skattemalister fra 1500-tallet.

Før vi går i gang med selve undersøkelsen, bør vi presentere det jemtske samfunnet for å forstå hvordan bondesamfunnet, den statlige lokalforvaltning og den lokale kirkeorganisasjonen fungerte, både innad og i forhold til hverandre.

Bondesamfunnet

Den viktigste sosiale og økonomiske enheten innenfor det jemtske bondesamfunnet var *byen*. Byen tilsvarer -med visse modifikasjoner- det vi på norsk side kaller navnegården. En by kunne være delt i flere skattegårder, som igjen kunne bestå av flere bruk. Byen var imidlertid ikke alltid delt i flere skattegårder; i følge Helge Salvesen må skattleggingen av de jemtske bøndene ha kommet i gang etter at gårddelingsprosessen var begynt, men før den var fullført. Begrepene «gård» og «by» får dermed tildels samme innhold. Salvesen bruker derfor begrepet «gård» for å dekke både gård og by, med unntak av der hvor byen er delt i flere skattegårder. Hver av disse enhetene inneholder gjerne en rekke bruk og bønder.⁶¹⁸ Jeg ser ingen grunn til å avvike fra denne begrepsbruken i det videre.

Landbruket ser ut til å ha gjennomgått en overgang fra intensiv åkerdrift til fedrift i løpet av perioden. Overgangen ser ut til i hovedsak å komme i kjølvannet av de store pestherjingene i annen halvdel av det 14. århundre. Fenomenet er ikke spesielt for Jemtland, men i motsetning til andre områder fikk man ikke en økning i folketallet på 14-1500-tallet, med gjenrydding av ødegårder. I stedet har overgangen til fedrift vært mer gjennomført en ellers. Ødegårdene ser ut til å ha blitt tatt i bruk til engslått, og gjerne som et felles gode for en by/gård. Man kan mer snakke om en omlegging enn en ødelegging av brukene. Systemet har gitt landskapet en annen demografisk struktur, med høyere giftermålsalder, mindre barnekull og dermed en lav eller ingen befolkningsvekst. Det nye driftssystemet har ikke hatt plass til vekst i folketallet, noe som stimulerte utvandring.⁶¹⁹ By/gårdssystemet i Jemtland blir derfor i høy grad et stabilt, for ikke å si stagnert system, hvor befolkningsøkningen ikke tok til før godt ut på 1700-tallet, 200 år senere enn i nabolandskapet Trøndelag.

Går vi ut over byen/gården, kan vi se nærmere på de offentlige arenaene og ordningene jemtene hadde for å ordne saker seg i mellom og for å kommunisere med stats- og kirkemakt.

Rettsstellet

Et særtrekk ved det jemtske samfunnet i middelalderen, var den graden av kontroll jemtene selv hadde over rettsstellet. Dette ga seg utslag på en rekke måter:

⁶¹⁸ H. Salvesen, *Jord i Jemtland*, Östersund 1979: 51-54.

⁶¹⁹ *Ibid*: 174-177.

-Jemtene beholdt en rekke særordninger i forhold til landsloven. Den første sikre indikasjonen vi har på at landsloven gjaldt i Jemtland, er fra 1364, da stadfester Håkon Magnusson at norsk lov skal gjelde i Jemtland, men da med unntak. Det samme gjenntas ved Olav Håkonssons hylling i Trondheim i 1381.

-Det viktigste rettslige forumet frem mot slutten av 1400-tallet var alltinget på Frösön. Tinget var sannsynligvis innarbeidet som det øverste rettsorganet allerede i førkristen tid, og beholdt sin posisjon som det fremste offentlige forum gjennom hele middelalderen. Dette var kongemakten nødt til å forholde seg til. Tinget var knyttet til det årlige markedet på Frösön.⁶²⁰ Riktignok finner vi lagtinget nevnt en enkelt gang i kildene så tidlig som 1449.⁶²¹ Dette er imidlertid knyttet til en helt spesiell politisk situasjon, da adelsmannen Ørjan Karlsson holdt Jemtland for Karl Knutsson Bonde. Herr Ørjan og hans brødre Jens og Eirik holdt Jemtland på vegne av den norske kronen fra kong Christoffers død i 1448, og det ser ut til at de har vært lojale mot valget av Karl Knutsson helt frem til 1453.⁶²² Ørjan Karlsson drev denne lojaliteten så langt at han i 1452 gjennomførte regulære krigshandlinger i Trøndelag mot Christian Is menn.⁶²³

-Den kongelige kontrollen over alltinget slo bare delvis gjennom. Frem mot 1350 var sysselmannen i domskollegiet, og kongens håndgangne menn eller hirdmenn deltok også. I denne fasen kan vi si at det statlige/kongelige nærværet var sterkt, selv om det i en viss grad ble balansert ved at selve alltingsformen har sikret allmuen en viss innflytelse på tinget. Det statlige nærværet ble svekket etter 1350, da lagmannens rolle styrkes på bekostning av sysselmann og håndgangne menn, og bedre bønder uten hirdtilknytning etter hvert kommer inn i domskollegiet.⁶²⁴

-Lagmannen ser i perioder ut til å ha vært en ombudsmann for allmuen, og i mindre grad kongens mann. I et brev fra 1420 kan vi ane et system hvor lagmannen velges av allmuen for så å få kongelig godkjenning. Et representasjonslagting med en kongelig utnevnt lagmann kom først på midten av 1400-tallet, og lagmannen dømte da i fellesskap med en domsnemd. Vi ser dessuten i et brev fra 1540 at lagmannen også på dette tidspunktet ble utpekt av allmuen før han ble tilsatt av lensherren. På den annen side ser det ut til at lagmennene på 1300-tallet var nært knyttet til kongen.

-Som en konsekvens av at lagtinget blir introdusert relativt sent finner vi heller ikke lagrettemanns-termen i bruk før fra slutten av 1400-tallet.⁶²⁵ I stedet finner vi termen "domsmann" brukt. I tillegg finner vi institusjonen "8 faste menn" som vitnekollegi-

⁶²⁰ Olof Holm har diskutert forholdet mellom ting og marked, og modifisert oppfatningen av tinget som et formalisert styringsorgan for Jemtland. Han ser markedsfunksjonene som det primære, og tinget som en sekundærfunksjon av dette. O. Holm, "Vad var Jamtamot?", i *Oknytt* 1-2/2000: 64-96.

⁶²¹ JHDS: 1449:A.

⁶²² JHDS 1448:A, JHD II: 13, JHDS 1452:A.

⁶²³ DN VIII: 349.

⁶²⁴ Ahnlund 1948: 510-511.

⁶²⁵ Riktignok nevnes lagrettemenn i et brev fra 1405, men dette brevet er bare bevart i en avskrift fra 1700-tallet. JHD II: 1.

um ved jordoverdragelser.⁶²⁶ Institusjonen viser innflytelse på rettsstellet også fra Sverige.

-Et annet særtrekk ved det jemtske rettsstellet vi finner på 1600-tallet, er de såkalte «landets 24 menn» som en slags dommerkollegium. Institusjonen er uklar, men ser ut til å ha røtter tilbake til 24-mannnemder som har opptrådt i rettslig sammenheng også i middelalderen.⁶²⁷ Landets 24 menn utgjorde et problem for en effektiv kongelig forvaltning i Jemtland, og ble forsøkt avskaffet under Christian IV.⁶²⁸ Også det lokale tingsystemet ser ut til å ha vært godt utbygd, og også en arena for interaksjon mellom allmue og øvrighet. Vi støter på benevnelser som «skatteting», og «våpenting» (hvor bøndernes våpen skulle fremvises og godkjennes). Dette tyder på at bygdetingene var tillagt faste funksjoner ut over det å løse lokale tvister. Dette var for øvrig i overensstemmelse med landsloven.⁶²⁹ Bygdetingene virket også inkluderende ved at en svært høy andel av befolkningen ble trukket inn som beslutningstagere. På begynnelse av 1600-tallet var ca. 25% av alle tiendeytere lagrettemenn.⁶³⁰

Kongemakten.

Forholdet mellom Jemtland og den norske kongemakten har vært gjenstand for diskusjon med jevne mellomrom. Problemet har først og fremst vært knyttet til Jemtlands status innenfor det norske kongedømmet. Det har vært en tradisjon for å se Jemtland som en relativt autonom «bonderepublikk» som ble inkorporert i det norske kongeriket. Det er det velfungerende rettssystemet som er opphavet til denne forestillingen. Mer fruktbart er det nok å se Jemtland som et «skattland», dvs. et område med en viss grad av autonomi og med institusjoner som fungerte til dels på siden av de «riksnorske», men med tributplikt til den norske kongen.⁶³¹ For å administrere inkomsten av skatten hadde kongen et visst apparat til disposisjon, først og fremst gjennom sysselmannen. Vi kjenner til egne jemtske sysselmenn og fogder fra første halvdel av 1300-tallet av. Sysselmannen kunne til tider ha en eller flere fogder under seg. På siden av sysselmannen kunne kongen også støtte seg til sine håndgangne menn i området. Vi kjenner til en rekke hirdmenn fra 1300-tallet i Jemtland, men som regel aldri mer enn to eller tre samtidig. Disse må sees som lokale ressurspersoner som har fungert som kongelige støttespillere for eksempel i rettslige sammenhenger. Etter sent 1300-tall finner vi ikke lenger hirdmenn omtalt i kildene, og vi finner heller ikke at kongen forlener enkeltpersoner med krongods i noen særlig grad. Det kan altså se ut til at de

⁶²⁶ Ahnlund 1948: 492-494. G. Hafström, "Fastar", KLNMBd. 4, Oslo 1980: Sp. 191-194.

⁶²⁷ B. Bergner, «Kung och landskap. Några grunddrag i den lokala politiska kulturen i Jämtland fram till 1600-talets mitt», i *Heimen* 1988: 143-156.

⁶²⁸ Andresen 2000: 60-61.

⁶²⁹ ML Kap. III (landevernsbolken) kap. 12.

⁶³⁰ B. Bergner, *Centralmakt och lokalsamhälle. Kontinuitet och förändring i det jämtländska bondesamhället 1500-1700*, Avhandlingspromemoria vid historiska institutionen, Lunds universitet 1985: 70-89.

⁶³¹ S. Imsen, «Republiken Jämtland - myt eller verklighet?», i *Jämten* 1996: 51-63, C.-G. Ekerwald, «Republiken Jämtland», i *Jämten* 1997: 160-162, S. Imsen, «Replik til Carl-Göran Ekerwald», *Jämten* 1997: 162-163.

personlige lojalitetsbåndene mellom den lokale eliten og kongemakten til en viss grad ble brutt, og at kongens overhøyhet over landskapet i økende grad ble utøvd av lensherren og hans/hennes fogder alene.

Kirken

Vi har allerede vært inne på Jemtlands tilknytning til erkesetet i Uppsala og overenskomsten med den norske kongen fra 1303. Dette ga kirken en relativt svak posisjon. På den andre siden var sogneinndelingen i Jemtland relativt finmasket. I 1314-16 finner vi to lister med kirkelige avgifter fra Jemtland, hvor det går frem at området har vært delt inn i 20 sogn og 17 anneks.⁶³² Av tienderegulativet, og ellers fra forordninger som kom som følge av erkebiskoplige visitaser i Jemtland går det frem at flere av disse sognene har vært små og fattige. Som et mellomledd mellom erkebiskop og sogneprester, og som en slags regional ombudsmann, finner vi prosten i Jemtland. Prosten ser ut til å ha residert forskjellige steder; blant annet på Rödön, i Lit, Sunne og Hammerdal. Fra slutten av 1400-tallet av ser det ut til at Oviken har vært fast residens for prosten, som fra 1520-tallet av benevnes som landsprost. Prosteembetet i Jemtland ser ut til å ha vært tillagt mer myndighet og makt enn vanlig var. Blant annet har prosten utøvd en viss domsmyndighet som ellers i stiftet var tillagt erkebiskopen.⁶³³ Dette tunge prosteembetet har i noen grad kompensert for Jemtlands perifere stilling i erkestiftet.

⁶³² JHD I: 22-23.

⁶³³ Ahnlund 1948: 528-572.

KAPITTEL 11: 1290-1410: STATLIG OG KIRKELIG INTEGRERING

Hovedtyngden av motstanden mot sentralmakt i Jemtland i perioden 1290-1410 kan sies å være konsentrert om to problemkompleks. Det ene er erkesetet i Uppsalas forsøk på å få kontroll over økonomiske ressurser i Fors og Ragunda i østre Jemtland. Det andre er Niklas Peterssons fremferd som sysselmann på 1340- og 50-tallet. I tillegg finnes noe annet materiale fra perioden som kan tyde på motsetningsforhold mellom allmuen og statlig eller kirkelig øvrighet. Vi skal først se på de to sakskompleksene som skiller seg ut, deretter et par mindre saker som kommer i tillegg. Deretter skal vi behandle Jemtlands plass i den internordiske maktkampen i andre halvdel av 1300-tallet, og se hvilken rolle jemtene spilte her.

11.1 Konflikter med kirken i Ragunda

Vi har innledningsvis sett at erkesetet fra 1290-tallet av viste en spesiell interesse for å knytte Ragunda og Jemtland nærmere resten av kirkeprovinsen. Erkesetets aktiviteter i det østlige Jemtland gikk imidlertid ikke konfliktfritt for seg. Konflikten mellom allmuen eller deler av allmuen og kirken, kommer klart til syne i kildematerialet fra 1320-årene av, og det er som nevnt i Ragunda og Fors konflikten utspiller seg.

Det dreide seg om retten til laksefisket i Inndalselven, og konflikten skulle strekke seg over 15 år. I juli 1326 gikk det ut en befaling fra kong Magnus til sysselmann Hallstein Torleivsson og lagmann Arne eller Halsteins ombudsmann i Ragunda om å undersøke påstandene om at ymse menn i Jemtland skulle ha ødelagt erkebiskopens lakseverk.⁶³⁴ Av brevet går det frem at det er drottseten Erling Vidkunsson og erkebiskop Olav i Uppsala som i fellesskap ønsket å undersøke saken. Hvor dette har skjedd, får vi ikke vite. Men i og med at sysselmannens ombudsmann i Ragunda er nevnt, må vi gå ut fra at det er der. En notis om en dom i saken bekrefter dette.⁶³⁵ Her heter det at «forsamlingen i Raunde skulle oppbyggja de huus som hon har neder-rifwit för erkiebyskopen Olof uti has fiskeri 1341».⁶³⁶

⁶³⁴ JHD I: 29.

⁶³⁵ JHDS: 1332:A.

⁶³⁶ Olof Holm har i JHDS argumentert overbevisende for at datering må være feil, og i stedet datert det til 1326-32.

I 1331 fant erkesetet og bonden Johan Ingemarsson i Fors, sør for Ragunda, det nødvendig å skrive ned hvordan de ville dele rettighetene til en rekke gårder, samt laksefisket i Ragunda mellom seg. Laksefisket ble erkesetets rett.⁶³⁷ Dette ble stadfestet av kongen 4 år senere.⁶³⁸ Saken stoppet ikke her. I 1341 var det igjen oppe en sak om skadeverk på erkesetets lakseverk i Ragunda.⁶³⁹ Denne gangen får vi noe mer informasjon. Sysselmannen Arne Gjevaldsson og lagmann Arne Helgesson skulle undersøke saken og dømme de bøndene som hadde stått for ødeleggelsene. Saken foregikk i kirkestuen i Ragunda. Vitner for erkebispens var herr Lavrans unge og mester Thomas korsbror. Til rette på vegne av almuen sto Pål og Øyvind. De vedgikk at de og andre menn hadde brutt opp erkebispens lakseverk, men «kallado sik mykla naud til draga saker sultar at fa sær nokot til matfænginis», altså at det var nød og sult som drev dem. Erkebiskopen hevdet da at laksevirket ikke hindret andres laksefiske, og spurte om lovligheten av bøndenes aksjon. Det kommer også frem at erkebiskopen hadde gitt opp å føre sak mot almuen i 1326, og at det da altså ikke kom noe ut av det. Dette har vel virket stimulerende på bøndenes virketrang. Nå krevde imidlertid erkebiskopen en slutt på lovløsheten. Enden ble også at bøndene måtte betale en mark hver i bot. Her ser vi at avtalen fra 1303s bestemmelser om at norske myndigheter skulle dømme i verdslige saker mellom erkesetet og almuen ble fulgt. Det var lagmann og sysselmann som dømte mellom erkebispens -som selv var til stede- og almuen. En måned senere ble dommen stadfestet av almuen i Medelpad.⁶⁴⁰ Her kan vi se at det er almuen i andre deler av erkebiskopens stift som vidimerte dommen, selv om det dreide seg om en verdslig sak og dermed falt under den norske kongens myndighet. Også i årene som fulgte, gjorde erkesetet oppkjøp av fiskeretter i Ragunda og Fors.⁶⁴¹ Det viser seg imidlertid ikke noen form for konflikt rundt dette i kildematerialet etter 1341.

Et brev fra kong Magnus' regjeringstid som ble referert i en rettssak i Trondheim i 1602, tyder forøvrig på at også kongens fiskeretter var blitt krenket.⁶⁴²

Samlet sett må vi kunne peke på et par poeng i dette materialet. For det første må erkesetets innflytelse i dette landskapet ha vært forholdsvis svak på dette tidspunktet. For det andre har den avtalen erkesetet har forhandlet frem om tiende og andre kirkelige avgifter vært så svak at man fra kirkelig hold har sett behovet for å skaffe inntekter på annet vis. Dette har man gjort ved å sikre seg rettigheter i fisket. Dette skulle forøvrig bli en fast side av kirkens økonomiske aktivitet i hele Jemtland i de neste par hundreårene.

⁶³⁷ JHD I: 31.

⁶³⁸ JHD I: 35.

⁶³⁹ JHD I: 39.

⁶⁴⁰ JHD I: 40.

⁶⁴¹ JHD I: 54, 66.

⁶⁴² JHDS: 1364: A-B.

11.2 Niklas Petersson djakn

Det andre sakskomplekset fra første halvdel av 1300-tallet som skal undersøkes, er den uroen som oppstod i Niklas Petersson djakns periode som sysselmann i Jemtland. Niklas ble innsatt i embetet omkring 1344, og hans virksomhet kan sees som et ledd i en intensivering av kongelig skattepolitikk. Den nå myndige kong Magnus Eiriksson skal generelt ha ønsket å bedre statens finanser, og viste en spesiell interesse for å utnytte de perifere områdene i sine riker bedre. Dette ga seg utslag i sysselmannsbytte, og i en jemtlandsreise i 1345.⁶⁴³

Det ser ut til at Niklas har kommet i et vanskelig forhold til deler av allmuen relativt snart. Allerede i februar 1347 befalte kong Magnus jemtene å betale gjengjerd til Niklas, dvs. veitsle. Sannsynligvis har Niklas hatt problemer med å få inn gjengjerden. I samme brev oppmodet også Magnus bøndene til å gi et dagsverk til kongsgårdene i Jemtland.⁶⁴⁴ Nå utstedte Magnus et nytt brev angående skatteinnkrevningen i Jemtland bare noen måneder senere, i juli. Dette brevet var stilet til Niklas selv, og påpekte et misforhold, nemlig at andre menn enn Niklas krevde inn kongens skatt i Jemtland. Dette måtte det bli slutt på.⁶⁴⁵ Det ser ut til at dette har skjedd mot Niklas' vilje, og at det ikke var snakk om en kongelig refs av Niklas fordi han hadde tatt i bruk private ombudsmenn for å lette arbeidet sitt. Denne bruken av private ombudsmenn for sysselmannen kjenner vi da også til fra tidligere, uten at kongen reagerte negativt på det.⁶⁴⁶ Saken var altså at Niklas må ha hatt store autoritetsproblemer i sin sysle, og ikke var i stand til å skjøtte oppebørselen.

Et par måneder senere kom Niklas ytterligere i fokus, denne gangen i åpen strid med en gruppe bønder. Bøndene skulle ha baktalt Niklas for kongen, innrapporterte presten Torstein i Fors, Engelbrekt Jonsson, Olav Agmundsson, Sigurd Ingvarsson, Peter Einarsson og Guttorm klerk.⁶⁴⁷ De har dømt i en sak mellom Niklas og seks navngitte bønder. Disse var Bjørn i Vigge, Tove fra Rödön, Østen Flure, Benne fra Hammaren, Eilif fra Ansjö og Sigurd fra Knöt. Vi må her tro at det dreier seg om en supplikk vi ikke kjenner innholdet av. Bøndene ble dømt til å betale tunge bøter til Niklas; 3 mark gull hver betalt over ca. ett og et halvt år (fra påske til Lukasdagen året etter, dvs. 18. oktober).

Denne supplikksaken var ikke ferdig med dette. I desember samme år var saken oppe til tings på Frösön, da for andre gang. Her fikk Niklas attest fra allmuen, representert ved to mann fra hvert sogn, på at det som sto i supplikken ikke var sant, og at de ikke hadde visst om klagebrevet. I stedet anklager de supplikkskrIVERne for å ha misbrukt landets segl.⁶⁴⁸ Vi kjenner ikke navnene på de to menn fra hvert sogn som gikk god for Niklas. Men det er imponerende forsamling som ellers har bevitnet attes-

⁶⁴³ Ahnlund 1948: 216-222.

⁶⁴⁴ JHD I: 62.

⁶⁴⁵ JHD I: 65.

⁶⁴⁶ F. eks. har sysselmannen Hallstein Tollefsson en egen ombudsmann i Ragunda i 1326. JHD I: 29.

⁶⁴⁷ JHD I: 67.

⁶⁴⁸ JHD I: 68.

ten. Ogmund prest i Lit, Peter prest på Rödön, lagmann Lavrans Gunnesson, Anders prest i Offerdal, Lavrans prest i Berg, Tove prest på Frösön, hirdmann Niklas på Slandrunge og hirdmann Olav Håkonsson må alle sies å være av eliten. I tillegg bevitnet Guttorm Dagfinnsson, Jon på Stein, Øyvind Bunge, Jon Eysteinnsson og Ketil på Berg. Om Øyvind Bunge vet vi at han var en fremtredende mann i lokalsamfunnet, han ble plukket ut som en av to "discretorum virorum", dvs. spesielt forstandige menn som skulle avgi forklaring i en vanskelig sak om en avgift til biskopen.⁶⁴⁹ Han deltok ellers også i vitne- og domskollegier.⁶⁵⁰ Det samme gjelder Jon Eysteinnsson.⁶⁵¹ Ketil i Berg på Frösön kan ha vært hirdmann, han pålegges i hvert fall undersøkelsesoppgaver av kongen i forbindelse med en drapssak i 1336.⁶⁵²

Snaue to år senere, våren 1349, bevitnet Asbjørn Hallstennsson og Torsten Jonsson at de ikke har hørt noen flere klagemål over Niklas Petersson og hans styresett fra allmuen i Jemtland.⁶⁵³ Det kan se ut til at disse to har hatt i oppdrag fra kong Magnus å undersøke forholdene rundt Niklas nærmere. I et samtidig brev forbød Magnus allmuen å føre frem klager mot Niklas uten at de gikk gjennom Asbjørn og Torstein.⁶⁵⁴ De to har imidlertid ikke nøydt seg med å undersøke Niklas, fra samme «kommisjonsreise» har vi et brev hvor de bekrefter at de ikke har hørt noen klagemål rettet mot Johan Jonsson i Undersåker.⁶⁵⁵ Hvem Johan Jonsson var eller hva slags klager som skulle være rettet mot ham, vet vi ikke mer om. Muligens kan han ha vært en av Niklas' ombudsmenn.

Men mellom attesten fra allmuen i desember 1347 og Asbjørn og Torsteins undersøkelser, har et par saker vært oppe til tings i Jemtland, hvor Niklas Petersson spilte en sentral rolle. På tinget i mars 1348 var en svært dramatisk sak oppe. Det dreier seg om en sak mellom Niklas Petersson og Eirik Gummeurve.⁶⁵⁶ Eirik var tidligere blitt stevnet inn av Niklas for å «swara honum loghum ok dome vm alla þau lutj sem han hæfde til hans att tala a vars herra konongsens veghna». Hva disse handlingene han skulle stå til ansvar for var, får vi ikke vite. Det er imidlertid ikke urimelig å sette dem i sammenheng med de urolighetene rundt Niklas Petersson vi ellers får øye på i samme periode. Eirik Gummeurve møtte imidlertid ikke opp etter stevningen. Først nærmere fjorten dager etter stevnedatoen møttes de to, og da hadde Eirik fått garantert fritt leide. Forhandlingene mellom dem ser ut til å ha gått trått, og saken skulle skytes inn under kongens dom, da hele møtet tok en dramatisk vending. Parallelt med forhandlingene om møtet mellom Niklas og Eirik ser det ut til at Eiriks datter Gro var blitt arrestert for barnemord, og at Niklas på denne måten hadde sikret seg et gissel. Nå flyktet Eirik med datteren, som han befridde, og forskanset seg i tårnet i Sunne.

⁶⁴⁹ JHD I: 52, 53.

⁶⁵⁰ JHD I: 75, 76, 84.

⁶⁵¹ JHD I: 69, 73, 94.

⁶⁵² JHD I: 36, 38.

⁶⁵³ JHD I: 77.

⁶⁵⁴ JHD I: 79.

⁶⁵⁵ JHD I: 78.

⁶⁵⁶ JHD I: 73.

Her kom han og Niklas til enighet om at saken deres skulle skytes inn for kongen i løpet av to måneder. Hvordan denne saken gikk videre, vet vi ikke. Og i hvilken grad Eirik Gummeiarve var involvert i et «anti-Niklas»-parti, vet vi også lite om. Saken er likevel interessant, fordi den gir bilde av de motsetningene som fantes mellom Niklas og enkelte personer, og den viser også hvilke midler Niklas var villig til å ta i bruk.

Den andre saken er fra Jamtmotet i 1349, og det er igjen en supplikk med klager over Niklas Petersson det dreier seg om.⁶⁵⁷ Den som måtte stå til rette, var Gunnar på Vamsta i Brunflo. Supplikken skal ha inneholdt klager over at «nicolas hafðe so øyt landet at þat matte eighi bygghiazst ef nicolas optnemfdr hefði lenger umboðet». Saken mot Gunnar på Vamsta gikk imidlertid ikke på supplikkens innhold, men på at Gunnar hadde misbrukt landets segl og beseget supplikken uten at allmuen var kjent med innholdet. Gunnar vedgikk dette, og ble dømt til å betale 3 mark gull. Saken ligner på supplikksaken fra 1347, og det kan være grunnlag for å tro at det kan være samme sak det her dreide seg om. Blant annet nevnes ikke besegling av supplikken spesifikt i 1347, mens det derimot tales om misbruk av landets segl i den attesten Niklas fikk fra allmuen samme år. Det virker imidlertid noe merkelig at Gunnars medvirkning til denne supplikken ikke ble behandlet samtidig, og det kan gi grunn til å vurdere om det kan dreie seg om to forskjellige supplikker.

Det er vanskelig å få helt tak på hva som var grunnlaget for uroen rundt Niklas Petersson på 1340-tallet. Men i den grad vi får vite noe konkret, har det dreid seg om innkreving av skatt. Det kommer frem både at Niklas har hatt problemer med å få inn skatten, og at det er blitt protestert på at han «øyder lenet», dvs. har presset det for hardt. Lite tyder på at det var en samlet opposisjon mot Niklas' administrasjon av lenet. Snarere har Niklas kunnet forsvare seg mot angrep fra deler av befolkningen ved å støtte seg på et lojalt «parti». Muligens kan vi komme konflikten nærmere inn på livet ved å forsøke å kartlegge hvem Niklas' tilhengere og motstandere var. Måten å gjøre dette på, er todelt. For det første kan vi forsøke å finne ut mer om disse personene ved å se om de opptrer i kildene i andre sammenhenger. For det andre kan vi si noe om hva slags sosialt skikt de tilhørte ved å undersøke nærmere gårdene de kom fra. Store, sentrale gårder med over gjennomsnittlig skattebyrde burde indikere høy sosial status. Her tar vi skattelistingene fra 1560-årene til hjelp.

Når det gjelder den første supplikksaken, fra 1347, er vi så heldige at vi har navn og gårdstilhørighet på de seks som ble dømt for å ha baktalt Niklas. De seks var altså Bjørn i Vigge i Berg sogn, Tøfhue (Tove) fra Rödön, Østen Flure fra Flor i Ytterhogdal, Benne fra Hammaren i Ragunda, Eiliv fra Ansjö i Hällesjö og Sigurd fra Knöt i Myssjö. Det første vi legger merke til, er den geografiske spredningen. To av de seks bøndene er fra det østlige Jemtland (Benne fra Ragunda og Eilif fra Hällesjö), tre er fra Storsjöområdet (Bjørn fra Berg, Tove fra Rödön og Sigurd fra Myssjö), mens en er fra det nedre Herjedalen (Østen fra Ytterhogdal). Niklas har altså tydeligvis hatt Jemtland

⁶⁵⁷ JHD I: 76.

og Herjedalen som samlet forlening, og Ytterhogdal må på denne tiden ha tilhørt Herjedalen (området var et til tider omstridt grenseområde mellom Herjedalen og Helsingeland). Dette burde tyde på at motstanden mot Niklas Petersson ikke var noe regionalt avgrenset fenomen. Går vi så videre til hver av de fem -jeg velger å se bort fra Østen Flure fra Herjedalen- kan vi prøve å finne ut hva slags gårder de kom fra og om de hadde markert seg som talsmenn for almuen i andre sammenhenger.

Bjørn i Vigge finner vi igjen i én annen sammenheng. I 1352 bevitnet han sammen med lagmannen og tre andre bønder en drapsdom i et brev til kongen.⁶⁵⁸ En av de andre vitnene ser ut til å være hirdmannen Olav Håkonsson. Nå er dette det eneste tilfellet vi vet om hvor Bjørn i Vigge opptrådte som autoritetsperson i retten. På den annen side opptrådte bønder fra gården Vigge i offentlige ombud også i hundreårene som fulgte.⁶⁵⁹ Vi kan imidlertid forlate personen Bjørn og se noe nærmere på gården Vigge.

Skattematene fra 1565 og 1568 viser at det var tre gårder på Vigge på denne tiden. Her har vi altså et eksempel på at byen og skattegården ikke er identisk. En liste over kirketiende fra 1566 viser også at det var langt flere brukere; til sammen 11 personer ytet tiende herfra. De tre Vigge-gårdene hadde forskjellig skattenivå, fra 3 øre i skatt og 2 øre i avrad, til 9 øre i skatt og ½ øre i avrad. Avraden var en avgift som lå til bruk av avradlandet; noe vi må kalle en mellomting av allmenning og privat eiendom i utmarka.⁶⁶⁰ Den med lavest skatt hadde i tillegg et ødesbøle som det ble skattet 6 øre av, slik at samlet skatt var 9 øre. Dette var i 1568. Hvordan er dette i forhold til resten av Berg sogn? Hvis vi legger sammen all skatt og avrad som ble betalt i sognet i 1565 og 1568, og deler det på de henholdsvis 28 og 23 gårdene som er oppført i skattematene, finner vi at gjennomsnittlig skatt var på 7 øre og 8 tenarer i 1565, og 9 øre og 5 tenarer i 1568. Avraden var gjennomsnittlig henholdsvis 1 øre og 8 tenarer, og 1 øre og 19 tenarer. Vigge-gårdene ligger altså tett opp til en gjennomsnittlig stor gård.⁶⁶¹ Vi skal her også se litt på hvordan gården fremtrer i Räfsten fra 1613. Vi finner da en rekke gårder i byen Vigge; Wigge (4 brukere), Westerwigen (1 bruker), Medwighen (6 brukere) og Österwighen (2 brukere). Av disse 13 bøndene fikk 12 konfiskert gården, Jon Jørgensson hadde vist det rette sinnelag og rømt for svenskene i stedet for å sverge troskap til svenskekongen. Derfor slapp han konfiskasjon, og derfor vet vi ikke noe om størrelsen på hans bruk. De andre tolv ble til sammen pålagt en landskyld på 11 daler og 1 skilling. Størrelsen på landskylden varierte fra 2 merker og 5 skilling til 7 1/2 merker. Hvordan faller det ut sammenlignet med andre gårder i Bergs sogn? Det

⁶⁵⁸ JHD I: 87.

⁶⁵⁹ JHD II: 70, 85, 142, 161, 164, 173, 179, 185, 186, 242, 292. JHD III: 4, 35, 67, 120, 185, 186. Spesielt ser Svein og Anders i Vigge ut til å ha vært lokale ressurspersoner på slutten av 1400 og begynnelsen av 1500-tallet. Anders omtales også som «dannemand» (JHD II: 86), og besegler en rekke domsbrev sammen med lagmannen.

⁶⁶⁰H. Gejer, "Konungens allmänning och socknarna i västra Jämtland år 1351", i *Fornvårdaren* bd. VII (1939-40): 1-108, Salvesen 1979: 49-50.

⁶⁶¹ JR I: 77-78, JR II: 66-67.

ser ut til å ha vært omlag 15 byer/gårder i Berg sogn, av varierende størrelse. Og det ser også ut til at Vigge uten sammenligning har vært den største, det vil si med flest brukere og størst landskyld. I 1613 har den nest største byen, Ås (med Westerås og Österås) hatt en samlet skyld på 5 daler fordelt på 9 brukere (samt -som i Vigge- en som hadde vist patriotisk sinnelag og dermed slapp konfiskasjon). Dette gir både færre brukere og en langt lavere snittskyld. Dersom en regner de 4 brukerne på Thössås med en samlet skyld på 3 daler og 2 skilling som en del av Åsbyen, endrer bildet seg noe. Det kan likevel ikke være tvil om at Vigge har vært den sentrale byen i Berg sogn i 1613.⁶⁶² Om Bjørn i Vigge kan vi altså slutte at han kom fra en relativt sentral gård i Berg sogn, og til en viss grad hadde verv i rettsstellet.

Nestemann er Tove fra Rödön. Her er vi på langt tynnere is, fordi vi ikke får vite hvilken bygd eller gård Tove kom fra. Jeg tør derfor ikke å gå noe nærmere inn på Toves person. En kan selvfølgelig ikke se bort fra at Tove rett og slett kom fra gården Rödö. Men all den tid det ikke går klart frem om det er gården eller sognet det er snakk om, lar jeg det ligge.

Benne fra Hammaren i Ragunda kan vi derimot komme noe nærmere inn på. Vi vet at en part i gården Hammaren verd 12 øre ble solgt til erkesetet i Uppsala i 1303.⁶⁶³ Videre var en «Sewaster i Hambre» med på å undertegne det store gjeldsbrevet til dronning Margrete i 1410 (se kap 11.4). Etter 1410 finner vi knapt nok Hammaren nevnt i kildene. Ser vi på Hammaren i regnskapene fra 1560-årene, finner vi at Hammaren betalte 12 øre i skatt både i 1565 og 1568. Dette er over snittet i Ragunda, som var på 10 øre og 2 tenarer i skatt pluss 9 tenarer i avrad i 1565 og 9 øre og 10 tenarer i skatt pluss 9 tenarer i avrad i 1568.⁶⁶⁴ Det er forøvrig interessant at Hammaren ikke betalte avrad; det kan tyde på at gården har ligget sentralt og ikke hatt utmarksressurser. Gården ligger da heller ikke langt fra det gamle kirkestedet i Ragunda. I 1613 finner vi igjen Hammaren i ransakingsprotokollen. Her er det tre gårder som skiller seg ut som noenlunde like store: Krokvåg, med 6 brukere og en samlet skyld på 4 daler, 3 merker og 10 skilling; Hammaren med 6 brukere og en samlet landskyld på 4 daler, 1 merke og 1 skilling, og Kullsta med 5 brukere og samlet skyld på 3 daler, 1 merke og 6 1/2 skilling.⁶⁶⁵ *Räfsten* bekrefter i hovedsak bildet fra 1560-årene. Hammaren har altså vært av de mer sentrale gårdene i Ragunda.

Eiliv fra Ansjö i Hällesjö møter vi på noen år tidligere, i 1333. Det ser ut til at han har vært leilending under kronen, og at sysselmennene Guttorm Helgesson skjenket jord fra denne gården til kapellet i Ragundaskogen, dvs. själestugun.⁶⁶⁶ Dette kobler interessant nok Eiliv opp mot det ande sakskomplekset vi har vært inne på; erkesetets aktiviteter i Ragundaområdet i første halvdel av 1300-tallet. En skal imidlertid være forsiktig med å trekke dette for langt. Senere er det få tegn på at noen fra Ansjö har

⁶⁶²*Räfsten*: 40-51.

⁶⁶³JHD I: 14.

⁶⁶⁴JR I: 70-71, JR II: 54-55.

⁶⁶⁵*Räfsten*: 130-136.

⁶⁶⁶JHD I: 32, 33.

hatt fremskutte posisjoner i det offentlige livet, bortsett fra at vi i 1410 finner en Olav i Ansjö som allmuerepresentant i det store skyldbrevet til dronning Margrete.⁶⁶⁷ I stedet kan vi se nærmere på regnskapsmaterialet, og se om vi kan finne ut noe mer om Ansjö. Det mest slående vi ser her, er hvor få gårder vi finner i Hallsjö. På 1560-tallet dreier det seg om 8 gårder. Det ser også ut til å dreie seg om i stor grad enkeltgårder. Ansjö betalte i 1565 3 merker og 6 øre i skatt, i tillegg 12 tenarer i avrad. Skatten var det samme i 1568, men avraden er halvert til 6 tenarer. Snittskatten i Hällesjö i 1565 og 1568 var henholdsvis 1 mark 6 øre og 20 tenarer og 1 mark 7 øre og 6 tenarer. Avraden var gjennomsnittlig på 7 tenarer i begge årene.⁶⁶⁸ Her ser vi altså at Ansjö ligger langt over snittet. Ansjö med tre brukere og en samlet skyld på 2 daler og 1 merke skiller seg ut som den største gården/byen også i 1613. Lund (2 brukere, skyld i underkant av 2 daler) og Kolsgård (2 brukere, noe under 1 daler i skyld) er de nærmeste i størrelse.⁶⁶⁹

Sigurd fra Knöt i Myssjö er sistemann vi har navnet på. Knöt representerer noe av et problem. Vi finner ikke gården i andre samtidige kilder, og heller ikke i *Räfsten* fra 1613 finner vi noen gård ved det navnet i Myssjö. Dette kan tyde på at gården ble lagt øde i andre halvdel av 1300-tallet, og ikke ble gjenryddet eller blitt et selvstendig bruk før tidligst på 1600-tallet.

Ser vi samlet på de fem mennene fra Jemtland, er bildet litt uklart. Det ser ut til at alle de tre personene vi kan si noe konkret om (Bjørn på Vigge, Benne på Hamre og Eiliv på Ansjö) har kommet fra relativt sentrale byer/gårder i sine sogn. Tove fra Rödön vet vi ikke noe om, mens Sigurd på Knöt må ha vært fra en ikke så fremtredende del av Myssjö.

Går vi videre til de andre kildene vi har til striden mellom Niklas og deler av allmuen, kan vi kanskje utfylle bildet noe. Gunnar på Vamsta var også involvert i supplikkvirksomhet mot Niklas, enten det nå var den samme supplikken vi har behandlet ovenfor, eller en egen supplikk. Når det gjelder Gunnar, har vi litt mer å gå på. Først og fremst interesserer det faktum at Gunnar blir dømt for å ha misbrukt landets segl. Det betyr at Gunnar kan ha vært tiltrodd nøkkel til landets kiste, og at han dermed definitivt har tilhørt den politiske eliten i lenet. I Eirik Magnussons store rettarbot fra 1280 heter det at landskapsseglene skulle oppbevares i en kiste med tre lås, hvorav lagmannen, sysselmannen og sognepresten hadde hvert sin nøkkel.⁶⁷⁰ Om denne bestemmelsen gjaldt Jemtland og Ragunda, er tvilsomt. Landsloven og retterbotene gjaldt i hvert fall neppe uinnskrenket for disse områdene i 1305. I 1305 fikk Ragunda sitt eget landskapssegl, hvor de tre nøklene ble betrodd tre av bygdas bønder. Når en av disse falt fra, skulle en ny utpekes, tydeligvis av bøndene selv.⁶⁷¹ Vi må tro at en lignende praksis har vært fulgt i Jemtland. Det ser ut til at retterbotens bestem-

⁶⁶⁷ JHD I: 145.

⁶⁶⁸ JR I: 69, JR II: 55-56.

⁶⁶⁹ *Räfsten*: 142-144.

⁶⁷⁰ NGLI, 3: 5-6.

⁶⁷¹ JHD I: 16.

melser fra 1280 heller ikke ble fulgt i de sentralnorske områdene. I 1578 finner vi i hvert fall en lignende ordning i Trøndelag som i Jemtland når det gjelder Frostatingsseglet.⁶⁷² Praksis ser altså ut til å ha vært at seglet har vært betrodd en eller flere av bygdas fremste menn, eventuelt sammen med en eller flere øvrighetspersoner.

Vi har imidlertid ingen andre opplysninger om Gunnar enn dette ene brevet fra 1348. Først på 1420-tallet dukker Vamsta-navnet opp igjen da Steffen i Vamsta i et par-tre tiår opptrer som vitne eller sigillant på en rekke domsbrev.⁶⁷³ Steffen må ha vært noe av en autoritet; også etter sin død blir hans uttalelser dratt inn som avgjørende prov ved en grenseoppgang.⁶⁷⁴ Men utenom Steffen er Vamsta fraværende fra kildene for hele perioden fra 1350 til 1530. I 1560-årene får vi litt mer tak på Vamsta-gården. I 1565 betales det 12 øre i skatt derfra, noe som blir halvert i 1568. Til gjengjeld skattes det da også 6 øre av en ødegård ved navn Bjärta ("Bierta"). Det ble ikke betalt avrad. Gjennomsnittlig skatt i Brunflo var henholdsvis 11 øre og 14 tenarer, og 14 øre og 20 tenarer. I tillegg kom 2 tenarer i avrad i 1565 og noe over 1 øre i 1568. Bildet fra 1560-årene er altså av en gård noe over gjennomsnittet.⁶⁷⁵

Eirik Gumme arve er også et mysterium. Her har vi ingen gårdsangivelse, og Eirik opptrer ikke i andre kilder. Vi finner et par personer ved navn Gumme, eller Gudmund, i kildene tiårene før. De opptrådte som vitner ved overdragelsen av Eilifs gård i Ansjö til sjålestugun i Ragundaskogen i 1333⁶⁷⁶ og ved dommen mot bøndene som rev opp laksevirket i Ragunda i 1341.⁶⁷⁷ Men å hevde at en av disse skulle være den Gumme som Eirik arvet, er det ikke noe grunnlag for. Personen Eirik blir derfor liggende i mørket.

Samlet sett har vi ikke så mange opplysninger om Niklas Peterssons motstandere. Men vi kan i det minste si at det var motstand som hadde en temmelig stor geografisk spredning, og at ledende personer i motstanden til en viss grad kom fra sentrale gårder i sine respektive områder. Motstanden må vel derfor kunne sies å være «bred». I tillegg har motstandsmennene delvis brukt -eller misbrukt- det fremste symbolet på Jemtland som offentlig fellesskap, nemlig landskapsseglet. Vi må derfor også kunne si at deler av den politiske eliten har deltatt i motstanden.

Niklas Petersson ser ut til å ha fortsatt i stillingen som sysselmann frem mot 1370-tallet. Noen omfattende motstand mot hans embetsførsel, slik vi fant på 1340-tallet, ser ikke ut til å ha funnet sted i de neste par tiårene. Likevel dukker Niklas opp i kildene ved et par anledninger, som det kan være verd å se nærmere på.

⁶⁷² NHD 1578: 240.

⁶⁷³ JHD I: 199, 210, 212, 223, 231, 240, 244, 257, 259. JHD II: 9.

⁶⁷⁴ JHD II: 153.

⁶⁷⁵ Råfsten har lite å gi oss når det gjelder Vamsta. Bøndene her må ha vært usedvanlig patriotisk innstilt under Baltzarfeiden. I hvert fall rømte samtlige for svenskene, og slapp dermed konfiskasjon av godset. Men dermed har vi heller ingen opplysning om størrelsen på dette godset.

⁶⁷⁶ JHD I: 32, 33.

⁶⁷⁷ JHD I: 40.

Første gang er i 1351. På jamtnotet på Frösön dette året ble det satt opp et brev, hvor brødrene Jon og Sigurd i Mörviken i Åre stadfestet at alle tvister mellom dem og Niklas var opp- og avgjorte.⁶⁷⁸ Hva disse tvistene skal ha dreid seg om, får vi ikke vite. Det er imidlertid ikke urimelig å tenke seg at vi her har å gjøre med etterdønninger av uroen i 1347/48. I så fall kan vi inkludere Jon og Sigurd i flokken av Niklas' motstandere og få et litt tydeligere bilde av denne konflikten. Igjen må vi først og fremst se hvilken posisjon gården disse personene kom fra hadde.

Om Mörviken vet vi imidlertid ikke så mye. En Østen i Mörvik bevitnet et jordsalg i 1468 og 1495⁶⁷⁹. Likeledes er Olav i Mörvik med på å stedfeste et jordsalg i 1493.⁶⁸⁰ Dom i strid om et fiske i Helgasjön ble stadfestet av 24 menn i 1512, deriblant Jon og Tomas i Mörvik.⁶⁸¹ Tomas bevitnet også et jordsalg i 1525.⁶⁸² I 1568 ble det betalt 12 øre i skatt fra Mörviken, tre år senere var dette redusert til 10 øre. Dette er noe over snittet på 9 øre og 20 tenarer i 1565 og 9 øre og 8 tenarer i 1568. Til gjengjeld ble det ikke betalt avrad fra Mörviken, mens snitt her var på 19 tenarer begge årene. Mörviken ser altså ut til å være en gjennomsnittlig stor gård i Åre.⁶⁸³ Dessuten ser det altså ut til at bønder derfra regelmessig har hatt offentlige oppgaver fra andre halvdel av 1400-tallet. Dette bryter ikke med bildet vi har av motstanden fra 1347/48.

En siste sak som involverte Niklas Petersson, finner vi i et vanskelig daterbart brev, fra enten 1362 eller 1370. Her er det et arveoppgjør det dreide seg om.⁶⁸⁴ Arven var etter Peter Olavsson i «Höllönö», sannsynligvis Höla i Hallen. Niklas skal ha forsynt seg av den avdødes eiendeler, spesielt nevnes et harnesk. Eksekutorene av testamentet bønnfalt nå kongen om å gripe inn og sørge for at arvingene fikk sin rettmessige eiendom, så de skulle slippe å tigge ved dørene. Av eksekutorene har vi fire navngitte personer; Arne på Matnäset, Fardjekn i Vattjom, Johan Smyril og Johan i Hara. Vi skal se litt nærmere på disse personene.

Arne på Matnäset i Myssjö har vi ingen andre opplysninger om. Om Matnäset flyter derimot kildene rikt. Det ser ut til at Matnäset har vært en sentral gård i Myssjö. Byen har vært fast tilholdssted for offentlige ombudsmenn gjennom 1400-tallet.⁶⁸⁵ Spesielt ser Jon Jonson og sønnen Anders Jonsson ut til å ha vært fremtredende menn i perioden ca. 1480-1520.⁶⁸⁶ I 1565 betalte Matnäset 12 øre i skatt, i 1568 var dette redu-

⁶⁷⁸ JHD I: 85.

⁶⁷⁹ JHD II: 56, 238.

⁶⁸⁰ JHD II: 229.

⁶⁸¹ JHD II: 344.

⁶⁸² JHD III: 50.

⁶⁸³ I 1613 finner vi to bønder i Mörviken. Dette ser ut til å ha vært det normale på gårdene i Åre. De aller fleste av bøndene i Åre rømte for svenskene i Baltzarfeiden, så noen oppgaver over brukenes størrelse har vi ikke (*Räfsten*: 243-245).

⁶⁸⁴ JHD I: 91.

⁶⁸⁵ JHD I: 217, JHD II: 109, 158, 166, 169, 171, 185, 186, 191, 202, 228, 267, 292, 384, 393, JHD III: 1, 24, 35, 54, 248.

⁶⁸⁶ Anders hadde imidlertid problemer med populariteten. I en drapssak fra 1520 heter det at da Olav Nilsson og Jon Pedersson satt sammen i prestegården i Hammerdal og drakk, skålte de en skål hver for

sert til 9 øre. Gjennomsnittlig skatt var i 1565 7 øre og 6 tenarer, i 1568 6 øre og 16 tenarer. Avraden var i 1565 på 2 tenarer, i 1568 på hele 2 øre og 9 tenarer. I 1568 betalte dessuten hver gård 1 øre og 21 tenarer i skatteskyss. Økningen i avrad ser ut til å ha sammenheng med en bedre registrering av ødegårder i 1568, antallet gårder som betaler skatt, er regulert ned fra 22 til 17. Denne registreringen kan muligens også forklare nedgangen i skattebeløpet fra Matnäset. Merkelig er det imidlertid at man ikke betalte avrad. Uansett var Matnäset en gård noe over snittet.⁶⁸⁷ I 1613 finner vi igjen Matnäset i skattet av mellomstore gårder, med en samlet skyld på 2 dlr, 3 mkr og 1 1/2 skilling. Dette er mindre enn de store byene, Älven (med Österälven og Vesterälven) på i overkant av 5 daler, og Öster og Vesterhallen og Hovermo med i overkant av 4 daler, men på linje med en rekke andre, f. eks. Tosåsen, Koborg og Angersjö.⁶⁸⁸ Samlet sett må vi si at Matneset ser ut til å ha vært en over gjennomsnittlig stor gård.

En Fardjehn fra Vattjom i Oviken finner vi igjen som medbesegler på et brev i 1405. Det dreier seg om et gjeldsoppgjør.⁶⁸⁹ Om det er samme person som i saken mot Niklas djehn vet vi ikke. Det er relativt lang tid mellom de to sakene, men vi finner andre eksempler på at vitner o.l. har vært aktive i opp til tre-fire tiår. I perioden fra 1450 til ca. 1500 finner vi et par-tre menn fra Vattjom i offentlige ombud.⁶⁹⁰ I 1565 betalte Vattjom hele 22 øre i skatt. I 1568 var dette redusert til 10 øre, men til gjengjeld skattet man 6 øre i skatt for hver av ødesbølene Sexåker og Kämpedalen. På den siste betalte man også 1/2 øre i avrad. Når vi vet at gjennomsnittsskatten i Oviken var på 10 øre i 1565, nærmere 11 øre i 1568, og avraden på henholdsvis 19 og 23 tenarer, ser vi at Vattjom har vært omtrent dobbelt så stor som snittet.⁶⁹¹

Om Jon Smyril vet vi ikke mer enn at han kom fra Oviken sogn. Dette får vi vite da han opptrer som vitne ved et jordsalg i 1363.⁶⁹²

En Johan fra Hara i Sunne finner vi som undertegner av det store skyldbrevet til dronning Margrete i 1410, da jemtene forpliktet seg til å betale et større skattebeløp.⁶⁹³ Om det dreier seg om samme Johan, er usikkert. Fra 1440-tallet av finner vi en rekke personer i offentlige ombud i Hara.⁶⁹⁴ For denne gården har vi skatt bare for 1568, da betalte man 1 merke i skatt og 1 øre i avrad. Snittet var nærmere 1 1/2 mark skatt og

alle sine venner i Jemtland. Da de kom til Anders Jonssons skål, nektet imidlertid Olav å skåle, og det hele utartet til en krangel som endte med at Jon drepte Olav. JHD III: 3.

⁶⁸⁷ JR I: 80-81, JR II: 70-71.

⁶⁸⁸ *Räfssten*: 75-84.

⁶⁸⁹ JHD I: 135.

⁶⁹⁰ JHD I: 261, 262, 288, JHD II: 93, 110, 161, 228.

⁶⁹¹ JR I: 79-80, JR II: 69-70.

⁶⁹² JHD I: 94.

⁶⁹³ JHD I: 145.

⁶⁹⁴ JHD I: 256, 263, 288. JHD II: 70, 92, 142, 185, 228, 235, 261, 298, 375, 380. JHD III: 11, 47, 53, 73, 155.

1/2 øre avrad, så Hara ser ut til å være noe mindre en snittet, eller en mindre gård med mer utmark/avradsland.⁶⁹⁵

Samlet sett må vi karakterisere testamenteksekutorene som bedre bønder fra den avdødes nærområde på vestsiden av Storsjön. Det er disse som har tatt belastningen ved å klage over sysselmannens fremferd.

Også om Peter Olofsson i Höla selv kan vi prøve å finne ut noe mer. Vi kan vel umiddelbart slå fast at han neppe har vært direkte fattig, når Niklas djekn har beslaglagt arven etter ham. Et harnesk, som nevnes, har vel heller neppe vært i hver manns eie.⁶⁹⁶ Snarere peker harnesket mot at Peter kan ha vært kongens håndgangne mann.⁶⁹⁷ Også i samtiden finner vi at flere menn fra Höla har hatt fremskutte posisjoner i rettsstellet. Blant annet finner vi Olav i Hölen (Petrus' far?) i dommen som dømte Gunnar i Vamsta for misbruk av landets segl. Samme Olav opptrer også senere som avsender, sammen med lagmannen og tre andre bønder, av et brev til kong Magnus om en drapssak.⁶⁹⁸ Likeledes finner vi en Peter i Höla i det store skyldbrevet til Margrete fra 1410.⁶⁹⁹ Peter i Höla finner vi også som vitnesmann i 1441.⁷⁰⁰ Men deretter finner vi ingen menn med oppgaver i rettsstellet fra Höla før i 1521.⁷⁰¹ Höla betalte 9 øre i skatt og 2 øre i avrad i 1565. I 1568 var dette redusert til 6 øre i skatt og uendret avrad. Til gjengjeld skattet man nå av ødesbølet Svidje, 3 øre. I realiteten var altså skatten uendret. Gjennomsnittsskatt og -avrad var i Hallen 7 øre og 14 tenarer, og 1 øre og 4 tenarer begge årene. Höla var altså en over gjennomsnittlig stor gård.⁷⁰² Höla var også i 1613 blant de større gårdene i Hallen, med en samlet skyld på 5 daler, 2 merker og 4 skilling. Dette er på linje med Giöe (ca 4 daler) og Henriksåsen (ca. 6 daler). Størst var Hammarnäset, med i overkant av 8 daler i skyld.⁷⁰³

Samlet sett må vi kunne si at denne saken skiller seg ut fra de andre konfliktene Niklas djakn var innblandet i. Det har dreid seg om overgrep mot enkelte personer (Peters arvinger), og motstanden mot dette formuleres av en gruppe «bedre menn» fra et begrenset område i det vestlige Storsjöområdet (de tilstøtende sognene Oviken, Myssjö og Sunne). Saken må derfor sies å ha mindre «prinsipielle» overtoner av det slaget vi kjenner fra 1340-tallet.

⁶⁹⁵ JR II: 88-89. I 1613 fremstår Hara som en gård i mellomskiktet, med en samlet skyld på 4 daler 3 merker og 13 skilling fordelt på 5 bruk. I Sunne finner vi tre sentrale/store gårder med samlet skyld på rundt 10 daler; Orviken, Andersöden og Vellvik (*Räfsten* 175-178).

⁶⁹⁶ L. Ahldin, "Harnesk och harneskmakare", KLNMBd. 6, Oslo 1980: Sp. 231-235.

⁶⁹⁷ *Hirdloven* kap. 30 (35): Hvilke våpen kongens håndgangne menn skal ha etter loven i de enkelte hirdklassene og om våpenting og våpensyn: 129-131.

⁶⁹⁸ JHD I: 76, 87.

⁶⁹⁹ JHD I: 145.

⁷⁰⁰ JHD I: 250.

⁷⁰¹ JHD III: 11

⁷⁰² JR I: 81-82, JR II: 71-73.

⁷⁰³ *Räfsten*: 189-199.

11.3 Andre konflikter

I tillegg til de to sakskompleksene vi her har vært inne på, var det som nevnt et par andre saker uten tilknytning til disse. Jeg skal gå litt nærmere inn på dem.

I 1301 ble det klaget fra jemtene til kong Håkon over to forhold. For det første har man ikke ønsket innført Landslovens fredningsbestemmelser når det gjaldt elgjakt. For det andre har bøndene i Ragunda vært plaget med gjesting av kongens ombudsmenn.⁷⁰⁴ Kongens ombudsmann, Stefan, har vært med på å overbringe klagen, sammen med en Jon i Nærd. Det må dreie seg om Nærd i Hällsjö, fra 1400-tallet av kjent under navnet Byn. Hällsjö var et av sognene i Ragunda, så Jon har vel fremført klagene over gjestingen. Jon ser vi ikke mer til i kildene, men ved enkelte anledninger finner vi domsmenn fra Nærd/Byn.⁷⁰⁵ Nærd kan karakteriseres som en middels god gård.⁷⁰⁶ Stefan var altså kongens ombudsmann ("sem bref vart hafa"), men kan neppe ha vært blant dem det ble klaget over.

Begge temaene for klagen, jaktrestriksjoner og utidig gjesting av øvrighetspersoner, var klager som skulle gå igjen i hele perioden. I brevet fra 1301 får jemtene medhold i sine klager. Gammel jaktrett skulle gjelde i Jemtland, men jemtene kunne ikke benytte denne retten utenfor Jemtland. Også gjestingen i Ragunda ble regulert: Kongens ombudsmann skulle ikke oppholde seg mer enn åtte netter hver vinter i Ragunda.

Den neste aktuelle saken er en skattenektingssak fra 1343. Da nektet bøndene i Bräcke å betale «sundamale», en egen avgift som lå til kapellet i Sunne.⁷⁰⁷ Denne avgiften hadde en spesiell bakgrunn. Skatten skal ha vært innført av kong Sverre, og må sees på bakgrunn av konflikten mellom Sverre og kirken. Nå truet kongen med å kreve seks mark i brevbot av dem som ikke betalte sundamalet. Det ser også ut til at lagmann og sysselmann har prøvd å stevne bøndene for skattenekten, men uten hell. Dette måtte bøndene nå betale seks øre i stevnefall for. Hvorfor akkurat bøndene i Bräcke nektet denne skatten, vet vi ikke noe om. Muligens kan det være lange avstander som lå til grunn, Bräcke må karakteriseres som periferi i jemtsk sammenheng. Vi kjenner heller ikke til hvordan nekten var organisert, eller hvem som organiserte den. Ut av kongebrevet kan det se ut til alle, eller de fleste, i sognet hadde sluttet opp om skattenektingen.

Da kong Magnus besøkte Jemtland i 1345, er det naturlig å tenke seg at en del klager ble lagt frem for ham av allmuen. Et konkret vitnesbyrd om dette er at bøndene i

⁷⁰⁴ JHD I: 7.

⁷⁰⁵ JHD I: 33, 264, JHD II: 341. I 1528 kalles en Eirik Olsson fra Nærd for «dannemand» ved en eiendomsoverdragelse (JHD III: 89).

⁷⁰⁶ I 1565 betales det 15 øre i skatt og 12 tenarer i avrad. I 1568 var dette redusert til 10 øre og 6 tenarer, men med et ødesbøl på 4 øre i skatt i tillegg. Snittet var i underkant av 15 øre i skatt og 7 tenarer i avrad i 1565, noe over 15 øre i skatt og 7 tenarer i avrad i 1568 (JR I: 69, JR II: 55-56). I 1613 finner vi bare ett middels stort bruk på Byn (*Räfsten*: 142).

⁷⁰⁷ JHD I: 41.

Hammerdal fikk fritak fra å holde våpenting på den lovbestemte tiden, som var mellom Bonifacius-messe og Seljumannsvake, dvs. mellom 5. juni og 8. juli. I stedet skulle Hammerdalsbøndene få holde våpenting om vinteren, når sysselmannen kom på skatteinnkreving.⁷⁰⁸ Hammerdal tinglag dekket hele det nordlige Jemtland fra Borgvatnet i sør til Frostviken i nord.

En sak fra 1346 dreier seg om innkrevingen av en kirkelig avgift. Det var den såkalte «biskopsstol» (Cathedraticum) som sto i fokus, og spørsmålet var om dette var en fast og lovlig avgift ved biskopsvisitasjon, eller en frivillig gave.⁷⁰⁹ Bøndene i Alsen mente at det var en frivillig gave, og hadde kjøpt ut sognepresten ved å legge halvparten av gården Berge til prestebølet. Sognepresten var ikke enig, og brakte saken inn for erkebispem.⁷¹⁰ Erkebiskop Henning dømte i bøndenes favør. To uhildete menn, Øyvind Bunge og Asbjørn i Tangeråsen, vitnet om forholdene. Tangeråsen var i Offerdal, Eyvind Bunge har vi vært inne på på ovenfor i forbindelse med Niklas Petersson. Asbjørn finner vi heller ingen andre spor av, men Tangerås dukker opp i kildene med ujevne mellomrom. En Østen i Tangerås skriver under på skyldbrevet til dronning Margrete i 1410.⁷¹¹ Ellers opptrer ved et par tilfelle en Tangerås-bonde som vitne i jordsalgssaker på 1400-tallet.⁷¹² I 1565 finner vi at Tangerås skatter 11 øre pluss 12 tenarer i avrad. Tre år senere er skatten redusert til 1 mark, men til gjengjeld skatter man 3 øre av ødesbølet Åsen. Avraden er den samme. Sammenlignet med snittet for Offerdal er dette en stor gård. Snittet var i 1565 6 øre og 16 tenarer i skatt, pluss 1 øre og 3 tenarer i avrad. I 1568 var det 6 øre og 20 tenarer i skatt, og uendret avrad. I tillegg betalte hver gård i snitt 20 tenarer i skatteskyss.⁷¹³ I 1613 ser Tangerås ut til å ha vært en mellomstor gård, med 3 brukere.⁷¹⁴ Asbjørn har altså neppe representert noen lavere sosiale lag.

Noen organiserte skattenektinger finner vi ikke spor av mot slutten av 1300-tallet, i motsetning til under Niklas djakns tidlige embetsperiode. Riktignok dukker det opp et par enkeltsaker, men ingenting tyder på at disse var del av noen større aksjon.⁷¹⁵ Derimot har vi en komplisert skattesak fra begynnelsen av 1400-tallet, som jeg skal komme tilbake til nedenfor (kap. 11.5).

Et siste sakskompleks som må nevnes, er uenighetene om det såkalte «Märlefisket» i Bräcke og Revsund. Vi kjenner ikke noen detaljer i saken, men ut fra en regest av en inventarieoversikt for Brunflo kirke fra 1726 kjenner vi en serie dokumenter fra

⁷⁰⁸ JHD I: 47.

⁷⁰⁹ Om biskopens inntekter ved visitas, se A.-M. Hamre, *Bidrag til det kirkelige visitasjonsinstituttets historie i Norge i middelalderen*, Hovedoppgave Oslo 1978: 139-153.

⁷¹⁰ JHD I: 52.

⁷¹¹ JHD I: 145.

⁷¹² JHD I: 241, JHD II: 84.

⁷¹³ JR I: 87-89, JR II: 81-84.

⁷¹⁴ *Räfsten*: 231.

⁷¹⁵ I 1383 blir Jon i Åkre frikjent for skatteunndragelse. JHD I: 116. I 1405 fikk bøndene i Över- og Yttertingen i Haverö bekræftet størrelsen på skatten sin. JHD I: 136.

1380- og 90-tallet som tyder på at allmuen i Bräcke og Revsund på den ene siden og sognekirken i Brunflo på den andre siden har hatt en konflikt angående fisket i elva Märlan.⁷¹⁶

11.4: Jemtland i nordisk politikk på 1360- og 70-tallet

Perioden fra Svartedauden til Kalmarunionen er som nevnt en kildefattig tid for Jemtland. Perioden er imidlertid rik på dramatik på det storpolitiske planet. Det blir dermed et problem å finne ut i hvilken grad Jemtland ble berørt av de prosessene som ledet frem til Kalmarunionen, og ikke minst om jemtene selv hadde noen innflytelse over eller spillerom i det som skjedde.

Første fase begynte med hendelsene i 1343-44 som førte til at Håkon ble hyllet som konge i Norge, mens den yngre broren Eirik skulle etterfølge Magnus på Sveriges trone. Håkon ble myndig i 1355, og tok over styret i størstedelen av Norge. I 1357 grep en gruppe stormenn inn mot Magnus i Sverige, og tvang gjennom at Magnus måtte dele den svenske tronen med Eirik. Etter en kortvarig konflikt døde Eirik i 1359. I 1362 ble så Håkon konge sammen med Magnus i Sverige. Året etter kom det imidlertid til et nytt adelsopprør mot Folkungene, og Albrecht av Mecklenburg ble valgt til svensk konge. I 1365 ble Magnus tatt til fange av sine fiender etter slaget ved Gata, og i årene frem til 1371 hersket det krigstilstand mellom Håkon, med støtte fra Danmark, og Mecklenburgerne i Sverige, med støtte fra hansabyene. Håkon opprettholdt tittelen Sveriges konge og beholdt kontrollen over de vestsvenske landskapene Värmland, Dalsland og deler av Östergötland. I 1371 slapp Magnus fri etter avtale mellom Albrecht og Håkon 6., som avsluttet Håkons felttog i Sverige og et svensk opprør mot Albrecht. Magnus opptrådte som konge i de nevnte vestsvenske landskapene, og i Norge til han døde i 1374. Frem til Håkons død i 1380 hersket det krigstilstand mellom Håkon og Albrecht. Kampen gjaldt kontrollen over Sverige, der aristokratiet delte seg mellom Folkungene og Mecklenburgerne. Håkon hevdet sin svenske kongeverdighet sammen med sin far frem til hans død i 1374, og krevde deretter den svenske kronen for seg selv. Med Folkungens maktbase i vestsvenske landskaper, betydde dette at den skarpe og klare avgrensingen mellom Norge og Sverige etter hvert ble noe utvisket.⁷¹⁷

Om Jemtland sto sentralt i denne kampen, vet vi lite om. Men enkelte kilder kan tyde på at de forskjellige aktørene fant det viktig å ha kontroll over Jemtland, i likhet med andre grenseområder. Da Håkon ble myndig og tok over styringen i Norge i 1355, ser det ut til at Magnus beholdt kontrollen med Jemtland. Både i 1362 og i 1373 utstedte Magnus Eiriksson brev angående jemtske forhold.⁷¹⁸ I perioden hvor faren

⁷¹⁶ JHDS: 1380:A, 1390:A, 1395:A, 1408:A.

⁷¹⁷ O.G. Moseng et. al., *Norsk historie I 750-1537*, Oslo 1999: 307-325, E. Opsahl, "Tell noreghes vil jak ey. Norsk og svensk i 1300-tallets diplommateriale og i moderne kildepublikasjoner", i *Ny väg til Medeltidsbrevet. Skrifter utgivna av Riksarkivet 18*, Stockholm 2002: 25-44.

⁷¹⁸ JHD I: 92, 105.

var i svensk fangenskap, ser det ut til at Håkon selv tok over styringen. Imidlertid er det mer komplekst: Det ser ut til at Eirik Magnusson har hatt en form for kontroll i Jemtland under sitt styre på slutten av 1350-tallet. Det henvises noen år senere til eiendommer Niklas djakn har fått overdratt fra kong Eirik.⁷¹⁹ Det ser altså ut til at Jemtland har vært en ikke usentral brikke i det politiske spillet. For å gjøre usikkerheten ennå mer komplett, kan vi trekke frem en islandsk annalnotis fra 1369, hvor det kort heter: «lagdr iij uetra fridr milli Noregs og Svíþjóðar med kongvm Hakoni og Albrict. drepin Hreidar darri j Jamtalandi. lagdr .v. ara fridr mille Hakonar kongs og þyskra.»⁷²⁰ Reidar Darre var fehirde i Trondheim. At Reidars død nevnes i sammenheng med to fredsslutninger med henholdsvis Albrecht og den tyske hansaen, kan tyde på at Reidar Darre muligens mistet livet i stridigheter knyttet til krigen med Albrecht. Imidlertid opptrer den samme Reidar Darre lys levende to år etter at han ble drept i følge den islandske annalnotisen.⁷²¹ Nå er de islandske annalene notorisk upålitelige i sine dateringer.⁷²² Dermed blir Reidar Darres død i stor grad et mysterium, og kan -i stedet for å kaste lys over Jemtlands stilling i denne perioden- illustrere den vanskelige kildesituasjonen.

Nå ligger ikke perioden i totalt mørke. Et par kilder kan kaste et svakt lys over Jemtlands stilling. Det er to kongebrev fra henholdsvis 1364 og 1378 som dreier seg om jemtene leidangsplikter, og en stadfestelse av kirkens privilegier.

I 1364 stadfestet kong Håkon at norsk lov skulle gjelde i Jemtland.⁷²³ Det ble i brevet presisert at både sysselmann og andre ombudsmenn skulle holde allmuen ved norsk lov. Viktig er det også at det presiseres at jemtene skulle fritas for leidang unnatt når hele Norges leidang utbys. Kongen nevner spesielt at de er fritatt for den leidangsferden Magnus Gregoriusson hadde krevd av dem. Nils Ahnlund har, med støtte i P.A. Munch, hevdet at denne leidangen må ha vært et privat krigstog stormannen Magnus har ført på kong Håkons vegne, men uten hans tillatelse.⁷²⁴ Dersom dette var tilfelle, er det lett å forestille seg at jemtene har reagert på dette på en eller annen måte. Kongens brev som stadfester lov og rett, og dessuten gir klare -og fordelaktige- regler for leidangsoppbud kan ha kommet som resultat av en klageferd, eller at misnøye på annen måte har kommet kongen for øre. Et viktig poeng her er at det kan se ut til at kongenes integreringspolitikk ovenfor Jemtland har fortsatt i perioden etter Svartedauden. At kongen stadfestet at norsk lov skulle gjelde, viser at forsøket på å normalisere forholdene i Jemtland fortsatt var aktuell politikk. Det ser også ut til at Håkon har gjort forsøk på å opprettholde et nett av håndgangne menn eller på annen måte knytte til seg lojale menn, også i Jemtland.⁷²⁵

⁷¹⁹ JHD I: 99.

⁷²⁰ *Islandske Annaler indtil 1578*: 362.

⁷²¹ DS X: 79A.

⁷²² Se kapittel 4.6.

⁷²³ JHD I: 96.

⁷²⁴ Ahnlund 1948: 257-260.

⁷²⁵ SD IX: 8250, JHDS: 1376:A.

En stadfestelse av kirkens privilegier fra 1378 kan også tolkes som en aktiv Jemtlandspolitikk fra Håkons side.⁷²⁶ Her stadfestet Håkon at avtalen mellom kirke og konge fra 1303 om kirkens rettigheter i Jemtland var gjeldende lov. Det ble gjort klart at prostene og andre lærde menn ikke hadde noen krav ut over de som var nedfelt i denne avtalen, og at allmuen ikke hadde plikt til å yte noe ut over dette. Man kan forestille seg at presteskapet kan ha prøvd å utnytte den urolige situasjonen til å øke avgiftsbyrdene. Dette kan så ha kommet kongen for øre ved klager. Muligens kan den kongelige reaksjonen ha blitt utløst av saken mot prosten Lars i Lit, som vi kjenner i et brev fra 1382. Da utferdiget høvedsmannen Narve Ingvaldsson et regelrett beskyttelsesbrev for en kirkelig undersøkelseskomisjon fra Uppsala.⁷²⁷ Denne kommisjonen skulle undersøke omstendighetene rundt prosten i Lit, herr Lars, sin sak. Hva saken gikk ut på, får vi ikke vite. Vi får derimot vite at Lars var blitt fordrevet fra Jemtland. Lars skulle nå få være med kommisjonen som skulle undersøke rettssaken og alle hans øvrige forseelser, som det heter. Mer får vi ikke vite, men det er ikke unaturlig i sette dette i sammenheng med nettopp kongens stadfestelse av kirkens rettigheter fire år tidligere. Her ble jo prostene nevnt spesielt blant dem som skulle holde allmuen ved lov og ikke kreve ulovlige avgifter. Det er mulig å forestille seg at Lars i Lit, eventuelt samtidig med andre, har drevet det for langt i innkreving av avgifter det ikke var dekning for å ta. Denne aktiviteten har så på den ene side utløst en lokal aksjon mot Lars i Lit, på den annen side en kongelig inngripen for å roe ned gemyttene. Men, som i så mange andre tilfeller fra denne perioden, må dette bli mer eller mindre velfunderete gjetninger.

Som nevnt er kildematerialet tynt for perioden. Likevel kan vi antydningvis se at den urolige politiske situasjonen har gjort Jemtland til et mer viktig område enn tidligere, og at jemtene selv kan ha utnyttet denne situasjonen til å kreve motytelser mot å vise lojalitet til Folkungedynastiet. Jemtenes deltagelse i kongehyllingen i Trondheim i 1381 og kongens garantier for deres privilegier kan sees i samme lys.⁷²⁸

11.5 Pantelen under erkesetet i Uppsala

I 1402 ble Jemtland pantelen under erkebiskopen i Uppsala, Henrik. Vilkårene for pantet var intrikate.⁷²⁹ Halvparten av inntektene fra lenet skulle tilfalle erkesetet i Nidaros som avbetaling på et beløp dronning Margrete hadde skjenket erkestolen. Beløpet var på 1000 lødige mark, eller 7000 svenske. Erkesetet i Nidaros var i tillegg tilgodsett med et uspesifisert beløp i hennes testamente. Den andre halvparten av inntektene skulle gå til erkebiskop Henrik som avbetaling på et lån på 2000 svenske mark han hadde ytt kronen. Etter at dette var nedbetalt, skulle erkestolen i Uppsala ha 1000 lødige mark som Margrete hadde skjenket i gave på samme måte som i Nidaros.

⁷²⁶ JHD I: 111.

⁷²⁷ JHD I: 115.

⁷²⁸ JHD I: 113.

⁷²⁹ JHD I: 130.

Når alt dette var nedbetalt, skulle lenet igjen disponeres av kronen. Det mest interessante punktet i vår sammenheng ligger i tilbakebetalingsvilkårene for erkebiskop Henriks 2000 mark. Her kommer man nemlig inn på en ekstra skatt jemtene har måttet betale for at kronen skulle legge ned og rive festningen Tibrantsholm. Disse pengene skulle holdes utenfor regnskapet med de 2000 mark.

Tibrantsholm er et mysterium. Festningen nevnes verken før eller senere i de jemtske kildene, før man finner beskrivelser av murrester på Tibrandshögen ved Rödösundet på 1700-tallet.⁷³⁰ Forskjellige teorier omkring dette forsvarsverket har vært lansert. Edv. Bull mener den har vært et ledd i Margretes politikk, og at nedrivningen har kommet som resultat av klager fra jemtene over denne «trusel mot deres frihet og selvstyre».⁷³¹ Nils Ahnlund holder denne muligheten åpen, men går inn på en grundigere drøfting av borgbygging i Nord-Sverige i denne perioden. Dette leder ham til en alternativ mulighet, nemlig at borgen kan ha vært holdt av kong Albrechts tilhengere, Vitaliebrødrene, på 1380/90-tallet. På dette tidspunktet var Margretes grep om Sverige langt fra sikkert. Vitaliebrødrene herjet på egen hånd etter fredsslutningen i 1395, og behersket etter hvert både Gotland og deler av den nordsvenske kysten. De skal ha holdt en rekke borger -gamle og nybygde- langs kysten, og til en viss grad i innlandet. Jemtlands svenske nabolandskap var altså scenen for en kamp mellom kongemakt og noe en må kalle en regulær «sjørøverstat». Ahnlunds spørsmål er om ikke Tibrandsholm kan ha vært en av Vitaliebrødrenes borger. Det han mener taler til fordel for denne hypotesen, er den nesten totale mangelen på kilder fra årene før 1400. Dette skulle tyde på at Jemtland ikke var under noen form for kongelig kontroll. Ahnlund er imidlertid også åpen for at borgen kan ha vært et kongelig forsvarsverk nettopp mot Vitaliebrødrene. I 1402 var ikke disse lenger noen aktuell trussel, og dronningen kunne koste på seg å rive festningen - mot betaling.⁷³² Arkeologiske undersøkelser av Tibrandshögen bekrefter forøvrig at murverket er av middelaldertype og at anlegget har brent. I tillegg ble det gjort myntfunn fra sent 1300-tall her.⁷³³

Uansett hva slags borg Tibrandsholm har vært, må man regne det for temmelig sikkert at den neppe har vært populær blant jemtene. Denne misnøyen har dronning Margrete kunnet utnytte til å pålegge allmuen en ekstra skatt.

Diskusjonen om denne skatten kommer opp igjen når vi ser nærmere på et skyldbrev som ble satt opp i 1410. Brevet, som er utferdiget av 117 menn fra Jemtland, er datert i april i Mordviken i Bräcke sogn, men er sannsynligvis satt opp noe før, muligens på Jamtmotet på Frösön i mars.⁷³⁴ Deretter er brevet blitt beseglet av fire av allmuens talsmenn i Mordviken under påsyn av Peter Nilsson, Jösse Finssons underfogd i Jemtland. I brevet lover de 117 å betale 600 mark til domprost Jöns Nilsson i Uppsala, som

⁷³⁰ Ahnlund 1948: 272-274.

⁷³¹ Bull 1927/1970: 122.

⁷³² Ahnlund 1948: 268-272.

⁷³³ K.-G. Selinge, «Sund och Tibrandsholm», *Jämten* 1971: 53-82.

⁷³⁴ JHD I: 145. I teksten (s. 164) sies det at beløpet skal betales «hær j konungx gaardhin forbærgh», dvs. på Frösön.

tar i mot på vegne av dronningen og domkirken. Pengene er resten av en skatt, markageld, som skal ha vært utskrevet i alle tre riker, og som for Jemtlands del beløp seg til 1000 mark. Jemtene hadde imidlertid bare betalt 400 av disse, og nå var det gått åtte år over betalingsfristen. Dermed er vi tilbake i 1402, og spørsmålet melder seg om det ikke er ekstraskatten for rivingen av Tibrandsholm som egentlig lå bak. Markagelden er nemlig en skatt som -til tross for at den i følge brevet skulle være utskrevet i alle tre riker- ikke er nevnt i noen annen kilde.

Uansett om en velger å tro at det er ekstraskatten i forbindelse med Tibrandsholm eller markagelden det er snakk om, står vi muligens ovenfor en temmelig omfattende skatteobstruksjon. Det har tydeligvis vært purret på disse pengene fra kongelig hold, og allmuen lovet nå å betale «vtan alla længre thøfring». På den annen side har det kanskje rett og slett har vært et for stort beløp for jemtene å utrede på en gang. Om de 600 markene til slutt ble innbetalt, vet vi ikke. Ting tyder på at de i hvert fall ikke ble betalt innen fristen. Lars Larsson, en av de fire som beseget brevet i 1410, avgir i 1413 jord til Uppsala domkirke for å betale en gjeld på 70 engelske nobler han har til dronningen.⁷³⁵ Det er naturlig å se denne gjelden i sammenheng med skatterestansen fra 1410, blant annet på grunn av beløpets anselige størrelse.

11.6 Sammenfatning

Samlet sett må motstanden mellom allmuen i Jemtland på den ene siden og kongemakt og kirke på den andre siden sies å være fokusert på kongelige og kirkelige sentraliseringsforsøk i perioden fram mot 1350, og spede forsøk på å opprettholde denne politikken frem mot århundreskiftet.

For kongemaktens del er det forsøk på å effektivisere og intensivere oppebørselen som har møtt motstand. Denne motstanden kan ha vært todelt. For det første kan det ha vært en generell motstand mot et økt skattenivå. Men i like stor grad ser det ut til at den personen kong Magnus innsatte for å kreve inn skatten, har vært målet for misnøye. De glimtene vi får av fogden Niklas Petersson viser en person som var i stand til å gå hardt til verks, og dermed fikk mot seg store deler av befolkningen. De som sto frem som ledere for denne motstanden, ser i stor grad ut til å ha vært bønder fra sentrale og gode gårder i sine sogn, og de er rekruttert fra stort sett hele Jemtland. Niklas på sin side ser ut til å ha støttet seg på presteskapet og på en elite knyttet til kongemakten, representert ved to hirdmenn. Slik saken utviklet seg, ser det også ut til at Niklas har hatt kongens tillit til tross for den motstanden han møtte i Jemtland. Det ser dermed ut til at det ikke er det aller øverste sjikt i Jemtland som stilte seg i spissen for motstanden mot Niklas, men man kan heller si at det var de fremste blant likemenn som formulerte kritikken.

Den motstanden kirken møtte i Jemtland var av en noe annen karakter. Det var i utgangspunktet ikke et økt avgiftspress som møtte motstand, men en kollisjon mellom kirkelig kjøp av rettigheter til fiske og noe som ser ut som nødrett eller allmennings-

⁷³⁵ JHD I: 151.

rett. Argumentasjonen fra allmuen som forgrep seg på kirkens herligheter, var ikke basert på eiendomsrett, men på nød. Om dette gjenspeilet realitetene er et annet spørsmål.

Der kildene fra perioden før 1350 gir et bilde av statlige og kirkelige sentraliseringstiltak, gir kildene fra de neste ca. 60 årene et noe annet bilde. For det første minsker mengden av diplommateriale betraktelig. For det andre gir det materialet som finnes, lite innsyn i konfliktforhold mellom sentralmakt og lokalsamfunn i Jemtland. Det første forholdet kan vi sannsynligvis tilskrive pesten. At konfliktnivået også kan se ut til å ha blitt mindre, må også ha sine årsaker.

Jemtlands posisjon under den internordiske maktkampen og den politiske utviklingen fra mot Kalmarunionen ser ut til å ha vært uklar. Muligens har landskapet vært regnet til Magnus Eirikssons norske riksdal, og også vært gjenstand for konflikt mellom Magnus og sønnen Eirik Magnusson. Den uklare situasjonen ser også ut til å ha svekket sentralmaktens autoritet i Jemtland. Dette gjelder både på det verdslige og kirkelige området. Dette kan muligens ha åpnet for at enkeltpersoner har kunnet misbruke sine posisjoner uten større fare for forføyninger fra sentralt hold. Et par supplikker antyder at dette har skjedd på det statlige og kirkelige området. På den annen side kan også disse supplikkene tyde på at allmuen har vært i stand til å forhandle frem bedre vilkår for seg selv i en situasjon hvor sentralmakten ikke har hatt mulighet for å sette hardt mot hardt. I integrasjonsprosessen har jemtene selv fått bedre kort på hånden i forholdet til kongemakten.

KAPITTEL 12: 1410-1515: KONFLIKTER OM RESSURSER

Vi har sett at konfliktforholdet mellom jemtene og sentralmaktene frem til ca. 1400 dreide seg om motstand mot sentraliserings- og integreringsforsøk. Etter århundreskiftet gikk man inn i en ny fase. Gjennom 1400-tallet er det retten til jord og vann som er i fokus, samt motstand mot et økt kirkelig press for å samordne avgiftspolitikken i Jemtland med resten av kirkeprovinsen. Men før vi går nærmere inn på det, er det viktig å understreke at dette hundreåret generelt var fattig på konflikt. Kildematerialet flytter rikere for 1400-tallet enn perioden før, men andelen av stoff som kan peke mot mulige konfliktforhold, øker ikke i samme grad. Grunnene er flere. For det første ser det ut til at det under Eirik av Pommern ikke ble ført en spesielt aktiv politikk ovenfor Jemtland, av det slag Håkon 5. eller Magnus Eiriksson prøvde å føre. For det andre er det en usedvanlig stabilitet i administrasjonen av lenet i andre halvdel av århundret, i og med at dronning Dorothea satt med Jemtland som len i 50 år, fra 1445 til 1495. Lenet var morgengavelen under hennes ekteskap med Christopher av Bayern og Christian I, og det fungerte som livgeding, dvs. «enkepensjon» etter at Christian I var død i 1481.⁷³⁶ Nå har vel Dorothea neppe personlig lagt seg opp i styret i like stor grad hele perioden, men det ser ut til at hun hadde en temmelig heldig hånd med sine embetsmenn. Det er ikke tegn på spesielt dype motsetningsforhold mellom hennes fogder og allmuen. I tillegg satt samme mann, Peder Karlsson, som fogd i et par-tre tiår under hennes lenstid (ca. 1460-1485). Med unntak av perioden rundt 1450, da det ser ut til at Ørjan Karlsson holdt Jemtland på vegne av Karl Knutsson Bonde i tronstridighetene med Christian,⁷³⁷ har forholdet mellom jemtene og den statlige øvrighet under Dorothea i stor grad vært preget av harmoni. Unntaket var altså spørsmålet om jordeiendomsforhold. Men før vi går inn på disse konfliktene, skal vi se nærmere på to supplikker, fra 1420 og 1489, som på en mer generell måte kan belyse konfliktområder mellom stat og allmue.

⁷³⁶ L. Hamre, "Morgongåva", KLNMBd. 11, Oslo 1980: Sp. 700-702, H. Nielsen, "Livgeding", KLNMBd. 10, Oslo 1980: Sp. 639-640.

⁷³⁷ Ahnlund 1948: 301-331.

12.1 Konflikter med fogdene

Den første supplikken, fra 1420, ble etter all sannsynlighet ført i pennen av lagmannen Håkon Lavransson.⁷³⁸ Han var i hvert fall med i den delegasjonen som la den frem for kong Eirik, og ett av punktene i kongens brev angår hans person direkte. Det går ut på at Håkon fortsatt skulle være lagmann for Jemtland og Herjedalen. Dette kan jo virke noe unødvendig å presisere, men sett på bakgrunn av resten av klagene, virker det logisk at Håkon ønsket å ha kongens autoritet i ryggen. Det kan nemlig se ut som at fogden i lenet har tatt seg vel mye til rette på en rekke felter, og at Håkon har følt sin posisjon utrygg i forhold til ham.

Hva var så klagemålene over fogden? Alle klagepunktene er av økonomisk art, og dreier seg mer om tøying av grenser enn av regulære lovbrudd. For det første ser det ut til at fogden har villet diktere hvilke vareslag kongens inntekter (landskyld, sakøre, tegngjeld og avrad) skulle betales i. Kongen fastslår at de skal betales i klovare og «retthe penninghe». Mer på kanten synes fogdens gjesting å være. Det klages over at han både krevde gjengjerd ført til fogdegården og deretter full forpleining når han var ute i lenet. Dette skulle det bli slutt på. Fogden har også krevd inn bøter eller leie av beitemark i kongens allmenning. Dette skulle han ikke, derimot skulle han sørge for at det ble betalt leie dersom det ble ryddet jord til slått eller korndyrking. At fogden hindret handelsvirksomhet, skulle det også være slutt på. Til slutt i kongebrevet understrekes det at fogder og andre embetsmenn har å rette seg etter dette brevet. Fogden Jösse Eiriksson var forøvrig notorisk i sitt dårlige forhold til allmuen. Et tiår senere finner vi ham som fogd i Dalarna, og hans fremferd her var den direkte foranledning til Engelbrekt Engelbrektssons opprør. Han ble drept av bønder da ha søkte tilflukt i Vadstena kloster i 1436.

Ved siden av at det avslører en fogd som opererte på kanten av loven, er dette brevet interessant fordi det viser at jemtene brukte sin lagmann som talsmann ovenfor kongen i en slik sak. Lagmannen Håkon Lavranssons bakgrunn er ikke så godt kjent. Han er den første i rekken av lagmenn i Jemtland som i noen grad kan følges i kilde-materialet, men om han selv var jemte, er usikkert. Det ser imidlertid ut til at de påfølgende lagmenn i temmelig utstrakt grad var rekruttert blant jemtene selv.⁷³⁹ Det er mulig å forestille seg at Håkon Lavransson også har vært en lokal størrelse, og at lagmannen dermed har fungert mer som lokalsamfunnets talsmann enn som statlig øvrighetsperson i disse sammenhengene i Jemtland. Dette står i en viss kontrast til hvilken rolle lagmannen har spilt i andre norske landskap. Steinar Imsen har påpekt at den måten lagmannen i Jemtland fungerte på, kan sees som en slags forløper for sorensskriverens rolle.⁷⁴⁰

⁷³⁸ JHD I: 169.

⁷³⁹ Ahrlund 1948: 504-510.

⁷⁴⁰ Imsen 1994: 68-69, 99.

Supplikken i 1498 dreide seg tildels om de samme punkter.⁷⁴¹ Det var tydeligvis klaget over hvordan skatt og tegngjeld ble inndrevet, og det var også klaget over gjengjerden. Nytt var det at man ønsket å ha klare linjer når det gjaldt hva som skjedde med forbrutt jord. Dersom jord ble konfiskert eller betalt i bot til kongen, fikk nå nærmeste arvinger til forbryteren rett til å ta over jorden mot skatt og avgift. Vi må tro at fogden her har lagt seg til en praksis med å legge denne jorden til eget underhold.

Like så interessant som at de to supplikkene i stor grad dreier seg om samme forhold, er det at vi i hele denne perioden bare kan påvise to sendeferder fra jemtene til kongen med klager. Nå kan vi ikke se bort fra at det har vært flere, hvor både supplikk og kongebrev kan ha gått tapt. Det som taler mot dette, er at jemtene selv tydeligvis har hatt med seg kong Eiriks brev fra 1420 på sin klageferd i 1498, ettersom kong Hans refererer til dette som gjeldende rett. Dette burde bety at det neppe har vært noen mer omfattende klager i mellomtiden. Ser vi på resten av Skandinavia, er deler av 1400-tallet preget av stor politisk uro og motsetninger, der bondesamfunnenes misnøye gjerne blir koblet sammen med de større politiske konfliktene. Situasjonen i Jemtland ser således ut til å ha vært spesiell.

For å gjøre bildet av konflikter mellom fogder og allmue komplett, må vi gå inn på en sak fra årene rundt 1515. Det dreier seg ikke om en kollektiv klagesak, men om en enkelt bonde som var kommet i alvorlig klammeri med fogden. Fogden het Peder Helsing, og bonden var Nils Olsson fra Faxnålden i Näskott. Hva grunnlaget for uoverensstemmelsene var, er ikke godt å si. Essensen ser ut til å ha vært at en gren av slekten var blitt utelukket fra arven av en gård, og dette hadde skapt ondt blod. Saken hadde versert i nærmere 30 år da Nils arvet eiendommen udelt i 1513. To av hans farbrødre ble da utelukket fra arven.⁷⁴² Det var altså konflikter i slekten omkring dette, og på en eller annen måte kan fogden ha klart å bli part i saken. I 1515 eskalerte så konflikten. Fra mars dette året har vi et beskyttelsesbrev, utstedt av erkebiskop Erik Valkendorfs sekretær, den senere Oslobispen Hans Rev.⁷⁴³ Her heter det at Nils var blitt tatt i erkebiskopens beskyttelse fordi han «berychter (...) seg at være beførdt och besagtt for konunges fogett aff syne awendzmend och wwenner ther j landett». Han ble derfor tilbudt å føre sin sak for erkebiskopen, ridder Nils Henriksson (Gyldenløve) til Austråt, og lagmann og rådmenn i Trondheim. Dette minner om et av de riksrådsmøtene/rettertingene Erik Valkendorf kunne organisere for relativt små sakers skyld.⁷⁴⁴

Omtrent samtidig fant det sted dramatiske hendelser på skattetinget på Rödön.⁷⁴⁵ Nils Olsson møtte nemlig opp her med mange av sine medspillere, og tilbød

⁷⁴¹ JHD II: 246.

⁷⁴² JHD II: 197, 232, 258, 285, 349.

⁷⁴³ JHD II 365.

⁷⁴⁴ Blom 1997: 311-312.

⁷⁴⁵ JHD II: 373.

seg å skyte sin sak inn for tinget der, eller for lagtinget på Sproteid. Dette ville ikke fogden være med på, fordi Nils hadde for mange tilhengere med seg. Da Nils så presenterte sitt trumfkort, nemlig å skyte saken inn for et riksrådsmøte i Trondheim, svarte fogden: «tyn fendheress skalk tw skal ey saa løpe ok lywghe for honom faar iak ey anan ret paa tyk thaa skal iak sieluer rett vth offuer tygh medh myn eghne handh». Som sagt, så gjort. Nils fikk grundig juling og ble lagt i jern. Nils var forøvrig også blitt arrestert og satt i gapestokk av fogden høsten før. Vitnebrev om disse hendelsene ble satt opp på tinget på Rödön, og ble bevitnet og beseglet av til sammen 7 navngitte personer. Disse skal jeg komme tilbake til, men først vil jeg nevne at erkebiskop Erik Valkendorf året etter tok ytterligere skritt for å få avsluttet denne saken. Da ga han to øresleie i Faxnäliden som tilhørte erkesetet til Nils Olsson.⁷⁴⁶ Slik ble Nils formelt sett erkebiskopens leilending og sto under hans beskyttelse. Om saken noensinne kom inn for et riksrådsmøte i Trondheim, eller ble løst på annet vis, vet vi ikke. Alle spor etter denne saken slutter her. Nils Olsson selv døde ca. 1523/24.⁷⁴⁷

Utenom denne saken er det lite vi vet om Nils, men ut fra hva vi kan finne, ser det ut til at han har vært en holden mann. I 1509 betalte han for 20 sjelemesser for farbroren Faste Guttormsson i fransiskanerklosteret i Trondheim.⁷⁴⁸ Vi kan også se på selve Faxnälid-gården. Bønder fra Faxnäliden markerte seg ikke særlig i det offentlige liv. Første gang vi har finner en, er i brevet fra 1410, der Peter fra Faxnäliden er medunderskriver.⁷⁴⁹ Samme Peter finner vi som vitne i jordsalg i 1413.⁷⁵⁰ Ellers ser det ut til at Faxnälidbøndene ikke har opptrådt i særlig stor grad som sigillanter eller vitner. I 1560-årene finner vi to gårder på Faxnäliden. Den ene betaler i 1565 9 øre i skatt og 2 øre i avrad. I 1568 er skatten redusert til 1 mark, og avraden er borte. Til gjengjeld skattes det av ødesbølet Västeräng, 2 øre. Summen blir altså den samme. Snittet for Näskott sogn var 6 1/2 øre i skatt og en drøy øre i avrad i 1565, i 1568 var skatten nesten 7 øre og avraden noe under en øre. Den første av Faxnälid-gårdene var altså over snittet stor. Den andre skattet i 1565 1 merke, samt en øre i avrad. I 1568 var skatten den samme, mens avraden var økt til 2 øre. Også denne gården var altså noe over snittet stor.⁷⁵¹ Samlet sett må vi kunne si at Faxnäliden var en relativt god gård i Näskott.

Et like interessant problem er hvem det var som var villig til å gå på tvers av fogden ved å vitne til Nils' fordel? Som sagt var det syv vitnesmenn og beseglere på bre-

⁷⁴⁶ JHD II: 374.

⁷⁴⁷ JHD III: 29.

⁷⁴⁸ JHD II: 327. Lars Hamre mener å se at Nils har vært en svært aktiv person i lokalsamfunnet fra slutten av 1400-tallet av. L. Hamre, *Erkebiskop Erik Valkendorf. Trekk av hans liv og virke*, Oslo 1943: 77-78. Imidlertid er de eneste kildene han viser til som helt sikkert kan forbindes med Nils Olsson i Faxnäliden de som har med denne konkrete arvesaken å gjøre. Tre andre tilfeller av jordsalg/kjøp omhandler Nils Olsson (DN XIV 169, 256,480), men behøver ikke være knyttet til den aktuelle Nils. DN XIV 480 omhandler sannsynligvis en annen person, trolig var Nils i Faxnäliden død da den aktuelle saken var oppe.

⁷⁴⁹ JHD I: 145.

⁷⁵⁰ JHD I: 149.

⁷⁵¹ JR I: 90-91, JR II: 84. Räfsten fra 1613 har lite å si om Faxnäliden i vår sammenheng. På samme måte som i Mörsil i Undersåker finner vi at samtlige bønder fra denne gården rømte fra svenskene under krigen, og dermed ikke gir grunn til skyldlegging (Räfsten 214-217).

brevet fra Rödön i 1515. Disse var Per Olsson i By, Per og Nils Eirikssonner i Ösa, Olav i Kaustad, Ketil Olsson, Karl i Ösa og Henning i Åflo. Med unntak av Ketil Olsson, kan vi finne ut litt om disse personene.

Tre av bøndene kom fra samme gård, Ösa i Ås sogn. Karl i Ösa finner vi forøvrig igjen som en av 8 faste menn ved et jordsalg i 1516.⁷⁵² Gården Ösa var en av de største i Ås sogn. I 1565 skattet man ikke mindre enn 26 øre, pluss to øre i avrad. I 1568 var dette redusert til 18 øre skatt og 1 øre avrad. Snittet for sognet lå på litt over 7 1/2 øre i skatt og 3 tenarer i avrad i 1565, og noe under 7 øre i skatt og 4 tenarer i avrad. Ösa betalte altså 3 ganger det gjennomsnittlige i skatt,⁷⁵³ med Byn i Ås stiller det seg annerledes. I 1565 finner vi ikke gården, mens den i 1568 skatter 4 øre. Det ser ut til at Byn i 1565 var lagt under Sem, som fikk redusert skatten fra 8 til 4 øre.⁷⁵⁴ Byn var altså ingen sentral gård 50 år etter hendelsene vi her behandler.

Olav i Kogstad i Hæggenås var ved en anledning i 1513 med i en tolvmannsdom i en jordtvist.⁷⁵⁵ Ellers ser Kogstad ut til å være en av de mindre gårdene i Hæggenås.⁷⁵⁶ Henning i Åflo i Offerdal var derimot fra en av de rikeste gårdene i sitt sogn.⁷⁵⁷

Med unntak av Per Olavsson i Byn, er det med andre ord eliten som går god for Nils Olsson i hans konflikt med fogden. Påtakelig er det at hele tre bønder fra samme gård bevitner brevet. Merkelig er det også at man bruker en sigillant fra det mer fjerntliggende Offerdal, når resten av vitnene er fra nabosognene Ås og Hæggenås.

Til tross for denne dramatiske saken, ser vi at konfliktnivået mellom bøndene og de verdslige myndigheter har vært lavt. En mulig forklaring på det har jeg vært inne på innledningsvis. Dorothea satt som lensinnehaver i nærmere 50 år, hennes fogd Peder Karlsson var i Jemtland i bortimot 30 år, og i tillegg var Peder Olavsson lagmann i Jemtland i årene 1439 til 1474. Samlet sett må vi kunne si at det har vært en stor grad av stabilitet på personplan i den statlige forvaltningen. Dette kan nok et stykke på vei forklare det temmelig harmoniske bildet som trer frem. Men kanskje like viktig er det at jemtene muligens rett og slett ikke hadde mye å klage over. Det ser ikke ut til at de har blitt pålagt ekstra skattebyrder i perioden. Forholdet til staten og dens økonomiske krav har altså vært et status quo, og den misnøye jemtene har følt, har i større grad rettet seg mot kirkens krav. Som vi skal se, var erkesetet i Uppsala mer på offensiven i det 15. århundre når det gjaldt å få mer ut av landskapet.

⁷⁵² JHD II: 377.

⁷⁵³ JR I: 66, JR II: 52-53.

⁷⁵⁴ Ibid.

⁷⁵⁵ JHD II: 355.

⁷⁵⁶ Både i 1565 og 1568 betales det 4 øre og 6 tenarer i skatt, og 5 øre i avrad. Snittet for sognet var i 1565 7 øre og 4 tenarer i skatt plus 2 øre og 3 tenarer i avrad. I 1568 var det 4 øre og 2 tenarer i skatt, pluss 1 øre og 8 tenarer i avrad (JR I: 67, JR II: 51-52).

⁷⁵⁷ I 1565 betalte gården 22 øre i skatt og 3 1/2 øre i avrad. I 1568 var skatten på selve gården redusert til 8 øre og avraden til 1 øre og 18 tenarer. Til gjengjeld var to ødesbøler, Halle og Oxbøle, lagt til, med samlet skatt på 5 øre. Snittskatten i 1565 og 1568 var på noe under 7 øre, og avraden på noe over 1 øre (JR I: 87-89, JR II: 81-84). Åflo må vel også regnes som en «opphavsgård» Offerdal heter gjennomgående i det middelalderske kildematerialet «Åflodal» eller «Ofloidal».

12.2 Konflikter med kirken

Erkebiskop Jöns Håkansson utstedte i 1425 nye statutter for kirken i Jemtland.⁷⁵⁸ Bakgrunnen for dette var sannsynligvis en visitasreise han gjennomførte som erkebiskopelig vikar i de nordlige delene av erkestiftet i 1418. Kirkeprovinsens administrasjon og styre skal da ha forfalt under erkebiskop Jens Gereksson i en slik grad at han ble avsatt i 1422, og Jöns Håkansson etterfulgte ham.⁷⁵⁹ Jens Gereksson ble forøvrig drept av allmuen på Island noen år senere.

Statuttene fra 1425 bærer da også preg av å ha blitt til på initiativ utenfra landskapet, ikke etter klager fra verken allmue eller presteskap. Refs og innskjerpinger ble delt ut med rundelig hånd både til allmue, presteskap og prost. Allmuen ble først og fremst klandret for å være trege med å betale tiende og andre ytelser kirken skulle ha. Dessuten minnet erkebiskopen om forbudet mot leiermål og førekteskapelig seksuelt samkvem. Prestene fikk refs for å ikke vedlikeholde prestegårdene, og for at de i den grad de gjorde det brukte kirkens midler til det. Dessuten ble plikten til å føre inventariebrev for sognekirkene innskjerpet, og prestene ble forbudt å ta leie for døde leiekyr. Her må vi vel tro at det er en konkret episode eller en bestemt prest som lå til grunn for refsen. Overfor kirkevergene ble plikten til å føre regnskap understreket, og embetsperioden ble avgrenset til to år. Prostene ble først og fremst formant til å holde en viss kontroll over hvem som ble nektet adgang til sakramentene. I det store og det hele kan man få inntrykk av at man i Jemtland både fra allmuens og prestenes side har latt det skure og gå i perioden forut.

Dersom en sammenligner disse statuttene med overenskomsten fra 1303, vil man se at det først og fremst er kirkens egne menn som fikk begrensninger på sin utfoldelse. For allmuen kom egentlig ingen nye krav, verken økonomisk eller ellers. De punktene som angikk tienden, dreier seg om at den skulle betales i tide, og at man skulle ha pant i lån av tienden. Det er vel her en variant av gjenkjøpet vi står overfor. Noe forsøk på å utvide de næringer det skulle betales tiende av, finner vi ikke.

Disse statuttene ble fornyet i 1440, men med tre tillegg.⁷⁶⁰ Det innskjerpes at ingen prester skulle ha embete uten at de hadde vært i Uppsala og blitt godkjent. Dette kan tyde på at også grensen mellom kirkeprovinsene ble noe flytende under unionskongedømmet, og at prester ordinert i Nidaros kan ha virket i Jemtland. Dessuten ble klokkerne refset for slapphet i tjenesten. Det mest interessante punktet er imidlertid det siste, hvor tiendekravet ble innskjerpet, og hvor det ble hevdet at enhver skulle gi tiende av «hwart som gudh han giffuer».

I 1471 ble disse kravene spesifisert i et brev fra erkebiskop Jakob.⁷⁶¹ Her heter det nemlig at man skulle betale «jdhra rætta tiend aff korn oc rogh hwad heller han faller vppa akeren eller swidiom oc annadh ther iorden lather tilwoxa Swa och aff fiska

⁷⁵⁸ JHD I: 180.

⁷⁵⁹ Ahnlund 1948: 391-392.

⁷⁶⁰ JHD I: 237.

⁷⁶¹ JHD II: 79.

fwgla och skin, maardskin hermelin graaskin eller hwad the helst hetha oc alla andra til affling aff skog och vatnom». Dette er jo langt videre krav enn de som ble avtalefestet i 1303. Et annet viktig punkt i dette brevet er vedlikehold av prestegårdene. Gårdene skulle være i så dårlig stand at prestene ikke ville være i sognene i Jemtland, hevdet erkebiskopen. Et siste punkt gjaldt gjengjerden som skulle utredes ved erkebiskopelig visitas. Det ser ut til at man ikke ville utrede fra andre sogn enn dem erkebiskopen var i. Annekskirkene nevnes spesielt. Erkebiskop Jakob var på visitas i Jemtland da brevet ble utstedt. Kravet var forøvrig i direkte motstrid til avtalen fra 1303, hvor det heter at «i þeim æinumsoknum græiðizst þætta sem biskup kœmr til, en æcki adrum».⁷⁶²

En siste sak som kan nevnes, er et påbud fra erkebiskop Jacob i 1510 om å flytte sognestueene fra prestegården til kirkene.⁷⁶³ Sognestueene, eller kirkestueene, var en slags overnattingssteder i forbindelse med kirkene i mer tynt bebygde strøk med lang vei til kirke for enkelte.⁷⁶⁴ Bakgrunnen for brevet er litt uklar. Det kan se ut til at det er prestene, og spesielt prosten Nils, som refses for dette.

Vi har sett at vi i supplikk materialet fra det pavelige pønitentiariat kan finne enkelte innførsler som omhandlet vold mellom legfolk og geistlige. For Jemtland gjelder det samme problemet som for Borgarsysla: Det gis sjelden nærmere stedsanvendelse enn stiftet, dvs. Uppsala stift.⁷⁶⁵ Kirsi Salonen har analysert dette materialet for hele erkestiftet, men har av samme grunn ikke operert med et mer finmasket geografisk nett enn stiftsnivået.⁷⁶⁶ Hun har imidlertid gjort meg oppmerksom på et par innførsler for Uppsala stift hvor navnematerialet peker mot vestlige grenseområder.⁷⁶⁷

Den ene av disse innførslene er en svært kort notis fra oktober 1472, hvor en Niclas Hemmingi «alias Foss» fra Uppsala stift fikk absolusjon for en voldsepisode han var involvert i.⁷⁶⁸ Vi finner imidlertid ikke noen Nils Hemmingson verken i Fors eller andre steder i Jemtland i diplom materialet.

En noe mer utførlig innførsel finner vi noen måneder senere.⁷⁶⁹ Det dreier seg om Olav Hermansson og Niklas Urbesson som begge fikk absolusjon for en voldsepisode hvor en prest var involvert. Begge de to var legmenn, så det må være de som har påført presten skade. Av teksten kan det se ut som bare Olav var involvert.

⁷⁶² JHD I: 12.

⁷⁶³ JHD II: 330.

⁷⁶⁴ R. Bergling, "Kyrkstad", KLNMBd. 10, Oslo 1980: Sp. 19-21.

⁷⁶⁵ Jeg har gjort en stikkprøve ved å gå gjennom vol. 48 av protokollene med dette for øye, et bind som er spesielt omfangsrikt og har relativt mange innførsler fra de nordiske provinsene fordi det dekket det hellige år 1500, jfr. Salonen 1999. Ingen av innførslene for Uppsala stift har nærmere stedsangivelse.

⁷⁶⁶ Salonen 2002.

⁷⁶⁷ Muntlig informasjon fra Kirsi Salonen, Roma mai 2000.

⁷⁶⁸ Archivio Segreto Vaticano, Penitenziaria Apostolica, Registri delle suppliche Vol. 21, fol. 81.

⁷⁶⁹ Ibid: Vol. 21, fol. 99.

påført presten skade. Av teksten kan det se ut som bare Olav var involvert. Heller ikke disse to personene finner vi i det samtidige diplomaterialet fra Jemtland.⁷⁷⁰

Som en kuriositet kan nevnes en sak fra 1499, som kan ha skjedd i Jemtland. Da presten «Storcarus» var på vei fra Nidaros til Uppsala, råket han opp i slagsmål og drepte en legmann, noe som ikke skulle hindre ham i hans geistlige gjerning og løpebane.⁷⁷¹ Saken blir brettet ut i noe detalj i supplikkregisteret, og gir oss et bilde av et tidstypisk slagsmål.

12.3 Retten til ressursene

Generelt ser vi at erkesetet har vært på offensiven i andre halvdel av 1400-tallet for å sikre seg inntekter fra Jemtland. Mens erkebiskopens statutter fra 1425 først og fremst bekrefter avtalen fra 1303, er senere initiativ fra Uppsala rettet inn mot å øke tiendegrunnlaget og gjengjerden. Men ikke bare erkesetet var ute etter å øke inntektene fra Jemtland. Også de lokale kirkene søkte å bekrefte eller utvide sitt eierskap til jord og vann i denne perioden. Dette var et trekk de hadde til felles med de verdslige myndigheter, og jeg skal derfor gå mer i dybden på en del saker som hadde med retten til ressursene gjøre. Det kan være naturlig å dele disse konfliktene i to grupper: Konflikter mellom bønder og statlige øvrighetspersoner, og mellom bønder og kirkelige øvrighetspersoner.

Saker mellom bønder og kongelig øvrighet

Til sammen har vi 4 tilfeller av konflikt mellom statlig øvrighet og bønder hvor kildene er bevart. Det tidligste er fra 1448, og er en eiendomstvist mellom Ingolf i Orviken og fogden Eirik Karlsson.⁷⁷² Fogden gjorde krav på et engestykke kalt Hammarsvalla til kongens eiendom Byxbacken. Ingolf hadde ryddet dette området. Fogden klarte imidlertid ikke å føre vitner på at engstykket hadde hørt til Byxbacken. Ingolf klarte derimot å føre vitner på at Hammarsvalla lå til Orviken, og dermed var hans eiendom. Dommen falt da også ut i Ingolfs favør. Det kan her være snakk om retten til øde jord. Vi skal se at flere av tvistene hadde utgangspunkt i dette.

Vi finner ikke igjen Ingolf andre steder i kildematerialet, og må igjen nøye oss med å prøve å se hva kildene sier om gården Orviken. Det tidligste belegget vi har på en bonde fra Orviken i offentlig ombud, er en Gunnar i Orvik som er blant de 117 som undertegner gjeldsbrevet til Margrete i 1410.⁷⁷³ Etter dette må vi helt frem til 1483 før vi igjen finner Sten i Orvik som medlem av en 24-mannsnemd i en grensegangssak

⁷⁷⁰ Olav Hermansson og Niklas Urbesson var forøvrig de to eneste personene jeg fant i supplikkregisterene som ikke hadde latiniserte patronymikon. Det kan få en til å tro at de to hadde frembrakt sine supplikker personlig, og ikke var fortrolig med latinifisering av navn.

⁷⁷¹ Archivo Segreto Vaticano, Penitenziaria Apostolica, Registri delle suppliche, Vol. 47, fol. 463.

⁷⁷² JHD I: 286.

⁷⁷³ JHD I: 145.

mellom Jemtland og Herjedalen.⁷⁷⁴ Gudfast i Orvik er vitne ved et jordsalg i 1489,⁷⁷⁵ mens det trolig var hans sønner Peder og Lavrans som var vitner ved et jordsalg i 1517.⁷⁷⁶ En mulig bror av disse, Olav, bevitner en transaksjon i forbindelse med salg av odelsrett i 1527⁷⁷⁷ og et par lignende saker i 1530.⁷⁷⁸ Samme Olav var også lagrettemann.⁷⁷⁹ Ser vi på skattelistedene fra 1560-årene, finner vi Orviken ført opp med 12 øre i skatt og ingen avrad både i 1565 og 1568. Men i 1568 var i tillegg ødesbølene Storimnes og Lizleimnes lagt under Orviken, med samlet skatt på 12 øre. Snittyttelsene fra Sunne sogn var i 1565 9 øre i skatt og 6 øre og 2 tenarer i avrad. I 1568 var skatten på nesten 10 øre, mens avraden var bare 1/2 øre. Begge årene betalte man i snitt ca. 1/4 øre i vegafe. Orviken betalte altså mer en gjennomsnittlig, både i skatt og i samlede avgifter i 1568.⁷⁸⁰ Går vi til *Räfsten* for å finne ut av hvordan Orviken plasserer seg i forhold til de andre gårdene i Sunne, er det liten tvil om at vi her har å gjøre med den mest sentrale delen av sognet. Orviken svarer for en skyld på 10 daler, 2 merker og 7 skilling, mer enn to daler mer enn den nest største gården, Wällviken.⁷⁸¹

I 1450-52 har Ørjan Karlsson på kong Karls vegne tatt opp prov om grensene mellom Tunvågen i Hackås, Flatnor i Bodsjö og kongens allmenning.⁷⁸² Om Flatnor i Bodsjö vet vi at dette var en av de større gårdene i et ellers lite og tynt bebygd sogn.⁷⁸³ Tunvågen var på den andre siden en gård noe under snittet i Hackås, med en skatt på 6 øre mot et snitt på 8 øre og 15 penninger. Her må man imidlertid ta med i betraktning av Skåncke-slektens hovedgård Hov trakk snittet opp med sine 24 øre i skatt.⁷⁸⁴ Tunvågen var vel dermed noe av en gjennomsnittlig gård. Vi kan altså ikke si noe annet enn at det var jevnt gode bønder som her måtte justere sine grenser mot kongens allmenning.

En sak fra 1457 kan det være verd å komme litt inn på. Da ga nemlig kong Christian Olav Tomasson kronens ødegård Skede i Frösö, mot at det skulle svares skatt av

⁷⁷⁴ JHD II: 164.

⁷⁷⁵ JHD II: 212.

⁷⁷⁶ JHD II: 386.

⁷⁷⁷ JHD III: 81.

⁷⁷⁸ JHD III: 187, 194.

⁷⁷⁹ JHD III: 189.

⁷⁸⁰ JR I: 92-93, JR II: 88-89.

⁷⁸¹ *Räfsten*: 174-185.

⁷⁸² JHDS: 1452:A.

⁷⁸³ I 1565 betalte Flatnor 6 øre i skatt og 2 øre i avrad, det samme var tilfelle i 1568. Da betalte man i tillegg 16 tenarer i kirkeavrad, og skattet dessuten til sammen 1 øre og 6 tenarer for de to ødesbølene Fageråsen og Hellebølet. Samlet skatt og avrad ble altså nærmere 10 øre. Snittet i 1568 for Bodsjö var noe over 7 øre. I 1565 var det ca. 6 1/2 øre (JR I: 71-72, JR II: 59-60). I 1613 finner vi til sammen 9 gårder i sognet, Flatnor har to bruk med en skyld noe under 1 1/2 daler. Dette er den nest største gården, bare Hange med tre brukere, betaler mer -nærmere 2 1/2 daler (*Räfsten*: 158-161).

⁷⁸⁴ JR I: 75-76.

den.⁷⁸⁵ Dette var ikke uproblematisk. Allerede i gavebrevet presiseres det at ingen skal hindre Olav eller hans arvinger tilgang på eiendommen, under trussel om «Kongl. hämd och Wrede». Men allerede tre år senere ser det ut til at dette har måttet bli understreket på ny.⁷⁸⁶ Hva ligger til grunn for dette? Vi må kunne gå ut fra at grunnlaget for en konflikt her var at jorden ikke lå øde, men på en eller annen måte var i bruk. Som vi så innledningsvis, har Helge Salvesen påvist at «øde» jord neppe lå øde, men var i bruk som engslått felles for brukerne på en gård. At dette ødesbølet nå ble fratatt de andre brukerne på Skede har neppe falt i god jord.

En ikke helt ulik sak dukker opp i 1466. Da er det eiendomsretten til ødesbølet Singsjö i Sundsjö som var i fokus. En seksmannsdom kunne føre to gamle kvinner som vitne på at Olav Gudmundsson var odelsmann til eiendommen, og fogden Peder Karlsson sa på dronningens vegne fra seg retten til Singsjö. Eiendommen ble taksert til en skatteverdi på to skinn.⁷⁸⁷ Igjen er det altså øde jord som er i fokus.

Denne Olav Gudmundsson vet vi en del om. Han er den Olav Gudmundsson i Grytan i Brunflo sogn som i 1481 hadde behov for å få bekreftet hvor grensen mellom Singsjön og Åsen gikk.⁷⁸⁸ Det viste seg også at Olavs odelsrett til Singsjön likevel var diskutabel. I 1485 måtte han kjøpe ut Radgerd Filipusdatter med to gullmark for odelsretten.⁷⁸⁹ Dette har hun øyensynlig ikke vært fornøyd med, for i 1498 stadfestet kong Hans brevet fra 1460 foreløpig, inntil han selv kunne komme til riket og dømme i saken.⁷⁹⁰ Året etter ga kongen lagmannen Magnus Hansson i oppdrag å undersøke i tvisten mellom Radgerd og Olav, og å skyte saken inn for det norske riksrådet dersom han ikke fikk løst den.⁷⁹¹ Ikke lenge etter dømte lagmannen og 24 menn i saken. Olav vant, fordi Radgerd ikke møtte opp. Dermed ble hun dømt til å betale 8 ertuger og 13 mark i brevbot.⁷⁹² Olav må ha vært noe av en lokal størrelse for å kunne samle jord på denne måten.

Olav har også ellers vært involvert i kjøp og salg av jord,⁷⁹³ og har også vært vitnesmann i et par saker.⁷⁹⁴ Fra 1490-tallet var også andre bønder i Grytan involvert i rettsstellet, Anders i Grytan benevnes endog en enkelt gang som lagmann.⁷⁹⁵ Skattelistingene fra 1560-årene viser i tilfellet Grytan utmerket forskjellene mellom godsregistreringen i 1565 og 1568 vi var inne på i kapittel 4.4. I 1565 er skatten på Grytan 16 øre og 2 tenarer, noe over snittet på 11 øre og 14 tenarer pluss 2 tenarer i avrad. I 1568 er der-

⁷⁸⁵ JHD II: 20.

⁷⁸⁶ JHD II: 27.

⁷⁸⁷ JHD II: 46.

⁷⁸⁸ JHD II: 153.

⁷⁸⁹ JHD II: 181.

⁷⁹⁰ JHD II: 244.

⁷⁹¹ JHD II: 252.

⁷⁹² JHD II: 254.

⁷⁹³ JHD II: 32, 89, 90, 132, 303.

⁷⁹⁴ JHD II: 222, 230.

⁷⁹⁵ JHD II: 214, 261, 298, 361, 370, 375, JHD III: 59, 67, 76, 83, 85, 121, 149, 190, 191.

imot ikke mindre enn 4 ødesbøl (deriblant Singsjö) ført opp, med en samlet skatt på 7 øre. Skatten fra Grytan er da på 22 øre og 6 tenarer, pluss 1 1/2 spann i vegvekorn. Dette er godt over snittskatten på noe under 15 øre pluss 1 øre i avrad.⁷⁹⁶ Samlet sett må vi altså karakterisere Grytan som en større gård.

Disse sakene har som vi har sett dreid seg om retten til øde jord. I 1471 utferdiget Dorothea noe som må kunne kalles et «fribrev» for rydding av ødegårder, og som satte en stopp for de tilløp til konflikter vi har sett mellom jemtene og fogden.⁷⁹⁷ I dette brevet ble det gitt rett til fritt å rydde de ødegårder man ville, mot å yte skatt fastsatt av «sex dandementz sigelse ther i landeth». Den som ryddet denne jorden skulle da kunne «brwke ok behalle forskriffne Jordher thil æverdelige eye ok theris effterkommer effter them behalde skwlendis».

Dette brevet setter søkelyset på et problem med tvistene om retten til øde jord i denne perioden. Ut fra både de foregående sakene kan det se ut til at kronen, ved Dorothea og fogden Peder Karlsson, har hevdet kongelig rett på ødegårder. Det er mulig å tolke brevet fra 1471 som en oppgivelse av denne politikken, eller eventuelt en skjult refs av fogden for en viss grådighet. Mer sikkert er det at brevet primært må ha vært ment som et incitament for å øke antallet skatteyttere, selv om skatteøkningen ville bli lav, tatt i betraktning at det var jemtene selv som skulle fastsette taksten. Resultatet ble da også at en rekke bønder sto frem i årene som fulgte og fikk odelsrett på ødegårdene.⁷⁹⁸

Dette å gjøre det fritt frem å rydde kronens ødegårder og overlate skattleggingen til jemtene selv gjorde slutt på de konfliktene vi så tilløp til i tiåret før. Det kan imidlertid se ut til at fogden også har prøvd å hevde kongelig rett til fiskeressurser. Vi finner en sak fra 1478 som dreide seg om retten til et laksefiske i Faxnäliden.⁷⁹⁹ Peder Karlsson prøvde å hevde kongelig rett til «Vaplefisket», men Eskil i Faxnäliden kunne legge frem brev på at han skulle ha dette fisket mot å vedlikeholde en bro. Brevet var utferdiget av Ørjan Karlsson, og må derfor være fra begynnelsen av 1450-tallet. En tolvmannsneemd dømte dermed laksefisket å tilhøre Eskil. Eskil finner vi forøvrig igjen som sigillant på et forliksbrev i en arvesak fra 1467.⁸⁰⁰ Ellers ser det ut til at fogden har fulgt samme praksis med fiske som med jord; han selger ved flere anledninger fiskretigheter til bønder.⁸⁰¹

En siste sak det ikke er mulig å datere ut over at den har skjedd i Peder Karlssons embetsperiode som fogd, altså ca. 1460-1485 dreier seg om et jordsalg, som blir belyst gjennom en rettsak i 1515.⁸⁰² Det kan se ut som en tredjedel av gården Sund-

⁷⁹⁶ JR I: 73-74, JR II: 61-62.

⁷⁹⁷ JHD II: 83.

⁷⁹⁸ Salvesen 1979: 107-108.

⁷⁹⁹ JHD II: 121.

⁸⁰⁰ JHD II: 52.

⁸⁰¹ JHDS: 1466:A, 1470:A, 1473:A.

⁸⁰² JHD II: 364.

lågden i Offerdal var forbrutt. Fogden hadde solgt godset, som så var havnet på Eirik Jønssons hender. Imidlertid hevdet nå i 1515 Olav Lavransson i Bäckén at han var rett arving til godset. Han påberopte seg kong Eiriks rettarbot fra 1420, som nylig var bekræftet av Christian II⁸⁰³. Det må dreie seg om punktet om at forbrutt gods kunne kjøpes av nærmeste arving, og som vi finner i kong Hans' rettarbot fra 1498. Også i Christians beskyttelsesbrev fra 1510 henvises det til denne, og ikke til Eirik av Pommerns brev.

Ettersom denne saken, slik den er overlevert, ikke gir noen opplysninger om hvem som egentlig var i konflikt med Peder Karlsson, ser jeg ikke noen grunn til å gå i detalj om de to bøndene som en mannsalder senere er i krangel om eiendommen. Det kan være nok å konstatere at Dorotheas fogd her hadde benyttet en anledning til å konfiskere jord på usikkert grunnlag.

Konflikter med kirken

I tillegg til at det var noen med konflikter om jord med fogdene rundt midten av 1400-tallet, var det også konflikter av samme slag med kirken; både lokalkirkene og erkenset. Disse konfliktene var noe mer omfattende, og det kom ikke noe kirkelig initiativ av samme slag som fribrevet fra 1471 som kunne få slutt på konfliktene. Likevel ser det ut til at det ble færre av dem etter århundreskiftet.

Den første av denne typen sak finner vi i 1448 i Sunne. Her lå Jøsse Mattisson i Fanbyn strid med sognepresten i Sunne om et jordstykke.⁸⁰⁴ Det ser ut til at Jøsse hadde tatt seg til rette. Dommen mot ham er entydig, jordstykket var kirkens. Fanbyn er ellers lite fremme i kildene, vi finner ingen bønder derfra som i fremskutte posisjoner. Også i 1560-årenes skattelister er Fanbyn lite prominent, det betales 9 øre i skatt og ingen avrad begge årene. Snittet på skatt pluss avrad var ca. 15 øre i 1565, og ca. 11 øre i 1568. Fanbyn lå altså under snittet begge år.⁸⁰⁵

Den neste alvorlige konflikten som kom opp mellom bønder og kirken om jordegods, er fra 1482, og ser ut til å ha vært en komplisert sak. Det dreier seg om skatteskogen ved Koborghus i Oviken.⁸⁰⁶ Stridens kjerne var at presten i Oviken, herr Severin Hansson hadde lagt under Oviken kirke mer gods enn bøndene i området mente han hadde rett til. Klagerne var Mikkel i Hæggen i Oviken og Torkel i Myckelåsen i Marby, på vegne av flere. Saken hadde kommet opp ved en visitas av erkebiskop Jakob i januar samme år. Erkebiskopen hadde skutt saken inn under en seksmannsdom, som ble godkjent av fogden Peder Karlsson i februar samme året. I juni gikk man så markegangen og fastslo grensene for skatteskogen. Først ble grensen mot Hæggen gått opp. Med seg hadde Mikkel sine tre sønner, og broren Peder i Lockås i Myssjö. An-

⁸⁰³ JHD II: 333.

⁸⁰⁴ JHD I: 281.

⁸⁰⁵ JR I: 92-93, JR II: 88-89.

⁸⁰⁶ JHD II: 161.

ders Andersson i Häggen var også med, og med seg hadde han stefaren Hans i Viken i Oviken og onkelen Jakob i Kläppe i Marby. Herr Severin ble dømt til å bøte tre mark svensk til Häggenbøndene mot kvittering. Deretter var det grensen mot Mykelåsen som sto for tur. Vi hører ikke om at Torkel har hatt med seg noen flere på markegangen, og det ser ut til at han har kommet overens med herr Severin om grensen. Den siste biten, grensen mot Häxås var det imidlertid uklarhet om. Her ble Severin dømt til å betale Olav i Häxås en svensk mark, etter at det ser ut til at Severin hadde brutt en overenskomst om grensen han hadde med Olavs avdøde svoger, Hallvard. Dagen etter markegangen ble resultatet stadfestet av lagmannen og en seksmannsdom. Saken falt altså ikke heldig ut for presten i Oviken.

Hvem var de tre bøndene som førte saken mot herr Severin? La oss først se hva vi kan finne ut om Mikkel i Häggen. Mikkel selv finner vi bare denne ene gangen i kildene. Som ellers må vi derfor bruke de opplysningene vi finner om gården for å kunne slutte oss til hva slags sosial status Mikkel hadde. Andre Häggen-bønder som deltakere i offentligheten finner vi lite av. Anders i Häggen dukker opp ved et par-tre tilfeller som vitnesmann ved jordsalg i 1420⁸⁰⁷, og et par bønder har samme oppgaver i midten av 1520-årene.⁸⁰⁸ Ellers er det ingenting. Dermed må vi over i jordebøkene. I 1565 finner vi to bruk på Häggen, i 1568 bare ett. I 1565 betales det henholdsvis 18 og 7 øre i skatt, ingen avrad. Den største av gårdene finner vi altså igjen i 1568, da med skatt på 15 øre pluss ødesbølet Hanabacken med skatt på 1 merke. Tilsammen blir dette 23 øre. Snittet i 1565 var på noe under 11 øre for skatt og avrad, i 1568 nærmere 12.⁸⁰⁹ Häggen var altså en stor gård i Oviken.⁸¹⁰

Torkel i Mykelåsen finner vi ikke i andre kilder, og også selve Mykelåsen er dårlig belagt. Eneste person i offentlig ombud vi finner, er Sigurd i Mykelåsen som undertegnet det store skyldbrevet i 1410, og som senere var med i en grenseopp-gangsnemd i 1437.⁸¹¹ Nå må Marby regnes som et temmelig lite og perifert sogn. I 1560-årene finner vi bare 5 gårder her. Mykelåsen betaler begge årene 12 øre i skatt og 1 øre i avrad. Snittet var på litt over 10 øre i skatt og avrad i 1565, i 1568 15 øre. Økningen skyldes først og fremst registrering av ødegårder, noe som ikke skjedde på Mykelåsen. I tillegg måtte de 5 gårdene dele på 4 merker i skatteskyss i 1568, noe som ga 6 øre og 9 tenarer på hver gård.⁸¹² Mykelåsen ser altså ut til å ha vært en middels stor gård, men uten de ekstra godene som ødesbol utgjorde for de andre gårdene i

⁸⁰⁷ JHD I: 145, 167, 168.

⁸⁰⁸ JHD III: 54, 67.

⁸⁰⁹ JR I: 79-80, JR II: 69-70.

⁸¹⁰ I *Räfssten* modifieres bildet noe; Häggen er blant de mellomstore gårdene, med 4 bruk. Landskylden er det vanskeligere å si noe om, ettersom vi har den bare for 2 bruk. De to andre klarte de to enkene Gunborg og Ragnhild å godtgjøre at var deres umyndige barns, slik at det ble unndratt beskatning. Det dreier seg om 3 1/2 tønner, som sannsynligvis ville gitt noe i overkant av 1 daler i skyld, i tillegg til samlet skyld på en drøy daler i skyld på de to andre brukene. Dette gir en gård som er noe under middels i Oviken, både med hensyn til antall bruk og gjennomsnittlig skyld. Blant de større finner vi Västrnås, med 4 bruk og over 3 daler i skyld og Hällne, med 5 brukere og nærmere 4 daler i skyld (*Räfssten*: 58-75).

⁸¹¹ JHD I: 145, 221.

⁸¹² JR I: 83, JR II: 73-74.

sognet. Også i Räfsten fremstår Marby sogn som et lite sogn med få og små gårder. 2-3 brukere med en samlet skyld som ligger rundt 1-1 1/2 daler er regelen, og Myckelås faller inn i dette bildet.⁸¹³

Olav og Hallvard i Häxås har kommet fra en av de små gårdene i Oviken. Vi finner bare én annen person i diplommaterialet som har hatt offentlig ombud; Jens i Häxås deltar i en 24-mannsdom i en jordtvistsak i 1500.⁸¹⁴

Det vi samlet kan si, er at det ikke er spesielt fremtredende bønder som har ført saken mot herr Severin i Oviken. Nå er det jo selvfølgelig slik at det nødvendigvis måtte være de bøndene hvis gårder grenset opp mot Koborghus, som kom i klammeri med presten. Det er likevel interessant å merke seg at man ikke var nødt til å være blant de fremst i bygda for å gå til en slik konfrontasjon, heller ikke for å vinne frem i en slik sak.

Ikke lenge etter, i 1484, var herr Severin igjen i fokus i en jordtvistsak. Denne gangen var det Eirik fra Side i Oviken som hadde en uavklart grense med Ovikens kirkegods.⁸¹⁵ Herr Severin hadde 8 menn og Eirik 12 menn med i en markegang, men de klarte ikke å komme til enighet om grensen. Hvordan denne saken endte, vet vi ikke.

Eirik i Side var en sentral person i det offentlige livet. I perioden fra 1490 til 1513 dukker han opp jevnt og trutt som vitne ved jordsalg, i grensenemder og som lagrettemann i jordtvister.⁸¹⁶ Også ellers har Side-gården vært hjemgård for flere betrodde personer; spesielt var Svein på Side aktiv som døms- og nemdsmann i jordsaker på 1520- og 30-tallet.⁸¹⁷ I 1560-årene finner vi to Side-gårder i Oviken; Østre og Vestre Side. Vestre Side var en storgård, med 15 øre i skatt i 1565 og 13 øre pluss 2 øre for et ødesbol i 1568. Østre Side var noe mindre enn snittet, skatten her var på 9 øre begge år. Snittet var som nevnt henholdsvis 11 og 12 øre.⁸¹⁸

Noe av forklaringen på herr Severins iver etter å skaffe midler kan ligge i de store byggearbeidene som ble utført på kirken i Oviken mot slutten av 1400-tallet. Den nye kirken -en av de største middelalderkirkene i Jemtland- ble innviet i 1503, og en kan ikke se bort fra at det er byggekostnadene som har fått presten i Oviken til å bli overivrig i jakten på midler.

⁸¹³ Räfsten: 199-201.

⁸¹⁴ JHD II: 261. I 1565 betaler Häxås 7 øre i skatt, i 1568 det samme, men da med et tillegg for ødesbølet Kusbøle på 3 øre. Som vist over, var snittet for Oviken nærmere 11 øre for skatt og avrad, i 1568 nesten 12 (JR I: 79-80, JR II: 69-70). Häxås har altså vært blant de mindre gårdene i Oviken. I Räfsten finner vi også bare ett bruk på Häxås, med en skyld på 2 mkr og 2 1/2 skilling (Räfsten: 66).

⁸¹⁵ JHD II: 169.

⁸¹⁶ JHD II: 217, 228, 254, 261, 280, 282, 298, 353.

⁸¹⁷ JHD I: 94, 239, 286, JHD III: 27, 54, 147, 155, 186.

⁸¹⁸ JR I: 79-80, JR II: 69-70. I 1613 finner vi hele 8 bruk på Side, 3 av brukerne rømte og de 5 andre svarte for en samlet skyld på nærmere 3 daler. Dette bekrefter bildet av Side som en av de større gårdene i Oviken (Räfsten: 58-75).

I 1489 var det oppe en sak mellom kirkene i Lockne og Brunflo på den ene siden, og en del bønder på den andre. Tvisten dreide seg om fiskerettigheter.⁸¹⁹ Lagmannen og 24 menn var klare i sin dom: Fisket i Vads og Forsavik var kirkenes herligheter. Prosten i Jemtland (og prest i Brunflo), herr Lars Monsson kunne legge frem brev på at rettighetene lå til kirkene. Peder og Mons i Haga, Anders i Flatnor, Amund i Skurun og Nils i Sunde førte saken på bøndenes vegne. De hadde ikke annet å stille opp enn sedvanerett. Dette var altså ikke nok. Det ble imidlertid ikke gitt noen bøter til bøndene som hadde forsett seg, det virker som det viktigste for prostene var å få stadfestet eiendomsretten til fisket. Her er det altså det motsatte av konfliktene i Oviken vi ser: Det er allmuen som har tatt seg til rette i forhold til kirkens herligheter. Vi ser her at det er de samme områdene og den samme kirken som i tvistene på 1300-tallet som igjen var fremme (kap. 11.1). Det kan også se ut til at denne konflikten har vært oppe i mellomtiden, stadfestelsesbrev om fisket har vært utstedt i 1450.⁸²⁰

Vi må kunne gå ut i fra at det ikke har vært noen liten sak. For det første trengte man en 24-mannsdømme for å dømme i saken - dette ble ikke brukt så ofte. For det andre var saken kommet opp på initiativ av erkebiskop Jakob - en sak burde vel ha et visst omfang for at dette skulle skje, selv om Jakob var den av middelalderens erkebiskoper som oftest visiterte Jemtland og viste mest interesse for landsdelen.⁸²¹ En tredje ting som tyder på et visst omfang, er at bøndenes representanter også hadde en viss spredning: Fra Haga i Lockne, Flatnor og Skuru i Bodsjö og Sund i Revsund.

Brødrene Peder og Mons Østensønner i Haga ser ut til å ha vært gjengangere i det offentlige livet. De opptrer en rekke ganger som vitner eller domsmenn i tvister om jord eller fiskeretter,⁸²² og fører også ved et par anledninger saker selv.⁸²³ Også tidligere har bønder fra Haga vært fremtredende offentlige personer.⁸²⁴ Spesielt gjaldt det Olav i Haga, som var aktiv på 1420- og 30-tallet. Haga var ellers en svært stor gård, med dobbelt så stor skatt som gjennomsnittet.⁸²⁵ Brødrepåret må vel derfor sies å være fremtredende menn fra en større gård.

Anders i Flatnor finner vi ikke igjen i kildene, og det er også heller få andre Flatnor-bønder som opptrer som vitnesmenn, lagrettemenn eller lignende.⁸²⁶ Dette har sin forklaring i at Bodsjö var et temmelig perifert sogn med få og små gårder. Flatnor skattet som vi har sett i utgangspunktet noe mer en snittet for sognet, og etter justeringene i 1568 vesentlig mer. Skuru, den andre gården i Bodsjö som er aktuell i vår

⁸¹⁹ JHD II: 209.

⁸²⁰ JHDS: 1450:A.

⁸²¹ Ahnlund 1948: 397-405.

⁸²² JHD II: 197, 230, 233, 261, 298.

⁸²³ JHD II: 198, 265.

⁸²⁴ JHD I: 127, 145, 159, 166, 181, 184, 195, 212, 223, 242, 244, 257.

⁸²⁵ Skattematene fra 1565 og 1568 forteller oss at det ble skattet 3 merker og 6 tenarer i 1565. I 1568 var dette redusert til 20 øre. Til gjengjeld skattet man 4 øre av ødegodset Hålstå, slik at summen ble omtrent lik. Snittet for Lockne var på omlag 11 øre i 1565 for skatt og avrad, i 1568 var dette økt til ca. 11 1/2 øre. Haga svart forøvrig også for 2 øre og 6 tenarer i tegngeld begge årene (JR I: 74-75, JR II: 62-64).

⁸²⁶ JHD I: 145, 146, JHD III: 67, 193.

sammenheng, er noe av et mysterium. Den eneste gangen den opptrer i diplommaterialiet fra middelalderen, er i denne saken. Heller ikke i *Räfsten* fra 1613 finner vi Skuru. "Scouen" kan være den aktuelle gården. Denne var ikke odelsods, og hadde bare en bruker.⁸²⁷ Mer sannsynlig er det likevel at sognegrensene ble endret mellom 1490 og 1540. I 1541 finner vi nemlig en gård Skuru nevnt i en grensetvist i Revsund,⁸²⁸ og tilsvarende i 1553.⁸²⁹ I 1568 er den en ødegård under gården Gjeldöen.⁸³⁰ De to bøndene fra Bodsjö som svarte for allmuen i denne tvisten, kan vel derfor neppe sies å tilhøre noen jemtsk elite, men må vel regnes med den lokale eliten i Bodsjö.

Sistemann i firkløveret, Nils i Sundom i Revsund har derimot vært en lokal størrelse av samme kaliber som brødrene Peder og Mons i Haga. Han var ofte involvert som vitne og medbesegler både i jordtvister, arvesaker, samt en farskapssak.⁸³¹ Dessuten var han selv ivrig til å handle med jord.⁸³² Han ble også ved en anledning benevnt lensmann.⁸³³ Også andre personer med oppgaver i det offentlige kom fra Sund, spesielt var Stein Henriksson aktiv i perioden fra 1510.⁸³⁴

Nils Pedersson i Sund er også interessant, fordi han også senere var involvert i en strid om fiskerettigheter med den lokale kirken.⁸³⁵ Det var i 1498, og han fikk da kongebrev på sin rett til å fiske «udi det fiskewandt som ligger emellom hans gårdt og prestegården efter som han bør att gera efter Norigs laugh». Om dette var det samme fisket som striden stod om i 1489, kan være tvilsomt ettersom den var med kirken i Lockne og Brunflo. At Nils har vært en lokal matador, kan det herske liten tvil om, selv om en undersøkelse av gården Sund ikke peker i den retning. Sund skatter i 1565 og 1568 2 1/2 øre, og betaler 2 øre i avrad. I 1568 kommer det til 1/2 øre for et ødesbol. Snittet i Revsund har imidlertid vært nær dobbelt så høyt som det Sund sto for; omlag 6 øre i skatt og 1 øre i avrad begge årene. Sund heftet også for 1 øre og 8 tenarer i tegngeld.⁸³⁶

Konfliktene mellom kirken og allmuen gir oss følgende bilde: Det er ikke de kirkelige avgifter som utløser misnøye, men det lokalkirkelige økonomiske engasjementet. Det dreier seg om prestenes tilegnelse av fiskerettigheter og jord. Spesielt ser det ut til at konfliktene om fiskerettighetene har vært en konflikt mellom allmuens bruksrett og

⁸²⁷ *Räfsten*: 160.

⁸²⁸ DN XIV: 791.

⁸²⁹ DN XV: 628.

⁸³⁰ JR II: 57.

⁸³¹ JHD II: 128, 177, 232, 248, 251, 303, 307.

⁸³² JHD II: 294, 305, 320.

⁸³³ JHD II: 294.

⁸³⁴ JHD I: 146, 155, 166, 268. Stein Henriksson: JHD II: 339, 343, 380, 387, JHD III: 2, 72, 90, 123.

⁸³⁵ JHD II: 245.

⁸³⁶ JR I: 70-71, JR II: 56-58. I *Räfsten* fra 1613 finner vi bare ett bruk der, med Kjell Jonsson som bruker. Det har imidlertid en skyld på 6 merker, godt over det vanlige nivået på rundt 3 merker. Største gård i Revsund var den imidlertid ikke, det er brødrene Hennig og Olav Jonsson på Hammaren som drev den, med en skyld på nærmere 10 merker (2 1/2 daler) (*Räfsten*: 146-152).

prestens eiendomsrett. Et annet interessant trekk med konfliktene mellom kirke og allmue, er at den sosiale terskelen for å gå i konflikt var lavere enn med den verdslige øvrighet. Det er ikke bare bønder fra et høyere sosialt skikt som har deltatt i konfliktene. Det er mulig å forestille seg at dette kan reflektere at kirken sto svakere vis a vis allmuen enn det lokale statlige forvaltningsapparat.

12.4 Sammenfatning

Generelt må en karakterisere perioden fra begynnelsen av 1400-tallet til begynnelsen av 1500-tallet som en relativt rolig periode i Jemtland. Man kan likevel ane et konfliktmønster. Dette er tredelt.

For det første ser vi antydninger til at de lokale fogdene har gått ut over sitt mandat ovenfor lokalbefolkningen, ved å ta seg til rette med gjesting, konfiskere jord og lignende. Dette ser ut til å ha skjedd med ujevne mellomrom hele perioden. Derimot ser det ikke ut til å ha vært et fremtredende problem, og har ikke skapt turbulens av det slaget fogden Niklas Petersson frembrakte på 1340-tallet.

Det andre punktet dreier seg om en fogd som kom til å stå spesielt i fokus. Det var dronning Dorotheas fogd, Peder Karlsson. I en tyveårsperiode fra slutten av 1440-tallet er han involvert i en håndfull konflikter om eiendomsretten til jord. Det spesielle med disse konfliktene var imidlertid at de ikke ser ut til å ha dreid seg om embetsmisbruk fra fogdens side, men en prinsipiell uenighet mellom fogden og allmuen om eiendomsretten til ødegårder. Fogden har villet hevde kongelig eiendomsrett til en rekke ødesbøle, og har krevd landskyld av disse. Bøndene har derimot hevdet eiendomsrett til jorden. Sannsynligvis har dette bakgrunn i at ødesbølene nå inngikk som beitemark eller slåtteng, og dermed var et fellesgode som lå til gårdene. Konflikten ble løst på bøndenes premisser da allmuen ble tilkjent retten til nyrydding av ødegårder i 1471. Saken var imidlertid ikke noe tap for kronen; man forskjøv bare inntektene av ødegårdene fra landskyld til skatt. Generelt kan vi se at i konflikter med fogden er det bønder fra hva vi kan kalle «høyere sosiale lag» som går i spissen. De som går til sak mot fogden, er gjerne bønder fra bedre gårder, og de er gjerne offentlige personer i den forstand at de ofte deltar i rettsstellet som vitner, dommere eller sigillanter.

Det tredje konfliktområdet, var mellom kirken og bøndene. Erkesetet i Uppsala førte en ekspansiv politikk når det gjaldt å få inn inntekter fra Jemtland, og generelt få bedret kirkeorganisasjonen i landskapet. Edv. Bull har villet se begynnelsen på denne økte kirkelige interessen for Jemtland i forbindelse med Jemtlands tid som pantelen under erkesetet tidlig på 1400-tallet. Det er imidlertid lite i kildene som tyder på at denne politikken satte inn før 1440-årene. Fra da av kom en rekke kirkelige statutter som både innskjerpet kirketukten, sogneprestenes oppgaver og ikke minst forsøkte å utvide grunnlaget for tienden. Regelmessigheten disse statuttene ble utstedt med, kan gi mistanke om at det var vanskelig å få gjennomført dem til punkt og prikke.

Lokalt har prestene understreket kirkens fiskerettigheter, og jevnlig kommet i konflikt med allmuen om disse. Spesielt for disse sakene er at allmuen gjerne har argumentert med en slags allemannsrett eller alders bruk når konfliktene kom opp. Et

eget sakskompleks er presten i Oviken, herr Severin sine forsøk på å utvide kirkens eiendommer. Det er mulig å se på herr Severin som en spesielt grådig person, men like sannsynlig er det at de omfattende byggearbeidene på Oviken kirke mot slutten av 1400-tallet har krevd ekstra ressurser, og fått presten til å ta ulovlige snarveier.

Generelt har allmuen vært villig til å gå i konflikt med lokalkirkelige krefter på svakere grunnlag enn når det gjaldt konflikter med statlige representanter. I tillegg har også bønder fra lavere sosiale lag deltatt i disse konfliktene. Det kan tyde på at kirken lokalt ikke har hatt spesielt kraftige maktmidler til disposisjon.

Vi ser altså to hovedtrekk: For det første: Mangel på dramatiske konflikter i en periode hvor det ellers i Norden er en overflod av uro. Og for det andre: De konfliktene som finnes, finner sin løsning i rettsvesenet. Begge trekkene peker mot samme fenomen: En felles forståelse mellom øvrighet og lokalsamfunn om at konflikter skal løses i rettslige fora.

KAPITTEL 13: 1515-1540: REFORMASJON OG UNIONSKRISE

Den siste perioden som her skal behandles, ca. 1515-1540, er en kort men turbulent periode. Hendelsene i Jemtland i Kalmarunionens siste fase og reformasjonsperioden må behandles på to plan. For det første skal vi se i hvilken grad og hvordan de storpolitiske hendelsene berørte Jemtland. For det andre skal vi se hvordan jemtene selv forholdt seg til disse hendelsene. Selve det storpolitiske hendelsesforløpet er skissert opp i kap. 8.1

13.1: Jemtland i storpolitikken

Jemtlands rolle i hendelsene på 1520- og 30-tallet er noe annerledes enn Borgarsysla. Begge områdene var grenseområder og politisk viktige. Men Jemtland ble ikke skueplass for krigshandlinger eller oppstander. I stedet ble området behandlet som en bortimot selvstendig enhet av de sentrale aktørene i den politiske striden, spesielt Gustav Vasa, Vincens Lunge og Olav Engelbrektsson. Grunnen til dette ligger i Jemtlands regionale politisk-juridiske strukturer – det gikk rett og slett an å behandle landskapet som én politisk brikke. På mange måter ser vi det samme mønsteret som på 1370-tallet og perioden rundt 1450.

En av grunnene til at Jemtland inntok en fremskutt rolle i det politiske spillet var at Vincens Lunge var lensherre i Jemtland i hele perioden 1525-1535. Dette gjorde at Jemtland kom i fokus når konfliktene mellom Lunge og Olav Engelbrektsson var på det heftigste. Men allerede i 1519 ble Jemtland trukket inn i maktspeilet. Et brev fra Erik Valkendorf til Christian II opplyser at jemtene hadde klaget over skatt og annet til fogden i Helsingeland. Resultatet ble en svensk invasjon av kort varighet. Deler av allmuen skal ha svoret lydighet til Sten Sture. Svenskene trakk seg ut av lenet etter kort tid. Erik Valkendorf nøt det Christian til å pålegge lensherren Olav Galle å være personlig til stede i lenet, slik at episoder av dette slaget kunne unngås.⁸³⁷

På 1520-tallet fortsatte en svensk offensiv politikk ovenfor jemtene. Denne gangen vet vi litt mer om forløpet. Det var Gustav Vasa som tok initiativet, et brev fra ham til jemtene fra 1523 er bevart.⁸³⁸ Her krever Gustav at jemtene skal gi seg under Sveri-

⁸³⁷ JHD II: 395.

⁸³⁸ JHD III: 17.

ges krone. Jemtland skal være gitt ulovlig fra Sverige til Norge, og nå må jemtene gi seg under Gustav straks, for å unngå hans vrede. Av brevet går det frem at Gustav også tidligere hadde reist disse kravene ovenfor jemtene, og at jemtene har beklaget seg over skattekrav Gustav Vasa hadde reist. I det bevarte brevet gis jemtene retten til å betale skatten i skinn, og ikke i rede penger. Dette må bety at jemtene har forhandlet med Gustav, og at det ikke har vært noen uoverkommelig terskel for dem å godta Gustav Vasa som herre. Nå vet vi jo ikke hva slags press Gustav har hatt å legge på jemtene, eller hvem han forhandlet med. Men tatt i betraktning Gustavs stilling i denne perioden, er det lite sannsynlig at han har kunnet utøve noe mer enn verbalt press i et så perifert landskap som Jemtland. Muligens har Gustav Vasa underhandlet med Olav Galle, som var lensherre over Jemtland på dette tidspunktet. Galle befant seg i Sverige våren 1523, og ble av sine fiender beskyldt nettopp for å drive et hemmelig spill med Gustav Vasa. Man har imidlertid ikke belegg for at Olav Galle var i kontakt med Gustav Vasa før kongen forhandlet med jemtene.⁸³⁹

Fastere styring med Jemtland ble det da Vincens Lunge overtok lenet fra begynnelsen av 1525.⁸⁴⁰ I motsetning til Olav Galle kom Vincens Lunge til å oppholde seg en del i lenet, eller i det tilstøtende Trøndelag. Han hadde også samme fogd hele perioden, Jørgen Pederson. Og ikke minst var det viktig at Vincens Lunge knyttet nære bånd til Skancke-slekten på Hov i Hackås. Ørjan Karlsson d.y. var en god støttespiller for Lunge da det kom til åpen konflikt med Olav Englbrektsson. Før bruddet med erkebiskopen, var imidlertid både erkebiskopen og Vincens Lunge dypt involvert i den såkalte «daljunkeraffæren» i 1527-1528. Bakgrunnen for denne affæren var et opprør mot Gustav Vasa som ble reist i Dalarna under ledelse av en påstått sønn av Sten Sture. Denne «daljunkerens» søkte tilflukt i Trondheim etter at oppstandsforsøket i Dalarna mislyktes. Her klarte han å overbevise Vincens Lunge og fru Inger på Austrått om både sitt opphav og sin støtte i Sverige. Erkebiskopen holdt derimot en armlengdes avstand til «Nils Sture».

I november 1527 har så Vincens Lunge og daljunkerens dratt over til Jemtland. Bakgrunnen skal ha vært et rykte om at Gustav Vasa var død.⁸⁴¹ Dette må imidlertid snart ha blitt avkreftet. Fra Offerdal skrev Lunge i hvert fall i desember til Gustav angående sitt forhold til daljunkerens.⁸⁴² Vincens hindret også kirken i å føre ut kirkens inntekter til Uppsala. I et brev til domkapitlet i Uppsala raljerte Lunge over at man hadde valgt kong Gustav til erkebiskop etter at den rette erkebiskopen var fordrevet, og mente dette var til den hellige kirke til skade. Derfor beslagla han 80 mark av tinden.⁸⁴³ Domkapitlet benektet på det sterkeste at man på noen måte hadde valgt kongen til erkebiskop. Man anså at erkebiskop Johannes Magnus hadde tapt sin rett til er-

⁸³⁹ Brattbakk 2002: 70-71.

⁸⁴⁰ Olav Englbrektsson hadde krevd inn skatten på vegne av kongen i 1524 og 1525. Frederik I forlente Vincens med Jemtland våren 1525, og Vincens sendte allmuen et åpent brev om dette samme sommer. SNFSH I: 16, 10.

⁸⁴¹ JHD III: 116.

⁸⁴² DN XIV: 602.

⁸⁴³ JHD III: 87.

kestolen da han flyktet med Christian II, og ville nå velge ny.⁸⁴⁴ I januar 1528 ser det ut til at Vincens Lunge og daljunkeren har syslet med planer om et hærtog inn på svensk område. I hvert fall satte Vincens i gang tiltak for å verve soldater i Dalarna.⁸⁴⁵ Muligens har også Nils Stensson (daljunkeren) foretatt et innfall i Dalarna, men trukket seg tilbake da Gustav Vasa satte seg i bevegelse nordover.⁸⁴⁶ Samtidig korresponderte Vincens med Gustav Vasa om hvilke overenskomster som fantes mellom Gustav og Frederik I.⁸⁴⁷ Svaret må ha virket avskrekkende på Vincens.⁸⁴⁸ Noen uker senere, i mars, finner vi ham i Trøndelag. Fra Fosen skrev han til Gustav Vasa, og forsikret ham om at daljunkeren skulle sendes ut av landet. De beslaglagte tiendepengene var dessuten levert tilbake til prosten i Oviken, Erik Andersson.⁸⁴⁹ I månedene som fulgte, refset Gustav Vasa jemtene for deres befatning med saken, og spesielt at de hadde hindret domkapitlet i Uppsala sin rett i lenet. Dette ble gjort både i åpent brev til almuen, og i brev til Vincens' fogd, Jørgen Pedersson.⁸⁵⁰

I løpet av 1528 kom det til brudd mellom Vincens Lunge og Olav Engelbrekts-son. Dette fikk følger i Jemtland. Bakgrunnen lå som vi så i at Christian IIs planer om å gjenvinne Norge, og at Olav Engelbrekts-son var hans støtte i Norge.⁸⁵¹ Samme vår sendte Olav Engelbrekts-son sin fogd i Sparbu, Håkon på Egge, til Jemtland. I følge et brev Vincens Lunge sendte til Ørjan Karisson d.y. senere på året, har Håkon prøvd å hevde lenet for Olav, med den begrunnelse at Vincens skulle ha rømt landet. Ørjan har imidlertid avverget at allmuen betalte skatt til Håkon.⁸⁵² Dette var ellers gode nyheter for Vincens, ettersom han i 1529 var kommet på alvorlig etterskudd med innbetaling av skatten av Jemtland til Bergenshus. Faren for at han skulle miste lenet til Eske Bille i Bergen var overhengende.⁸⁵³ I januar året etter, ble han da også avsatt som lensherre, da Eske Bille tok over lenet. Han innsatte Olav Sommer som fogd.⁸⁵⁴ Men nå hadde Olav Engelbrekts-son installert seg fast i lenet. I begynnelsen av februar kunne fogden hans, Trond Ivarsson, melde til erkebiskopen at han har tinget med allmuen, og at de ønsker ham som lensherre i stedet for Vincens Lunge.⁸⁵⁵ Jemtene bekref- tet dette i et brev til Olav Engelbrekts-son en drøy måned senere. Men det legges klare krav til grunn for deres aksept av Olav. Med brevet fulgte privilegiebrev som de øns-

⁸⁴⁴ JHD III: 88.

⁸⁴⁵ JHD III: 95.

⁸⁴⁶ JHD III: 116.

⁸⁴⁷ JHD III: 91.

⁸⁴⁸ JHD III: 98.

⁸⁴⁹ JHD III: 103.

⁸⁵⁰ JHD III: 104, 105, 113.

⁸⁵¹ En kuriøs detalj ved dette var at Christian begynte å love bort len i Norge på forskudd. Blant annet ble hans visekansler, ridderen Cornelius Duplicus Sceperus, forient med Jemtland i mai 1529. SNFSH 1833: 12, 13.

⁸⁵² SNFSH 1833: 15.

⁸⁵³ JHD III: 136, 137, 138.

⁸⁵⁴ JHD III: 153.

⁸⁵⁵ SNFSH 1833: 18.

ket å få stadfestet.⁸⁵⁶ Og samtidig sendte de en supplikk til Frederik I med en rekke saker de ønsket å få ordnet opp i. Vi skal komme tilbake til denne supplikken nedenfor (kap. 13.2).

Vincens Lunge tok våren 1530 initiativ til å få kontrollen med Jemtland igjen, og redskapene han brukte var alliansen med Skåncke-ætten i Hackås, og fogden Jørgen Pedersson. Sistnevnte ble bedt om å prøve å holde på skatten i landet, og å hindre Olav Sommer å få råde i lenet.⁸⁵⁷ Her er det fristende å skyte inn at denne våren må ha vært et kaotisk høydepunkt for Jemtlands vedkommende. Ikke mindre enn tre menn - Eske Bille, Olav Engelbretsson og Vincens Lunge - hadde hver sin fogd i aktivitet i lenet.

Vincens Lunge nøyde seg imidlertid ikke med å støtte seg til Jørgen Pedersson. Samtidig sendte han et brev til Ørjan Karlsson.⁸⁵⁸ Her bestilte han et vitnesbyrd fra allmuen som skulle fri ham fra de bakvaskelser han var blitt utsatt for. Vitnesbyrdet skulle besegles av de 24 ypperste menn i landet, i tillegg til Ørjan selv. Jørgen Pedersson skulle være behjelpelig med å få til dette. Et utkast til vitnesbyrdet lå ferdig skrevet vedlagt. I brevet beskrev Lunge hvordan han hadde fartet landet rundt i 1528 og tinget med bøndene på ialt 18 tingsteder. Her lød «hans deilige ordh och thale paa hwort tingstadh» i det han skal ha skildret Christierns tyranni og fremhevet Frederiks «dydeligh mildhe och godhe reigementh», og fikk almuen med på å sverge ham troskap. Deretter lovet de å forsvare landet mot Gustav Vasa. Det skildres også i malende ordelag hvordan han ordnet med lov og rett på tingene:

«Han skyckede menigh man saa wel then faticke som then rike lagh skyl och reet, giordhe endhe paa saker meir en hwnredhe aar gamle ware: Och saa cristelighe retferdelighe reilige og skielighe skyckedhe segh her hoss oss werendis: saa wii honum alle endrecteligh tacke for noker landsherre som wii wti wore mynne hafft haffwe paa hwolkiet han gierne landzsens indseigle och menighe mands røst och witnesbyrdh foer ødmykieligh bedendis wor kiereste naadugste herre wil werdi til for gwds skyl och wor faticke bøn skyldh och lathe oss beholde honum lengie».

Dette brevet reiser et interessant kildekritisk problem. Hvor lett var det å manipulere allmuen til å utstede brev av denne typen? Kan det ha vært vanlig fremgangsmåte fra lensherrene å diktere allmuen på denne måten? Sammenligner man dette brevet med andre brev og supplikker fra allmuehold, kan svaret umiddelbart synes å bli nei. Vincens Lunges brev skiller seg kraftig ut fra annet materiale ved sin høytravende stil og nærmest pinlige (selv)ros. Generelt sett var brev utstedt av allmuen eller landets 24 menn holdt i en mer nøktern og poengtert stil. Vi vet heller ikke om brevet noensinne

⁸⁵⁶ SNFSH 1833: 20.

⁸⁵⁷ SNFSH 1833: 22.

⁸⁵⁸ SNFSH 1833: 23.

ble utstedt. Dette utelukker imidlertid ikke at en god del av de attester, vitnesbyrd og supplikker som ble skrevet, kan ha blitt til under varierende grader av press.⁸⁵⁹

I mai ser det ut til å ha kommet til forlik mellom Vincens og Olav Engelbrektsson. Samtidig har Vincens gjort opp skatten for Jemtland - muligens med hjelp fra Olav, og fikk dermed igjen lenet av kong Frederik.⁸⁶⁰ Situasjonen var dermed avklart sommeren 1530: Vincens Lunge hadde igjen kontroll, selv om problemet med å betale inn skatten i tide skulle forfølge ham.⁸⁶¹ Olav Engelbrektsson hadde til en viss grad skandalisert seg ved sin inngripen i Jemtland. Det var klart at Olavs handlinger på vegne av det norske riksrådet i kraft av å være dets leder, gikk på tvers av Frederiks og hans mann i det nordafjelske, Eske Bille, sine interesser. Da Vincens Lunge også nå mer og mer utvetydig ble kongens mann, ble erkebiskopen i økende grad isolert. Olavs politikk var mer og mer avhengig av en restaurasjon av Christian II. Dette skjedde høsten 1531. Allerede ved årsskiftet ble Olav Engelbrektsson forlent med hele Trøndelag og Jemtland, og et åpent brev gikk ut til allmuen om å være ham lydige.⁸⁶² Christians erobringsforsøk ble kortvarig, men Olavs fogd Trond Ivarsson rakk å kreve inn skatten av Jemtland.⁸⁶³ Episoden er et nytt høydepunkt i reformasjonsperiodens forviklinger: Denne våren var erkebiskopen i Trondheim jemtene verdslige høvedsmann, mens kongen i Sverige var den øverste kirkelige autoritet. I løpet av våren eller sommeren må Olav Engelbrektsson ha overlatt Jemtland til Vincens Lunge igjen. I oktober satte de to opp høytidelige brev om at de var forlikte, og at Olav skulle gjøre opp for den skade han hadde forvoldt Vincens.⁸⁶⁴ Hva denne skaden skal ha bestått i, får vi ikke vite. Muligens kan det dreie seg om de inntekter Olav hadde oppebåret av Jemtland. I hvert fall betalte han Vincens over 1100 lodd sølv, og erkjenner å fremdeles skylde ham 1500 mark danske og 3000 våger fisk.⁸⁶⁵

Etter denne episoden forsvinner Jemtland ut av syne til en viss grad. Vincens ser ut til å ha styrt lenet uforstyrret frem til han ble drept i januar 1536. I februar 1533 befant han seg personlig i Jemtland.⁸⁶⁶

Etter drapet på Vincens Lunge, må Olav Engelbrektsson ha tatt over Jemtland temmelig umiddelbart.⁸⁶⁷ Mye om Olavs tredje periode som selvutnevnt lensherre i Jemtland vet vi ikke. Edv. Bull har villet se hans hånd bak en supplikk fra allmuen i 1536.⁸⁶⁸

⁸⁵⁹ Det samme problemet var vi inne på i kap. 8.2 angående lignende «attester» utstedt til Henrik Krummedike og Gaute Galle.

⁸⁶⁰ SNFSH 1833: 24, JHD III: 169.

⁸⁶¹ DN XXII: 170.

⁸⁶² SNFSH 1833:29. Inntektene av Stjørdal, Selbu og Herjedalen ble forbeholdt domkapitlet. SNFSH 1833: 30.

⁸⁶³ SNFSH 1833: 32, DN XIV: 711.

⁸⁶⁴ DN IX: 716, 717.

⁸⁶⁵ DN IX: 718, 721, 737.

⁸⁶⁶ DN XII 525, DN XI: 591, 59, DN XIV: 717, 718.

⁸⁶⁷ Trond Ivarsson er igjen fogd i Jemtland i februar. DN XIV: 746.

⁸⁶⁸ Bull 1927/1970: 173-174. SNFSH 1834: 361-364.

13.2: Jemtene i storpolitikken

Umiddelbart kan det synes vanskelig å få øye på hvilken rolle jemtene selv spilte, eller om de spilte noen rolle i det hele tatt i de kaotiske årene fra Christian IIs unionsrike begynte å gå i oppløsning til Christian III hadde fått et fast grep om både Danmark og Norge mot slutten av 1530-årene.

Først og fremst kan vi få øye på jemtene som kollektive aktører gjennom et par brev og supplikker fra 1530 og 1536. Vi har allerede vært inne på vandelsattesten Vincens Lunge lot føre i pennen i 1530, og har avvist at allmuen i Jemtland kan ha hatt noe med denne å gjøre. Den er imidlertid interessant fordi den peker på at allmuen har hatt kollektive organer som det har vært viktig å spille på lag med. Blant annet nevnes landets 24 menn, landets banner og segl.

Vi har imidlertid et par brev og supplikker fra 1530 som må være autentiske allmueskriv, innseglet med landskapsseglet. Det første av dem er stilet til erkebiskopen i Nidaros.⁸⁶⁹ Her ga de erkebiskopens fogd Trond Ivarsson god attest, og uttrykte ønske om å få beholde erkebiskopen som sin lensherre. Til dette knyttet de den betingelsen at de skulle nyte sine gamle privilegier, og sendte ved de brev som de ønsket å få bekreftet. Brevet var kort i form. Mer detaljert var den supplikk som samtidig ble formulert til kong Frederik.⁸⁷⁰ Her ønsket man å få godkjent landets gamle privilegier og rettarbøter, men hadde noen spesifikke krav i tillegg. Disse var i hovedsak av økonomisk karakter, og hadde en viss brodd mot fogdenes embetsførsel. For det første ønsket man en slutt på tegngjelden, en skatt som ble lagt på gårder som ikke klarte å utrede mannebot i voldssaker. Fogdene skulle slutte å kreve inn vegafe, sannsynligvis en avgift i forbindelse med veihold. En egen tyngsle kalt «skylden» ville jemtene også bli kvitt. Denne «skylden» besto i at fogden krevde dobbelt gjengjerd ved gjesting. Fogden ble også anklaget for korrupsjon; visse menn kunne kjøpe seg fri fra jaktforbudet for elg på vinterstid, het det. Dette var til stor skade for landet. Lagmannen fikk også sitt pass påskrevet for å ta høye avgifter. En egen sak vi skal komme tilbake til, var klagen over at Vincens Lunge hadde solgt krongods, og spesielt gården Hårsta, til private. Disse salgene ville man ha omgjort. Til sist uttrykte jemtene et ønske om å få Olav Engelbrektsson som lensherre, da de fant det for langt å dra helt til Danmark eller Bergen når de skulle fremføre sine ærend. Vincens Lunge ser ut til å ha prøvd å komme noen av disse klagene i møte gjennom et brev som skulle utstedes av Ørjan Karlsson og 11 andre «dannemenn».⁸⁷¹ Sannsynligvis ble brevet aldri utstedt. Her ble det åpnet for at tegngjelden kunne avskaffes. På den annen side skulle fogden ha rett til å selge kongens øde jord. Her tenkte nok Lunge på protestene mot salget av Hårsta i Undersåker.

⁸⁶⁹ SNFSH 1833: 20.

⁸⁷⁰ SNFSH 1833: 21.

⁸⁷¹ SNFHS 1833: 26.

Problemet omkring Vincens Lunges salg av krongods, og spesielt Hårsta, var et gjentatt klagemål i Jemtland i perioden. I supplikken skrev jemtene at landet som var solgt, delvis lå i allmenningen. Lunge hadde solgt Hårsta til Nils Andersson i 1528, mot en skatt på 6 skinn og plikt til å huse lensherren eller hans fogd.⁸⁷² Jemtene protesterte altså på dette i 1530, og mente at jorda var å betrakte som allmenning. Det samme standpunktet ble gjentatt, men med større styrke, i en supplikk i 1536.⁸⁷³ I tillegg ser det ut til at Vincens Lunge hadde tvunget kjøperen til å selge jorda tilbake igjen - for halv pris. Spørsmålet er om Vincens Lunge hadde en bevisst politikk med krongodssalg. Det kan se ut som om han benyttet sitt opphold i Jemtland i 1527-28 til å knytte til seg en rekke personer gjennom denne typen salg eller forleneringer av krongods.⁸⁷⁴ At salget av Hårsta ble spesielt omstridt, kan ha å gjøre med at det var omstridt om dette i det hele tatt var krongods. Ellers kan man se denne rundhåndetheten fra Lunges side i sammenheng med forsøket på å få deler av allmuen til å støtte opp om seg.

En siste sak som må nevnes, er en sak mot en fogd som var oppe på tinget i Hammerdal i 1533.⁸⁷⁵ Vincens Lunge var da til stede personlig, og det var ikke hans fogd som var i fokus, men Olav Galles fogd Peder Ranesson. Saken var altså omtrent ti år gammel. Fogden hadde ulovlig tatt gården Haraldsgård i Sikås fra Gunnar Haraldsson og senere solgt den til Eirik i Sørum. Her var det snakk om en av de store gårdene i Hammerdal, med en skatt godt over gjennomsnittet for prestegjeldet.⁸⁷⁶ Fogden skulle ha dømt Gunnars hustru for et tyveri, og beslaglagt gården. Eirik vant saken, og ble bedt om å søke erstatning hos Peder Ranessons arvinger.

Hvis vi skal oppsummere denne supplikkvirksomheten, må vi først og fremst peke på at supplikkene dukker opp når Vincens Lunge ikke har full kontroll over lenet i 1530. Forsøket på å manipulere allmuen til å sikre ham fortsatt tillit slo feil. I stedet brukte allmuen Olav Engelbrektsson og hans fogd Trond Ivarsson som brekkstang for å få fornyet sine privilegier og om mulig å få fjernet upopulære avgifter og utilbørlig fremferd fra fogden. På den andre siden har man brukt Vincens Lunges tilstedeværelse for å rette opp urett som var begått av tidligere tiders øvrighet. Vi kan her se noe av det samme som i Østfold - i kivingen mellom to stormenn kan allmuen til en viss grad sette en pris på sin lojalitet. Det ser ut til at Olav Engelbrektsson i den situasjonen var villig til å betale mest.

Jemtenes tilsynelatende passivitet skjuler imidlertid et viktig poeng. Alle de tre rikspolitiske aktørene - Vincens Lunge, Olav Engelbrektsson og Gustav Vasa - forholdt seg til jemtenes kollektive organer når de prøvde å oppnå deres gunst. Lunge prøvde riktignok i tillegg å skape et klientsystem gjennom krongodssalg. Men det var landstinget, landsseglet, landets banner og de 24 menn som var institusjonene Lunge

⁸⁷² JHD III: 101.

⁸⁷³ SNFHS 1834:361-364.

⁸⁷⁴ JHD III: 89, 90, 92, 93, 97, 99, 100, 101, 102.

⁸⁷⁵ DN XIV: 716.

⁸⁷⁶ 16 øre i skatt mot 10 øre og 12 penninger i snitt. JR I: 63-64.

forholdt seg til. Og når Gustav Vasa forhandlet med jemtene i 1523, har det foregått via de kollektive organene.⁸⁷⁷ Det samme gjelder Olav Engelbrektssons forsøk på få kontroll over Jemtland i forbindelse med sin feide med Austrått-slekten og Vincens Lunge i 1529-30.⁸⁷⁸ Det vi kan se er at landskapets kollektive organer har vært anerkjent av de sentrale aktørene som det forum man måtte bruke for å få jemtene tilslutning til sin politikk. Jemtenes tilsynelatende treghet og vankelmodighet i disse fora ble kompensert for med en målbevisst supplikkvirksomhet. Resultatet var at jemtene i den svært spente politiske situasjonen kunne sitte på gjerdet og dra fordeler av konfliktene.

13.3: Andre konflikter

Vi finner i perioden 1515-1540 en liten gruppe konflikter som ikke er relatert til de mer sentrale politiske hendelser. Disse konfliktene var først og fremst mellom allmuen og kirken.

I 1526 finner vi for eksempel en opplysning om at sognebøndene i Ragunda hadde klaget til erkebiskopen over at et ødesbøle var tatt fra dem og lagt til klokkergård.⁸⁷⁹ Vi må tro at det her dreier seg om et område allmuen har oppfattet som allmenning. De kunne imidlertid ikke føre noe bevis for det, og det ble derfor dømt i disfavør av bøndene. Det er interessant å merke seg at det her var erkebiskopen, og ikke en verdslig domstol eller domskollegium som dømte. Dette er et brudd på avtalen fra 1303, men illustrerer poenget med at denne avtalen ser ut til å ha blitt uthulet fra andre halvdel av 1400-tallet (kap. 12.2). På den annen side finner vi samtidig at allmuens «24 menn» ble mobilisert for å dømme i en sak mellom erkebiskopen og kronen om et jordstykke som hadde havnet under krongården Hårsta.⁸⁸⁰ Dommen gikk i favør av sognekirken i Undersåker. Saken kom opp igjen med samme resultat i 1536.⁸⁸¹

I 1530 ba bøndene i Klövsjö og Rätan landsprosten Erik Andersson i Oviken om å få slippe å frakte korntienden til Berg kirke.⁸⁸² Dette fikk de tilatelse til. I stedet skulle de få bygge kornlager ved kapellene i de to annekssognene, hvor de kunne løse inn kornet mot penger. Bispetienden var imidlertid unntatt fra privilegiet; den skulle føres til Berg kirke sammen med pengene for tiendekornet. Saken kan sees i sammenheng med et nytt klagemål som kom frem ti år senere. Da var det likferd det dreide seg om.⁸⁸³ Igjen var det ufremkommelige forhold som var bakgrunnen, og allmuen fikk

⁸⁷⁷ Brattbakk 2002: 33-35.

⁸⁷⁸ Ibid: 39-43.

⁸⁷⁹ JHD III: 62.

⁸⁸⁰ JHD III: 68.

⁸⁸¹ O. Holm, *Jämtlands och Härjedalens urkunder efter 1530. Register 1530-1545*, upubl. manuskript 1997, deponert ved Landsarkivet i Östersund: B 210b. En serie avskrifter av det bortkomne originaldokumentet er her gjort rede for.

⁸⁸² JHD III: 179.

⁸⁸³ DN XIV: 802.

landsprostens tillatelse til å begrave sine døde ved kapellene i Rätan og Klövsjö. Alle andre kirkelige ritualer (dåp, bryllup o.l.) skulle foregå i Berg kirke som før. Disse to sakene kan vanskelig karakteriseres om konflikter, men illustrerer godt hvordan supplikk- og klagemålsinstituttet har fungert.

Mer preg av konflikt hadde derimot en serie saker om jordeiendommer fra 1530-årene. I 1533 klaget for eksempel Peder og Jens Monsson i Haga i Lockne over at ødesbølet Hårsta (ikke å forveksle med Hårsta i Undersåker) var lagt under Brunflo kirke.⁸⁸⁴ Denne saken ble dømt at en tolvmannsdom, som dømte halvparten til Brunflo kirke og halvparten til Brødrene Jens og Peder.⁸⁸⁵ De to brødrene må ha vært sønner av Mons Østensson i Haga som vi har møtt tidligere i forbindelse med en lignende tvist om fiske med kirkene i Lockne og Brunflo på 1480-tallet (kap. 12.3). Vi konkluderte da med at Haga-gården var en fremtredende gård i Lockne sogn, og at den også var hjemgård for en rekke sentrale personer i det offentlige liv. Det er altså snakk om en lokal elite.

En tvist om fiske mellom Revsund-presten og to bønder på Sunde og Förberg ble i 1539 først avgjort av en 24-mannsdom og senere stadfestet av riksrådene Trud Ulfstand og Klaus Bille.⁸⁸⁶ Avgjørelsen falt i bøndenes favør, til tross for press fra landsprosten om å dømme til fordel for kirken. Gårdene Sunde og Förberg i Revsund skattet henholdsvis 2 øre og 12 penninger og 6 øre i 1565. Snittskylden var på 6 øre.⁸⁸⁷

I 1540 finner vi en tvist om jordeiendom i Hammerdal, hvor presten var den ene parten og Peder i Bye den andre.⁸⁸⁸ Saken var oppe på lagtinget, hvor en 24-mannsdom dømte i prestens favør. Bye var en av de minste gårdene i Hammerdal skattemessig sett, med 2 øre i skatt mot et snitt på 10 øre og 12 penninger i 1565.⁸⁸⁹

Det denne håndfullen med saker viser, er først og fremst det samme mønsteret som på 1400-tallet. Det var en udifferensiert gruppe bønder som hadde konflikter om rettigheter til jord og fisk, og gjennom å benytte seg av rettsvesenet til å løse disse konfliktene var sjansen stor for å vinne frem.

Vi finner også en klage over fogden som ble innsatt etter 1537; Trond Olavsson.⁸⁹⁰ Klagemålene er mange, og fogdens overtramp var grove. Han hadde krevd inn langt mer i skatt enn det han skulle; to skinn i stedet for ett per gård. I tillegg gjestet han mye og ødela bøndenes matforråd og øl. Fremferden var slik at bøndene tidvis måtte flykte til skogs når fogden kom. De ble også pålagt langt mer skyss enn de var vant med. Et alvorlig klagemål var at han ville "fordriffua och offuerfalla wor lagman med hug og slag". Lagmannen hadde jemtene selv valgt med samtykke av lensherren

⁸⁸⁴ Holm 1997: B 166. Originaldokumentet er tapt, men refereres til i Brunflos tingprotokoll 1709, Jemtlands domsagas Häradsrätts arkiv vol. A I:30a f174v-175r, Östersunds landsarkiv.

⁸⁸⁵ Ibid B183:a, ditto Brunflos tingprotokoll: 175r.

⁸⁸⁶ 24-mannsdomens avgjørelse finne i regestiform hos Holm 1997: B249. Riksrådernes bekreftelse: DN XIV: 777.

⁸⁸⁷ JR I: 70-71.

⁸⁸⁸ Holm 1997: B274b, med informasjon om avskrifter av det bortkomne dokumentet.

⁸⁸⁹ JR I: 63-64.

⁸⁹⁰ DN XXII: 435.

i Trøndelag, Kristoffer Huitfeldt. Bøndene benyttet også anledning til å peke på at de hadde "fra hedinge høg" kunnet betale en skilling dersom de ikke hadde hermelinskinn å betale skatten med. Under Peder Helsing hadde dette blitt fordoblet til to skilling, og under Vincens Lunge til 4 skilling. Nå ville de tilbake til den gamle ordningen med én skilling. Supplikken var forseglet med landskapsseglet.

To paralleller mellom denne supplikken og supplikken fra 1420 (kap.12.1) er tydelige: Fogdens grådighet og hans angrep på lagmannens uavhengige rolle. Vi må også tro at 1420-supplikkene har vært beseglet med landskapsseglet. Det vi kan se er altså at hendelsene på 1520- og 30-tallet ikke ser ut til å ha svekket to av de viktigste kommunale organene i Jemtland: retten til å føre eget segl og retten til å velge lagmann.

13.4: Sammenfatning

Konfliktbildet mellom jemtene og øvrigheten i perioden 1515-1540 er på mange måter en fortsettelse av hva vi så i perioden før. Først og fremst dreide det seg om konflikter med kirken om jord- og fiskeressurser. Som i perioden før ble rettsapparatet brukt, og i stor grad til bøndenes egen fordel.

De storpolitiske hendelsene frem mot 1540 ser i temmelig liten grad ut til å ha endret jemtene forhold til øvrigheten, til tross for at Jemtland var en viktig brikke i forholdet mellom Olav Engelbrektsson, Vincens Lunge og Gustav Vasa. Det ser ut til at Vincens Lunge har prøvd å bygge opp et system av klienter gjennom salg av kronogods, og at dette klientsystemet eventuelt skulle kunne brukes i forhold til å manipulere de kommunale organene i Jemtland til herr Vincens' fordel. Viktige brikker i denne politikken var også fogden Jørgen Pedersson og Ørjan Karlsson d.y. på Hov i Hackås. Politikken ser imidlertid ikke ut til å ha lyktes. Det kan se ut til at forsøk på å manipulere allmuen kan ha blitt vanskeliggjort på grunn av de sterke fellesskapsinstitusjonene tingene, 24-mannsinstituttet og landskapsseglet utgjorde.⁸⁹¹ Jemtland kunne dermed være en viktig alliert i en maktkamp dersom man var i stand til å mobilisere landskapet, men de tunge kommunale institusjonene ser ut til å ha forhindret en mobilisering av den typen vi så i Østfold. I stedet har jemtene i større grad kunnet forhandle med de tunge aktørene som likestilte, og eventuelt unngå å bli trukket inn i konflikter man ikke tjente noe på å delta i. De tunge fellesskapsinstitusjonene har dermed fungert slik at jemtene klarte å holde seg utenfor en politisk strid de åpenbart kunne ha blitt trukket inn i, samtidig som de kunne bruke sin viktige posisjon til å forhandle frem fordeler for seg selv.

⁸⁹¹ Brattbakk 2002: 47-49.

KAPITTEL 14: KONKLUSJON

14.1: Skattland

En viktig forutsetning for å forstå motsetningsforholdet mellom allmue og sentralmakt i Jemtland i perioden ca. 1300-1540 er å forstå hvilket forhold som hersket mellom Jemtland og den norske krone generelt. Her er det viktig å understreke den graden av autonomi jemtene hadde innenfor det norske statssystemet. «Skattland» er et viktig begrep i denne sammenhengen. Det har med rette vært fokusert på at et særtrekk ved det høymiddelalderske statssystemet i Norge var økt ensretting, særlig innenfor lovgiving og administrasjon. I mindre grad har det vært fokusert på «Noregsveldets» periferier i denne sammenhengen, de såkalte «skattlandene». Grethe Authén Blom definerer i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* skattlandene som tributpliktige områder innenfor den norske kirkeprovinsen, og avgrenser begrepet til å gjelde vesterhavssøyene. Blom mener også at det viktigste med skattlandene ikke var skatten, men kontroll over handelen i Nord-Atlanteren.⁸⁹² Skattlandenes lave bidrag til de kongelige inntekter understreker dette; deres andel er anslått til å være i overkant av 3% av de ordinære statsinntektene like før 1350.⁸⁹³ Bloms definisjon av skattland er noe snever, i det den ikke dekker tributpliktige fastlandsområder som enten falt utenfor kirkeprovinsen eller på andre måter ikke var fullt integrert i det norske statssystemet. Dette gjelder Jemtland og den samiske befolkningen i «Finnmarken».⁸⁹⁴ Blom bruker da også uttrykket «skattland» om Finnmarken.⁸⁹⁵ Vi kan slå fast at et kjennetegn ved skattlandene er tributplikt. Et annet er kongens nettverk av lokale og lojale støttespillere; hird eller håndgangne menn, med forskjellige oppgaver i sentral- og lokalforvaltning.⁸⁹⁶ Ellers var den norske overhøyheten på mange måter en «overbygning» over forskjellige lokale/regionale styringsformer. Områdenes loka-

⁸⁹² G. A. Blom, "Skattland", KLNMBd. 15, Oslo 1980: Sp. 446-450.

⁸⁹³ Bjørkvik 1996: 51.

⁸⁹⁴ Finnmark, Troms og indre Nordland (og etter hvert nordre Jemtland og det indre av Nord-Trøndelag). For diskusjon om Finnmarkens utbredelse og statlige tilhørighet, se K. Bergsland, Om middelalderens finnmarker, *Historisk Tidsskrift* 49 (1970): 365-409, og påfølgende diskusjon med bidrag fra E. Eggen, HT 50 (1971): 177-181, J. Sandnes i HT 52 (1973): 113-137, HT 54 (1975): 415-421 og N. Halan og H. Salvesen i HT 56 (1977): 318-334.

⁸⁹⁵ G.A. Blom, "Finnmark", KLNMBd. 4, Oslo 1980: sp. 281-287.

⁸⁹⁶ J. Rosén, "Frälse", KLNMBd. 4, Oslo 1980: Sp. 674-677, L. Hamre, "Handgengnir menn", KLNMBd. 6, Oslo 1980: Sp. 190-192, L. Hamre, "Hird", KLNMBd. 6, Oslo 1980: Sp 568-577.

le politiske realiteter varierte fra avanserte politiske strukturer som jarledømmet på Orknøyene til kongelige «støttepunkter» i forhold til skattlegging av anarkiske nomadefolk på nordkalotten. Områdene ser ut til å ha blitt utsatt for varierende grad av integreringsforsøk i det «sentralnorske» systemet, og med vekslende hell.⁸⁹⁷

Hvordan faller Jemtland inn i dette mønsteret? Det er muligens diskutabelt om Jemtland kan kalles skattland i en snever betydning av begrepet. Likevel må vi kunne understreke Jemtlands karakter av periferi og dets grad av autonomi innenfor «Noregsveldet».

Det finnes lite kilder som kan kaste lys over hvordan utbyggingen av de sentralnorske institusjonene i Jemtland gikk for seg i en tidlig fase. Vi vet at jemtene med all sannsynlighet godkjente norsk kongelig overhøyhet på slutten av 1100-tallet. Utviklingen av plikter og rettigheter mellom jemtene og kongen ligger derimot mer i mørket i hundreåret som fulgte, med enkelte unntak, som for eksempel grensereguleringen mot Sverige i 1268/73. Det som er temmelig sikkert, er at jemtene hadde et relativt godt utbygd system når det gjaldt lov, rett og forsvar, og at den norske kongen var nødt til å forholde seg til dette. Et uttrykk som i lokalhistoriske arbeider er brukt om denne pre-norske og tidlig-norske perioden, er «republikk», evt. «bonderepublikk». Uttrykket er anakronistisk, og kan gi feilaktige assosiasjoner om et avansert politisk og administrativt system det ikke er dekning for i kildene.⁸⁹⁸ Muligens vil det være bedre å bruke begrepet «landskap». Begrepet er litt uklart, men det kan være naturlig å sammenligne Jemtland med andre norske landskap fra tidlig middelalder: Et geografisk mer eller mindre avgrenset område (Storsjøbassenget med tilliggende dalfører) med et mer eller mindre organisert lovfelleskap (jamtmotet) og forsvarsordning (jfr. Sverresagaens samtidige skildringer av kampene mellom birkebeinerne og jemtene). Forskjellen på Jemtland og de andre landskapene var at Jemtland ble dratt inn i riket på et sent punkt i statsdannelsesprosessen, og fikk gjennom avtaler med kongen status av å være en delvis autonom provins innenfor kongeriket. Espen Andresen har i sin hovedoppgave om Christian IVs integrasjonspolitik i Jemtland, *Maktstat og landskap*, brukt begrepet «provinskommune» om Jemtland, og har bl.a. knyttet dette opp mot landstinget og ikke minst den rettslige status landskapsseglet ga.⁸⁹⁹ Begrepet er dekkende for Jemtlands status fra ca. 1300, en kan si at utstedelsen av landskapsseglet med de privilegier det ga på mange måter konstituerte provinskommunen. Ved inngangen til 1300-tallet hadde altså Jemtland godtatt norsk kongelig overhøyhet på en rekke områder, men som på den annen side hadde bevart en viss grad av autonomi, spesielt innenfor rettsforvaltningen. Konkret ga dette seg utslag i at jemtene tok den norske landsloven som sin lov, men med en del unntak, som stadig ble stadfestet i retterbøter. Like viktig er det imidlertid at selve administrasjonen av rettsvesenet i temmelig stor grad lå i jemtene egne hender. Det ser ut til å ha vært et velfungerende system av oppnevnte utvalg og nemder (dom og 8 faste), bygdeting og med alltinget

⁸⁹⁷ R. Wærdahl, *Skattland og kongemakt 1262-1350*. Hovedoppgave Trondheim 1998.

⁸⁹⁸ Imsen 1996, Ekerwal 1997, Imsen 1997.

⁸⁹⁹ Andresen 2000: 2-3.

på Frösön (jamtmotet) i mars som det tyngste rettsorganet. Ikke før mot midten av 1400-tallet ser det ut til at man får et representasjonsting hvor en kongelig utnevnt lagmann spiller en sentral rolle (lagtinget på Sproteid). Det ser også ut til at lagmannen i Jemtland stort sett er en lokalt rekruttert person som i det vesentligste har fungert som lokal tillitsmann, og i mindre grad som kongelig embetsmann. Et modifierende element her, er at sysselmannen og kongens håndgangne menn ser ut til å ha hatt en fremskutt posisjon på jamtmotet på første halvdel av 1300-tallet. Om dette var tilfelle tidligere, vet vi lite om.

Jemtenes forsvarsplikter vet vi ikke mye om. Sannsynligvis har en eldre eksisterende forsvarsordning vært grunnlaget for de statlige forsvarsplikter vi finner på 1300-tallet. Da vet vi for sikkert at blant sysselmannens og fogdens oppgaver var å holde våpenting med jemtene. Det vil si at alle voksne menn har pliktet å holde et minstemål av våpen i god stand. Vi må tro at landslovens bestemmelser gjaldt her, men at de bygde på en eldre, jemtsk forsvarsordning.

Når det gjelder kongens rett til å dømme i saker mellom kirken og jemtene, er vi på sikrere grunn. Her har vi avtalen mellom kirke og stat fra 1303 å holde oss til.⁹⁰⁰ Jeg har argumentert for at avtalen ga kirken liten makt over eller økonomisk utbytte av Jemtland. Kongen har stått som garantist for dette forholdet, og har også vært øverste dommer i økonomiske tvister mellom kirken og allmuen. Det at kongen har garantert en økonomisk gunstig kirkeordning for jemtene, har nok bidratt til å befeste kongemaktens autoritet i landskapet.

14.2: Konflikter med kongen

Den jemtske provinskommunen hadde altså i utgangspunktet relativt godt utbygd lokal selvforvaltning, og generelt en temmelig høy grad av autonomi i forhold til kronen. Kronen på sin side hadde økonomiske interesser i Jemtland, først og fremst i form av skatt. Konflikten mellom jemtene og sentralmakten skulle dreie seg om denne balansen mellom autonomi og kongelige krav, eller mer spesifikt: graden av og tempoet i Jemtlands integrasjon i det norske riket.

I første halvdel av 1300-tallet finner vi to faser av aktiv jemtlandspolitikk fra de norske kongenes side. Først fra Håkon Magnusson det første tiåret av århundret, og deretter under Magnus Eiriksson på 1340-tallet. Den første fasen kan sees som en konsolideringsfase, hvor forholdet mellom jemtene, kirken og kongen reguleres. Tiendereglementet settes opp, jemtene og ragundaboerne får sine landskapssegl i forbindelse med regler for skatteoppkrevningen. Vi kan si at disse tiltakene konstituerte Jemtland som en autonom provinskommune under norsk kongelig overhøyhet. Sysselmannen og de håndgangne menn har en fremskutt plass i rettsstellet. Denne fasen ser ut til å være preget av en slags konsensus: jemtenes økte plikter ovenfor staten blir balansert ved at viktige elementer av selvforvaltning blir ivaretatt. Perioden på 1340-årene, derimot, ser ut til å ha vært preget av ensidige bestrebelser fra kongens side for

⁹⁰⁰ JHD I: 12.

å få landskapet til å yte mer økonomisk. Forsøket falt ikke heldig ut; den nyinnsatte sysselmannen Niklas Petersson kom fort i konflikt med allmuen omkring disse forsøkene på å kreve inn skatt i landskapet. En bredt basert opposisjon mot sysselmannen finner sted i form av klager til kongen, og i at allmuen selv ser ut til å ta seg av skatteinnkrevningen. Interessant er det at sysselmannen, med hjelp fra kongens håndgangne menn i Jemtland, bruker alltinget på Gregoriusmarkedet til å fri seg fra anklager om ulovlig fremferd i lenet. Denne første konflikten omkring jemtsk integrering i den norske staten ser ut til å ha stanset av seg selv omkring 1350. Bakgrunnen er sannsynligvis pestkatastrofen. Dette betyr imidlertid ikke at selve integreringsprosessen stanset opp. Den endelige innføringen av landsloven ser ut til å ha blitt gjennomført i løpet av andre halvdel av 1300-tallet, og kongens nett av håndgangne menn ser ut til å ha vært opprettholdt til en viss grad. Noen offensiv kongemakt finner vi likevel ikke etter ca. 1380, og vi kan si at integreringsprosessen har foregått i større grad på lokalsamfunnets premisser.

Det andre forsiktige forsøket på å intensivere kongelig overhøyhet i Jemtland, kom på 1450- og 60-tallet. Igjen var det økonomiske utbyttet av Jemtland som var i fokus, men denne gangen dreide det seg ikke om skatt. I stedet ser det ut til at det ble hevdet kongelig overhøyhet eller eiendomsrett over ødegårder og til dels fiskeressurser. Ødegårdene var viktige tilleggsressurser for de eksisterende gårdene, og forsøkene på å få en økt kongelig kontroll over øde jord, førte til en håndfull rettssaker mellom bønder og fogden Peder Karlsson. Om det var fogden selv som sto bak denne politikken, eller om initiativet kom fra dronning Dorothea som satt med Jemtland som morgengavelen, vet vi ikke. Vi finner lite som tyder på at Peder Karlsson var en spesielt hard fogd. Og med kjennskap til Dorotheas økonomiske evner, er det ikke usannsynlig at hun kan ha tatt initiativet til å få et økt økonomisk utbytte av lenet, selv om det kan ha vært opp til Peder Karlsson å utforme politikken.⁹⁰¹ Sikkert er det i hvert fall at Dorothea tok initiativet til å gå bort fra denne politikken, og i stedet gå inn for at jemtene selv fikk eiendomsretten til ødegårdene mot å betale skatt av dem. Taktikken var vellykket; kronen fikk sine økte inntekter, og jemtene fikk bekreftet eiendomsretten til jorda. Dette førte da også til en strøm av «registrering» av eiendomsforholdene til ødegårder fra jemtenes side i tiden som fulgte.⁹⁰² Saken bekrefter også et allment bilde: det var ikke økonomiske krav i seg selv som var utslagsgivende for aksjonisme, men måten de ble fremsatt på; om de fulgte lov, rett og sedvare. Tillegg til disse motsetningene med tildels prinsipielle overtoner, finner vi noen eksempler på at fogdene prøver å utnytte stillingen sin til personlig berikelse. Spesielt gjelder dette fogdene Jøsse Eiriksson rundt 1420 og Peder Helsing rundt 1515. Begge disse fogdene pådro seg allmuens vrede også i andre fogderier, og det er snarere deres personlige egenskaper enn noe særjemtsk motstandskultur som utløste konfliktene de var innblandet i.

⁹⁰¹ S. Imsen, "Late Medieval Scandinavian Queenship", i A.J. Duggan, *Queens and Queenship in Medieval Europe*, Woodbridge 1997: 63-64.

⁹⁰² Salvesen 1979: 107 ff.

14.3 Konflikter med kirken

Forholdet til erkesetet i Uppsala, og etter hvert også den lokale geistligheten, var mer komplisert. Avtalen mellom kirken og den norske kongen fra 1303 var meget gunstig for jemtene; de slapp unna med et relativt lavt avgiftsnivå. Dette fikk kirken -både lokalt og sentralt- til å søke økonomisk utbytte av Jemtland på andre måter. Dette skjedde på 1320- og 30-tallet ved oppkjøp av fiskerettigheter eller sjelegaver i Inndalselven i Ragunda og Fors. Dette ble det konflikter om; bøndene tok seg til rette i kirkens lakseverk med henvisning til matmangel. Denne konflikten varte i ca. 15 år før erkesetet brakte den inn for den norske sysselmannen som skulle dømme i slike saker. Interessant er argumentasjonen fra bøndene. De setter ikke spørsmålsteget ved erkesetets eiendomsrett, men hevder at nød tilsidesetter denne retten. I et par eiendomstviser om fiskeretten i vann på slutten av 1400-tallet møter vi en ikke helt ulik argumentasjon. Denne gangen ble det argumentert med allemannsrett kontra eiendomsrett, og det var med sogneprestene striden sto. Vi kan altså si at motsetningene mellom bøndene og kirken ser ut til å ha vært mer fundamentale enn mellom bøndene og staten. I forholdet til staten er det brudd på avtaler og sedvane som utløser konfliktene. I forholdet til kirken ser det ut til at allmuen i større grad har stilt spørsmålsteget ved kirkens i egne øyne grunnleggende rettigheter.

Staten sto lenge som garantist for det lave avgiftsnivået, og erkesetet gjorde ikke noen forsøk på å bedre inntektene via tiendereglementet før på midten av 1400-tallet. Heller ikke da erkebiskopen i Uppsala satt med Jemtland som pantelen på begynnelsen av 1400-tallet, ble det gjort noen fremstøt i den retning. Fra midten av århundret kommer imidlertid tiendereglementet mer i samsvar med resten av kirkeprovinsen, uten at lensherren Dorothea eller hennes fogd Peder Karlsson ser ut til å ha prøvd å hindre det. Fra århundreskiftet ser det ut til at forholdene mellom kirke og allmue har stabilisert seg.

14.4: Sosial basis for motstanden

Jemtland ser ut til å ha vært et temmelig egalitært samfunn, både ved at de økonomiske forskjellene mellom topp og bunn har vært relativt små, og ved at alle jordeiende bønder har vært sikret innflytelse gjennom deltagelse på tinget. Utvalg av nemdemenn og domsmenn ser heller ikke ut til å ha vært ensidig forbeholdt en økonomisk elite.⁹⁰³ Likefullt har det eksistert en sosial elite, eller en gruppe bedre bønder, som skilte seg ut både økonomisk og politisk henseende. Det siste først: en rekke personer/slekter var knyttet til den norske kongen med personlige lojalitetsbånd. Disse gikk under betegnelsen hirdmenn eller håndgangne menn. Fremst blant disse slektene ble etter hvert Skåncke-slekten fra Hov i Hackås, som var den eneste jemtske slekten som aspirerte til riksadel.

⁹⁰³ S. Wallman, „Jämlika jämtar? Tinget som social arena“, i P. Sörlin (red.), *Mellan två statssystem. Jämtland under 1600-talet*, Östersund 1995: 173-201.

Etter 1350 var etter hvert bare et fåtall av den økonomiske eliten knyttet direkte til kongen som hirdmenn eller håndgangne menn. Og det er blant disse andre, bedrestilte bønderne uten personlig lojalitetsbånd til kongen at vi finner de fremste opposisjonene mot økt kongemakt eller fogdestyre. Dette er et gjennomgående trekk fra konfliktene i 1340-årene og frem til 1500-tallet, både når det gjelder større, samordnede aksjoner og enkeltkonflikter mellom fogd og bønder. Interessant er det at det ved større konflikter kommer frem motsetninger mellom denne økonomiske eliten og den kongeløjele eliten. Det skjer på 1340-tallet, og på 1520-30-tallet. I konfliktene rundt sysselmannen Niklas Petersson finner vi et «Niklas-parti» bestående av presteskap og hirdmenn, og et «anti-Niklas-parti» bestående av bedrestilte bønder fra hele Jemtland. Likeledes i den kaotiske perioden på 1520- og 30-tallet finner vi et Vincens Lunge-lojalt parti ledet av Ørjan Karlsson d.y. (Skåncke), og en bredere allmenhet som uttrykker motstand mot Vincens i de periodene han ikke har kontroll over lenet.

Den sosiale bakgrunnen for motstanden mot økt kirkelig kontroll i Jemtland er ikke like entydig. Det var ikke bare bedrestilte bønder som gikk til sak mot kirken i de tilfellene vi kan kartlegge aktørene, men også i en viss grad bønder fra lavere økonomiske skikt. Nå er mengden saker, både totalt og der vi kjenner aktørene, temmelig lite. Det er derfor vanskelig å trekke noen entydige konklusjoner. Kombinasjonen av at det ser ut til å ha vært en lavere terskel for å gå til aksjon mot erkesete og presteskap, og at den sosiale basisen for slike aksjoner ser ut til å ha vært noe bredere, kan likevel gi en grunn til å anta at forholdet til kirken generelt har vært dårligere enn forholdet til staten. Bakgrunnen for dette må vi forstå i at kirken i Jemtland hadde få maktmidler til disposisjon.

14.5: Motstanden - et provinskommunalt anliggende

Vi kan tolke forholdet mellom jemtene og stat/kirke innenfor rammene av «kommunalisme»-begrepet. En grundig presentasjon av kommunalisme-forskningen finnes i kapittel 2.5. Jeg skal her nøye meg med å gjenta hovedpoengene:

-For å få et «nedenfra»-perspektiv på politisk historie i Europa i perioden ca. 1300-1800, må man undersøke de fellesskapsinstitusjoner som finnes på landsby- og bygdenivå. I europeisk sammenheng vil dette si landsbyen som arbeidsfellesskap, og som kollektiv aktør ovenfor føydherrer, kirke og kongemakt. I norsk sammenheng må hovedvekten ligge på de lokale rettsfellesskapene, tinglagene.

-I europeisk sammenheng er motstand, opprør og deltagelse i stenderforsamlinger måter landsbykommunen kan påvirke statens politikk. Bondepolitikken, både gjennom stenderforsamlinger og bondeopprør, bidrar til å marginalisere den landeieende adel og til utviklingen av føydale institusjoner til fordel for den byråkratiske statsmakt.

-I norsk sammenheng er den middelalderske staten i minimal grad basert på føydale institusjoner, men tvert om på en integrering av de lokale rettsfellesskapene som en del av statsapparatet. Statens fundament er så svakt at det er avhengig av denne in-

korporasjonen. Kanalene for kommunikasjon av misnøye fra undersåttenes side er dermed gode, og lokalsamfunnene har en viss innflytelse over utformingen av statens politikk. Dette systemet disintegrerer i noen grad fra sent 1400-tall, men revitaliseres fra 1540-årene av.

Hvordan passer den jemtske bondemotstanden inn i dette bildet? Det er ikke vanskelig å se at Jemtland så å si utgjør et yttertilfelle av det norske kommunalistiske systemet. Det er få -om noen- andre deler av riket hvor statsstyringen utføres i de grader på bondesamfunnets egne premisser. Kombinasjonen av sterke fellesskapsinstitusjoner, sen tilknytning til det norske riket, perifer beliggenhet og krisen etter 1350 gjorde at Jemtland bevarte karakteren av å være et semi-autonomt landskap hvor kronenes viktigste interesse var skatteinngangen, med et lite unntak for Håkon 6. Magnussons politikk på 1360- og 70-tallet. Perioden før 1350 er preget av en sterk statlig vilje til større kontroll over Jemtland, men denne politikken ble forlatt etter pestkrisen. Den senere perioden er derfor preget av svakt statlig nærvær. Blant annet er sysselmenn og lensinnehavere stort sett ikke personlig til stede i Jemtland fra slutten av 1300-tallet. Lagmannen er mer en lokal tillitmann enn en statlig embetsmann. Fogdens muligheter for å utnytte sin stilling var også relativt dårlig. Han har hatt lite maktmidler til disposisjon, og møte velfungerende lokale institusjoner når det kom til konflikter, i form av den lokale rettsforvaltningen eller supplikkvirksomhet. Dette betyr altså at terskelen har vært lav for å yte motstand, at dette har vært gjort av landskapets bedre menn, og at det har funnet sted innenfor bondekommunens og statens felles arena: finget.

14.6: Rettsliggjøring av konfliktene

Hva betydde det at så å si alle konflikter mellom øvrighet og allmue tok form av rettslige oppgjør? Som vi så i kapittel 2.1 er begrepet «Verrechtligung» sentralt for å forstå og forklare den kontinentale bondemotstanden, spesielt i det tyske riket i etterreformatorisk tid. Poenget her er at hovedtyngden av konflikter mellom bønder og stat ble forskjøvet fra oppstander og «utenomparlamentariske» arenaer til rettssfæren. Denne rettsliggjøringen av konfliktene bidro til utviklingen av rettsstaten og den byråkratiske staten på 16- og 1700-tallet. Poenget er altså igjen at bondemotstanden bidro til statsmodernisering, også gjennom å styrke de rettslige institusjonenes posisjon. Det statlige rettsvesenet ble garantist for rettferdighet.

Denne modellen er i utgangspunktet av åpenbare grunner ikke direkte overførbart til jemtske eller norske forhold i høy- og senmiddelalder. Selve grunnlaget for den gammelnorske staten var at de lokale rettsfellesskapene ble inkorporert som laveste ledd i statsforvaltningen. Disse rettsfellesskapene ble i stor grad kontrollert av allmuen selv, og var det primære møtepunktet mellom staten og lokalsamfunnet. Dette gjaldt både i samarbeid og konflikt. Det blir derfor vanskelig å snakke om en rettsliggjøring av konflikter som i utgangspunktet i så stor grad utspiller seg innenfor rettslige rammer.

Dette betyr imidlertid ikke at det ikke fant sted konflikter utenfor rettsarenaen. Vi har sett at det i Jemtland var en opphopning av denne typen konflikter i perioden ca. 1325-50; konfliktene med erkesetet om fisket i Ragunda, og med sysselmannen Niklas Petersson djakn om skatteinnkrevningen. Interessant nok foregår disse konfliktene i den perioden der sysselmannen og hirdmenn inntar en mer sentral plass i rettsforvaltningen enn senere. Vi så blant annet at Niklas brukte jamtmotet aktivt i konfliktene omkring skatteinnkrevningen på 1340-tallet. Dette kan tyde på at et sterkt statlig nærvær i rettsvesenet har senket terskelen for å gripe til andre aksjonsformer. Når sysselmannens og hirdmennes innflytelse på tinget svekkes til fordel for lagmannens og bønder uten hirdtilknytning, kanaliseres igjen konfliktene inn i rettssystemet. Noen markant økning i konflikter av utenomrettslig karakter etter ca 1480, når det nye lagtinget begynner å fungere, finner vi imidlertid ikke. Vi må derfor konkludere med at situasjonen på 1340-tallet var ekstraordinær: økte økonomiske krav til landskapet kombinert med hard fremferd fra fogden som skulle stå for effektueringen av kravene, førte til at aksjonene fikk en slik form og et slikt omfang de fikk. Når allmuen og de statlige myndigheter i større grad fant et *modus vivendi* på 1400-tallet, ble de konfliktene som fantes enten ført for retten eller direkte for kongen i form av supplikker.

Reformasjonsperioden ble igjen til en viss grad et brudd på denne relativt harmoniske konfliktløsningen fra 1400-tallet. Fra slutten av 1400-tallet av disintegreerte i noen grad båndene mellom sentralmyndighetene og de lokale rettsfelleskapene. Delegasjonene av makt ut til lensherrene, og videredelegeringen til lensherrenes fogder, betydde at et element av vilkårlighet og embetsmisbruk gjorde seg gjeldende. Dette ble forsterket av den kaotiske politiske situasjonen, spesielt av de ekstreme skattekrav som ble fremsatt under Christian IIs periode som norsk visekonge (1506-13) og konge (1513-23). I Jemtland ble situasjonen satt på spissen ved at lenet ble en sentral brikke i konfliktene mellom riksrådene Vincens Lunge og Olav Engelbrektsson. Likevel finner vi ikke en sterk økning av voldelig motstand her, som i andre deler av landet. Derimot kan vi ane en økt supplikkvirksomhet fra den anonyme allmue i den tilspissede perioden rundt 1530, under Vincens Lunges administrasjon av lenet. Dette kan reflektere en viss maktesløshet ovenfor Lunges temmelig vilkårlige styre. Lunge baserte seg som vi så på allianser med Skåncke-slekten, på oppbygging av et klientsystem gjennom billigsalg av krongods, og på manipulering av tingallmuen. Stilt overfor dette har jemtene tatt direkteveien til kongen med klager. Slik sett faller Jemtland inn i et fellesnorsk mønster for det tidlige 1500-tallet: Tilliten til den statlige lokalforvaltning svekkes.

Løfter vi blikket, ser vi som sagt at oppløsningstendensene fra slutten av 1400-tallet av førte til en økning av bondeaksjonisme av ikke-rettslig og tildels voldelig karakter over hele landet. Dette preger hele 1500-tallet.⁹⁰⁴ Først i andre halvdel av hundreåret får vi igjen en økt bruk av rettslige fora for å løse konflikter mellom allmue og øvrighet, og dette har da sammenheng med fremveksten av en ny, øvre rettsinstans; herre-

⁹⁰⁴ Sandnes 1989, Telnes, 1991.

dagen.⁹⁰⁵ Senere utvikles dette videre, med et fast rettshierarki fra bygdeting til herredag, sorenskriverembetets innføring, og i tillegg bruk av undersøkende og dømmende kommisjoner.⁹⁰⁶ Her kan vi snakke om en parallell med den «Verrechtligung» Schulze påviste for det tyske riket, men med det forbehold at vi i like stor grad kan snakke om en «re-Verrechtligung».

Paradoksalt nok bidrar svak statlig tilstedeværelse til dens legitimering. Fordi staten ikke evner å trekke Jemtland inn som en integrert del av riket, blir den i stedet en garantist for at status quo opprettholdes. I likhet med resten av riket ble kongen og staten dermed etter hvert sett på som en opprettholder av gammel lov og rett. På sikt la dette grunnlaget for en ny og mer reell integreringspolitikk fra slutten av 1500-tallet av.⁹⁰⁷

⁹⁰⁵ Njåstad 1994, S. Imsen, "Communalism and State-Building in Norway, 1537-1648", i *Scandinavian Journal of History* 1997: 21-30.

⁹⁰⁶ S. Imsen, "Norske ad-hoc-kommisjoner i forvaltning og politikk under Christian IV", i S. Imsen og G. Sandvik, *Hamarspor. Eit festskrift til Lars Hamre*, Oslo/Bergen/Tromsø 1982: 131-144, Nissen 1996.

⁹⁰⁷ Andresen 1997.

Del 4:

Konføderasjon eller konglomeratstat?

KAPITTEL 15: BORGARSYSLA OG JEMTLAND: LIKHETER OG ULIKHETER

15.1: Innledning

Dersom vi sammenligner konfliktmønstrene i Østfold og Jemtland, kan vi observere en del likhetstrekk:

- 1: Både i Østfold og Jemtland var det folk fra et relativt bredt sosialt spekter som var involvert i konflikter med kirken.
- 2: Konflikter mellom verdslig øvrighet og allmue tenderte mer mot å være et anliggende først og fremst for de lokale elitene.
- 3: Fogden var skyteskive for mye av den mer høyprofilerte motstanden.
- 4: Det var konflikter med kirken om fiskerettigheter.
- 5: Bøndene viste til gammel lov og rett når de skulle begrunne sine aksjoner.
- 6: Det var viktig for den rikspolitiske eliten å mobilisere allmuen i unionspolitiske kriseperioder.

Var dette fellestrekk for større områder enn bare de to regionene vi har undersøkt her? Med andre ord: Var dette felles konfliktmønstre innen det norske kongeriket? Vi skal se litt nærmere på disse 6 punktene i forhold til eksisterende forskning på feltet.

15.2: Likheter

Den lokale eliten og den verdslige øvrighet

Den sosiale bakgrunnen til bønder som var i konflikt med verdslig øvrighet har i forbausende liten grad vært undersøkt systematisk. En del generelle betraktninger og antagelser er likevel blitt fremført. Halvdan Koht hevder for eksempel i *Norsk bondereising* at en fra 1400 til 1500-tallet fikk en dreining fra opprør ledet av adel til opprør

hvor det var «bønder som førte bønder».⁹⁰⁸ Her må det legges til at Koht knapt nok diskuterer sosial stratifisering i bondesamfunnet ut over å skille mellom adel og bønder. Observasjonen er derfor nokså intetsigende. Jørn Sandnes har i sine arbeider om bondemotstand på 1500-tallet pekt på at bondemotstand var et fenomen som først og fremst fant sted i perifere områder med høy grad av selveie og preget av en egalitær økonomisk struktur.⁹⁰⁹ Også denne observasjonen blir utstyrt med såpass mange forbehold og unntak at den må kalles en delforklaring. Blant annet viser nyere undersøkelser at konflikter og motstand like gjerne var et fenomen som fant sted i "moderne" og sentrale områder med sterkt øvrighetsnærver og lite selveie.⁹¹⁰ Steinar Imsen hevder at det var en av den lokale elitens oppgaver å formidle misnøye og stille seg i spissen for motstand mot øvrigheten. Dette var så og si en sideeffekt av den rollen lokale eliten spilte som bindeledd mellom lokalsamfunnet og øvrigheten.⁹¹¹ Imsen baserer seg på empiriske undersøkelser, først og fremst fra Amund Bolts og Hallvard Gråttopps aksjoner på 1430-tallet. Disse to oppstandene er også ellers de kanskje best undersøkte i Norge, på grunn av den rikspolitiske betydningen de hadde. Disse undersøkelsene peker alle i samme retning: Det var eliten som stilte seg i spissen for oppstandene. Når det gjelder Amund Sigurdssons reising, har det vært enighet om dette siden Ludvig Daaes og Gustav Storms undersøkelser av aksjonistene på 1880- og 90-tallet.⁹¹² Når det gjelder oppstanden i 1438, har denne ofte blitt omtalt som en mer underklassepreget oppstand enn oppstanden to år tidligere. En grundigere undersøkelse av de aksjonistene man kjenner fra denne oppstanden gir ikke grunnlag for en slik slutning. Også her var det den lokale eliten som sto i spissen.⁹¹³ Men hvordan stiller det seg med andre oppstander og aksjoner? Saken er at selv om en del undersøkelser er gjort av konflikter mellom øvrighet og allmue i perioden ca. 1400-1800, så har kartlegging av sosial bakgrunn for bondeledere som regel ikke vært en del av undersøkelsen.⁹¹⁴ Noen unntak finnes, blant annet fra Trøndelag på 15- og 1600-tallet, Jemtland på 1600-tallet og Vestlandet på 1700-tallet. Disse peker i retning av Imsens antagelse: Motstanden var elitedominert, vel og merke med en relativt bredt definert elite.⁹¹⁵

⁹⁰⁸ Koht 1926: 25-111.

⁹⁰⁹ Sandnes 1989.

⁹¹⁰ Njåstad 1994, Imsen 1997.

⁹¹¹ Imsen 1990a: 173-192, 1990b.

⁹¹² Daae 1877, Storm 1890, Bjerke 1957, Imsen 1990a: 173-192.

⁹¹³ Imsen 1990a: 173-192, Kirkeby 1996: 10-13.

⁹¹⁴ F. eks. A. Lode, *Tilhøve mellom styresmakt og almuge i Jæren og Dalane sorenskriveri under den store nordiske krigen*, Hovedoppgave Bergen 1978, Mathisen 1999, T. Nilsen, *Forholdet mellom allmuen i Hallingdal og Ringerikes sorenskriveri og den lokale og sentrale øvrighet under «den store nordiske krig» 1709-20*, Hovedoppgave Bergen 1978, Telnes 1991.

⁹¹⁵ Njåstad 1994, Nissen 1996, G. Sætra, «Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot en dansk-norske helstaten?», *Historisk tidsskrift* 77 (1998): 301-315.

Kirken og lokalsamfunnet

I enda større grad enn når det gjelder motstand mot verdslig øvrighet er den sosiale bakgrunnen for motstandsledere ovenfor kirkelig øvrighet et utforsket område. I hovedsak har diskusjonen omkring motstand mot kirken vært konsentrert til motstand mot reformasjonen. Konklusjonene man kan trekke på bakgrunn av dette, peker mot at det kan ha vært en viss motstand mot den nye kirkeordningen, og at denne først og fremst tok form av passivitet - man unnlot å møte til messe ved bispevisitas, forsømte skyssplikten for presteskapet og lignende. I tillegg må man ta med i betraktning de mange sagnene om drap på prester fra denne perioden. Om disse sagnene har noen kjerne av sannhet er uvisst. Det er grunn til å påpeke at det er sagn fra 1700-tallet det dreier seg om. Det har likevel vært hevdet at de uansett viser at forholdet til det nye presteskapet ikke har vært preget av noen utpreget respekt.⁹¹⁶ Det aspektet ved den kirkelige nyordningen som ser ut til å ha skapt mest uro var tredelingen av tienden. Tradisjonelt hadde bøndene beholdt en fjerdedel av tienden til underhold av de fattige, men den nye kirkeordinansen hadde ikke med denne «bondeluten». I stedet skulle tiende deles i tre mellom konge, prest og kirke. Dette fremkalte protester i mange tiår etter reformasjonen.⁹¹⁷ Som vi har sett i kapittel 8.3, var denne konflikten ikke ny, det hadde også vært forsøk fra biskopene på å disponere bondeluten også tidlig på 1500-tallet.

Om den sosiale bakgrunnen for disse aksjonene eller konflikter i katolsk middelalder er det lite å si; undersøkelser foreligger ikke. Vi kan imidlertid generelt forestille oss at disse passive nektings- og obstruksjonsaksjonene har hatt en mer kollektiv karakter enn de mer aktive motstandsstrategiene i forhold til verdslig øvrighet. Av det burde følge at vi har å gjøre med en bredere sosial basis for motstanden. Dette må imidlertid bare forbli en hypotese.

Fogden

Når det gjelder fogden eller andre lokale ombudsmenns rolle som skyteskive for lokal misnøye, er vi på fastere grunn, både fordi det fremgår klart av kildene hva årsaker til misnøye var, og fordi dette har vært kartlagt i større grad. I en oversikt over større bondeaksjoner i Norge fra 1290 til 1660 viser Steinar Imsen for eksempel at det i all hovedsak var to forhold som utløste aksjoner: Skattepålegg eller de kongelige ombudsmenns fremferd, gjerne i kombinasjon.⁹¹⁸ Et viktig trekk er imidlertid at det var først og fremst fra ca. 1420 av at fogden eller andre ombudsmenn for alvor ble allmuens skyteskive. Aksjonene mot Jösse Eiriksson i Jemtland og Hermann Molteke i Borgarsysla var på mange måter blant de første i en bølge av aksjoner rettet mot fogder. Blant andre aksjoner kan nevnes supplikkvirksomhet i Vestfold i 1424, supplikk fra

⁹¹⁶ O. Kolsrud, «Folket og reformasjonen i Noreg», *Heidersskrift til Gustav Indrebø*, Bergen 1939: 23-53. Også trykt i S. Imsen og S. Supphellen, *Norske historikere i utvalg VII: Studier i norsk historie 1537 - ca. 1800. Lydriket 1537-1660*, Oslo/Bergen/Tromsø 1981: 112-135.

⁹¹⁷ Sogner 1961.

⁹¹⁸ Imsen 1990b: 88-92.

Orknøyene i 1426 over fogdefremferd, aksjon mot fogden i Ullensvang i 1446, og ikke minst all uroen i noen tiår fra 1490-tallet av som i stor grad var rettet mot fogder på Romerike, i Båhuslen, Gudbrandsdalen, Sunnmøre, Hedmark, Toten, Nordhordaland, Rogaland og Setesdalen. Senere på 1500- og 1600-tallet var fogden jevnlig gjenstand for klagemål og rettssaker.⁹¹⁹ Det kan imidlertid se ut til at forholdet har endret seg noe utover 1600- og 1700-tallet, og at man kan se en dreining i de ulovlige aksjonene mot mer rene skatteaksjoner.⁹²⁰ På den annen side var klager over embetsmenn et markant innslag i supplikk materialet fra perioden. Sannsynligvis har supplikk instituttets økte betydning gjort at misnøye med embetsmenn er blitt kanalisert inn i en slik rettslig-byråkratisk prosess, fordi sjansen til å nå frem med slike klager var relativt stor. Forsøk på å få fjernet eller satt ned skatter var det på den annen side mer usikkert om man ville nå frem med på lovlig vis, og terskelen for å gå til ulovlig aksjon for å nå disse målene kan derfor ha blitt lavere.⁹²¹

Vi kan altså konkludere med at alt tyder på at fra 1420-årene av var det et fellestrekk for hele det norske området at fogdene var et hovedmål for aksjoner og klager, og at dette var tilfelle i hele resten av vår undersøkelsesperiode. Dersom vi skal peke på noe spesielt, må det være at aksjonene mot sysselmannen i Jemtland på 1340-tallet var et unntak innenfor sin tidsperiode.

Kirken og fisket

Vi har sett at kirkelige institusjoner holdt hardt på fiskerettigheter både i Borgarsysla og Jemtland. Vi kan også finne spor av lignende konflikter fra andre deler av landet. For eksempel ser det ut til at Hovedøya kloster kan ha hatt problemer med fisket ved Modum.⁹²² Om fiskerettigheter ved Lyse kloster i Hordaland var det også strid på slutten av 1320-tallet.⁹²³ Her var det flere involverte parter, både Lyse kloster, Nonneseter kloster, sognepresten i Os og allmuen i området hevdet rettigheter til laksefisket i Oselva. Abbeden i Lyse kloster hadde prøvd å monopolisere fisket, men biskopen i Bergen avsa en dom hvor alle parter fikk lik rett til fisket. Halsnøy kloster var også involvert i en tilsvarende strid med allmuen i Suldal i Ryfylke noen år tidligere.⁹²⁴

Materialet er altså spinkelt, men peker i retning av at konfliktene i Enningdal og i store deler av Jemtland ikke var enestående hendelser. Fiskerettigheter ble sett på som spesielt viktige av kirkelige institusjoner.

⁹¹⁹ Njåstad 1994: 49-56, Nissen 1996: 40-110.

⁹²⁰ Lode 1978, Nilsen 1978, Sætra 1998.

⁹²¹ Supphellen 1978, Njåstad 1994.

⁹²² DN VI: 148, DN V: 113, DN II: 5, DN III: 592. Her må understrekes at den mulige konflikten her først og fremst kan sees gjennom innskjerping av oppsitterens rettigheter til halve fisket mot å utføre arbeidet for klosteret.

⁹²³ DN VIII: 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90.

⁹²⁴ DN II: 35, DN IV: 114.

Lov og rett

Her er vi tilsynelatende på tryggere grunn. I svært mange tilfeller, blir aksjonismen grunnlagt i at gammel lov og rett skal holdes. Var aksjonene rettet mot fogder, var det fordi de ikke fulgte lov og rett. Var klager rettet mot skatter, var det fordi disse ikke var i samsvar med gammel lov eller gamle privilegier. Fenomenet kan beskrives som «lovkonservatisme», og er en variant av den tyske argumentasjonen omkring «altes Recht». Nå må vi ta det forbeholdet at vi har lite supplikkmateriale fra før 1500-tallet. Men det vi har, peker i samme retning, og fenomenet trer klart frem i supplikker fra 1500- og 1600-tallet.⁹²⁵ Problemet her er -som ovenfor- at det er gjort lite systematisk forskning på problemet. Det kan se ut til at det først og fremst er Halvdan Kohts undersøkelser i *Norsk bondereising* som har vært referansepunktet for de antagelsene om en slik lovkonservatisme som ofte fremkommer i oversiktsarbeider.

Mobilisering i krisetid

Det siste fellestrekket er viktigheten av å kunne mobilisere allmuen i krisesituasjoner. Bakgrunnen for dette ligger i at begge områdene var grenseområder og var av strategisk viktighet.

Borgarsysla var i perioder krigsskueplass (1501-1504 og 1531-32), og feiden mellom Olav Galle og Hans Mule (1524) kan også delvis ha foregått her. Området var viktig fordi det lå mellom de tre viktigste befestningene i Sør-Norge: Tunsberghus, Akershus og Båhus. Forsøk fra svensk side på å beleire eller innta spesielt Akershus eller Tunsberghus måtte gjøre Borgarsysla til krigsskueplass. Dette ser vi under Knut Alvssons og Nils Ravalldssons militære operasjoner først på 1500-tallet. På samme måte blir Borgarsysla en del av Christian IIs oppmarsjområde vinteren 1531-32 i forsøket på å ta Båhus.

Jemtland var mindre direkte strategisk viktig. Men vi hører også her om militære hendelser. Vi kjenner til et svensk innfall i 1519. Området fungerte også som base for innfall i Trøndelag på 1450-tallet, da området ble holdt for Karl Knutsson i motsetning til resten av det norske riket som da var under Christian Is kontroll. Og i 1528-29 ser vi at Vincens Lunge syslet med planer om et militært innfall i Sverige fra Jemtland.

Denne strategiske viktigheten hadde områdene til felles med andre grenseområder med en viss befolkning. Vi ser det kanskje tydeligst i hertug Christian (II)s behandling av Hamarbiskopen Karl Jensson i 1509. Visekongen kunne i et grenseområde som Hedmark ikke tillate at en riksråd med slektsforbindelser til Sverige og militære ressurser i form av militære styrker og en befestet bisperesidens viste unnfalleshhet og tvetydighet ovenfor en bondeoppstand i en kriseperiode.

⁹²⁵ Koht 1926: 145-159.

15.3: Forskjeller

Vi finner også noen markante forskjeller mellom våre to undersøkelsesområder. Disse kan oppsummeres i 6 punkter. Vi skal kort se nærmere på disse forskjellene, før vi i neste kapittel skal drøfte årsakene til dem.

Lovlige og ulovlige strategier

Vi finner at å trekke konflikter inn for tinget var den foretrukne måten å løse konflikter på i Jemtland, mens terskelen for å gå til ulovlige aksjoner var vesentlig lavere i Borgarsysla. I tillegg ser vi at konfliktene i Jemtland ofte kom for retten etter initiativ fra allmuen, mens øvrigheten oftere var pådriver i Borgarsysla. Spesielt markant er forskjellen når det gjelder konflikter med kirkelig øvrighet, hvor kirken konsekvent søker en rettslig avgjørelse i Borgarsysla. I Jemtland er det motsatte tilfelle; her ble sakene brakt for retten på bøndenes initiativ.

Vold og ikke-voldelige ulovlige strategier

Det er også en markant forskjell på de ulovlige konfliktløsningene vi finner i de to områdene. Mens de ulovlige konfliktene i Jemtland i stor grad skjer i ikke-voldelige og lavintensive former, kan intensiteten være relativt høy i Borgarsysla. I Jemtland betyr ulovlige aksjonsformer stort sett tjuvfiske og lignende. Unntaket er skattenektingsaksjoner som i 1340-årene og da prosten ble jaget ut av området på 1370-tallet. I Borgarsysla finner vi oppstander, opprør og bønder som deltagere i krigshandlinger i tillegg til skattenekting, tjuvfiske og annen hverdagsmotstand.

Eiendomsrett, allemannsrett og nødrett

I Jemtland er flere av konfliktene, spesielt med kirken, basert på forskjellig forståelse av hva som er allemannsrett og privat eiendomsrett. Vi ser også at en slags nødrettsargumentasjon kunne bli brukt: Nød tilsidesatte eiendomsrett. Det er i konflikter om fiskerettigheter disse problemene oppstår. I Borgarsysla finner vi ikke at allemannsrett blir brukt som argument mot øvrigheten, med unntak av retten til å legge vei over annen manns (dvs. øvrighetens) eiendom.

Eiendom og skatt

I Borgarsysla var en stor del av konfliktene med den verdslige øvrighet utløst av økonomiske krav. Spesielt i de større oppstandene på 1430-tallet og fra ca. 1500 og utover ser dette ut til å ha vært sentralt. Skatt og andre krav spilte en mindre rolle i jemtenes konflikter med kongen. Her ser det mer ut til at det var konflikten om eiendomsrett som var i fokus. Vi ser det i rettssakene om ødegårder på midten av 1400-tallet, og vi ser det i konfliktene omkring Vincens Lunges avhendelse av krongods på 1520-tallet.

Mobilisering i krisetid

Det har vært viktig for tunge politiske aktører å kunne mobilisere allmuen militært eller politisk i unionspolitiske krisetider. I Borgarsysla var dette vellykket på den må-

ten at allmuen ser ut til å ha deltatt aktivt i militære handlinger og adelsledete opprør gjentatte ganger. Dette har sannsynligvis skjedd mot at bøndernes politisk mål og ønsker er blitt tilgodesett av de feidende og krigførende parter de kjempet for. I Jemtland har det vist seg vanskelig å mobilisere bønderne. Unntaket finnes på 1370-tallet og 1450-tallet. Det ser ut til at for å trekke jemtene inn i denne typen konflikter har man måttet gå veien om jemtens kollektive organer, og disse har ikke latt seg manipulere særlig lett.

Samlet ser vi altså at det finnes en rekke felles trekk for våre to undersøkelsesområder. Disse skal vi drøfte mot en europeisk bakgrunn i kapittel 17. Imidlertid skal vi i neste kapittel først forklare forskjellene mellom de to undersøkelsesområdene.

KAPITTEL 16: STRUKTURELLE ULIKHETER

Utgangspunktet for å forklare de forskjellene vi presenterte i forrige kapittel, vil være å se på strukturelle forskjeller i de to områdene. Vi skal først og fremst analysere de lokale rettslige strukturene, de lokale sosiale strukturene, graden av øvrighetsnærhet, og områdenes økonomiske potensial. Analysene vil vise i hvor stor grad disse strukturene kan forklare forskjellene.

16.1: Rettslige strukturer

Vi har sett at det var en distinkt forskjell på hvordan lokalsamfunnene i Østfold og i Jemtland brukte rettsvesenet når det gjaldt å løse konflikter med øvrigheten. Hvorfor satte allmuen i Jemtland sin lit til at konfliktene kunne løses tilfredsstillende på tinget, og hvorfor gjorde østfoldingene det i mindre grad? Og hvorfor argumenterte jemtene og østfoldingene forskjellig i sine konflikter med øvrigheten?

La oss først sammenligne hvordan de høyeste rettsinstansene fungerte; lagtinget i Sarpsborg/Tunsberg på den ene siden og Jamtmotet på Frösön og lagtinget på Sproteid på den andre siden.

Borgarting

Borgartinget regnes som det yngste av de 4 eldre lagtingene. Lagtinget ser ikke ut til å ha hatt bakgrunn som et allting, men som et representasjonsting. På 1300-tallet ble Båhuslen skilt ut som eget lagsogn, og det resterende området ser ut til i praksis å ha bestått av to rettskretser; lagtinget i Tønsberg og i Sarpsborg. Borgartinget på 13- og 1400-tallet var i stor grad basert på lagmannens autoritet. På 1300- og 1400-tallet var lagtinget knyttet til de faste stevner lagmannen holdt i Tønsberg og Sarpsborg. Jens Arup Seip mener også å kunne vise at lagtinget i Tønsberg ikke hadde noe organisert fremmøte fra bygdene som lå til tinget; at lagretten var en svakt utviklet institusjon her.⁹²⁶ I det hele tatt peker Seip på at Borgartinget i senmiddelalderen ser ut til å være det «svakeste» lagdømmet, svakt på den måten at lagtinget ser ut til å ha blitt lite brukt og hatt liten betydning, og at lagmannen i liten grad har drevet oppsøkende virksomhet utenfor Tunsberg. For Borgarsyslas del begrenset det seg til lagtingsmøte én gang om året; ved Petersmesse i slutten av juni. Ut over dette har østfoldbøndene

⁹²⁶ Seip 1934, A. Bøe, "Lagting", KLNMBd. 10, Oslo 1980: 178-184, D.A. Seip, "Borgarting", KLNMBd. 2, Oslo 1980: sp. 148-149.

måttet dra over fjorden til Tunsberg dersom de ønsket å legge sine saker frem for lagmannen. Ca. 1500 endrer dette seg, da får man en egen lagmann i Sarpsborg.

At lagmannen frem til ca. 1500 i stor grad residerte i Tunsberg og avholdt lagting i Sarpsborg én gang årlig, må ha bidratt til å distansere allmuen fra lagtinget. Lagmannen hadde på sin side sin autoritet fra kongen. Det kan imidlertid se ut til at lagmannen til dels også har vært rekruttert fra lokal elite eller lavadel, også fra Borgarsysla. Dette var også tilfelle før 1500, da lagmannen residerte i Tunsberg. Sigurd Sjo-varsson er et eksempel på dette.⁹²⁷ Når det gjelder lagrettemenn, er vi på usikker grunn i Borgarsysla. Seip peker på at bøndene i omlandet til lagmannen både i Tunsberg før ca. 1500 og Sarpsborg etter ca. 1500 i liten grad har vært trukket inn i lagtinget som nevndemenn eller domsmenn. I stedet er det byeliten som har assistert lagmannen. Det kan altså se ut til at lagtinget i Borgarsysla har spilt en relativt beskjeden rolle i rettsstellet utenfor Sarpsborg.

Jamtmot og lagtinget på Sproteid

I Jemtland på 13- og 1400-tallet finner vi noe uklare forhold når det gjelder øverste rettsorgan. På den ene siden har vi Jamtmotet, det årlige møtet ved Gregoriusmarkedet på Frösön i mars. På den andre siden har vi lagtinget på Sproteid. Lagtinget ser muligens ut til å ha avløst Jamtmotet etter hvert. Jamtmotet finner vi belagt i kildene tilbake til tidlig 1300-tall, mens lagtinget ikke kan belegges før 1449, og ikke med noen regelmessighet før slutten av 1400-tallet.

Jamtmotet kan neppe kalles et regulært ting. Det kan like godt ha hatt karakter av fortløpende «arbeidsmøter» i den tiden markedet varte. Det kan også godt være at markedet var det primære, og at sidefunksjonen som et forum for å løse kompliserte rettslige tvister og problemer utviklet seg ut fra dette. Like fullt må vi kunne si at senest i løpet av 1300-tallet har jamtmotet blitt allment akseptert som et slikt høyeste rettsorgan, både av allmue og øvrighet.⁹²⁸ Vi ser gang på gang at viktige saker og større konflikter ble avgjort «firir berget» den første uken i mars.

Lagtinget må derimot sees som en konglig initiert institusjon. Blant annet peker plasseringen av tinget til kongsgården ved Sproteid mot dette. Dette skillet mellom markedsfunksjonene og de rettslige funksjonene behøver ikke ha gått på tvers av allmuens interesser. Vi ser likevel at det tar et par generasjoner fra første gang lagtinget dukker opp i kildene til det har festet seg som institusjon. Sannsynligvis var lagtinget i 1449 resultatet av en spesiell politisk situasjon, og det kan ha falt ut av bruk igjen etter et par år.

Lagmannens rolle i Jemtland er også interessant. Vi finner lagmenn i området lenge før vi finner det faste lagtinget. Dette peker mot at Jemtland er blitt oppfattet -og oppfattet seg selv- som et rettsfellesskap lenge før landskapet kom inn i de faste former som lagtinget ga. Vi har også pekt på den interessante supplikken fra 1420, som mer enn antyder at lagmannen i Jemtland på dette tidspunktet ikke ble utpekt av

⁹²⁷ Opstad 1976: 245-256.

⁹²⁸ Holm 2000.

kongen, men valgt eller utnevnt av jemtene selv. Om dette har vært tilfelle tidligere, er usikkert.⁹²⁹ Fra lagtinget på Sproteid begynte å fungere, skulle man tro at jemtene rett eller mulighet til å velge lagmann ble mindre. Men en supplikk fra 1540 viser at lagmannen fremdeles ble valgt av allmuen – riktignok i forståelse med lensherren på Steinviksholmen. Det ser også ut til at lagtinget, eller landstinget som det etter hvert ble hetende, beholdt en stor grad av allmuekontroll. Blant annet ser vi at 24-mannskollegiet som sanksjonerte viktige avgjørelser snarere økte i betydning på 1500-tallet. Vi kan også se at lagtinget beholdt noe av jamtmotets karakteristika, som fast møtested og møtetid.

Dersom vi skal oppsummere forskjellene i hvordan de øverste rettsinstansene fungerte, må vi si at der Borgartinget og Borgarsysla var preget av et elite- og øvrighetsdominert ting med den kongelig utnevnte lagmann i spissen, var Jamtmotet og lagtinget på Sproteid i større grad preget av allmueinnflytelse. Borgartinget ser dessuten ut til ikke å ha spilt noe stor rolle ut over bysamfunnene i Tunsberg og Sarpsborg, mens Jamtmotet og lagtinget i Jemtland har vært et samlende organ for hele landskapet.

Lokale tingforsamlinger: Borgarsysla

Selv om den eldre Borgartingsrett ser ut til å regne med et relativt finmasket nett av fylkesting, halvfylkesting og herredsting, er det vanskelig å se dette manifestert i praksis. Vi finner likevel et fungerende system av lokale tingforsamlinger som har møtt på relativt faste steder. I tillegg var nemdevesenet velfungerende. Det er spesielt i de midtre delene av Borgarsysla vi ser det lokalrettslige apparatet i funksjon.

De lokale tingforsamlingene har fungert noe forskjellig i Jemtland og Borgarsysla. Dette ser vi blant annet i sakene mellom kirke og bønder. Mens kirken tok initiativ til å få løst konflikter i retten i Borgarsysla, var det omvendte tilfelle i Jemtland. Mye av grunnen til det kirkelige initiativet kan vi finne i officialens rolle. Fra 1390-tallet av, og frem mot 1500, var officialen meddommer eller enedommer i eiendomstvister hvor det var tvil om kirkens eiendomsrett til en eiendom. Bakgrunnen for dette var at man tolket Sættargjorden fra 1277 i retning av å akseptere denne kirkelige domsretten. Det er vanskelig å se at dette skulle kunne styrke bøndernes tillit til at det ville bli dømt i deres favør i slike konflikter. På den annen side ser det ut til at det var aksept fra lokalsamfunnet for at disse konfliktene kunne løses slik, og at eiendomstvister ellers også skulle løses i lokalrettslige fora. Bakgrunnen for dette må vi eventuelt søke i det tette forholdet mellom lokalsamfunn og kirke. I en helt annen grad enn hva tilfellet var med den verdslige øvrigheten var det kirkelige øvrighetssystem til stede i lokalsamfunnet gjennom sognepresten. Vi ser da også at mange av de eiendomskonfliktene eller grensetvistene som kom opp mellom kirke og øvrighet ble løst gjennom nemder og markegang før de kom for tinget. Dette bør tyde på et relativt godt samarbeidsklima.

⁹²⁹ Lagmannen Hallvard Ogmundsson på 1340-tallet ser f. eks. ut til å ha vært knyttet nærere til kongen. DN I: 303.

Når det gjelder konflikter med verdslig øvrighet, har vi sett at tingforsamlingene i liten grad ble benyttet som konfliktløsningsarena i Borgarsysla. Vi har i analysene av oppstandene i Borgarsysla sett at de ble ledet av det vi har valgt å kalle en elite fordi den tilhørte et øvre økonomisk skikt, og fordi den dominerte i lokaloffentlige sammenhenger, også på tinget. At denne eliten i så liten grad benyttet tinget til å løse sine konflikter med øvrigheten, men i stedet grep til ulovlige midler, peker igjen på at de rettslige fora ikke fungerte i denne sammenhengen. Det kan være flere grunner til dette. Vi har ovenfor pekt på fogden som gjenstand for misnøye. Muligens har øvrighetsnærværet også på de lokale tingene vært så markant eller av en slik art at tinget i disse konfliktene ikke tjente til allmuens -eller lokalelitens- fordel. Mye tyder på at den lokale eliten i Borgarsysla manglet eller hadde dårlig utviklede kanaler for kommunikasjon med øvrigheten. Forholdet mellom øvrighet og lokal elite har blant annet ført til at lokaltingene ikke har fungert som interaksjonsarena mellom øvrighet og lokalsamfunn. Noe av problemet bunner trolig i at den lokale eliten ikke var tilgodesett med kongelige ombud, men ble skjøvet til side av fremmede. Disse tok lite hensyn til lokalbefolkningen og lokalsamfunnets organer. Hendelsene på 1420- og 30-tallet peker mot denne forklaringen.

Lokale tingforsamlinger: Jemtland

I Jemtland var kirken effektivt hindret fra å kunne bruke rettssystemet til sin fordel som følge av avtalen mellom erkebiskopen i Uppsala og kongen fra 1303. Her ble domsretten utvetydig lagt til kongen. Selv om erkesetet utover 1400-tallet forsøkte å uthule viktige deler av avtalen, som for eksempel tiendebestemmelsene, ser vi få forsøk på å hevde den kirkelige domsrett i eiendomssaker i Jemtland. Resultatet var da også at de eiendomstvister som kom for retten i stor grad ble avgjort i bøndenes favør. Inntrykket av allmuekontroll over tinget forsterkes når vi ser at initiativet til å trekke disse sakene inn for retten like gjerne lå hos allmuen som hos kirken. Ellers må vi tro at det samme gjelder for Jemtland som for Borgarsysla: Den kirkelige øvrighet hadde et nært forhold til det lokalsamfunnet den virket i gjennom et permanent nærvær. Sogneprestene har vært en integrert del av lokalsamfunnet på en annen måte enn hva den verdslige øvrighet var.

I Jemtland ble også tingforsamlingene dominert av hva vi må kalle «bedre bønder». Denne grupperingen har imidlertid vært temmelig bredt rekruttert.⁹³⁰ Denne gruppen fant det i mindre grad nødvendig å gå til ulovlige aksjoner når konflikter med verdslig øvrighet skulle løses. Tydeligvis har kontrollen over tinget vært tilfredsstillende, også i disse sammenhengene.

Tinget som konfliktløsningsarena

Lovlig konfliktløsning har altså vært mer akseptert og brukt i Jemtland enn i Østfold. Hvordan kan vi forklare dette? Hovedforklaringen ser ut til å ligge i to forhold: Kommunikasjon oppad, og representativitet og legitimitet innad.

⁹³⁰ Wallman 1995.

Med kommunikasjon oppad mener vi at tinget har fungert som et interaksjonsforum mellom allmue og øvrighet. Dette forutsetter at øvrigheten har anerkjent tinget som allmueorgan, og brukt det aktivt. Det kan se ut til at det ha vært en viss forskjell mellom Borgarsysla og Jemtland her. Det kan se ut til at spesielt den verdslige øvrighet kan ha hatt mindre respekt for tingfelleskapet og tingforsamlingene i Borgarsysla enn i Jemtland. I Jemtland ser det ut til at øvrighetsrepresentantene i større grad har innordnet seg tinget som kommunikasjonsforum. Dette er et fenomen som kan ha hatt å gjøre med graden av øvrighetsnærver i områdene, og vi skal se nærmere på dette nedenfor (kap. 16.3).

Like viktig var tingenes og rettsstelletts representativitet og legitimitet innad i lokalsamfunnet. For å etablere et system eller mønster for konfliktløsning innenfor rettslige rammer måtte rettssystemet ha bred tilslutning. Når vi i Jemtland ser at det høyeste rettsorganet var en allemannsinstitusjon med bred søking, og at lokaltingene var arena for relativt brede lag av lokalbefolkningen, betyr dette at rettsvesenet generelt må ha vært oppfattet som hele befolkningens domene. Saker som har blitt ført her har dermed hatt stor tyngde, og avgjørelser som falt her har hatt stor autoritet. Dette kan delvis også forklare forskjellen i argumentasjon omkring nødrett og allemannsrett i Jemtland kontra eiendomsrett i Østfold. En inkluderende offentlighet kan argumentere med bredere eiendomsbegreper - en argumentasjon som inkluderer alle får tilslutning fra alle. Kontrasten til Østfold er slående. Lagtinget er en perifer institusjon, og både det og lokaltingene har vært dominert av en relativt snever krets. Argumentasjonen er mer konsentrert om «privat eiendomsrett», ikke retter som omfatter hele lokalsamfunnet. Vi ser at de sosiale strukturene har slått inn i rettsstellet. Vi skal se nærmere på hva disse strukturene har betydd i motstandssituasjoner generelt.

16.2: Sosiale strukturer

Vi har pekt på at en lokal økonomisk og sosial elite dominerte bygdeoffentligheten, både i Borgarsysla og i Jemtland. Likevel er det åpenbart at elite i Jemtland og Borgarsysla var to forskjellige ting. Forskjellene mellom de sosiale strukturene i de to områdene var store. Vi skal se litt nærmere på dem, og diskutere om forskjellene kan hatt betydning for den politiske «motstandskulturen».

Borgarsysla

Den beste innfallsvinkelen for å si noe om sosiale strukturer vil være å se på eiendomsforholdene og graden av økonomiske forskjeller. Skal vi oppsummere hva vi kan si om de sosiale strukturene i Borgarsysla ut fra eiendomsforholdene kan vi se enkelte særtrekk. Først og fremst ser vi at adelsgoods- og dermed adel- dominerte på en måte vi finner lite av ellers i Norge. Disse skattefrie adelsgoodsene var i tillegg konsentrert til ytreluten av Borgarsysla, slik at vi for dette området kan snakke om et område som hadde fellestrekk med sør-Sverige og Danmark.

Det var personer fra disse kretsene som var ledere i noen av de store oppstandene og aksjonene: Amund Sigurdsson og Galle-brødrene. Men i det store og det hele

finner vi likevel ikke personer med denne bakgrunnen i aksjoner mot øvrigheten. Det var derimot en bredere krets av bønder som enten var selveiere eller leilendinger under kronen eller kirken. Adelenes egne leilendinger finner vi sjelden i denne gruppen. Gårdene disse lederne kom fra, var som regel av godt over gjennomsnittlig størrelse i de sogn eller tinglag de kom fra. I den sammenheng er det viktig å ha i mente at i Borgarsysla var forskjellen i størrelse på små og store gårder betraktelig. Når gårdene var over gjennomsnittlig størrelse, betyr det at den økonomiske -og sosiale- avstanden til store deler av bondesamfunnet har vært betydelig. Dette er et poeng som også har sin gyldighet selv om brukerne ikke nødvendigvis eide den jorda de drev - å drive en stor gård har uansett gitt stort økonomisk utbytte og høy sosial status.

I indre Østfold var bildet noe annerledes. Også her finner vi at bønder fra mer enn gjennomsnittlig store gårder var de som var involvert i tvister med øvrigheten. Men forskjellen mellom topp og bunn var mindre her. Og når vi ser på det lave antallet bruk i områder som for eksempel Øymark eller Rømskog, må vi kunne gå ut fra at de sosiale skillene må ha blitt mindre relevante i såpass tette samfunn.

De økonomisk og sosialt dårligere stilte bøndene i Østfold finner vi i liten grad i kildene som aktive opponenter mot øvrigheten. Unntaket er eiendomstvister med kirken, men her er de knapt nok med av egen fri vilje - det var kirken som hadde initiativet i disse sakene. Vi må kunne tro at blant den anonyme masse av Amund Sigurds-sons medhjelpere og Knut Alvssons og Olav Galles fotfolk har disse sosiale gruppene vært representert. Og i de større skattenektingsaksjonene er det liten grunn til å tro at de har holdt seg utenfor. Likefullt må vi kunne si at Borgarsysla -spesielt ytreluten- var sosialt differensierte samfunn, og det var elitens oppgave å handle politisk. Det var også eliten som dominerte lokaloffentligheten. Lokaloffentligheten har med andre ord ikke vært representativ for hele befolkningen. Vi ser her at lokalsamfunn ikke bare var avgrenset oppad, men også nedad.

Jemtland

Eiendomsforholdene i Jemtland har så vidt jeg har kunnet se ikke vært behandlet systematisk.⁹³¹ Edv. Bull har imidlertid en gjennomgang av krongods fra 1565, hvor han konkluderer med at det dreier seg om «ikke noen helt liten godsmasse». Kirkegodset regner han derimot har vært «langt ringere».⁹³² Inntrykket bekreftes hvis man ser nærmere på *Räfsten* fra 1613. I ransakingsprotokollen fra 1613 finner vi regnet opp for hver enkelt gård gårdens størrelse og eiendomsforhold, med unntak av de gårdene hvor oppsitterne ikke hadde svoret svenskene troskap. Av protokollen kan vi se at de jemtske gårdene i stor grad var eid av oppsitterne eller andre bønder. Forholdet var altså at store deler av jorda i Jemtland frem til 1613 var i bondeie. Adel, kirke og konge var lite dominerende jordeiere.

⁹³¹ Helge Salvesen behandler i sin avhandling *Jord i Jemtland* først og fremst virkningen av agrarkrisen i senmiddelalderen mht. til busetningsekspanjon og -kontraksjon, jordpriser med mer. Han berører i liten grad eiendomsforholdene, f. eks sammensettingen av krongods og kirkegods. Salvesen 1979.

⁹³² Bull 1927/70: 94-99.

Blant bøndene selv var det selvfølgelig skiller. Størrelsen på skatten vi finner i 1560-årene varierer, med en hovedtyngde av skatteyttere som betalte mellom 6 og 12 øre i skatt. Vi har også sett at det fantes et lite, men markant innslag av håndgangne menn og adel i det jemtske samfunnet, spesielt på 1300-tallet. Likevel må vi kunne si at forskjellen mellom topp og bunn i det jemtske samfunnet må ha vært atskillig mindre enn i Borgarsysla.⁹³³ Inntrykket blir forsterket når man tar i betraktning at de fleste sognene/tinglagene i Jemtland var relativt små og oversiktlige, og sjelden besto av mer enn ca. 20 gårder. Også dette kan ha virket i retning av å jevne ut forskjeller. I tillegg vet vi at ombud og oppgaver i rettsstellet ikke entydig var forbeholdt den økonomiske eliten.

Sosiale forskjeller og konfliktløsning

Hva hadde dette sterkere preget av egalitet i Jemtland å si for konfliktløsning? Vi kan anta at mindre sosiale forskjeller og større egalitet vil føre til at flere deltar i offentligheten, dvs. i den rettslige sfæren. Dette vil i sin tur gi større legitimitet innad i lokalsamfunnet til de rettslige institusjonene og den offentlige arena generelt. Dette kan forklare den temmelig diffuse sosiale profilen vi finner på dem som var i konflikt med øvrigheten i Jemtland: Konflikter ble løst på tinget, og på tinget deltok alle. I Borgarsysla finner vi et mer differensiert samfunn, hvor en snevrere elite dominerer lokaloffentligheten. Denne eliten klarte på sin side ikke å beholde sin posisjon som mellomledd mellom lokalsamfunnet og den verdslige øvrigheten. Derfor grep den i større grad til utenomrettslige og ulovlige aksjonsformer.

16.3: Øvrighetsnærvær og herredømme

En faktor som ytterligere kan ha medvirket til å styrke eller svekke lokaloffentligheten er øvrighetsnærværet. Lokalsamfunnets posisjon ovenfor øvrigheten vil ikke bare være avhengig av legitimitet innad, men også av øvrighetsnærværets art. Vi skal i det følgende se nærmere på øvrighetsnærværets karakter i Borgarsysla og Jemtland.

Kirkelig øvrighet i Borgarsysla

Vi har allerede sett på officialens rolle i eiendomstvister. At en slik kirkelig domsrett kunne gjennomføres, var avhengig av to ting: nærhet til bispesetet og støtte fra kongen. Når det gjelder nærhet til bispesetet var officialen normalt medlem av domkapitlet i Oslo og kan ha hatt et prebende med eiendommer i Borgarsysla som en del av sitt underhold. Vi har sett at kombinasjonen prost i Eidsberg eller Sarpsborg og korsbror var vanlig, og en del tyder på at en av prostene i Borgarsysla periodevis har vært tiltrodd officialembedet. Med lokalkunnskap og biskopen i ryggen har man kunnet gå langt. Men med lagmannen - og i enkelte tilfeller riksråd eller dronning- til å støtte opp under avgjørelser har man kunnet gå enda lenger. Sogneprestene har kunnet regne

⁹³³ Blant annet ser det ut til at lav skatt ble «kompensert» av høy avrad, slik at forskjellene i beskatning kan ha vært noe mindre enn det først ser ut til.

med å ha dette apparatet i ryggen. Ut fra dette ser det ikke ut til at kirken har hatt store problemer med å kreve inn tiende eller andre avgifter. Vi finner i hvert fall få spor av dette i kildene.

En siste institusjon som må nevnes er Varna kloster. Klosteret ble en viktig institusjon utover 1400-tallet. Dets donasjoner kom i all hovedsak fra adelige, og dets ideologiske fundament var i særlig grad knyttet til riddersvesenet. Denne institusjonen må ha hatt betydelig støtte fra adelen, som må ha sett den som «sitt» kloster.

Samlet må vi si at det kirkelige øvrighetsnærværet i Borgarsysla var sterkt: Nærhet til bispesetet gjorde kommandolinjene korte for å gjennomføre biskopens politikk, kongelig vilje til å støtte kirken i kontroversielle saker har gitt kirken rettslige fortrinn, og i tillegg har man hatt et kloster med adelen som sin fremste verdslige støttespiller i området.

Kirkelig øvrighet i Jemtland

Bildet er et ganske annet i Jemtland. Det eneste sammenlignbare punktet måtte være et relativt høyt antall sogn. Man har diskutert årsakene til det høye antallet kirkesogn i Jemtland. Sannsynligvis var kristningsprosessen et lokalt initiert fenomen, og sogneorganisasjonen kom derfor i stor grad til å følge gamle bygdegrenser fra starten av.

Bortsett fra en temmelig tett sogneinndeling har det kirkelige øvrighetsnærværet vært svakt. Det mest åpenbare trekket er at Jemtland lå under erkebiskopen i Uppsala kirkelig, men under den norske kongen verdslig. I perioden 1380-1450 spilte dette kanskje mindre rolle. Men hele forholdet mellom konge og kirke var regulert i en avtale som med all tydelighet var fremforhandlet på kongens premisser. Denne avtalen beskar kirkens rettigheter sterkt, og den kunne brukes av allmuen selv for å begrense kirkens økonomiske fordringer. Dette skjedde da også. I tillegg har åpenbart det økonomiske fundamentet for sognekirkene vært svakt. Det ser blant annet ut til at fattigluten av tienden i Jemtland gikk til å underholde sogneprestene.

Geografisk var også Jemtland stort sett perifert i forhold til bispesetet. Ragunda utgjorde noe av et unntak, området lå nær kysten og hadde relativt gode kommunikasjoner til naboregionene i Sverige. Det er da også her vi finner en aktiv erkebiskopelig eiendomspolitikk. Skogsstrekningen vestover til det «egentlige» Jemtland ser ut til å ha hindret en like intensiv politikk der, med et lite unntak for «herberget» Stugun, midtveis mellom Ragunda og Jemtland. Dette endret seg noe etter hvert som prostembedet i Jemtland fikk større tyngde. På 1300-tallet hadde det ikke større autoritet enn at befolkningen ser ut til å ha jaget prosten ut av Jemtland. Etter hvert ser det ut til at prosten har fått en noe større innflytelse, også i rettsstellet gjennom det såkalte «prostetinget». Prosten Erik Andersson på 1520- og 30-tallet hadde slik sett en relativt stor autoritet, ikke minst fordi han hadde Gustav Vasa i ryggen. Enkelte av erkebiskopene i Uppsala viste også mer initiativ ovenfor sine nordlige områder enn andre, for eksempel Jakob Ulvsson. Likevel må vi kunne si at kirkens posisjon i Jemtland var svak når det kom til gjennomføring av biskopens politikk i området.

Verdslig øvrighet i Borgarsysla

Vi har sett at Borgarsysla var oppdelt i 12-16 skipreider, og at disse skipreidene lå til grunn for en rekke mindre forleninger i senmiddelalderen. Enkelte av disse forleningene lå relativt fast gjennom hele perioden. Først og fremst var Varna og Våler stort sett lagt til Mariakirken i Oslo. Ellers ser det ut til at området har vært relativt fragmentert når det gjelder den verdslige øvrigheten. I praksis har kongelig øvrighet blitt delegert etter tre prinsipper: Som faste forleninger til viktige institusjoner (f. eks. Mariakirken), som forleninger til lokal adel (Bolt, Galle, Grot m.fl.) og som kongelig «belønning» til lojale støttespillere (f. eks. Krummedikene). Spesielt i det siste tilfellet har utøvelsen av myndighet blitt delegert til lokale representanter (fogder, ombudsmenn). Vi har sett at disse kunne bli målet for lokalsamfunnets misnøye. I argumentasjonen fra 1436/37 anførtes det som et klagepunkt mot fogdene at de var utenlandske og ikke kjente landets lov og sedvane. I hvilken grad sysselmenn og lensherrer som ikke selv var til stede i sine len har benyttet seg av sine egne tjenere som lokale administratorer er usikkert. Men klagemålene tyder på at det ikke var uvanlig. Også de lokale adelsmenn som hadde eiendommer, len eller sysler i området hadde sine folk i aksjon, noe vi blant annet har sett var tilfellet med Olav Galle og hans svein Lasse Pedersson som ble drept (kap.8.2). Vi må tro at disse fogdene og andre ombudsmenn i større grad var rekruttert lokalt, og hørte lokaladelens klienter.

Andelen krongods eller adelsgods må også sees i sammenheng med øvrighetsnærvær. Jo større andel krongods, jo flere maktmidler hadde den verdslige øvrighet til disposisjon. Andelen krongods i Borgarsysla var relativt lav i norsk sammenheng, ca. 4% i 1661. Tar en i betraktning at dette inkluderer det gamle kirke- og klostergodset, må en regne med en noe lavere prosent før reformasjonen. Derfor har ikke sysselmenn og fogder kunnet spille på rollen som representant for jordeier ovenfor leilendinger i spesielt stor grad.

Dette bildet blir straks mer komplekst dersom man ser på sammensmeltingen av rollene som adelig godseier og kongelig ombudsmann. I denne sammenhengen kan det rett og slett være vanskelig å se hvor kongens makt slutter og privatpersonenes makt begynner. Her er det grunnlag for å reise spørsmålet om det tyske «Herrschaft»-begrepet kan være relevant for å forstå de politiske strukturene. Vi har i kapittel 2.2 behandlet «Herrschaft/herredømme»-begrepet, og pekt på at vi forstår det som rettigheter knyttet til jord. I Norge er dette begrenset til landskyld og bygselsavgifter. At domsrett følger jordeiendom eller blir delegert til privatpersoner i forbindelse med kongelige forleninger finner vi ikke i Norge, med unntak av birkeretten i Larvik og Jarlsberg på 16- og 1700-tallet.⁹³⁴ Også i privilegiepolitikken skal man lete godt for å finne noe som minner om Herrschafts-rettigheter som pliktarbeid, monopol på f. eks. møller og lignende, og ikke minst et så sentralt element som jordherrens arverett til sine bønder. Det finnes unntak i den kongelige privilegiepolitikken overfor enkeltper-

⁹³⁴ Selv om vi på 15- og 1600-tallet finner tendenser til at større adelige godseiere forsøkte dette i områder hvor større godsmengder var arronderte, f. eks. i forbindelse med Austråt-godset på Fosen. Se NHD 1597: 152-153.

soner og enkelte institusjoner, spesielt i forhold til Mariakirken i Oslo. Mariakirken hadde for eksempel utstrakte privilegier i sine sysler i retning av alle rettigheter knyttet til skog, vann, havner, beite, møller, saltkokingsanlegg, jakt og så videre. Bare i Varna og Våler ser det ut til at privilegiene har vært innskrenket til leidangen.⁹³⁵ Disse privilegiene ble fornyet gjennom hele 1300-tallet. Dette må bety at disse rettighetene har festet seg som noe mer permanent, og man kan i praksis si at en del kongelige rettigheter har vært delegert i et slikt omfang og over så lang tid at en kan snakke om at Mariakirken i disse områdene har hatt «herredømme» i utstrakt grad. Vi vet imidlertid ikke hvordan dette har vært forvaltet i praksis. Vi har sett at det i Varna og Våler var enkelte problemer for Mariakirken med å håndheve sine rettigheter. Dette kan tyde på at man administrativt ikke nødvendigvis var i stand til å utnytte de mulighetene som lå i de omfattende privilegiene.⁹³⁶ Ut over Mariakirkens varige privilegier, er Havtoresønnenes forlening for Borgarsysel og Havtore Jonssons gavebrev på Borregård interessante. Forleningen av hele Borgarsysla må regnes som en omfattende forlening av et område hvor slekten fra før hadde store eiendommer. Forleningen ble imidlertid inndratt ved en riksrådsdom i 1347.⁹³⁷ Argumentet mot Havtoresønnene var at kongen ikke kunne gi en så stor forlening med lenger varighet enn sine levedager. Konsekvensen av dette var at en ikke kunne regne med å sitte med viktige forleninger på livstid, for ikke å snakke om at slike sysler kunne gå i arv. På den annen side har vi kong Håkon 5s gavebrev på Borregård til Havtore Jonsson i 1312.⁹³⁸ Dette ble fornyet både i 1447, 1470 og 1507.⁹³⁹ I det opprinnelige brevet fra 1312 heter det at ingen skal hindre Havtore eller noen av hans arvinger i «nockorom lut». Hva disse rettighetene går ut på, vet vi ikke. Men at Borregård ble liggende under samme familie i over 200 år kan ha bidratt til å feste en del rettigheter permanent.

Alle eksemplene ovenfor er imidlertid eksempler på "Herrschaft" som resultat av kongelige privileger, så å si et herredømme av kongens nåde. Det illustrerer godt hva vi drøftet i kapittel 2.2, nemlig at herredømme i Norge springer ut av kongens eller kirkens domene, ikke av jord og land.

Dette behøver imidlertid ikke ha stått i veien for at kongelig delegert makt og privat jordeiermakt kan ha smeltet sammen til herredømme-utøvelse av den art vi har sett i Sveits. Vi er her inne på et vanskelig område å undersøke, men skal gjøre et forsøk ved å se nærmere på en del av de personene som utøvde makt både på egne og kongens vegne. Kildematerialet er tynt, men vi skal forsøke å se litt nærmere på fem personer, brødrene Ogmund og Sigurd Berdorsson, Hermann Molteke og brødrene Olav og Gaute Galle.

De tre første tilhørte Bolt-slekten, Hermann Molteke gjennom giftermål. Når det gjelder Bolt-slektens eiendommer i Borgarsysla, er den beste oversikten gitt av Hen-

⁹³⁵ Blom 1967: 418-450.

⁹³⁶ Ibid: 440-443.

⁹³⁷ NGL anden Række bd. 1: 377.

⁹³⁸ DN III: 97.

⁹³⁹ NGL anden Række bd. 1: 303, bd. 2: 197, bd. 3: 294.

ning Sollied.⁹⁴⁰ Gjennom sin kartlegging av den egentlige Bolt-slekten, dvs. etterkommere etter Kolbein på Flesberg i Våler, viser han at slekten opprinnelig må ha hatt hovedtyngden av sine eiendommer i Våler. I løpet av 13- og 1400-tallet utvides godssamlingen(e) gjennom giftermål, kjøp og arveskifter. Fra ca. 1400 var Tom i Våler slektens hovedgård. I løpet av første halvdel av 1400-tallet ser vi at de forskjellige Bolt'er, først og fremst Ogmund, Sigurd og Ogmunds svigersønn Hermann Molteke, eide store mengder gods i ytreluten fra Hobøl i nord til Idd i sør. Hovedtyngden lå i Våler/Råde/Mossedal-området. Her ser vi et interessant trekk, nemlig at Bolt'ene ser ut til å ha hatt forleninger i områder hvor de ikke eide spesielt mye gods. Herman Molteke var fogd i Skaun/Rakkestad, mens Sigurd Berdorssons konflikt om hogst var i Marker. Når det gjelder denne konflikten, har imidlertid Henning Sollied påpekt at gården det var snakk om var i Sigurd Berdorssons eie, og at man ikke kan belegge at Sigurd hadde forleninger i Borgarsysla i det hele tatt.⁹⁴¹ Broren Ogmund hadde derimot sannsynligvis deler av eller hele Borgarsysla i forlening mot slutten av 1300-tallet. Men når det gjelder Ogmund er det lite vi kan finne av konflikter med bønder som tyder på at han kan ha benyttet sin stilling som kongens sysselmann til å fremme sine private interesser. Vi har imidlertid et en sak som *kan* peke i den retning. Det dreier seg om en sak vi har behandlet i kapittel 7, konflikten mellom Ogmund Berdorsson og Eilif i Helin om østre Helin i Spydeberg.⁹⁴² Eilif Torleifsson mistet deler av gården etter å ha stilt den i pant for leidangsfall, et pant han ikke klarte å innfri. Av domsbrevene kan det imidlertid se ut til at jordeiendommen ble overdratt til herr Ogmund personlig. Det nevnes heller ikke i noen av brevene at Ogmund var kongens sysselmann, til tross for at det var leidangen som var konflikten kjerne. Ogmund kan altså ha brukt en forseelse mot kronen til å øke sitt personlige jordegods. Dette kan i og for seg også ha foregått i gjensidig forståelse; såttnål.⁹⁴³ Måten saken trakk i langdrag på tyder imidlertid på at det ikke var noen felles forståelse av hvordan saken skulle løses. Her ser vi forøvrig at Ogmund Bolt opererte i et område som ikke var kjerneområdet for hans eiendommer.

Skal vi trekke noen konklusjoner om de tre Bolt'ene, må det være at de i liten grad ser ut til å ha blandet sammen rollen som privat jordeier og kongelig ombudsmann. Ogmund og Sigurd Berdorssønner ser i det hele tatt ut til å ikke ha hatt noe spesielt konfliktfylt forhold til allmuen. Hermann Molteke på sin side hadde dette til overmål, men da utelukkende i egenskap av å være kongens fogd i et område han ikke hadde muligheter for å utøve privat makt i noen større grad. Det ser også ut til at Molteke etter hvert har moderert fremferden sin kraftig, og fremstått mer som en «vanlig» adelsmann i området.⁹⁴⁴

⁹⁴⁰ Sollied 1939-41.

⁹⁴¹ Ibid: 293-294.

⁹⁴² DN IX: 196, 198, 206, 207.

⁹⁴³ S. Imsen, "Straff", KLNMBd. 21, Oslo 1980: Sp. 318-325.

⁹⁴⁴ DN II: 697, 710, DN XXI: 344.

Brødrene Olav og Gaute Galles jordeiendommer er det vanskeligere å få oversikt over. Det ser ut til at de to har hatt henholdsvis Tom i Råde og Nygård i Tune som sine setegårder. Olav Galle makeskiftet i 1515 til seg Tom fra Hermann Moltekes oldebarn Anne Ottedatter Kane, en slektning av hans mor.⁹⁴⁵ Om makeskiftet indikerer en arronderingspolitikk er uvisst, men ut fra hva man vet om adelige godspolitikk i perioden, er ikke dette usannsynlig.⁹⁴⁶ På midten av 1600-tallet kan vi rekonstruere Tom-godset gjennom matrikkel-arbeidet, og ser at det dreier seg om en betydelig godsmengde i all hovedsak konsentrert til Råde og Svindal, men med enkelte eiendommer i Varteig, Onsøy, Rygge og Våler.⁹⁴⁷ Nygård i Glemmen i Tune var på sin side Gaute Galles setegård. På midten av 1600-tallet kan vi i matrikkelarbeidet finne en rekke gårder i området som skyldte til Nygård. Disse gårdene befant seg i Tune, Onsøy, Rygge og Våler.⁹⁴⁸ Vi kan altså gå ut fra at vi har å gjøre med to gods kompleks med hovedtyngden i henholdsvis Våler/Svindal og Tune. Brødrenes forleninger i området vet vi ikke så mye om, men Gaute Galle satt i hvert fall med Rygge, Åbygge (dvs. også Tune) og Idd. Dette betyr at han hadde i len det området hvor hans setegård lå og hvor han hadde deler av sitt gods. Olav Galle hadde før han ble høvedsmann på Akershus, Jemtland, Sparbu og Gauldalen som len. Etter at han ble fratatt disse lenene i 1527, ble han forlent med Solør, Råde og Ingedal.⁹⁴⁹ Her ser vi altså et skifte, fra større forleninger i et område relativt fjernt fra de private godsinteressene til et lenskompleks i det absolutte kjerneområdet for hans private interesser. Vi kjenner -i likehet med for Bolt-brødrene- lite til hvordan Galle-brødrene taklet den kombinerte rollen som lensherre og godseier. Når det gjelder Gaute Galle, har vi sett at han på 1530-tallet ser ut til å ha kommet godt ut av det med allmuen i sitt område. Skussmålet han fikk fra bøndene i 1536 tyder på det. På den annen side ser vi at skattektingaksjoner og annen obstruksjon har vært konsentrert til Rakkestad og Tune. Imidlertid vet vi ikke om Gaute Galle satt med Tune på dette tidspunktet. Om Olav Galle vet vi at han var en langt mer uvøren herre. Vi har vært inne på drapssaken fra 1509, da en av de fattigere bøndene i Råde drepte Olav Galles fogd i selvforsvar.⁹⁵⁰ Vi legger merke til at drapet skjedde i Råde, hvor Tom-godset lå. På den annen side var Olav Galle ennå ikke kommet i besittelse av selve Tom på dette tidspunktet. Han hadde heller ikke området i forlening, det hadde herr Knut Knutsson. Vi må likevel tro at det var et av hans godsmessige «interesse-områder». Drapsmannen Olav Gunnarsson fra Kåpegot søkte tilflukt hos sognepresten i Råde da han lyste på seg drapet; han var leilending under prestebordet. Episoden peker på at Olav Galle må ha manglet respekt for lov og rett. Man skulle tro at han ville komme på kant med allmuen i Råde i enda større grad på slutten av 1520-tallet, da han også var lensherre. Det er imidlertid

⁹⁴⁵ Om Toms eiendomshistorie, se N. Stene, «Tom i Råde», *Norsk slektshistorisk tidsskrift* VII (1939): 76-100.

⁹⁴⁶ Weidling 1996: 344-353.

⁹⁴⁷ *Matrikkelen 1647*: 145, 147, 166, 171, 172, 173, 175-177, 180, 182, 183, 190, 199, 200.

⁹⁴⁸ *Matrikkelen 1647*: 139, 142, 148, 167, 190, 197.

⁹⁴⁹ NRR I: 12.

⁹⁵⁰ DN XI: 287.

ingenting i kildematerialet som tyder på dette. Nå levde Olav Galle ikke lenge etter at han fikk denne forleningen i 1527, han ser ut til å ha avgått ved døden i 1531.

Skal vi oppsummere muligheten for at den lokale adelen i praksis utøvde «herredømme» etter tysk mønster i Borgarsysla, så ser det ut til at dette i liten grad skjedde. Til dels ser det -på 1300- og tidlig på 1400-tallet- ut til at den lokale adelen ikke fikk forleninger der hvor deres godsinteresser var størst. På 1500-tallet er bildet noe annerledes, grensene mellom privat og kongelig makt ser ut til å ha blitt mer uklare i lenspolitikken, og mulighetene for å blande roller ble større. Men ingenting tyder på at dette har skjedd i noen særlig grad.

Selv om forleningsprinsipper og ombudsmennenes lokale tilknytning varierte, kan man peke på et felles trekk ved øvrighetsnærværet i Borgarsysla: Det var sterkt. Området var relativt lite, men delt opp i relativt mange sysler/len. Sysselmennene ser også ut til å ha hatt et godt utbygd støtteapparat i form av lokale fogder og ombudsmenn. I tillegg har en del sysselmenn/lensherre i slutten av perioden hatt godsinteresser i området de bestyrte, og har dermed kunne øve press på allmuen både som kongens mann og som jordeier. Om dette skjedde, er det vanskelig å si noe om. Øvrigheten har altså hatt små og oversiktlige områder å bestyre, og til dels hatt flere strenger å spille på.

Verdslig øvrighet i Jemtland

På 1300-tallet var Jemtland under én sysselmann. Denne sysselmannen ser i perioder ut til å ha hatt minst én fogd til å hjelpe seg, gjerne i Ragunda. Allerede her ser vi en viktig forskjell til Borgarsysla. Geografisk sett var det området sysselmannen og hans eventuelle fogd(er) skulle administrere, svært omfattende. Jemtland var ca. 9 ganger større enn Borgarsysla. Nå var befolkningen i stor grad konsentrert til Storsjøbygdene med tilstøtende elvedaler, samt Ragunda og Hammerdalføret. Likevel snakker vi om et betydelig område. Å skulle utøve noe mer enn overfladisk kontroll må ha krevd samarbeid med de lokale elitene. Vi finner da også, fremdeles på 1300-tallet, at det i Jemtland var enkelte håndgangne menn som fungerte som støttespillere for sysselmannen. Hvor mange de var, er det vanskelig å si. Vi finner ikke mer enn to eller tre belagt samtidig i kildene. Dette var på 1340-tallet, den mest «myndighetsintensive» perioden i Jemtland. Men vi ser også at i en konfliktsituasjon som den som fant sted på 1340-tallet, kunne ikke sysselmannen regne med støtte fra andre enn disse. De lokale fremste blant likemenn allierte seg derimot *mot* sysselmannen.

Utover 1400-tallet ble det verdslige øvrighetsnærværet i Jemtland svekket. Senest fra dronning Dorothea mottok Jemtland som morgengavelen i 1445 var ikke lensherren lenger til stede i lenet. Dorothea administrerte lenet gjennom én fogd, som riktignok må ha vært spesielt kompetent. Etter slutten av 1300-tallet finner vi ikke lenger hirdmenn eller håndgangne menn i Jemtland. Øvrighetsnærværet ser ut til å ha blitt redusert til den ene fogden og de personer han måtte klare å binde til seg. Om fogden hadde lønnede medhjelpere vet vi ikke, men vi kan gå ut fra det. Episoder av maktbruk som den Peder Helsing var involvert i i 1515, tyder på det.

1520- og 30-tallet viser oss igjen økt øvrighetsnærvær. Etter at Olav Bagge var blitt refset for ikke å ha vært tilstede i lenet sitt, fikk man i Vincens Lunge en lensherre som fulgte opp sine forpliktelser både ved periodiske personlige nærvær og ved et godt samarbeid med den fremste lokale adelsmannen. Dette ble likevel nokså episodisk.

Den lille andelen krongods i Jemtland var nok en svakhet ved det kongelige øvrighetsnærvær. Dersom en større andel av befolkningen ikke bare hadde vært kongens undersåtter, men også hans leilendinger, ville dette gitt sysselmann og fogd flere strenger å spille på. Denne muligheten var imidlertid stort sett ikke til stede.

Det siste punktet vi diskuterte for Borgarsysla - «Herrschaft» - ser ikke ut til å ha hatt noe betydning i Jemtland. Den eneste adelslekten som i noen grad kunne ha blandet sammen private interesser som jordeier med kongelig delegert myndighet var Skåncke-slekten. Den ser imidlertid ikke ut til å ha hatt sysler eller len i noen særlig grad. Unntaket er Ønd Petersson som var sysselmann sent på 1300-tallet og Ørjan Karlsson som var lensherre under Karl Knutsson Bonde. Om Ønd Peterssons sysselmannsgjerning vet vi lite. Ørjan Karlssons sysselmannsperiode må karakteriseres som en episode.

Skal vi sammenfatte, må vi si at kongemakten var lite nærværende i Jemtland. Stort sett må det ha dreid seg om tre-fire personer, med et mer eller mindre godt utviklet samarbeidsforhold til deler av den lokale eliten. Disse personenes maktgrunnlag var ytterligere begrenset av at de ikke representerte kongen som noen dominerende jordeier, og heller ikke selv i særlig grad eide gods i Jemtland. De var begrenset til å være skatteoppkrevere og representere kongen på tinget, og dette gjorde de med få maktmidler til disposisjon.

Øvrighetsnærvær og motstandsformer

Graden av øvrighetsnærvær kan til en viss grad forklare forskjeller i motstandsstrategier. I Jemtland ser vi at øvrigheten stort sett ikke har hatt muligheter for å øve sterkt press - kommunikasjonene har måttet foregå på allmuens premisser, det vil si gjennom rettssystemet. I Borgarsysla ser vi at øvrighetsnærværet var langt sterkere - og kan ha blitt oppfattet som trykkende. Kombinasjonen av små embetsdistrikter, øvrighet utenfra og liten interaksjon på tinget har åpnet for ulovlig og tildels voldelig motstand. Kombinasjonen lokal adel/embetsmann kan på 1500-tallet ytterligere ha forsterket ovenfra-presset og dermed tendensen til ulovlige konfliktstrategier fra allmuens side. Vi kan her se en interessant parallell til Winfried Schulzes observasjoner fra det tysk-romerske riket i tidlig nytid. Små fyrstedømmer eller administrative enheter var i større grad utsatt for voldelige oppstander enn større politiske enheter (se kap. 2.1). Men i det tyske riket var bakgrunnen for dette at et mindre antall undersåtter skulle bære de samme utgiftene som store enheter for utviklingen av "moderne" institusjoner som stående hær, organisert byråkrati/forvaltning og lignende. Det kan neppe ha vært tilfelle i Borgarsysla på 1400- og 1500-tallet. Snarere må forklaringen ligge i at små og oversiktlige områder har gitt muligheter for å utnytte områdene tungt

skattemessig. I Jemtland ville man måtte sette inn uforholdsmessig store ressurser for å kunne øke det økonomiske utbyttet.

16.4: Øvrighetens økonomiske interesser

Øvrighetsnærværet må altså ha vært knyttet til områdenes økonomiske betydning. Øvrighetens interesse av å ha et sterkt oppbørselsregime ville ha vært sterkere dersom det var relativt mye ressurser å hente ut av et område. Disse økonomiske interessene kunne knytte seg til flere former for inntekter: Forvaltning av gods, oppbørsel av tiende, leidang, toll, bøter og ekstraordinære skatter. Vi skal derfor prøve å komme frem til hvilke økonomiske gevinster som var å hente i de to områdene. Dette er imidlertid ikke helt enkelt. Tilsynelatende ville den beste indikatoren for den totale økonomiske produksjonen i et område være tienderegnskaper. Nå har vi ikke tienderegnskaper for Borgarsysla verken for vår undersøkelsesperiode eller påfølgende.⁹⁵¹ For Jemtland har vi tienderegnskaper fra 1560-årene, men disse viser et annet problem: Store svingninger fra år til år. For å kunne trekke noen konklusjoner måtte vi ha lengre sammenhengende rekker og trekke et gjennomsnitt av dette. Det har vi imidlertid ikke. Vi må derfor legge kongedømmets skatteinntekter til grunn, som lite kan si om kirkens faste inntektgrunnlag. En viss korrelasjon mellom skattegrunnlag og tiendegrunnlag bør det likevel være. Fordelen med skattematerialet er jo også at vi faktisk har et materiale å holde oss til - med et viktig unntak. Det dreier seg om adelens skattefritak, som var betydelig i Østfold på det tidspunktet vi har materiale fra, nemlig midten av 1600-tallet. Hvor omfattende disse privilegiene var på 1300- og 1400-tallet er det vanskelig å si noe om.⁹⁵² Et siste problem er tidsforskjellen på det eldste bevarte skattematerialet fra henholdsvis Jemtland og Østfold. Mellom 1560-årene og 1640-årene ligger 80 år med sterk skattevekst. Vi må gå ut fra at skatten av Jemtland rundt 1640 var atskillig høyere enn på 1560-tallet, sannsynligvis rundt det dobbelte.⁹⁵³ Snur vi det rundt må vi anta at skatteinngangen fra Borgarsysla på 1500-tallet må ha vært vesentlig lavere enn på midten av 1600-tallet. Vi skal likevel prøve å danne oss et bilde av de økonomiske interessene, spesielt den som verdslig øvrighet kan ha hatt av de to områdene.

⁹⁵¹ I "Røde bok" finnes riktignok tiendeoversikter, men disse er ukomplette. A. Steinnes, "Tiend oppgavene i biskop Øysteins jordebok", i *Festskrift til Halvdan Koht på sekstiårsdagen 7de juli 1933*, Oslo 1933: 144-153.

⁹⁵² Hirdskråen fra andre halvdel av 1200-tallet gir lendmenn rett til å holde 40 menn. *Hirdskråen til Norges konge og hans håndgangne menn*, Oslo 2000: 88-91. Det kan se ut til at det i løpet av 1300-tallet har utviklet seg skattefritak for disse herresveinene. Opsahl 1991: 57-60.

⁹⁵³ Espen Andresen har undersøkt økningen i skatteinngangen fra Jemtland i første halvdel av 1600-tallet, og peker på en jevn stigning i de faste lensinntekter og jordeboksbaserte inntekter, men en mer enn fordoblet inntekt av ekstraordinære og nye skatter. Andresen 2000: 65-84.

Borgarsysla

Bruker vi materialet fra midten av 1600-tallet, kan vi få et visst bilde av kronens faste inntekter fra Østfold. Problemene er likevel åpenbare: Materialet er resultatet av et fiskalt oppryddingsarbeid i en situasjon hvor statens pengebehov var særlig påtrengende. Dette må tyde på at de kongelige inntekster kan ha vært lavere i den foregående perioden. På den annen side vet vi altså ikke hvor mye adelsgods som var unndratt beskatting på 1300- og 1400-tallet. Den uvisse rente er selvfølgelig heller ikke inkludert i materialet fra 1640-årene. I tillegg er en del av skatteinntektene fra sagbruk, og vi vet lite om disse på tidligere tidspunkt. I tillegg kommer problemene omkring Varna kloster og Mariakirkens faste forleneringer. Disse områdenes inntekter tilfalt ikke kronen i førreformatorisk tid. Med alle disse problemene i mente kan vi likevel summere sammen kongens skatteinntekter ca. 1650, og kommer frem til et beløp på 9321 daler og 12 skilling.⁹⁵⁴ Herfra kan vi uten videre trekke fra Varna klostrets 985 daler. I tillegg kan vi se bort fra 373 daler betalt i skatt for sager og sagmestere. Vi står da igjen med om lag 8000 daler, som vi kan ha som et utgangspunkt for den visse kongelige rente av Østfold. Omregnet i huder dreier det seg om ca. 9600 huder. Den uvisse rente av Borgarsysla kan vi beregne for 1528-29, da vi har inntektsregnskaper fra Akershus. For skipreidene i Borgarsysla har vi oversikt over sakøren og noe skipstoll. Til sammen kom det inn 184 mark og 23 skilling i penger, 109 lodd sølv, 51 3/4 alen diverse klede, ett pund malt, 36 kyr, en okse, 9 1/4 bismerpund gammelt kobber, ett bismerpund nytt kobber, ett skippund korn, ett reveskinn og 17 tylfter bord.⁹⁵⁵ Omregnet til mark og skilling utgjør dette ca. 550 mark.⁹⁵⁶ Med datidens prisforhold til kuhuder utgjør dette ca. 440 huder.

Å trekke noen sikre konklusjoner av disse regnestykkene er ikke mulig, til det er materialet for usikkert. Men vi kan likevel peke mot at dersom de uvisse inntektene fra Borgarsysla ikke sank fra 1530 til 1650 må inntektene fra området ca. 1650 ha vært i størrelsesorden 10 000 huder. Vi har ovenfor argumenter for at disse inntektene må ha økt kraftig fra 1500-tallet. I Jemtland kan det være snakk om en fordobling fra 1560-årene. Dersom det samme var tilfelle i Borgarsysla, kan vi med store forbehold antyde at den visse og uvisse rente av Borgarsysla rundt år 1550 kan ha utgjort et sted omkring 5000 huder.

Jemtland

Vi skal ta utgangspunkt i regnskapene fra 1565, ettersom disse er relativt nær vår undersøkelsesperiode i tid. Det er også disse vi har lagt til grunn for å diskutere gårds-

⁹⁵⁴ *Matrikkelen 1647*. Beløpet fordeler seg slik: Heggen og Frøland fogderi: 2512 daler, Rakkestad og Mossedal fogderi: 683 daler, Hobøl: 1188 daler, Idd: 406 daler 5 merker, Marker len: 1015 daler 3 merker 20 skilling, Varna, Tune, Åbygge og Hvaler: 2384 daler 1 mark 12 skilling, Onsøy: 260 daler 3 merker, Moss fogderi: 376 daler og Varna klosterlen: 985 daler.

⁹⁵⁵ NRJ IV: 305-347.

⁹⁵⁶ Etter lensherrens egen instruks om prisforholdene har jeg kommet frem til 548 mark og 11 skilling, samt ett pund nytt kobber «Som han [dvs. lensherren] wil leffwere fra seg igjen», og vi dermed ikke har pris på.

størrelser og sosial differensiering i kapittel 11-13. Også her har vi noen problemer. Regnskapene er fra den svenske okkupasjonen under syvårskrigen, og vi må tro at skattleggingsregimet har vært mangelfullt. På den ene siden kan man tro at jemtene har utnyttet anledningen til å slippe unna med lavere skatteytelser enn man var vant til. På den andre siden kan okkupantene ha latt hensyn til gammel skattlegging fare, og prøvd å få mest mulig ut av landskapet. Vi er altså på usikker grunn her.

Før vi går inn på tallene er det viktig å understreke at hovedtyngden av skatten ble betalt inn i viltskinn, først og fremst bever og mår. Disse er senere solgt for penger, og regnskapsført i oversiktregnskapet som dette. I regnskapene finner vi for 1565 en samlet viss rente på 772 mark⁹⁵⁷ og 3 øre, samt 11 tønner korn og 14 mårskinn som ennå ikke var realisert.⁹⁵⁸ Kornet og skinnene ble verdsatt til i alt 122 mark, slik at den samlede visse rente var på 894 mark og 3 øre. Den visse rente fordelte seg på skatt (ca. 629 mark), avrad (ca. 85 mark), tegngjeld (ca. 3 mark), vegafe (ca. 1/2 mark) og skatte-skyss (65 mark). Den uvisse rente var noe større, til sammen 963 mark og 11 penninger i penger, samt 80 tønner korn, en ku, to og en halv hud og «en utgammall hest», som til sammen ble verdsatt til 477 1/2 mark. Den uvisse rente var altså på 1428 mark 4 øre og 11 penninger. Vi må imidlertid trekke fra en del av dette, nemlig den såkalte «sköfflingen», som besto av konfiskert gods fra bønder som hadde rømt over Kjølen i forbindelse med krigshandlingene og dermed var en inntekt betinget av den ekstraordinære krigssituasjonen. Sköfflingen utgjorde 624 mark, slik at den «regulære» uvisse rente utgjorde i overkant av 800 mark. Samlet har altså kronens årlige inntekt av Jemtland ligget på rundt 1750-1800 mark. Skal vi forsøke å sammenligne dette med inntektene av Østfold, må vi bruke fellesnevneren kuhud, og vi kan her greit finne prisen av én kuhud, som etter regnskapet var 2 mark 6 øre og 9 penninger. Den samlede inntekten av Jemtland på 1560-tallet blir da mellom 650 og 700 huder per år.

Den økonomiske betydningen

Det vi klart kan se, selv med alle de forbehold vi må ta når det gjelder skiller i tid, ufullstendige regnskaper og så videre, er at Borgarsysla har hatt en helt annen økonomisk betydning enn Jemtland. På et område som var vesentlig mindre var man i stand til å hente ut det mangedobbelte økonomiske utbyttet, antydningvis 7-8 ganger så stort. Det vi også ser er at det økonomiske utbyttet av Jemtland i all hovedsak er hentet ut i én vare, nemlig skinn. I Borgarsysla gjenspeiler regnskapene en langt større allsidighet i det økonomiske livet, og dermed langt flere potensielle inntektskilder.

Disse beregningene er gjort med utgangspunkt i senmiddelalder og tidlig nytid, men bekreftes av de beregninger Asgaut Steinnes har gjort for skatteinngangen fra de to områdene for første halvdel av 1300-tallet. Han beregnet skatteinngangen fra Jemtland på 15- og 1600-tallet, og kom til et maksimumsbeløp på ca. 2500 hermelinskinn,

⁹⁵⁷ Det er uvisst om man her snakker om såkalt «jemtsk mark», som var noe mer verd i forhold til sølv enn den svenske marken. Det spiller for så vidt ingen rolle her, ettersom de innbyrdes prisforholdene som angis i regnskapet ikke berøres av problemstillingen. N.L. Rasmussen, "Mark jämtska", KLNMBd. 11, Oslo 1980: Sp. 432.

⁹⁵⁸ JR I: 37-43.

noe som skulle tilsvare i overkant av 100 mark forngild.⁹⁵⁹ For Borgarsysla sin del peker han på at lideinndelingen i Borgartingslagen opprinnelig også må ha vært en oppbørselsordning hvor hver lid svarte like mye i skatt.⁹⁶⁰ Han mener også at en lideinndelingen var gjennomført i hele Borgartingslagen med i underkant av 50 lider i en skipreide. Ut fra dette har han antydning at de 12 skipreidene i Borgarsysla må ha tilsvart omtrent 600 lider. Hver lide i Borgartingslagen svarte ca. 1325 for 1.3 mark forngild, hvilket skulle gi en samlet skatteinntekt fra Borgarsysla på ca. 900 mark forngild. Skatteinngangen fra Borgarsysla har på 1300-tallet altså i følge Steinnes vært ca. 9 ganger større enn fra Jemtland.

Det økonomiske potensialet i Borgarsysla bør delvis kunne forklare det langt sterkere øvrighetsnærveret. Det rikere økonomiske fundamentet i Borgarsysla bør også langt på vei kunne forklare den forskjellen i konflikttema vi finner mellom skatt i Borgarsysla og eiendom i Jemtland.

16.5. Sammenfatning

Det vi har sett ovenfor er at variasjoner i økonomiske, sosiale og juridiske strukturer på regionalt nivå har hatt avgjørende betydning for hvordan konflikter mellom lokalsamfunnene og øvrigheten oppsto og ble løst. Det er ikke mulig å si at de faktorene vi har analysert ovenfor var avgjørende for forskjeller innenfor hele kongeriket. På mange måter representerer Borgarsysla og Østfold to ytterpunkter når det gjelder disse strukturene. Det er også mulig å tenke seg at andre faktorer, som ikke er relevante i en komparasjon mellom disse to områdene, kan ha spilt en vesentlig rolle i andre områder. Det vi kan slå fast er at regionale strukturforskjeller på viktige samfunnsområder spilte en vesentlig rolle for hva som utløste konflikter og hvordan disse konflikterne ble løst.

Dette innebærer at vi ikke kan snakke om én felles politisk kultur innenfor den norske kongens rike når det gjaldt forholdet mellom øvrigheten og lokalsamfunnene. I stedet må vi si at lokale forhold avgjorde hvor grensene for utøvelse av makt lå. Det tilsynelatende uniforme styringssystemet slik det fremstår i det normative materialet dekker over en realitet som var langt mer mangslungen. Øvrighetens ambisjoner for maktutøvelse og de reelle grensene for makt var to forskjellige ting.

⁹⁵⁹ A. Steinnes, *Gamal skatteskipnad i Noreg. Fyrste luten*, Oslo 1930: 155-159.

⁹⁶⁰ A. Steinnes, *Gamal skatteskipnad i Noreg. Andre luten*, Oslo 1933: 55-118.

KAPITTEL 17: KONFØDERASJON ELLER KONGLOMERATSTAT?

17.1: Norge og Sveits: Fellestrekk

Vi har pekt på en rekke fellestrekk innenfor det norske riket når det gjelder bonde- motstand (kap. 15). Spørsmålet er om vi står ovenfor en spesifikt norsk motstandskul- tur, eller om disse fellestrekkene er et allment europeisk fenomen.

Vi har i kapittel 2.1 sett på begrepene «altes Recht» og «Göttliches Recht» som de to hovedbegrunnelsene tyske bønder brukte for å rettferdiggjøre motstand mot øvrighet. Begrepet «alte Recht» dekker i stor grad den typiske argumentasjonen vi finner i Nor- ge: Motstand mot øvrighet begrunnes i at gammel lov og rett ikke følges av øvrighe- ten. Denne rettskonservatismen er et felles europeisk fenomen.⁹⁶¹ Det vi kan peke på som et særtrekk for Norge i denne sammenhengen, er faktisk fraværet av en religiøs retorikk i motstandssituasjoner. Mens «Göttliche Recht» er den dominerende begrun- nelsen for å handle politisk for de tyske bøndene i reformasjonsperioden, finner vi knapt et ekko av dette i Norge. Bare i forbindelse med «Hunehæren» fra Setesdalen som skulle ut i verden og slå i hjel alle fogder i 1541 kan vi øyne noe som ligner de tyske bøndenes retorikk, og i Telemarksbøndenes oppstand i 1539 kan det ha vært et element av religiøse motsetninger. Men ellers må vi si at den religiøse dimensjonen ved bondemotstanden i Norge er begrenset til sammenkoblingen av gammel lov og rett med St. Olav, som bøndene holdt for å være rettens verner. I argumentasjon var altså de norske bøndene på linje med sine standsfeller i resten av Europa, men med et mer begrenset repertoar.

Når det gjelder den lokale elitens rolle i konflikter med verdslig øvrighet, kan vi ta utgangspunkt i Guy Fourquins tese om at motstand mot øvrighet var et fenomen ledet av eliten med deltagelse av marginale grupperinger. Fourquins elitebegrep er ikke begrenset til en økonomisk elite, men til personer med økonomisk og/eller sosial og kulturell kapital.⁹⁶² Definisjonen er smidig, men står også i fare for å være en sirkeldefinisjon: Lederskiktet i oppstander tilhører eliten fordi de er i lederskiktet. Men Fourquin peker også på en høy grad av sammenfall mellom økonomisk kapital

⁹⁶¹ H. Neveux og E. Österberg, «Norms and values», i Blickle 1997: 155-184.

⁹⁶² Fourquin bruker ikke selv disse begrepene -hans arbeid ble utgitt før Pierre Bourdieu utformet den- ne terminologien. Forquin peker i stedet på «kvaliteter» og «egenskaper» hos personer.

Fourquin peker også på en høy grad av sammenfall mellom økonomisk kapital og elite. I tysk sammenheng har flere historikere sett på lokaleelitens rolle i konfliktsituasjoner. I den komparative oversikten *Aufbruch und Empörung?* pekte Peter og Renate Blickle, Peter Bierbrauer og Claudia Ulbrich på disse elitenes ledende rolle i bonde-motstand som et fellestrekk i det sør-tyske området.⁹⁶³ Mer generelt for det tyske området har kommunalisme-perspektivet på konflikt og motstand et litt uavklart forhold til elitedannelser innenfor kommunene. Generelt er kommunen/lokalsamfunnet behandlet som én enhet. Indirekte ser man imidlertid et lederskikt i lokalsamfunnene, gjennom råd og utvalg. Disse rådene og utvalgene var rekruttert relativt bredt.⁹⁶⁴ Yves-Marie Bercé prøver å peke på fellestrekk for oppstander og opprør i Europa. Her vier han lederskiktet stor oppmerksomhet.⁹⁶⁵ Hans konklusjoner peker i samme retning som Fourquins - lederskiktet var rekruttert blant eliten (landsbyenes borgermestere, lavadelsmenn, landsbyprester, håndverkere) og marginale (for eksempel omstreifende leiesoldater). Dersom vi skal trekke en konklusjon, må det være at vi ser den samme tendensen i Norge som ellers i Europa: Motstand ble formulert og ledet av den lokale eliten.

Vi har sett at konflikter mellom lokalsamfunn og kirke var et mindre elitepreget fenomen enn konflikter med verdslig øvrighet. Det er vanskelig å se det samme ellers i Europa. På den ene siden finner vi at konflikter mellom allmue og kirkelige institusjoner ser ut til å ha fulgt det samme mønsteret som konflikter med andre grunnherrer. Hovedfokus har vært rettet mot herredømmeretter, uansett om det var verdslige eller kirkelige grunnherrer. På den andre siden finner vi at den lavere geistlighet til dels ser ut til å ha vært blant de ledende skikt i motstandssituasjoner på allmuens side. Bakgrunnen for dette skillet må vi se i den store avstanden mellom de tunge kirkelige institusjonene som bispeseter og klostre med omfattende herredømmeretter på den ene siden, og landsbyprester med relativt fattig underhold på den andre siden. I de kirkelige institusjonenes intensive forfølgelse av fiskerettigheter i det som av allmuen er blitt oppfattet som allmenning, kan vi finne et ekko av disse konfliktene også i Norge. Det er mulig å se på denne kirkelige politikken som en hevdelse av herredømmeretter, og slik sett faller motstanden mot den inn i et allment europeisk mønster.

Fogden som gjenstand for misnøye finner vi også mange paralleller til. Bakgrunnen er det Bercé kaller en felles europeisk myte om «de onde rådgivere» som forleder kongen. Ved å hevde kongens godhet eller uskyldighet kunne man i stedet angripe de onde rådgivere, eller de kongelige representanter som var i ens umiddelbare nærhet. Vi ser at «den gode konge» og «gammel lov og rett» her er to sider av samme sak - angrep eller motstand rettes mot dem som forleder kongen eller mistolker loven.

Når det gjelder konflikter rundt kirkens fiskerettigheter er vi på tynnere is. I utgangspunktet kan jeg ikke se at dette har vært et spesielt fremtredende stridstema

⁹⁶³ P. Blickle et. al. 1980.

⁹⁶⁴ Blickle 2000a: 40-61.

⁹⁶⁵ Bercé 1987: 63-90.

mellom kirkelige institusjoner og lokalsamfunn. Vi må selvfølgelig gå ut fra at dette har vært et konfliktema, men kirkelige institusjoner har ikke forfulgt disse sakene spesielt nidkjært, slik tilfellet ser ut til å være i Norge. Muligens gjenspeiler dette den viktige rollen fiskeressursene spilte her. Alternativt kan det gjenspeile en viss forskjell i oppfatning av eiendom som ikke har vært aktuell ellers i Europa, nemlig motsetningene mellom eksklusiv eiendomsrett og allmenning/allemannsrett. Her er mitt kjennskap til den europeiske litteraturen såpass mangelfull at jeg må la dette stå som et åpent spørsmål.

17.2: Norge og Sveits: Ulikheter

Vi har i kapittel 3 sett på tre sveitsiske områder og funnet noen gjennomgående trekk ved konfliktsituasjoner her: Viktigheten av regionale forbund, frikjøp som strategi, og territorialisering nedenfra som resultat av konflikter. Vi skal se om vi kan finne disse trekkene også i Norge. Alternativt må vi finne forklaringer på hvorfor vi ikke finner disse parallellene.

Verken i Borgarsysla eller i Jemtland forekom organiserte forbund av lokalsamfunn i konflikter med øvrigheten av det slag vi finner i Sveits. I Borgarsysla kan vi på 1500-tallet se tendenser til aksjonisme organisert nedenfra som favner over mer enn én skipreide. At dette har skjedd i form av forpliktende forbund av bondekorporasjoner, finner vi imidlertid ingen tegn til. I stedet fant det sted i form av allmenn mobilisering ved budstikke i en tidsavgrenset situasjon. Vi kunne også tro at såkalte "bondefreder" kunne bli organisert i dette området. De mest opplagte periodene er 1360- og 70-årene, og uroperioden fra opprøret mot kong Hans i Sverige fra 1500 av. Fenomenet er godt belagt i Sverige, men da først og fremst i grenseområdene mot Danmark i Skåne og Blekinge.⁹⁶⁶ Disse fredsforbundene på tvers av grensene kunne fungere på regionsnivå gjennom vedtak på landstingene, og ned på sognenivå. Dersom vi skulle finne et regionalt organ som kunne slutte forpliktende fred med allmuen på svensk side, måtte det være lagtinget. Vi har imidlertid sett at lagtinget i Østfold ikke fungerte på denne måten – vi finner lite spor av at det har fungert som et "kommunalt" organ i krisetider (med et mulig unntak i 1508). Vi ser heller ikke at bondesamfunnet organiserer seg i forbund i aktiv motstandspolitikk. Vi kan imidlertid peke på Akerstinget ved Akershus i 1498 har elementer av dette – men at bønder fra Borgarsysla i liten eller ingen grad deltok i dette "forbundet" av bønder fra det indre Østlandet som gikk i konflikt med lensherren. Bondemotstanden representerte altså ingen "alternativ stat", slik tilfellet var i deler av det tyske riket.

I Jemtland hadde man muligheten for å kunne inngå forbund eller forhandle kollektivt gjennom bruk av landskapsseglet som uttrykk for en kollektiv vilje. Dette skjedd imidlertid i liten grad. Vi ser at allmuen i Medelpad og Ångermannsland ble dratt inn i konflikten i 1340-årene, men da kun for å bekrefte hendelsesforløp og be-

⁹⁶⁶ L.-O. Larsson, *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II*, Stockholm 1997: 407-413.

vitne løsninger på konflikten. Den sammenkoblingen vi finner med Herjedalen i denne krisesituasjonen var heller ikke uttrykk for et forbund på tvers av landskapsgrenser. Områdene hadde felles forvaltning på det tidspunktet, og uroen rettet seg nettopp mot denne forvaltningen. I 1520-årene ser det også ut til at Jemtland har fremstått som en samlet enhet i forhandlinger med Gustav Vasa. Det hadde vært tenkbart at Jemtland i krisesituasjonene på 1520- og 30-tallet kunne ha inngått forbund eller bondefreder med svenske naboområder med tilsvarende sterke autonome trekk, da kanskje spesielt Dalarna. Vi finner imidlertid ikke spor av dette.

Frikjøp som strategi forutsetter at man har noe å kjøpe seg fri fra. Mens de regionene i Sveits vi har undersøkt, var stramt bundet i et nett av økonomiske og andre forpliktelser ovenfor en grunnherre, var de norske bøndenes tilsvarende forpliktelser begrenset til kongen og kirken, og til å yte militær tjeneste i krigstid eller skatt i fredstid, samt å betale bygsel og landskyld av krongods til kongens representant. Det siste punktet var svært få av bøndene i våre undersøkelsesområder berørt av – i ingen av områdene kan andelen krongods ha oversteget 3 % i vår undersøkelsesperiode. I det hele tatt ser vi ikke at kjøp og salg av krongods har vært noe fremtredende fenomen noe sted i landet før midten av 1600-tallet. For det første punktet -leidangen i form av militærutbud eller skatt- er det vanskelig å se hvordan denne skulle være gjenstand for frikjøp. Det nærmeste vi kan komme, er forhandlinger om størrelsen på nye skatter.⁹⁶⁷

Et fellestrekk vi fant for alle de tre sveitsiske områdene var at konfliktperioder med øvrigheten førte til territorialisering nedenfra. I dette legger vi at fellesskapsinstitusjoner ble utviklet og styrket. Dette var en naturlig følge av at rettigheter ble overført fra grunnherre til lokalsamfunn. For eksempel så vi i Bern Oberland at gjennom frikjøp av domsrett fra grunnherren ble landsbyfellesskapenes egne juridiske organ styrket, og gjennom retten til å føre eget segl ble landsbyen en korporasjon som var i stand til å inngå forpliktende forbund med naboområder. I en større sammenheng førte dette til alternative statsdannelser.

I Østfold kan vi se en viss styrking av lagtinget i slutten av perioden, ved at Sarpsborg få egen lagmann. Dette var imidlertid ikke noe som kom som resultat av konflikter og nedenfra-press, men kan i like stor grad sees som at kongemakten fikk et bedre styringsapparat i regionen. Når det gjelder de lokale tingforsamlingene kan vi se at disse har en viktig rolle i en del konfliktsituasjoner ved at attester til lensherrer og oppgjør etter turbulente episoder finner sted her. Det er likevel mer et preg av sandpåstrøingsorgan enn av et aktivt handlende organ vi ser.

I Jemtland kan vi finne en parallell til denne typen territorialisering. Vi har pekt på betydningen av en del kollektive organer som dekket hele landskapet: Jamtmotet/landstinget, landets segl, 24-mannsmenden, lagmann valgt av allmuen. Det viser seg at i de store konfliktene, spesielt mellom den verdslige øvrigheten og allmuen, var dette den bøygen øvrigheten ikke kom seg rundt. Det ser også ut til at disse institusjo-

⁹⁶⁷ Se Blom 1967: 233-241 for en drøfting og oversikt.

nene ikke ble svekket i løpet av vår undersøkelsesperiode; snarere tvert imot. Mens det på 1340-tallet var en reell kamp om å dominere av disse institusjonene, og Ørjan Karlsson på 1450-tallet prøvde å forbigå dem ved å etablere konkurrerende institusjoner, ser vi at 1520- og 30-tallets tunge politiske aktører har prøvd å dominere tinget og manipulere bruken av landskapsseglet - men med lite hell. Vi kan derfor med en viss rett hevde at spesielt unionspolitiske kriser bidro til å styrke Jemtlands halvautonome preg ved at landskapets egne institusjoner ble styrket samtidig med at de beholdt sin relative uavhengighet av konge- og kirkemakten. Her var altså ansatser til en territorialiseringsprosess.

17.3: Kongedømme og herredømme

Vi finner altså få paralleller mellom Norge og Sveits. Hvordan kan vi forklare denne mangelen på likeheter? Svaret må vi søke i det forskjellige grunnlag for utøvelse av makt.

Vi har i kapittel 2.2 og kapittel 3 diskutert begrepet "Herrschaft" eller herredømme som et begrep knyttet til den føydale samfunnsorden. Vi har også pekt på kommersialiseringen av herrschaftsretter som gjorde det mulig for undersåtter - som enkeltindivider eller korporasjoner - å kjøpe seg fri fra herredømme. Forklaringen på de klare forskjellene vi finner mellom Norge og Sveits må vi søke nettopp i disse forskjellene på herredømmets og maktutøvelsene natur.

I Sveits (og ellers innfor det tyske området) er grunnlaget for juridisk og økonomisk makt ikke entydig. Dels springer det ut fra fyrsten, dels av grunneiendom (eller "Land"). „Fürstliche Herrschaft" og „Grundherrschaft" smelter til dels sammen i en territorialiseringsprosess hvor fastere organiserte fyrstestater vokser frem. På den andre siden disintegrerer herredømmestrukturene ved at rettighetene i økende grad blir gjenstand for kjøp og salg. Dette skapte et handlingsrom for lokalsamfunn til å svekke grunnherrens makt gjennom å redusere hans rettigheter. Siden disse rettighetene og fyrstemakten var knyttet sammen i et statsbyggingsprosjekt, kunne overføring av grunnherrerettigheter til lokalsamfunn føre til at statsbyggingen også ble et "nedenfra-prosjekt". Det er dette vi ser så klart demonstrert i Graubünden, og i en større sammenheng i det sveitsiske edsforbundet. Vi får altså to konkurrerende statsbyggingsprosjekt - fyrstestaten og konføderasjoner av autonome by- eller bondekommuner. I en periode på 14- og 1500-tallet utgjorde konføderasjonsmodellen en reell trussel mot fyrstestater og keisermakt i det sørlige Tyskland, også utenfor det sveitsiske området.

I Norge fantes ikke denne muligheten, fordi "herredømme" så entydig var kongens eller kirkens domene.⁹⁶⁸ Når lokalsamfunnet ikke hadde den samme muligheten

⁹⁶⁸ Grensegangen mellom de to var dessuten etter at Sættargjorden i 1458 i privilegiums form var blitt stadfestet prinsipielt regulert og ikke gjenstand for tautrekking. Stadfestingen ble gjentatt ved alle følgende tronskifter. Dette gjaldt Nidaros erkestift. I Jemtland var bildet mer komplisert, fordi konkordatet mellom kongen og Uppsala erkestift beskar kirkens rettigheter, uten at kongemakten var i stand til å fylle sin rolle når det gjaldt utøvelse av herredømme.

til å skaffe seg herredømme over seg selv måtte forhandlinger med øvrigheten bli den alternative strategien for å sikre sine interesser. Dette forutsatte imidlertid en viss gjensidig anerkjennelse. Denne gjensidigheten var i stor grad til stede, fordi den norske kongemaktens mulighet for å utøve makt på tvers av lokalsamfunnenes vilje var begrenset. Når denne gjensidigheten likevel under visse forutsetninger brøt sammen, kunne det føre til oppstander eller opprør, som i Østfold.

17.4: Konglomeratstat eller konføderasjon?

Mens det i det sørtyske området fantes en mulighet for å utvikle et alternativt statsprosjekt basert på sammenslutninger av selvstyrte kommuner, finner vi altså i Norge et tilsynelatende sterkt og uniformt styringssystem basert på kongens maktutøvelse i en viss grad av gjensidighet og samforståelse med lokalsamfunnene.

Dette styringssystemet var bare tilsynelatende sterkt og uniformt, fordi den politiske virkeligheten kongemakten forholdt seg til var variert og mangslungen. Bildet av den norske middelalderstaten har i stor grad vært skapt med utgangspunkt i et normativt materiale og kilder fra kongens nærmiljø. Dette har gitt et bilde av et imponerende statsbyggverk. Spørsmålet er hvordan dette systemet fungerte i praksis på lokalt nivå. I del 2 og 3 av denne avhandlingen har vi sett hvordan lokale juridiske, politiske, sosiale og økonomiske strukturer har spilt inn i forholdet mellom øvrigheten og lokalsamfunnene. Dersom vi hadde valgt andre undersøkelsesområder kunne vi muligens finne flere elementer som kunne ha spilt inn. Hovedpoenget har imidlertid vært å vise at det fantes regionale variasjoner som satte grenser for utøvelsen av makt fra øvrighetens side. Gjennom å analysere konfliktsituasjoner og bondemotstand har vi sett hvor disse grensene lå.

Gjennom de observasjonene vi har gjort kan det være et grunnlag for å si at det imponerende byggverket som trer fram gjennom det normative materialet er et blendverk. Man kan se på det landsomfattende lovverket, strømmen av retterbøter, de kongelige ombudsmenn i bygd og by delvis som et utslag av ønsketenkning. Ut over kongens rike ligger et tynt ferniss av et styringsverk, men under dette ligger lokalsamfunnene som konge- og kirkemakt bare i varierende grad klarer å ha reell styring over. Det kan likevel være vel så fruktbart å se på denne tilsynelatende avmakten som et uttrykk for smidighet og pragmatisme. Øvrighetens ressurser var begrenset. Mulighetene for å utøve makt på tvers av lokalsamfunnenes vilje var også begrenset; i likhet med det kontinentale Europa var oppstander og opptøyer en reell trussel fra lokalsamfunnenes side. Å spille på lag med de lokale elitene eller gå gjennom de lokale juridiske fora kunne være vel så formålstjenlig som å gå på tvers av dem dersom en ønsket å oppnå maksimalt økonomisk utbytte og minimalt av problemer.

Motsetningen mellom det enhetlige lovverket og administrasjonen på den ene siden, og de til dels store regionale forskjellene på hvordan makten ble utøvd i praksis på den andre siden lar seg forene innenfor konseptet "konglomeratstat". Begrepet er utviklet med tanke på å forklare den tidligmoderne staten, og fokuserer på de juridisk-

formelle bånd som bandt statens forskjellige bestanddeler til dets sentrum, dvs. kongens person.⁹⁶⁹ Harald Gustafsson omtaler konglomeratstaten som "the missing link" mellom den føydale middelalderstaten og den moderne nasjonalstaten. Sentralt i begrepet er altså de formelle forskjellene mellom rikets bestanddeler. Kalmarunionen er et kroneksempel: Kongen hersker over tre kongeriker og etter hvert hertugdømmene i sør. Disse forskjellige delene av riket har separate lover, riksråd eller andre politiske forsamlinger, og lignende. Et viktig trekk i Gustafssons modell nettopp er de formelle ulikhetene mellom rikets bestanddeler. Vi kan overføre denne modellen på det norske kongedømmet i høy- og senmiddelalderen, og se at trekk av konglomeratstaten finnes også her: Kongens rike innbefatter "fastlandsnorge" som en tilsynelatende uniform kjerne, et jarledømme på Orknøyene, to andre øysamfunn med avvikende lovgiving og politiske strukturer som omtales som kongens "skattland", Jemtland med sine unntak fra landsloven og sine egne juridiske strukturer, nomadefolk i nord som er underlagt kongens skatterett, men ellers faller utenfor det meste av statens nett osv.

Hvis vi i tillegg til å fokusere på de formelle og juridiske bånd mellom rikets forskjellige bestanddeler og dets sentrum -kongen- også retter blikket mot den reelle maktutøvelsen blir bildet enda mer broket. Forskjellige regionale og lokale kulturer slo inn og begrenset kongens og kirkens muligheter til å utøve makt uten å anvende vold. Fordi øvrigheten -stort sett- aksepterte disse rammene og begrensningene, førte samforståelsen mellom øvrighet og lokalsamfunn om hva som var øvrighetens og lokalsamfunnets "maktdomene" til en -stort sett- fredelig sameksistens.

Paradokset vi da står ovenfor er at den norske kongemakten hadde sin styrke i sin svakhet. Fordi den relativt svake øvrigheten -og dette gjelder også i stor grad kirken- i så vidt stor grad valgte å utøve sin makt på lokalsamfunnenes premisser, ble den stående som en garantist for status quo. Dette ga øvrigheten legitimitet, en legitimitet som i neste omgang var grunnlaget for en reell styrking av statsmakten i tidlig nytid.

⁹⁶⁹ Gustafsson 1998.

Appendiks

Appendiks A: Forkortelser og standardiseringer

AR: Akershusregisteret
DN: Diplomatarium Norvegicum
EJ: Biskop Eysteins Jordebog ("Røde bok")
HT: Historisk Tidsskrift
JHD: Jämtlands och Härjedalens diplomatarium
JHDS: Jämtlands och Härjedalens diplomatarium - Supplement
JR: Jämtländska räkenskaper 1564-1571
KLNLM: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder
MLL: Magnus Lagabøtes landslov
NBL: Norsk biografisk leksikon
NG: Oluf Rygh, *Norske Gaardsnavne*
NgL: Norges gamle Love
NHD: Norske Herredagsdomsbøker
NMD: Norske middelalderdokumenter
NRJ: Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede
NRR: Norske Riksregistrarer
RN: Regesta Norvegica
SD: Svenskt diplomatarium
SNFSH: Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie
WzG: Wörterbuch zur Geschichte

Gårdsnavn i Borgarsysla er standardisert etter O. Rygh, *Norske Gaardsnavne*. Opplysninger samlet til Brug ved Matrikelens Revisjon. Første Bind: Smaalenenes Amt, Kristiania 1897. Gårdsnavn i Jemtland er standardisert etter Jämtländska ortnamn på 1560-talet. Ortsregister till Jämtländska räkenskaper 1564-1571 I-II, Östersund 1953, supplert av B. Flemström, Jämtländska ortnamn, Östersund 1972. Personnavn er forsiktig modernisert etter K. Kruken og O. Stemshaug, *Norsk personnamnleksikon*, Oslo 1995.

Appendiks B: Innbyrdes prisforhold på vareslag

Viktige drøftinger i denne avhandlingen er basert på et mangslungent fiskalt materiale. For å kunne drive komparasjon fra gårdsnivå til regionsnivå har det vært nødvendig å regne om et utall av forskjellige vareslag mot en felles verdi, som i denne avhandlingen har vært kuhuder. Nedenfor følger en liste over disse innbyrdes verdiforholdene. Opplysningene er hentet fra *Norsk historisk leksikon*, diverse artikler i KLNLM, *Matrikkelen* 1647 og NRJ.

- 1 hud = 12 skinn
- 1 tønne korn = 1 hud
- 1 remol korn = $\frac{3}{8}$ skinn
- 1 setting korn = 1 skinn
- 1 fjerding korn = $7 \frac{1}{2}$ skinn
- 1 skippund korn = $2 \frac{1}{2}$ huder
- 1 laup smør = 2 huder
- 1 spann smør = 10 skinn
- 1 ekornskinn = $1 \frac{1}{2}$ skinn
- 1 bismerpund fisk = 8 skinn
- 1 skippund salt = 2 huder
- 1 bismerpund humle = 6 skinn
- 1 hare = 1 skinn
- 1 høne = $\frac{3}{8}$ skinn

Appendiks C: Litteratur

- Ahldin, Lars, „Harnesk och harneskmakare“, KLNMBd. 6, Oslo 1980: Sp. 231-235.
- Ahnlund, Nils, *Jämtlands och Härjedalens historia. Första delen intill 1537*, Stockholm 1948.
- Aldener, Gösta, «Bidrag till upprorsledaren Amund Sigurdssons historia», *Historisk Tidsskrift* 34 (1946-47): 179-190.
- Aldener, Gösta, «Kronologiska synpunkter på Amund Sigurdsson Bolts oppror», *Historisk Tidsskrift* 34 (1946-48): 407-422.
- Andersen, Per Sveaas, "Ting", KLNMBd. 18, Oslo 1980: Sp. 346-359.
- Andresen, Espen, *Maktstat og landskap*, Östersund 2000.
- Aronsson, Peter, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssockner 1650-1850*, Lund 1992.
- Ashton, T.H. og Philpin, C.H.E., *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, Cambridge 1985.
- Bagge, Sverre: *Den kongelige kapellgeisteligheten 1150-1319*, Oslo 1976.
- Bercé, Yves-Marie, *Revolt and revolution in early modern Europe*, Manchester 1987.
- Bergling, Ragnar, "Kyrkstad", KLNMBd. 10, Oslo 1980: Sp. 19-21.
- Bergner, Barbro, *Centralmakt och lokalsamhälle. Kontinuitet och förändring i det jämtländska bondesamhället 1500-1700*, Avhandlingspromemoria vid historiska institutionen, Lunds universitet 1985.
- Bergner, Barbro, «Kung och landskap, Några grunddrag i den lokala politiske kulturen i Jämtland fram til 1600-talets mitt», *Heimen* 1988: 143-156.
- Bergsland, Knut, «Synsvinkler i samisk historie», *Historisk Tidsskrift* 53 (1974): 1-36.
- Bernström, John, "Ekorre", KLNMBd. 3, Oslo 1980: Sp. 548-550.
- Bierbrauer, Peter, *Freiheit und Gemeinde im Berner Oberland 1300-1700*, Bern 1991.
- Bjerke, Kaare, «Opprørshøvdingen Amund Sigurdsson Bolt og hans menn», *Tidsskrift utgitt av Østfold historielag* 2/1957: 91-96.
- Bjørkvik, Halvard, «Kven åtte jorda i den gamle leilendingstida? VII: Aker, Follo og «Smålena»», *Heimen* IX (1954): 566-581.
- Bjørkvik, Halvard, «Dei kongelege kapella. Framvokster og økonomisk grunnlag», *Bergens historiske forening. Skrifter nr. 69/70*, Bergen 1970: 45-82.
- Bjørkvik, Halvard, "Landskyld", KLNMBd. 10, Oslo 1980: Sp. 277-282.
- Bjørkvik, Halvard, "Pundsbo", KLNMBd. 13, Oslo 1980: Sp. 608.
- Bjørkvik, Halvard, "Skattfisk", KLNMBd. 15, Oslo 1980: Sp. 442-443.
- Bjørkvik, Halvard, *Aschehougs Norges historie bd. 4: Folketap og sammenbrudd 1350-1520*. Oslo 1997.

- Blickle, Peter, «Bäuerliche Erhebungen im spätmittelalterlichen deutschen Reich», *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* bd. 27 (1979): 208-231.
- Blickle, Peter, Bierbrauer, Peter, Blickle, Renate og Ulbrich, Claudia, *Aufbruch und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im alten Reich*, München 1980.
- Blickle, Peter, *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*, München 1982.
- Blickle, Peter, *Studien zur geschichtlichen Bedeutung des deutschen Bauernstandes*, Stuttgart/New York 1989.
- Blickle, Peter, «Friede und Verfassung. Voraussetzungen und Folgen der Eidgenossenschaft von 1291», H. Achermann, J. Brülisauer og P. Hoppe (red.), *Innerschweiz und frühe Eidgenossenschaft. Jubiläumsschrift 700 Jahre Eidgenossenschaft*, bd. 1, Olten 1990: 15-202.
- Blickle, Peter (red.), *Resistance, Representation and Community*, Oxford 1997.
- Blickle, Peter og Wiatschi, Peter (red.), *Appenzell Oberschwaben. Begegnungen zweier Regionen in sieben Jahrhunderten*, Konstanz 1997.
- Blickle, Peter, *Der Bauernkrieg. Die Revolution des Gemeinen Mannes*, München 1998.
- Blickle, Peter: *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform. Band 1: Oberdeutschland/Band 2: Europa*. München 2000 (a/ b).
- Blickle, Renate, «Hausnotdurft. Ein Fundamentalrecht in der altständischen Ordnung Bayerns», Günther Birsch (red): *Grund- und Freiheitsrechte von der ständischen zur spätbürgerlichen Gesellschaft*, Göttingen 1987: 42-64.
- Blom, Grethe Authén, *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*, Oslo 1967.
- Blom, Grethe Authén, «Kopi og konsept. En rettarbot blir til», *Historisk tidsskrift* 53 (1974): 371-388.
- Blom, Grethe Authén, "Fehirde", *KLNM* bd. 4, Oslo 1980: Sp. 210-212.
- Blom, Grethe Authén, "Finnmark", *KLNM* bd. 4, Oslo 1980: Sp. 281-287.
- Blom, Grethe Authén, "Skattland", *KLNM* bd. 15, Oslo 1980: Sp. 446-450.
- Blom, Grethe Authén, *Hellig Olavs by. Trondheims historie bd. 1. Middelalder til 1537*, Oslo 1997.
- Bonney, R. (red.), *Economic Systems and State Finance*, Oxford 1995.
- Brady, Thomas A., *Turning Swiss. Cities and Empire 1450-1550*, Cambridge 1985.
- Brattbakk, Morten, *Jemtland i nordisk politikk 1519-1541*, Hovedoppgave Trondheim 2002.
- Brink, Stefan (red), *Jämtlands kristnande*, Uppsala 1996.
- Brunner, Otto, *Land and lordship. Structures of Governance in Medieval Austria*, Philadelphia 1992.
- Büchner, R., *Der «gemeine Mann». Untersuchungen zu einem Problematischen Begriff*, Habilitationsschrift, Gewissenschaftlicher Fakultät Universität Innsbruck 1986.
- Bull, Edv., *Leding. Militær- og finansforfatning i Norge i ældre tid*, Kristiania og København 1920.

- Bull, Edv. og Petersen, J., «Studier over Norges administrative inndeling i middelalderen», *Historisk Tidsskrift* 25 (1920): 257-282.
- Bull, Edv., *Jemtland og Norge*, Oslo 1927, nyoppretrykk Östersund 1970.
- Bull, Edv., *Sammenlignende studier over bondesamfundets kulturforhold*, Oslo 1929.
- Bull, Edv., *Historie og politikk*, Oslo 1933.
- Bæra, Svein, *Lensmannsinstitusjonen i Noreg ca. 1270-1570*, Hovedoppgave, Oslo 1967.
- Bø, Olav, "Almuge", *KLNM* bd. 1, Oslo 1980: Sp. 106.
- Bøe, Arne, "Kristenrettar", *KLNM* bd. 9, Oslo 1980: Sp. 297-304.
- Bøe, Arne, "Lagting", *KLNM* bd. 10, Oslo 1980: Sp. 178-184.
- Bøgh, Anders, *Norge og Kalmarunionens krise 1434-1442*, Upublisert speciale, Århus 1971.
- Bøgh, Anders, Würtz Sørensen, Jørgen og Tvede-Jensen, Lars (red.), *Til kamp for friheden. Sociale opprør i nordisk middelalder*, Ålborg 1988.
- Cohn, Norman, *Jakten på tusenårsriket. Revolusjonære millenarister og mystiske anarkister i middelalderen*, Oslo 1999.
- Coleman, Janet (red.), *The individual in Political Theory and Practice*, Oxford 1996.
- Contamine, Philip (red.), *War and Competition between states*, Oxford 2000.
- Dahl, Ottar, *Historisk materialisme*, Oslo 1951/1974.
- Dahl, Ottar, *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*, Oslo 1990.
- Daae, Ludvig, «Bidrag til Norges Historie i Aarene 1434-1442», *Historisk Tidsskrift* 4 (1877): 62-108.
- Daae, Ludvig, «Nye Studier til Oprørshøvdingen Amund Sigurdssøns Historie», *Historisk Tidsskrift* 11 (1890): 488-499.
- Dørum, Knut, «Byggesystemet i forandring», *Historisk Tidsskrift* 72 (1993): 181-197.
- Dørum, Knut, «Ble Erik av Pommern kronet i Norge før Kalmarmøtet?», *Historisk Tidsskrift* 1995: 469-472.
- Dørum, Knut, "Leilendingsvesenet i Norge i eldre tid", *Heimen* 1995: 269-272.
- Dørum, Knut, "Leilendingsforhold, føydalisme og statsutvikling", *Heimen* 1999: 45-60.
- Dørum, Knut, "Modeller, empiri, kildekritikk og det før- og tidligstatlige samfunnet", *Heimen* 1999: 289-302.
- Ekerwald, Carl-Göran, «Republiken Jämtland», *Jämten* 1997: 160-162.
- Ellenius, Alan (red.), *Iconography, Propaganda and Legitimation*, Oxford 1998.
- Engels, Friedrich, *Den tyske bondekrig*, Oslo 1934.
- Erslund, Geir Atle og Holm, T., *Norsk forsvarshistorie bd 1: Krigsmakt og kongemakt 900-1814*, Bergen 2000.
- Eggen, Eystein, «Replikk til Knut Bergsland», *Historisk Tidsskrift* 50 (1971): 177-181.
- Eitun, Bjørn, "Ålefiskeri", *KLNM* bd. 20, Oslo 1980: Sp. 420-421.

- Fladby, Rolf, *Samfunn i vekst under fremmed styre 1536-1660*, Bergen/Oslo/Stavanger/Tromsø 1986.
- Forquin, Guy, *The anatomy of popular rebellion in the middle ages*, Amsterdam/New York/Oxford 1978.
- Franz, Günther, *Der deutsche Bauernkrieg*, Darmstadt 1984.
- Fulsås, Narve, *Historie og nasjon. Ernst Sars og striden om norsk kultur*, Oslo 1999.
- Gejer, Herman, "Konungens allmanning och socknarna i västra Jämtland år 1351", i *Fornvårdaren* bd. VII (1939-49): 1-108.
- Granlund, John, "Ålefiskeri", *KLNM* bd. 20, Oslo 1980: Sp. 418-420.
- Gunnes, Erik, «Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277», *Historisk Tidsskrift* 49 (1970): 121-158.
- Gunnes, Erik, «Varna kloster», *Collegium Medievale* Vol. 10 (1997): 31-90.
- Gustafsson, Harald, "Vad var staten? Den tidigmoderna svenska staten: sex synpunkter och en modell", (svensk) *Historisk Tidsskrift* 1994: 203-227.
- Gustafsson, Harald, "The Conglomerate State: A perspective on State Formation in Early Modern Europe", *Scandinavian Journal of History* 1998: 189-214.
- Gustafsson, Harald, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionenes oppløsningsskede 1512-1541*, Stockholm 2000.
- Hafström, Gerhard, "Festar", *KLNM* bd. 4, Oslo 1980: Sp. 191-194.
- Hallan, Nils og Salvesen, Helge, "Kritiske, prinsipielle og programmatisk bemerkninger til sørsamenes eldste historie", *Historisk Tidsskrift* 56 (1977): 318-334.
- Hamre, Anne-Marit, *Bidrag til det kirkelige visitasjonsinstituttets historie i Norge i middelalderen*, Hove-loppgave Oslo 1978.
- Hamre, Anne-Marit: «Til Rødebokens genesis», *Historisk Tidsskrift* 70 (1991): 357-371.
- Hamre, Lars, *Erkebiskop Erik Valkendorf. Trekk av hans liv og virke*, Oslo 1943.
- Hamre, Lars, *Norsk historie frå omlag 1400*, Oslo 1968.
- Hamre, Lars, *Norsk historie 1450-1513. Føreløsingar*, Oslo/Bergen/Tromsø 1971.
- Hamre, Lars, *Innføring i diplomatikk. Føreløsingar*, Oslo/Bergen/Tromsø 1972.
- Hamre, Lars, "Handgengnir menn", *KLNM* bd. 6, Oslo 1980: Sp. 190-192.
- Hamre, Lars, "Hird", *KLNM* bd. 6, Oslo 1980: Sp. 568-577.
- Hamre, Lars, "Jurisdiktion", *KLNM* bd. 8, Oslo 1980: Sp. 37-41.
- Hamre, Lars, "Kapellgeistlighet", *KLNM* bd. 8, Oslo 1980: Sp. 256-261.
- Hamre, Lars, "Morgongåva", *KLNM* bd. 11, Oslo 1980: Sp. 700-702.
- Hamre, Lars, "Official", *KLNM* bd. 12, Oslo 1980: Sp. 536-539.
- Hamre, Lars, "þegn", *KLNM* bd. 20, Oslo 1980: Sp. 373-375.
- Hamre, Lars, *Norsk politisk historie 1513-1537*, Oslo 1998.
- Hasund, Sigvald, *Det norske folks liv og historie III*, Oslo 1934.

- Haug, Eldbjørg, «Erik av Pommerns norske kroning nok en gang. Svar til Knut Dørum og Erik Opsahl», *Historisk Tidsskrift* 1995: 492-509.
- Haug, Eldbjørg, *Provincia Nidrosiensis i dronning Margrethes unions- og maktpolitikk*, Trondheim 1996.
- Head, Randolph C., *Early Modern Democracy in the Grisons. Social Order and Political Language in a Swiss Mountain Canton 1470-1620*, Cambridge 1995.
- Holenstein, André, *Die Huldigung der Untertanen. Rechtskultur und Herrschaftsordnung (800-1800)*, Stuttgart/New York 1991.
- Holm, Olof, «Vad var Jamtamot?», *Oknytt* 1-2/2000: 64-96.
- Holm, Olof, "Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden", i *Jämten* 2002: 86-106.
- Holmsen, Andreas, «Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning», *Historisk tidsskrift* 32 (1940-42): 27-45.
- Holmsen, Andreas, "Jordeigedomstilhøva i gamal tid", i *Gard-bygd-rike. Festskrift i anledning Andreas Holmsens sekstiårsdag 5. juni 1966*, Oslo 1966: 123-134.
- Holmsen, Andreas, *Norges historie fra de eldste tider til 1660*, Oslo 1977.
- Høeg, Ove Arbo, "Humlesalg", *KLNM* bd. 7, Oslo 1980: Sp. 62.
- Imsen, Steinar og Sandnes, Jørn, *Norges historie bd. 4: Avfolkning og union 1319-1448*, Oslo 1977
- Imsen, Steinar, "Straff", *KLNM* bd. 21, Oslo 1980: Sp. 318-325.
- Imsen, Steinar, «Norske ad hoc-kommisjoner i forvaltning og politikk under Christian IV», S. Imsen og G. Sandvik, *Hamarspor. Eit festskrift til Lars Hamre*, Oslo/Bergen/Tromsø 1982: 131-144.
- Imsen, Steinar, «Bygdesamvirket som rikspolitisk utsiktspunkt. Kommunalt liv i Noregsveldet mot slutten av gammelnorsk tid», *Heimen* 1988: 129-142.
- Imsen, Steinar, «Over bekken etter vann, eller historien om den tyske bondekommunalismen som hjelp til selvhjelp», *Historisk Tidsskrift* 1989: 166-183.
- Imsen, Steinar, «Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300-1700», *Heimen* 1990(a): 79-95.
- Imsen, Steinar, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 1: Middelalderen*. Trondheim 1990(b).
- Imsen, Steinar, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 2: Lydriketiden*. Trondheim 1994.
- Imsen, Steinar, «Republiken Jämtland -myt eller verklighet?», *Jämten* 1996: 51-63.
- Imsen, Steinar, «Replikk til Carl-Göran Ekerwald», *Jämten* 1997(a): 162-163.
- Imsen, Steinar, «Communalism and state-building in Norway, 1537-1648», *Scandinavian Journal of History* 1997(b): 21-30.
- Imsen, Steinar, «Late Medieval Scandinavian Queenship», A.J. Duggan, *Queens and Queenship in Medieval Europe*, Woodbridge 1997(c): 53-73.

- Imsen, Steinar, «Oslofjordbygdene som politisk og sosialt stormsentrum under Erik av Pommern», i *Vestfoldminne 1997(d)*: 60-74.
- Imsen, Steinar, ««...attj wthi act oc mening hade i hiel slagett alle ffogter oc lensmen oc siden reise menig man oc gaa al werden offuer...» Unionsregimente og bondemotstand under Erik av Pommern», K. Arstad (red.), *Konge, adel og opprør. Kalmarunionen 600 år*, Oslo 1998(a): 91-108.
- Imsen, Steinar, «The Norwegian lensmann», H.R. Schmidt, A. Holenstein og A. Würzler (red.), *Gemeinde, Reformation und Widerstand. Festschrift für Peter Blicke zum 60. Geburtstag*, Tübingen 1998(b): 103-114.
- Iversen, Frode, *Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane*, Bergen 1999.
- Iversen, Frode, "Kongsgården Seim og jordegodset. Et nytt forsøk på arkeologisk og historisk rekonstruksjon", *Heimen* 2002: 175-212.
- Iversen, Tore, "Fremveksten av det norske leilendingsvesenet i middelalderen – en forklaringskisse", *Heimen* 1995: 169-180.
- Iversen, Tore, "Jordleie, patroner og klienter før høymiddelalderens leilendingsvesen", *Heimen* 1996: 147-156.
- Iversen, Tore, "Til diskusjonen om det tidlige leilendingsvesenet. Svar til Dørum", *Heimen* 1999: 138-140.
- Johansen, E., Dehli, M og Opstad, L., *Sarpsborg før 1839*, Sarpsborg 1976.
- Johnsen, Oscar Albert, *Norges bønder. Utsyn over den norske bondestands historie*, Kristiania 1919.
- Johnsen, Oscar Albert, *Finnmarkens politiske historie aktnæssig fremstillet*, Kristiania 1923.
- Johnsen, Oscar Albert, *Noregsveldets undergang. Et utsyn og et opgjør*, Kristiania 1924.
- Juhazs, L., «München-diplomenes ervervelse og fordeling», *Historisk Tidsskrift* 1979: 367-396.
- Jørgensen, Torstein og Saletnich, Gaston, *Brev til Paven. Norske forbindelser med Den hellige stol i senmiddelalderen*. Stavanger 1999
- Kirkeby, Birger, *Halloard Gråtopp frå Lindheim skipreide*, Sauherad 1996.
- Kjellberg, Halvor, "Titulaturer", *KLNM* bd. 18, Oslo 1980: Sp. 395-401.
- Koht, Halvdan, «Striden om Finnmarka», i *Håløygminne* 1923: 8-17.
- Koht, Halvdan, *Det Grønland vi miste - og det vi ikkje miste*, Oslo 1924.
- Koht, Halvdan, *Norsk bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*, Oslo 1926.
- Koht, Halvdan, *På leit etter liner i historia*, Oslo 1953.
- Koht, Halvdan, *Krisedår i norsk historie. Dronning Margareta og Kalmar-unionen*, Oslo 1956

- Kolsrud, O., «Folket og reformasjonen i Noreg», i S. Imsen og S. Supphellen, *Norske historikere i utvalg VII: Studier i norsk historie 1537 - ca. 1800: Lydriket 1537-1660*, Oslo/Bergen/Tromsø 1981: 112-135.
- Larsson, Lars-Olof, *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II*, Stockholm 1997.
- Lárusson, Magnús Már, "Official", *KLNM* bd. 12, Oslo 1980: Sp. 539.
- Lode, A., *Tilhøve mellom styresmakt og almuge i Jæren og Dalane sorenskriver under den store nordiske krigen*, Hovedoppgave Bergen 1978.
- Lunden, Kåre, *Mellomalder. Særtrykk av Heggen og Frøland-boka*, Askim 1965.
- Lunden, Kåre, "Før leilendingssystemet", *Heimen* 1995: 273-279.
- Mathisen, Runar, *Bøndene og militæret. Reaksjoner og problemer rundt militærutskrivningene i Stavanger len 1640-1660. En analyse med hovedvekt på krigene i perioden 1657-1660*, Hovedoppgave, Oslo 1998.
- Moseng, Ole Georg, Opshal, Erik, Pettersen, Gunnar og Sandmo, Erling, *Norsk historie I. 750-1537*, Oslo 1999.
- Nielsen, Herluf, "Livgeding", *KLNM* bd. 10, Oslo 1980: Sp. 639-640.
- Nilsen, T., *Forholdet mellom allmuen i Hallingdal og Ringerike sorenskriveri og den lokale og sentrale øvrighet under «den store nordiske krig» 1709-20*, Hovedoppgave Bergen 1978.
- Nissen, Harald A., *Bondemotstand og statsmodernisering. Bjelkekommissjonen i Trondheims len 1632*, Hovedoppgave Trondheim 1996.
- Nissen, Harald A. og Njåstad, Magne, «Brenner-debatten og syntesebruk i historieforskningen», *Dragen* 4/1992-1/1993: 101-114.
- Njåstad, Magne, *Bondemotstand i Trøndelag ca. 1550-1600*. Hovedoppgave Trondheim 1994.
- Norseng, Per, «Fra farmannen Ottar til hansakjøpmannen Bertram Bene: Synspunkter på kilde- og metodeproblemer i studiet av handel», *Collegium Medievale* 13/2000: 11-78.
- Norseng, Per, "Tidløs historieskriving? - Om Claus Krag: *Norges historie fram til 1319*", i *HIFO-nytt* 4/2002: 12-29.
- Opstad, L, *Rygge bd. II. Bygdehistorien inntil 1800*, Rygge 1957.
- Opsahl, Erik, *Framveksten av herresvein-institusjonen og dets betydning for militærvesen, maktforhold og sosial eliteutvikling i Norge 1270-1570*, Hovedoppgave Oslo 1991.
- Opsahl, Erik, «Erik av Pommerns norske kroning og Norges rolle i dannelsen av Kalmar-unionen», *Historisk Tidsskrift* 1995: 473-491.
- Opsahl, Erik, "Tel noreghes vil jak ey. Norsk og svensk i 1300-tallets diplommateriale og i moderne kildepublikasjoner", i *Ny väg till medeltidsbrevens. Skrifter utgivna av Riksarkivet nr. 18*, Stockholm 2002.
- Padoa-Schioppa, A. (red.), *Legislation and Justice*, Oxford 1997.

- Peyer, Hans Conrad, *Verfassungsgeschichte der alten Schweiz*, Zürich 1978.
- Porschnew, Boris *Formen und Wege des bäuerlichen Kampfes gegen die feudale Ausbeutung*, Berlin 1952.
- Rasmussen, Holger, „Ålefiskeri“, KLNMBd. 20, Oslo 1980: Sp. 416-418.
- Rasmusson, Nils Ludvig, „Mark, jämtska“, KLNMBd. 11, Oslo 1980: Sp. 432.
- Reinhard, W. (red.), *Power Elites and State Building*, Oxford 1996.
- Reinholdsson, Peter, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998.
- Ringstad, Jan Erik, *Oslobispens jordegods fram til 1407 med særlig hoveddoekt på biskop Øysteins embedstid*, Hovedoppgave Oslo 1994.
- Riisøy, A.I.; *Rettsutøvelse i kristenrettssaker mellom Sættargjerdene og Reformasjonen*, Hovedoppgave Oslo 2000.
- Riisøy, A.I. og Spørck, B.D., «Dateringen av nyere Borgartings kristenretter», *Collegium Medievale* vol 12/1999: 57-74.
- Rosén, Jerker, „Frälse“, KLNMBd. 4, Oslo 1980: Sp. 674-677.
- Rosén, Jerker, „Landsting“, KLNMBd. 10, Oslo 1980: Sp. 293-296.
- Rösener, Werner, *Bauern im Mittelalter*, München 1987.
- Salonen, Kirsi, «Vid nådens källor. Det påvliga penitentiariatet och finländerna 1449-1523», *Historisk Tidskrift för Finland* 1998: 522-547.
- Salonen, Kirsi, «Long path to forgiveness. The relationship between Finland and the Holy See in the late Middle Ages, specially in the light of the cases in the Penitentiary Registers», *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken* 79/1999, Tübingen 1999: 283-318.
- Salonen, *The Penitentiary as a Well of Grace in the Late Middle Ages. The Example of the Province of Uppsala 1448-1527*, Helsinki 2002.
- Salvesen, Helge, *Jord i Jemtland*, Östersund 1979.
- Salvesen, Helge, «The strength of tradition: A historiographical analysis of research into norwegian agrarian history during the late middle ages and early modern period», *Scandinavian Journal of History* 7 (1982): 75-133.
- Sandnes, Jørn, «Kilder til bustningshistorien i eldste tida», i *Heimen* XIV (1967): 3-20.
- Sandnes, *Ødetid og gjenreisning*, Oslo/Bergen/Tromsø 1971.
- Sandnes, Jørn, «Datering av navneklasser ved landskyld-metoden», *Maal og minne* 1973: 12-28.
- Sandnes, Jørn, «Om samenes utbredelse mot sør i eldre tid», *Historisk Tidsskrift* 52 (1973): 113-137.
- Sandnes, Jørn, «Sørsamenes eldre historie igjen. Replikk til Knut Bergsland», *Historisk Tidsskrift* 53 (1974): 415-421.

- Sandnes, Jørn, «Norsk bondemotstand i hundreåret etter reformasjonen», *Heimen* 1989: 84-92.
- Sandnes, Jørn, *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*, Oslo 1991.
- Sandnes, Jørn, «Bondeopposisjon i Norden ved utgangen av middelalderen og i tidlig nytid», K. Tønnesson (red.), *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet. Rapport II, Det 22. nordiske historikermøte*, Oslo 1994: 45-61.
- Sars, Ernst, «R. Keyser: Den norske Kirkes Historie under Katholicismen», *Samlede Værker III*, Kristiania/København 1912: 558-571.
- Sars, Ernst, *Udsigt over Norges Historie, Samlede Værker I-II*, Kristiania/København 1912
- Schubert, Ernst, *Fürstliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter. Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 35*, München 1996.
- Schulze, Winfried, *Bäuerliche Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit*, Stuttgart/Bad Cannstadt 1980.
- Schulze, Winfried (red.), *Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, 1982.
- Schulze, Winfried (red.), *Aufbruch, Revolten, Prozesse. Beiträge zu bäuerlichen Widerstandsbewegungen im frühneuzeitlichen Europa*, Stuttgart 1983.
- Seip, Didrik Arup, "Borgarting", *KLNM* bd. 2, Oslo 1980: Sp. 148-149.
- Seip, Didrik Arup, "Borgartingsloven", *KLNM* bd. 2, Oslo 1980: Sp. 149-150.
- Seip, Didrik Arup, "Gjest", *KLNM* bd. 5, Oslo 1980: Sp. 336-338.
- Seip, Jens Arup, *Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de århundre*, Oslo 1934.
- Seip, Jens Arup, *Sættargjerdene i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon*, Oslo 1942.
- Selinge, K.-G., «Sund och Tibrandsholm», *Jämtens* 1971: 53-82.
- Skre, Dagfinn, "Eiendom og hierarki i det før- og tidligstatlige norske samfunnet", *Heimen* 1999: 123-137.
- Sogner, Sølvi, «Bondeluten i reformasjonsårhundret», *Heimen* XII (1961): 61-71.
- Solem, Jon, "Sem verit hafa fyr at fornu fari"? *Norsk allmenningsslovgiving i høymiddelalderen*, Hovedoppgave Trondheim 2002.
- Sollied, Henning: «Kildekritiske undersøkelser vedrørende noen middelalderslekter. II. Bolt», *Norsk slektshistorisk tidsskrift* VII (1939-40): 26-65, 261-285, 289-309, VIII (1941-42): 58-85.
- Steinnes, Asgaut, *Gamal skatteskippnad i Noreg. Fyrste luten*, Oslo 1930.
- Steinnes, Asgaut, *Gamal skatteskippnad i Noreg. Andre luten*, Oslo 1933.
- Steinnes, Asgaut, "Tiend-uppgåvene i biskop Øysteins jordebok", i *Festskrift til Halodan Koht på sekstiårsdagen 7de juli 1933*, Oslo 1933:144-153.
- Stene, N., «Tom i Råde», *Norsk slektshistorisk tidsskrift* VII (1939): 76-100.

- Storm, Gustav, «Om Amund Sigurdsson Bolt og Urolighederne i de sydlige Norge 1436-1438», *Historisk Tidsskrift* 12 (1890): 101-140.
- Stylegar, Frans-Arne, "Et "opprinnelig" stormannssamfunn? Sørlandske synspunkter", *Heimen* 1999: 197-210.
- Supphellen, Steinar, «Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg på 1700-talet», *Historisk Tidsskrift* 1978: 152-186.
- Sætra, Gustav, «Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?», *Historisk Tidsskrift* 77 (1998): 301-305.
- Taranger, Absalon, *Norges historie fremstillet for det norske folk bd 3 del 1-2*, Kristiania 1915/1917.
- Telnes, Bergit, *Bergverksdrift og bondeopprør. Vest-Telemark 1538-1549*. Hovedoppgave Oslo 1991.
- Tilly, Charles, *Coercion, Capital and European States AD 990-1990*, Cambridge Massachusets 1990.
- Thomson, Janice E. *Mercenaries, Pirates & Sovereigns*, Princeton 1994.
- Villstrand, Nils Erik, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till de svenska krigsmakten 1620-1679*, Åbo 1992.
- Wallman, Sonja, «Jämlika jämtar? Tinget som social arena under 1640-talet», P. Sörlin (red.), *Mellan två statssystem. Jämtland under 1600-talet*, Östersund 1995.
- Weidling, Tor, *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og fram mot 1660*, Doktoravhandling Oslo 1996.
- Winge, Harald, «Regionen i norsk lokalhistorie», i Ø. Bjørnsson, E. Nysæter og A.K. Uthaug (red.), *Til debatt. Innlegg ved norske historiedagar 1996*, Bergen 1998: 277-286.
- Wærdahl, Randi, *Skattland og kongemakt. 1262-1350*. Hovedoppgave Trondheim 1998.
- Österberg, Eva, «Agarekonomisk utveckling, ägostrukturer och sociala oroligheter: de nordiska länderna c:a 1350-1600», *Scandia* 1979: 171-204.
- Österberg, Eva, «Svenska lokalsamhällen i förändring ca. 1550-1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen», (*Svensk Historisk tidskrift* 1987: 321-340).
- Österberg, Eva, «Bönder och sentralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt - kompromiss - politisk kultur», *Scandia* 1989: 73-95.

Oppslagsverk

- Fladby, Rolf, *Kongebrev i Diplomatarium Norvegicum. I-XX,1. Systematisk register*. Oslo 1965.
- FladbyRolf, og Winge, Harald, *Den eldste matrikkelen. En innfallsvinkel til historien*, Oslo 1991

- Flemström, Bertil, Jämtländska ortnamn, Östersund 1972.
- Fritzner, Johan, Ordbog over det gamle norske Sprog, Christiania 1867.
- Fuchs, Konrad og Raab, Heribert, Wörterbuch zur Geschichte, München 1996.
- Imsen, Steinar og Winge, Harald (red.): Norsk historisk leksikon. Oslo 1998.
- Jämtländska ortnamn på 1560-talet. Ortsregister till Jämtländska räkenskaper 1564-1571, Östersund 1953.
- Njåstad, Magne, Historisk Tidsskrift. Register 1871-1995, Oslo 1996.
- Norsk Biografisk Leksikon, Oslo 1923-1983.
- Norsk Biografisk Leksikon, Oslo 1999-
- Rygh, Oluf: Norske gaardsnavne. Oplysninger samlede til brug ved matrikelens revisjon. Første bind: Smaalenenes amt. Kristiania 1897.

Appendiks D: Kilder

Trykte kilder

- Akershusregisteret af 1622. Fortegnelse optaget af Gregers Krabbe og Mogens Høg på Akershus slot over de derværende breve, utgitt av G. Tank, Kristiania 1916.
- Biskop Eysteins Jordebog (Den Røde Bog). Fortegnelse over det geistelige Gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400, utgitt av H.J. Huitfeldt. Christiania 1879.
- Diplomatarium Norvegicum I-XXII, Christiania/Oslo 1847-1992.
- Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn, utgitt av Steinar Imsen, Oslo 2000.
- Islandske Annaler indtil 1578, ved G. Storm, Christiania 1888.
- Jämtlands och Härjedalens diplomatarium I-III, Östersund 1943-1995.
- Jämtlandska räkenskaper 1564-1571 I-II, Östersund 1944-1948.
- Magnus Lagabøtes landslov, utgitt av A. Taranger, Kristiania 1915/Oslo/Bergen 1962.
- Norges gamle Love, første Række I-V, Christiania 1846-1895 Norges gamle Love, Anden Række I-III, Christiania/Oslo 1912-1966.
- Norske Herredags-Dombøger. Første Række (1578-1604), utgitt av E.A. Thomle, Christiania 1893-1903.
- Norske middelalderdokumenter, utgitt av S. Bagge, S. Holstad Smedsdal og K. Helle, Oslo/Bergen/Tromsø 1973.
- Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede, 1-5, Christiania/Oslo 1887-1983.
- Norske Rigsregistranter, I-II, Christiania 1861- 1863.
- Nye Bidrag til den gamle norske Provinds Jämtlands Historie, i Samlinger til det Norske Folks Sprog og Historie 1833: 34-86, 177-187.
- Et Tillæg til de Jämtland vedkommende Breve, i Samlinger til det Norske Folks Sprog og Historie 1834: 361-364
- Räfsten med jämterna år 1613, utgitt av H. Petrini, Östersund 1959.
- Skattematrikkelen 1647 I. Østfold fylke, utgitt av R. Fladby. Oslo/Bergen 1969.
- Supplement till Jämtlands och Härjedalens diplomatarium, Östersund 1999
- Svenskt Diplomatarium bd. 9, fjärde häftet, Stockholm 2000.
- Svenskt Diplomatarium bd. 10 första häftet, Stockholm 1970.

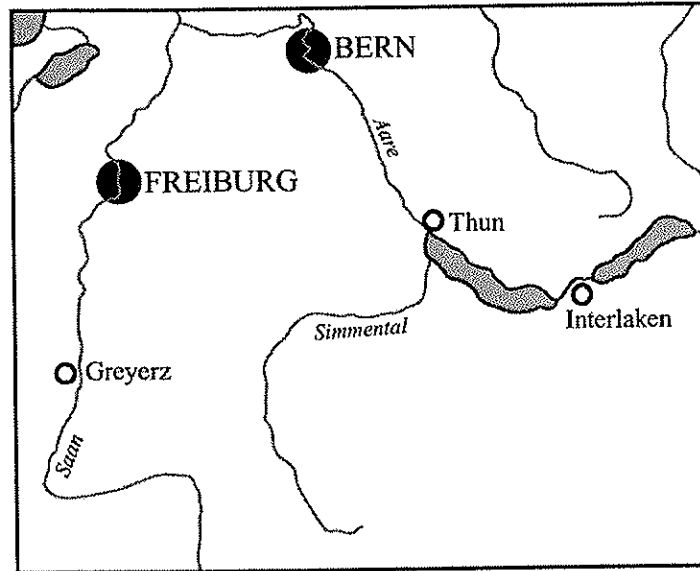
Utrykte kilder

Archivo Segreto Vaticano, Penitenziaria Apostolica, Registri delle suppliche Vol. 8, 18, 21, 47, 62.

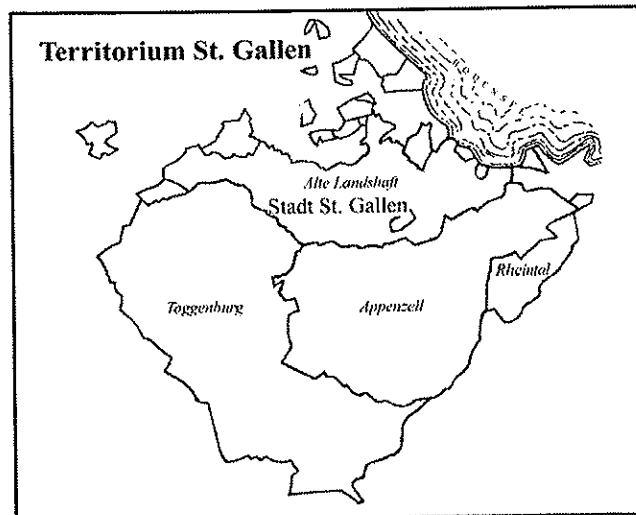
Jämtlands och Härjedalens urkunder efter 1530. Register 1530-1545, ved O. Holm, upubl. manuskript 1997, deponert ved Landsarkivet i Östersund.

Supplikker fra den norske kirkeprovins i Pønitentiariatets supplikkregistre i Vatikanarkivet i Rom, stensil ved P. Ingesman, uten år (1997).

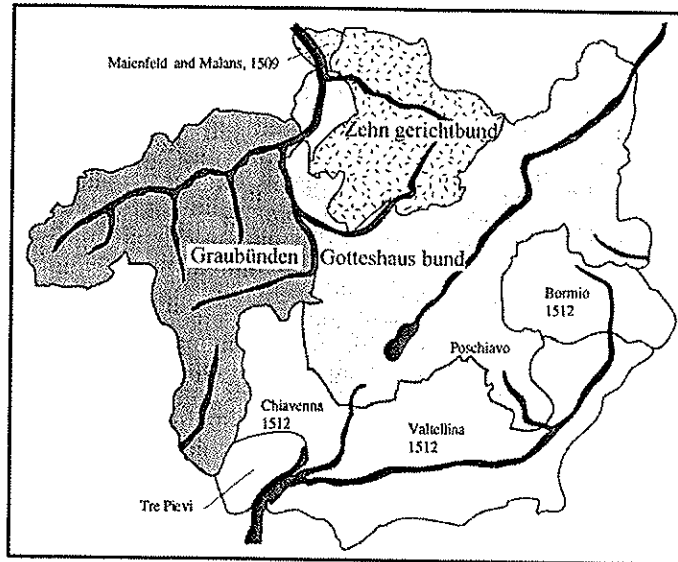
Appendiks E: Kart

Bern Oberland

St. Gallen (etter Blickle et. al. 1980)

Graubünden (etter Head 1995)

Østfold

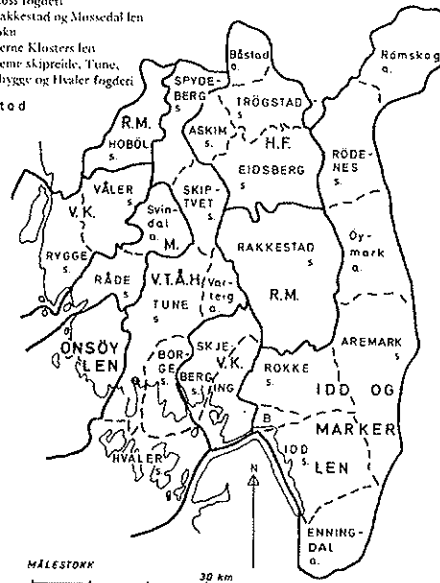
Administrative grenser ca. 1648 og 1679

Forkortelser:

- a. : anecks
- B. : Berg søkn
- H.F. : Heggen og Froland fogderi
- ING. : Ingedal len
- M. : Moss fogderi
- R.M. : Rakkestad og Mussedal len
- s. : søkn
- V.K. : Verne Klosters len
- V.T.A.H. : Vemre skipreide, Tune, Rygge og Hvaler fogderi

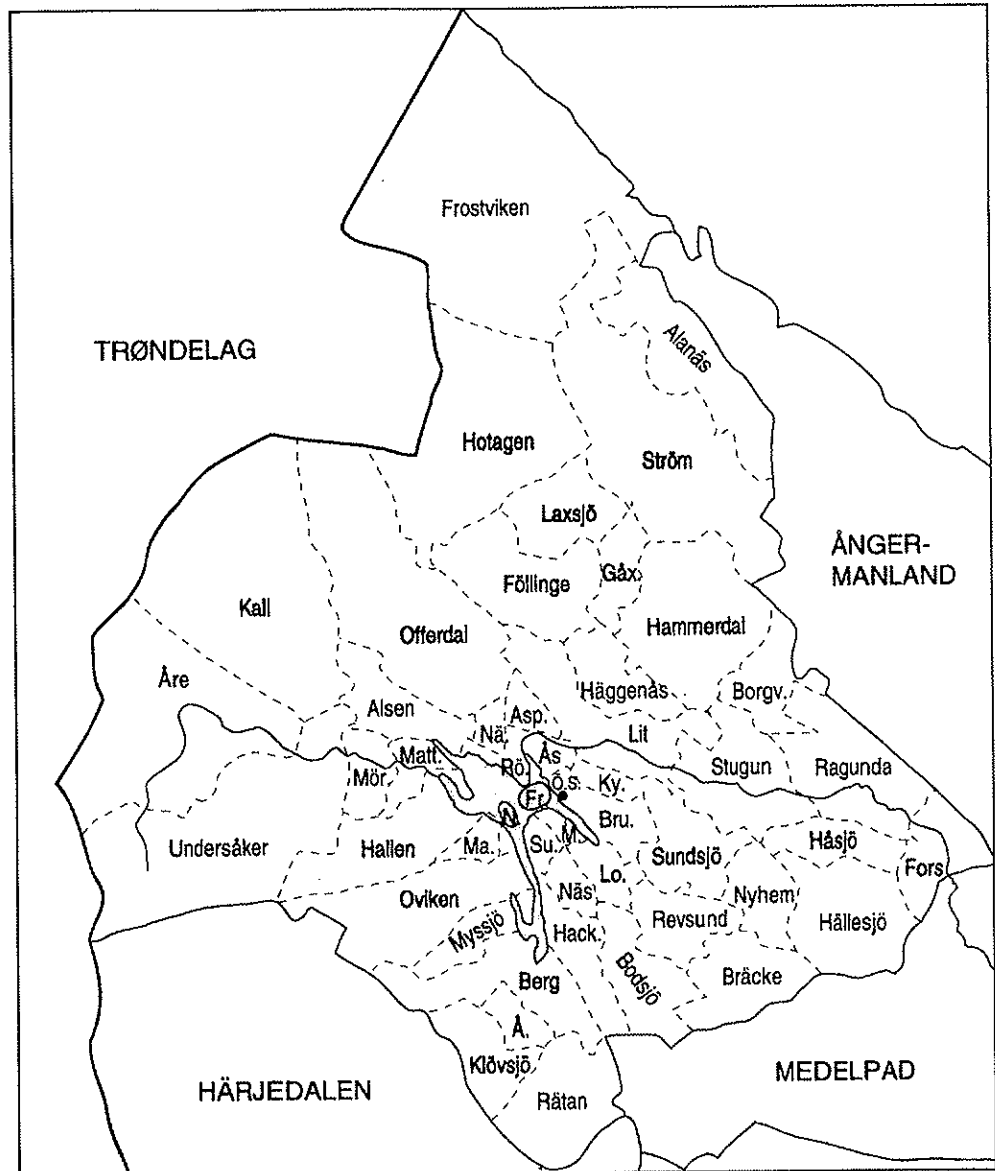
- Lens- og fogderigrenser ca. 1649
- - - Grenser for søkn m.v. ca. 1679

● Fredrikstad

Jørgen H. Marthinsen 1979

Borgarsysla (etter Fladby og Wingé 1991)

Sogneinndelingen i Jemtland (etter Brink 1996)

(Å. = Åsarua, Hack.= Hackås, Lo.= Lockne, Bru.=Brunflo, M.= Marieby, Su.=Sunne, M.=Marby, N.=Norderö, Ö.S.=Östersund, Fr.=Frösö, Mör.=Mörsil, Matt.=Mattmar, Rö.=Rödön, Ky.=Kyrkås, Nä.=Näskott, Asp.=Aspås, Borg.=Borgvattnet, Gäx.=Gäxsjö)

